संविधान सभा

न्याय प्रणाली सम्बन्धी समिति

अवधारणा-पत्र सहितको प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी प्रतिवेदन
२०६६

संविधान निर्माणको लागि न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिद्वारा
संविधान सभासमक्ष प्रस्तुत गरिएको

संविधान सभा
न्याय प्रणाली सम्बन्धी समिति
सिंहदरबार, काठमाडौं

मन्तव्य

सम्माननीय अध्यक्ष महोदय,

नेपाली समाजमा रहेको विविध अन्तरविरोधहरूको सही समाधानसहित स्थायी शान्ति स्थापनाको निम्ति ऐतिहासिक संविधान सभामार्फत वस्तुवादी एवं वैज्ञानिक नयाँ संविधान निर्माणको क्रम अहिले चलिरहेको छ। भावी नेपाल कस्तो हुने? भन्ने विषयमा संविधान सभा र आम जनपंक्तिमा महान बहस र संघर्ष जारी छ। यी सम्पूर्ण चासो, चिन्ता, सुझाव र दवाबको बीचबाट इतिहासको समीक्षासहित नयाँ निष्कर्ष निकाल्न हामी क्रियाशील छौं।

विभिन्न किसिमका जातीय, क्षेत्रीय, वर्गीय, धार्मिक, भाषिक र सांकृतिक लगायतका विविधताले युक्त हाम्रोजस्तो मुलुकमा विगत २४० वर्षदेखि एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्य संरचनासहितको सामन्ती राजतन्त्रात्मक राज्य व्यवस्था रहेको कारणले समाजमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लिङ्गीयलगायतका विभेदहरू अझै पनि कायम छन् । यस परिप्रेक्ष्यमा सम्पूर्ण विभेदहरूको अन्त्यसहित देशलाई नयाँ गति प्रदान गर्न राज्यको सामन्ती, केन्द्रीकृत र एकात्मक ढाँचाको राज्य व्यवस्था अन्त्य गरी समानुपातिक सहभागितामूलक जनताको संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीसहितको राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्नु आजको आवश्यकता हो। यही वस्तुगत आवश्यकताको पृष्ठभूमिमा न्यायमा सम्पूर्ण जनताको सहज पहुँचसहित वास्तविक न्याय प्रदान गर्ने सक्षम, स्वतन्त्र, पारदर्शी, निष्पक्ष एवं जनउत्तरदायी संघीय संरचनामा आधारित न्याय-प्रणालीको स्थापना गर्न संविधान सभाबाट न्याय-प्रणाली सम्बन्धी समिति गठन भएको अवगत नै छ।

राज्यको समग्र पुनर्संरचना गर्दा न्यायपालिकामा देखिएका विसंगतिहरू हटाई न्यायमा सम्पूर्ण जात-जाति, भाषा-भाषी, वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग, लगायतका सीमान्तकृत एवं अल्पसंख्यकको सहज पहुँच भएको छिटो-छरितो, कम खर्चिलो, सर्वसुलभ एवं निष्पक्ष न्याय सम्पादन गर्न सक्ने, स्वतन्त्रता, पारदर्शिता, जवाफदेहिता लगायतका व्यवस्था सुनिश्चित गर्दै समानुपातिक/समावेशी सिद्धान्तको आधारमा न्यायपालिकाको पुनर्संरचनासहित लोकतान्त्रिकरण गर्नु आजको आवश्यकता रहेको कुरा यस समितिले आफ्नो कार्यसम्पादनको क्रममा प्राप्त राय-सुझावमा विभिन्न वर्ग र क्षेत्रका नागरिकले अभिव्यक्त गरेको अभिमतबाट पनि पुष्टी भएको छ।

न्यायपालिकामा विद्यमान सबल र कमजोर पक्ष तथा अवसर र चुनौतीहरूको समग्र विश्लेषण गरी अबको संविधानमा न्याय-प्रणाली सम्बन्धी कस्तो व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा संविधान सभा नियमावली, २०६५ ले तोकेको कार्यक्षेत्रभित्र रही समितिले तयार गरेको अवधारणा-पत्रसहितको प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी प्रतिवेदन सम्माननीय अध्यक्षज्यूमार्फत सम्मानित संविधान सभा समक्ष प्रस्तुत गरेको छु।

प्रस्तुत प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा सार्वजनिक सूचनामार्फत सुझाव आह्वान गरिएको र सरोकारवालाहरू समेतसँग अन्तरक्रिया, गोष्ठी र छलफल समेत गरिएको थियो। विषयवस्तुका विज्ञहरूलाई समितिमा उपस्थित हुन आमन्त्रण गरी निजहरूसँग

अन्तरक्रिया र छलफल गरिएको थियो। यसका अतिरिक्त वस्तुगत प्रश्नावलीहरू लिई यस समितिका सदस्यहरू समेत संलग्न जनमत संकलन गर्न संविधानसभाका ४० वटा भ्रमण टोलीहरू देशका ७५ वटै जिल्लामा गई विभिन्न स्थानहरूबाट सुझाव संकलन गरी ल्याइएका ३८,२५६ वटा सुझावहरू समितिका माननीय सदस्यहरू स्वयंले अध्ययन गरी त्यसको निष्कर्ष निकाल्ने कार्य भएको थियो। समितिको सचिवालयमा विभिन्न माध्यममार्फत प्राप्त २८३ वटा सुझावहरू पनि समितिबाट कार्यदल गठन गरी अध्ययन गरिएको थियो।

यसप्रकार समितिले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्ने क्रममा ६ वटा कार्यदल गठन गरी ती कार्यदलहरूको ४९ पटक बैठक बसी ११८ घण्टा १५ मिनेट कार्य संचालन गरेको थियो। त्यसै गरी समितिको ५० वटा पूर्ण बैठकमा लागेको १३५ घण्टा ३० मिनेट समेत गरी समितिले यो प्रतिवेदन तयारीमा कुल ९९ बैठकमा २५३ घण्टा ४५ मिनेटको समय खास कार्य सम्पादनमा लगाएको थियो ।

प्रतिवेदन तयारीको क्रममा अथक मेहनत र परिश्रम गर्नु हुने माननीय सदस्यहरू, समिति सचिवालयका कर्मचारीहरू तथा आफ्नो अमूल्य सुझावहरू उपलब्ध गराई सहयोग पुर्याउनु हुने आम नेपाली नागरिकहरू, सम्बन्धित विषयका विज्ञहरू, सरोकारवाला सम्पूर्ण व्यक्ति, संघसंस्थाहरू, पत्रकार, नागरिक समाजप्रति हार्दिक आभार तथा धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु।

धन्यवाद।

मिति २०६६/५/२१

(प्रभु साह)
सभापति
न्याय प्रणाली सम्बन्धी समिति

संविधानसभा
न्याय-प्रणाली सम्बन्धी समिति

सिंहदरबार, काठमाण्डौं
फोन नं. ०१-४२००३७१
०१-४२००४७
फ्याक्स: ०१-४२२२७२२, ४२००३७१
इमेल: jsc@can.gov.np

प.सं.

च.नं.

मिति: २०६६/५/१७

सम्माननीय अध्यक्षज्यू,
संविधान सभा ।

विषय: <u>समितिको अवधारणा-पत्रसहितको प्रारम्भिक मस्यौदासम्बन्धी प्रतिवेदन पेश गरिएको ।</u>

संविधान सभा, न्याय-प्रणाली सम्बन्धी समितिको मिति २०६६/५/१७ मा बसेको बैठकले संविधान सभा नियमावली, २०६५ को नियम ७३ (१) (घ) तथा नियम ८२ (१) अनुसार समितिले पेश गर्नुपर्ने **अवधारणा-पत्रसहितको प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी प्रतिवेदन** संविधान सभामा प्रस्तुत गर्ने प्रयोजनको लागि सम्माननीय अध्यक्षज्यू समक्ष पेश गर्ने निर्णय अनुरूप यो प्रतिवेदन पेश गरेका छौं ।

अवधारणा-पत्रसहितको प्रारम्भिक मस्यौदासम्बन्धी प्रतिवेदन पेश गर्ने समितिका सदस्यहरू:-

क्र.सं.	नाम थर	दस्तखत
१	मा. श्री प्रभु शाह (सभापति)	
२	मा. श्री अग्नि प्रसाद सापकोटा	
३	मा. श्री अभिषेकप्रताप शाह	
४	मा. श्री आमोदप्रसाद उपाध्याय	
५	मा. श्री एकनाथ ढकाल	
६	मा. श्री एकराज भण्डारी	
७	मा. श्री कमला थापा	
८	मा. श्री कल्याणी रिजाल	

क्र.सं.	नाम थर	दस्तखत
९	मा. श्री कुन्ती कुमारी शाही	
१०	मा. श्री कुबेर बहादुर बली	
११	मा. श्री खुमा सुवेदी	
१२	मा. श्री गुणाखर बस्याल	
१३	मा. श्री गोविन्द पौडेल	
१४	मा. श्री चित्र बहादुर श्रेष्ठ	
१५	मा. श्री छियामा राई	
१६	मा. श्री जयप्रकाश यादव	
१७	मा. श्री जोगीलाल यादव	
१८	मा. श्री डम्बरबहादुर खड्का	
१९	मा. श्री दिलबहादुर घिसिङ	
२०	मा. श्री दुर्गा लिंखा	
२१	मा. श्री देवी खड्का	
२२	मा. श्री नारायणी देवी घिमिरे अर्याल	
२३	मा. श्री नीर कुमारी कुँवर	
२४	मा. श्री पूर्णप्रसाद राई	
२५	मा. श्री मानबहादुर महतो	
२६	मा. श्री अकबाल अहमद शाह	
२७	मा. श्री राजकुमार लिम्बु (नाल्बो)	
२८	मा. श्री राधेश्याम अधिकारी	
२९	मा. श्री रामकृष्ण चित्रकार	
३०	मा. श्री रामनाथ ढकाल	
३१	मा. श्री रामबहादुर थापा मगर (उदयपुर)	
३२	मा. श्री रामानन्द मण्डल	
३३	मा. श्री रीमाकुमारी नेपाली	
३४	मा. श्री लक्ष्मीलाल चौधरी	
३५	मा. श्री लीलाकुमारी भण्डारी	
३६	मा. श्री लीलादेवी मेहता	
३७	मा. श्री लीला सुब्बा	
३८	मा. श्री विमला नेपाली	
३९	मा. श्री शान्तिमाया तामाङ	
४०	मा. श्री शिवराम यादव	
४१	मा. श्री शंकरबहादुर खड्का	
४२	मा. श्री सावित्री सिंह	
४३	मा. श्री सरिताकुमारी साह	

विषय-सूची

संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदा ---------- १
न्यायपालिका ---------- २
महान्यायाधिवक्ता ---------- २८
अवधारणा-पत्र ---------- ३६

भाग १
प्रारम्भिक

पृष्ठभूमि ---------- ३७
१.१. समितिको गठन ---------- ३८
१.२. समितिको कार्यक्षेत्र ---------- ३९
१.३. अवधारणा-पत्र तयार गर्न अपनाइएको विधि ---------- ३९
१.४. अवधारणा-पत्र तयार गर्दाको सीमा ---------- ४०

भाग २
सैद्धान्तिक अवधारणा

२.१. न्यायिक स्वतन्त्रता ---------- ४१
२.२. न्यायिक स्वायत्तता ---------- ४३
२.३. न्यायका मान्य सिद्धान्त ---------- ४४
२.४. स्वतन्त्र न्यायपालिकाका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड ---------- ४५
२.५. न्यायिक उन्मुक्ति ---------- ४६
२.६. न्यायिक उत्तरदायित्व ---------- ४७
२.७. न्यायिक निष्पक्षता ---------- ४८
२.८. संघीयता र न्यायपालिका ---------- ४९
२.९. संघीयता र महान्यायाधिवक्ता ---------- ५१

भाग ३
ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

३.१. नेपालमा न्यायपालिकाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि ---------- ५२

भाग ४
न्यायपालिकाको संरचना

४.१. न्याय सम्बन्धी अधिकार अदालतबाट प्रयोग हुने ---------- ५५
४.२. संघीय सर्वोच्च अदालत ---------- ५६
४.२.१. गठन ---------- ५६
४.२.२. न्यायाधीशको नियुक्ति र योग्यता ---------- ५६
४.२.३. न्यायाधीशको पदावधि ---------- ५९
४.२.४. न्यायाधीश पदमुक्त हुने आधार ---------- ६०
४.२.५. न्यायाधीश बर्खासीका आधार ---------- ६०
४.२.६. अभिलेख अदालत ---------- ६१
४.२.७. संघीय सर्वोच्च अदालतको अधिकारक्षेत्र ---------- ६२
४.२.८. साधारण अधिकारक्षेत्र ---------- ६२
४.२.९. असाधारण अधिकारक्षेत्र ---------- ६३
४.२.९.१. न्यायिक पुनरावलोकन ---------- ६३
४.२.९.२. रिट क्षेत्राधिकार ---------- ६५
४.२.९.३. सार्वजनिक सरोकारको विवाद ---------- ६६

४.२.९.४. राय दिने क्षेत्राधिकार ---------- ६७
४.२.९.५. अवहेलनामा कार्वाही गर्ने अधिकार ---------- ६९
४.२.१०. न्याय सम्पादनबाहेकको अन्य कार्यमा लगाउन नहुने ---------- ७०
४.२.११. निरीक्षण ---------- ७१
४.२.१२. प्रधान न्यायाधीशको जिम्मेवारी ---------- ७२
४.३. राज्य उच्च अदालत ---------- ७२
४.३.१. गठन ---------- ७२
४.३.२. न्यायाधीशको नियुक्ति र योग्यता ---------- ७२
४.३.३. न्यायाधीशको पदावधि ---------- ७३
४.३.४. न्यायाधीश पदमुक्त हुने आधार ---------- ७३
४.३.५. न्यायाधीश बर्खासीका आधार ---------- ७३
४.३.६. अभिलेख अदालत ---------- ७४
४.३.७. राज्य उच्च अदालतको अधिकारक्षेत्र ---------- ७४
४.३.८. साधारण अधिकारक्षेत्र ---------- ७५
४.३.९. असाधारण अधिकारक्षेत्र ---------- ७५
४.३.९.१. रिट क्षेत्राधिकार ---------- ७५
४.३.९.२. सार्वजनिक सरोकारको विवाद ---------- ७५
४.३.९.३. अवहेलनामा कार्वाही गर्ने अधिकार ---------- ७६
४.३.१०. निरीक्षण ---------- ७७
४.४. जिल्ला/स्थानीय अदालत ---------- ७७
४.४.१. गठन ---------- ७७
४.४.२. न्यायाधीशको नियुक्ति र योग्यता ---------- ७८
४.४.३. न्यायाधीशको पदावधि ---------- ७८
४.४.४. न्यायाधीश पदमुक्त हुने आधार ---------- ७९
४.४.५. न्यायाधीश बर्खासीका आधार ---------- ७९
४.४.६. जिल्ला/स्थानीय अदालतको अधिकारक्षेत्र ---------- ७९
४.५. मेलमिलाप केन्द्र ---------- ८०
४.५.१. अदालत अवस्थित ---------- ८१
४.५.२. स्थानीय निकायस्थित मेलमिलाप केन्द्र ---------- ८१
४.५.३. सामुदायिक मेलमिलाप केन्द्र ---------- ८१
४.५.४. मध्यस्थता ---------- ८२
४.६. विशिष्टीकृत अदालत ---------- ८२
४.७. मुद्दा सार्ने ---------- ८४
४.८. वार्षिक प्रतिवेदन ---------- ८५

भाग ५

महान्यायाधिवक्ता

५.१. महान्यायाधिवक्ताको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि ---------- ८६
५.२. संगठनात्मक स्वरूप ---------- ८७
५.३. महान्यायाधिवक्ता ---------- ८८
५.३.१. नियुक्ति र योग्यता ---------- ८८
५.३.२. पदमुक्त हुने आधार ---------- ८९
५.३.३. संवैधानिक स्थिति ---------- ९०
५.३.४. काम, कर्तव्य र अधिकार ---------- ९०
५.३.५. कानून व्यवसायीहरूको सेवा लिने ---------- ९३
५.३.६. व्यवस्थापिका र सोको समितिमा उपस्थित हुने र राय दिने ---------- ९३
५.३.७. वार्षिक प्रतिवेदन ---------- ९३
५.४. राज्यमहान्यायाधिवक्ता ---------- ९४

५.४.१. नियुक्ति र योग्यता ---------- ९४
५.४.२. पदमुक्त हुने आधार ---------- ९५
५.४.३. काम, कर्तव्य र अधिकार ---------- ९५
५.४.४. कानून व्यवसायीहरूको सेवा लिने ---------- ९६
५.४.५. व्यवस्थापिका र सोको समितिमा उपस्थित हुने र राय दिने ---------- ९६
५.४.६. वार्षिक प्रतिवेदन ---------- ९६
५.५. स्थानीय न्यायाधिवक्ता ---------- ९६
५.६. सरकारी वकीलहरूको सेवा शर्त सम्बन्धी व्यवस्था ---------- ९७

भाग ६

न्याय-प्रणाली सम्बन्धी अन्य व्यवस्था

६.१. न्यायाधीशको नियुक्ति सम्बन्धी संयन्त्र ---------- ९८
६.२. न्यायाधीशको बर्खासी र भ्रष्टाचार वा फौजदारी कसूरमा कारबाही सम्बन्धी संयन्त्र ---------- ९९
६.३. आचारसंहिता ---------- १००
६.४. न्याय सेवा आयोग ---------- १०१
६.५. न्यायपालिकाको नियम बनाउने अधिकार ---------- १०२
६.६. कानूनी सहायता ---------- १०२
६.७. न्यायमा सहज पहुँच ---------- १०३
६.८. अदालतलाई सहयोग गर्नुपर्ने तथा आदेश र निर्णयलाई मान्नु पर्ने ---------- १०४
६.९. न्यायाधीश र न्याय सेवाका कर्मचारी एवं सरकारी वकील एवं कर्मचारीहरू अन्तरराज्य सरुवा हुने विषय ---------- १०५
६.१०. कानूनी शिक्षा र कानून व्यवसायी सम्बन्धी व्यवस्था ---------- १०५
६.११. संक्रमणकालीन व्यवस्था ---------- १०६

भाग ७

निष्कर्ष र सुझाव

७.१. निष्कर्ष ---------- १०७
७.२. सुझाव ---------- १०७

न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको अवधारणा-पत्र र संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी फरक मत --- ११२

अनुसूचीहरू ---------- १२७

(१) समितिका सदस्यहरूको नामावली ---------- १२८
(२) समितिको सचिवालयमा कार्यरत कर्मचारीहरूको नामावली ---------- १२९
(३) समिति अन्तर्गत गठन भएका उप-समिति वा कार्यदलहरूको विवरण ---------- १३०
(४) समितिको विस्तृत कार्य तालिका, २०६५ ---------- १३२
(५) विशेषज्ञहरूले गर्नुपर्ने कामको विवरण ---------- १३५
(६) समितिको आन्तरिक कार्यविधि, २०६५ ---------- १३६
(७) समितिको कार्यक्षेत्र र कार्य विवरण (कार्यसूची) ---------- १३९
(८) जनमत संकलनको प्रयोजनको लागि समितिले पारित गरेको प्रश्नावली ---------- १४२
(९) राय सुझाव संकलन टोली नं. १ देखि ४० सम्मका प्रतिवेदनमा उल्लेखित समितिसँग सम्बन्धित सुझावहरू ---------- १४७
(१०) समिति अन्तर्गत सुझाव अध्ययन गर्न गठित कार्यदलको प्रतिवेदन-२०६६ ---------- १५६
(११) सचिवालयमा विभिन्न माध्यमद्वारा प्राप्त राय-सुझावको सार-संक्षेप ---------- १३६
(१२) समितिको बैठकहरू र सोका कार्यसूची ---------- १९१
(१३) समितिको अवधारणा-पत्र सहितको प्रारम्भिक मस्यौदा पारित गर्ने क्रमका केही झलकहरू ---------- २०५

संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदा

संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदा

न्यायपालिका

विषयवस्तु	संविधानमा राख्ने प्रस्तावित व्यवस्था	संविधानको मूल भाग, धारा वा स्थानमा रहने हो, सोको अनुमान	प्रस्तावित व्यवस्था गर्नुपर्नाको कारण वा व्याख्यात्मक टिप्पणी
१ न्याय सम्बन्धी अधिकार अदालतबाट प्रयोग हुने:	(१) संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको न्याय सम्बन्धी अधिकार यो संविधान र अन्य कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुसार अदालत तथा न्यायिक निकायहरूबाट प्रयोग गरिनेछ । (२) मुद्दा मामिलाको रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालना गर्नु पर्नेछ ।		कानूनको शासन सम्बन्धी सिद्धान्त अनुसार सबै नागरिकहरू संविधान र कानून अन्तर्गत रहनु पर्दछ । न्यायपालिकाबाट हुने काम कारवाही पनि संविधान एवं कानून अनुकूल हुनुपर्दछ । त्यसैले न्यायपालिकाबाट न्याय निरूपणको कार्य गर्दा वा व्याख्या गर्दा संविधान, कानून एवं न्यायका मान्य सिद्धान्त बमोजिम नै गर्नुपर्दछ । सो दायराभन्दा बाहिर गएर काम गर्नु न्यायिक मर्यादा अनुकूल हुँदैन । अदालत न्याय सम्पादनको अन्तिम थलो भएकोले अदालतले दिएको आदेश वा फैसला सबैले मान्नु पर्ने हुन्छ । संवैधानिक दृष्टिले, विधिशास्त्रीय दृष्टिले, न्यायपालिका सम्बन्धी आधारभूत मान्यताका दृष्टिले, निर्णयको अन्तिमता कायम गर्ने दृष्टिले समेत अदालतको निर्णयलाई अन्तिम र बन्धनकारी तुल्याउनु अति आवश्यक र अपरिहार्य भएको छ । अदालतको निर्णयमा बन्धनकारी शक्ति रहने, त्यसलाई राज्यका प्रत्येक अङ्ग, निकाय पदाधिकारी एवं नागरिक समेतले अनिवार्य रूपले पालन गर्नैपर्ने मान्यता संसारभर नै प्रचलनमा रहे अनुरूप यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको छ ।
२ अदालतहरू:	(१) नेपालमा देहाय बमोजिमका अदालतहरू रहनेछन्:- (क) संघीय सर्वोच्च अदालत, (ख) राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालत र (ग) जिल्ला/स्थानीय अदालत । (२) उपधारा (१) मा लेखिएदेखि बाहेक सबै नागरिकको न्यायमा सहज पहुँच पुऱ्याउनको लागि स्थानीय तहमा तोकिएको मुद्दा हेर्नको लागि प्रादेशिक कानूनद्वारा व्यवस्था भए बमोजिम इलाका, नगर वा गाउँ स्तरीय अदालत/न्यायिक निकाय वा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायद्वारा विवाद समाधान गर्ने निकाय गठन गर्न सकिनेछ । (३) उपधारा (१) र (२) बमोजिम अदालत गठन गर्दा पारिवारिक विवाद,		विगत लामो समयदेखि मुलुकमा कायम रहेको एकात्मक शासन प्रणालीका कारण राज्य व्यवस्थामा पहुँच हुन नसकी पिछडिएका र तिरस्कृत भएका वर्ग, क्षेत्र, जाति, भाषा, लिंग, संस्कृति र धर्मलाई ससम्मान उनीहरूको पहिचान दिलाउन र राज्यको संयन्त्रमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व सहितको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न संघीय शासन प्रणाली अनिवार्य भएकोले संघीय पद्धति अनुरूपको न्यायिक संरचना आवश्यक भएको छ । सरल र सहज तवरबाट न्याय पाउने आम जनताको नैसर्गिक अधिकारबाट बञ्चित भई न्यायको दायरामा आउन नसकी अन्यायमा पिल्सिएका जनतामा औपचारिकभन्दा वास्तविक न्यायको अनुभूति दिलाउनको लागि नेपालको विशिष्टतामा आफ्नै मौलिक ढंगको अदालती संरचना र तह निर्माण गर्न जरुरी छ । त्यसैले राज्य स्तरका राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतहरूलाई

	महिलामाथिको घरेलु हिंसासँग सम्बन्धित विवाद, बाल अधिकारसँग सम्बन्धित विवाद, दलितको छुवाछुत सम्बन्धी विवाद तथा आदिवासी, जनजाति, मधेशी, मुस्लिम लगायतका अल्पसंख्यक समुदायको सांस्कृतिक, धार्मिक एवं परम्परागत कानून र प्रथाद्वारा उत्पन्न हुने विवादहरूलाई समाधान गर्न प्रादेशिक कानून बमोजिम जिल्ला/स्थानीय अदालतमा छुट्टै इजलास वा त्यसको मातहतमा छुट्टै अदालत/न्यायिक निकाय गठन गर्न सकिनेछ।		पनि सर्वोच्च अदालतले प्रयोग गर्ने विशेष प्रकृतिका अधिकांश अधिकारहरू प्रयोग गर्न दिने व्यवस्था गर्दा राज्यस्तरका अदालतहरू अधिकारसम्पन्न हुने र राज्यका नागरिकले आफ्नो विवादको निरूपण राज्यस्तरकै अदालतबाट गर्न सक्ने स्थितिको सिर्जना भई सबै नागरिकको न्यायमा पहुँच पुग्न सक्ने देखिन्छ। साथै प्रादेशिक कानूनद्वारा तोकिएका मुद्दामामिला हेर्न प्रादेशिक कानून अन्तर्गत लोकअदालत तथा मेलमिलाप केन्द्रको व्यवस्था गर्दा न्यायिक अधिकारको विकेन्द्रीकरण हुनका साथै तोकिएका विवादहरूको आफ्नै घरदैलोमा सुलभ र सहज ढंगले छिटोछरितो रूपमा न्याय प्राप्त गर्ने जनताको हक सुरक्षित हुने हुँदा प्रादेशिक कानूनद्वारा यस्ता अदालतहरू स्थापना गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ।
३ <u>विशिष्टीकृत अदालत :</u>	धारा (२) मा लेखिएदेखि बाहेक खास किसिम र प्रकृतिका मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्न कानूनद्वारा अन्य विशिष्टीकृत अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना र गठन गर्न सकिनेछ। तर कुनै खास मुद्दाको लागि विशिष्टीकृत अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको गठन गरिने छैन र छ महिनाभन्दा बढी कैद सजाय हुने फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दा अदालतबाहेक अन्य निकायको अधिकारक्षेत्रमा पर्ने गरी कुनै कानून बनाइने छैन।		आजको राज्य व्यवस्थामा सरकारको कामको क्षेत्र र प्रकृतिमा विस्तार भएको कारण त्यस्ता विषयमा विशिष्टीकृत ज्ञान र सीपका आधारमा शीघ्र, सुलभ, कम खर्चिलो न्याय प्रदान गर्नकोलागि विशेष प्रकृतिका विवाद समाधान गर्न विशिष्टीकृत अदालत स्थापना गरी न्याय सम्पादन गर्नु आवश्यक हुने भएकोले खास किसिम र प्रकृतिका मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्न कानूनद्वारा अन्य अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना र गठन गर्न सकिने व्यवस्था आवश्यक ठानिएको छ। तर कुनै खास मुद्दाको लागि यस्ता अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना र गठन न्यायिक स्वतन्त्रताको प्रतिकूल हुने भएकोले यस्ता अदालत गठन गर्न छुट दिने व्यवस्था हुनु उपयुक्त नहुने भएकोले त्यस्तो अदालत न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरण गठन गर्न नपाउने व्यवस्था गरिएको छ। अर्धन्यायिक निकायले पनि हाल ठूलो कैद र जरिवाना हुने मुद्दाहरू हेरिरहेको र त्यस्ता मुद्दाहरू प्रशासनिक पदाधिकारीले हेर्ने हुँदा सबै अवस्थामा न्यायिक मनको प्रयोग हुन नसकि व्यक्तिगत स्वतन्त्रता सम्बन्धी नागरिकको अधिकारमा हस्तक्षेप हुन पुगेको गुनासोलाई मध्यनजर राखी छ महिनाभन्दा बढी कैद सजाय हुने फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दा अदालतबाहेक अन्य निकायको अधिकारक्षेत्रमा पर्ने गरी कुनै कानून बनाउन नपाइने व्यवस्था गरिएको छ।
४ <u>सैनिक विशेष अदालत सम्बन्धी व्यवस्था</u>	(१) सैनिक अदालतले गरेको निर्णयउपर पुनरावेदन सुन्नको लागि संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको अध्यक्षतामा एक सैनिक		देशको सैनिक सेवा राष्ट्रिय सुरक्षासँग सम्बन्धित विशिष्ट किसिमको र संवेदनशील सेवा भएकोले यो सेवा प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नको लागि यसमा कार्यरत

	विशेष अदालतको गठन गरिनेछ। यस अदालतले शुरू कारबाही र किनारा गरेको निर्णयउपर संघीय सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्नेछ। (२) सैनिक विशेष अदालतको अधिकारक्षेत्र तथा कार्यविधि सम्बन्धी व्यवस्था कानूनद्वारा निर्धारित हुनेछ।		कर्मचारीहरूमा कडा अनुशासन हुन आवश्यक पर्दछ। यदि कुनै कर्मचारीले अनुशासन विपरीत कार्य गरेमा सैनिक अदालतबाट कारबाही हुने विद्यमान व्यवस्था सेवाको संवेदनशीलताको दृष्टिकोणले उपयुक्त नै देखिन्छ। तर, न्यायको मान्य सिद्धान्त बमोजिम एक तहको पुनरावेदन व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार भएकोले त्यस्तो सैनिक अदालतले गरेको निर्णयउपर पुनरावेदन सुन्ने प्रयोजनको लागि संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको अध्यक्षतामा सैनिक विशेष अदालतको व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिएको छ। यस विशेष अदालतले शुरू कारबाही र किनारा गरेको निर्णयउपर सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था गर्नु उचित हुने भएकोले यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको छ।
५ <u>संघीय सर्वोच्च अदालत:</u>	(१) नेपालमा एक संघीय सर्वोच्च अदालत हुनेछ। (२) संघीय सर्वोच्च अदालतले आफ्नो र आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने अदालत वा अन्य न्यायिक निकायहरूको न्याय प्रशासन वा व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयमा निरीक्षण, सुपरीवेक्षण गरी आवश्यक निर्देशन गर्न सक्नेछ। तर, न्याय निरूपणको विषयमा त्यस्तो निर्देशन दिन सक्ने छैन। (३) संघीय सर्वोच्च अदालत अभिलेख अदालत हुनेछ। मुद्दा मामिलाका रोहमा संघीय सर्वोच्च अदालतले गरेको संविधान र कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्त नेपाल सरकार, राज्यसरकार तथा सबै अड्डा अदालतले मान्नु पर्नेछ। यसले आफ्नो न्यायसम्पादनको कार्यमा अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कानून बमोजिम कारबाही चलाई सजाय गर्न सक्नेछ। (४) राष्ट्रिय महत्वको पद र अधिकारसँग सम्बन्धित तथा राजनैतिक विषयसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषय र संविधानसँग कानून बाझिएका विषयमा बाहेक संविधान र संघीय कानूनको व्याख्या गर्ने अधिकार संघीय सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ। **स्पष्टीकरण:** यस उपधाराको प्रयोजनको लागि राष्ट्रिय महत्वको पद भन्नाले राष्ट्राध्यक्ष वा कार्यकारीप्रमुख वा व्यवस्थापिकाद्वारा निर्वाचित पद भन्ने बुझिन्छ। (५) संघीय सर्वोच्च अदालतमा नेपालको प्रधान न्यायाधीशका अतिरिक्त		संघीय शासन प्रणालीमा केन्द्र र राज्यकाबीच शक्तिको बाँडफाँड हुने भएकोले केन्द्र र राज्यकाबीच शक्ति सन्तुलन र वितरणका विषयमा र त्यसको कार्यान्वयनमा विवाद उत्पन्न भएको अवस्थामा त्यसको समाधानका लागि संविधान र कानूनको सूक्ष्म रूपले अध्ययन गरी केन्द्र र राज्यहरूले कानूनले व्यवस्था गरेको दायराभित्र रहेर काम गरेका छन् कि छैनन् भनेर हेर्न केन्द्र तथा राज्य दुवैले विश्वास गर्ने एउटा निष्पक्ष निकायको आवश्यकता पर्ने भएकोले संघीय सर्वोच्च अदालतको व्यवस्था गरिएको छ। आफ्नो र आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने अदालत वा अन्य न्यायिक निकायहरूको न्याय प्रशासन वा व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयमा निरीक्षण, सुपरीवेक्षण गरी आवश्यक दिशा निर्देश गर्न सक्ने व्यवस्था गरी न्याय निरूपणको विषयमा त्यस्तो निर्देशन दिन नपाउने व्यवस्था गरिएको छ। सर्वोच्च अदालतबाट भएको निर्णय तथा काम कारबाहीहरू प्रमाणको लागि चिरकालपर्यन्त स्थायी रूपमा अभिलेख गरिने हुँदा त्यस्तो अभिलेख अधिकारयुक्त हुन्छन्। तिनीहरूको प्रामाणिकताको सम्बन्धमा कुनै पनि अदालतमा प्रश्न उठाउन नसकिने भएको र यस्ता आदेश वा प्रामाणिक लिखत सबै अदालत, निकाय वा व्यक्तिलाई बन्धनकारी हुन्छन्। यसैले सर्वोच्च अदालतलाई अभिलेख अदालतको रूपमा स्थापित गरी मुद्दा मामिलाका रोहमा संघीय सर्वोच्च अदालतले गरेको संविधान र कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्त नेपाल सरकार, राज्यसरकार तथा सबै अड्डा अदालतले मान्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। साथै, अदालतको न्याय सम्पादनको कार्यमा

	संघीय व्यवस्थापिकाले कानूनद्वारा थप गरेमा बाहेक बढीमा ११ जनासम्म न्यायाधीशहरू रहनेछन् ।		बाधा अवरोध गरेमा वा अदालतले गरेका आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा न्यायपालिकाको गरिमा कायम रहन नसक्ने हुँदा यदि कसैबाट यस्तो कार्य हुन गएमा कानून बमोजिम कारबाही र सजाय गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरिएको छ ।
६ <u>संघीय सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको नियुक्ति र योग्यता:</u>	(१) राष्ट्राध्यक्षले संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिले सिफारिस गरी संघीय व्यवस्थापिकामा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतबाट अनुमोदन भएका व्यक्तिलाई संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशमा नियुक्ति गर्नेछ । (२) प्रधान न्यायाधीशको पदावधि धारा ८ को उपधारा (१) को खण्ड (ख) को अधीनमा रही नियुक्ति भएको मितिबाट चार वर्षको हुनेछ । तर, संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिले प्रधान न्यायाधीशको नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्दा निजको पदावधि कम्तीमा दुई वर्ष कायम हुनेगरी सिफारिस गर्नेछ । (३) कानूनमा स्नातकोपाधि प्राप्त गरी राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीशको पदमा सात वर्ष काम गरेको वा कानूनमा स्नातक वरिष्ठ अधिवक्ता वा अधिवक्ताको हैसियतमा कम्तीमा १५ वर्ष निरन्तर वकालत गरेको वा कम्तीमा १५ वर्षसम्म न्याय वा कानूनको क्षेत्रमा निरन्तर काम गरेको वा न्याय सेवाको राजपत्रांकित प्रथम श्रेणी वा सोभन्दा माथिल्लो पदमा कम्तीमा १२ वर्ष काम गरेको नेपाली नागरिक मात्र ' संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य मानिनेछ । **स्पष्टीकरण:** यो संविधान लागू हुनुभन्दा पहिले पुनरावेदन अदालतमा न्यायाधीश भई काम गरेको अवधिलाई यो उपधाराको प्रयोजनको लागि राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको न्यायाधीशको हैसियतमा काम गरेको अवधि मानिनेछ । (४) प्रधान न्यायाधीशको पद रिक्त भएमा वा कुनै कारणले प्रधान न्यायाधीश आफ्नो पदको काम गर्न असमर्थ भएमा वा बिदा बसेको वा		न्यायाधीश छनौटको प्रक्रियाद्वारा न्यायपालिकाको गुणस्तर प्रभावित हुनुको साथै संविधानले परिलक्षित गरेको प्रजातान्त्रिक प्रक्रिया, सामाजिक र आर्थिक अधिकार सम्बन्धी मान्यता र सामाजिक, आर्थिक रूपान्तरणका साथै कानूनको शासन, वैयक्तिक स्वतन्त्रता र समानता जस्ता सबै कुराहरू प्रभावित हुने गर्दछन् । संविधान वा कानूनद्वारा न्यायालयको संरचना सम्बन्धी व्यवस्था राज्यले गर्नुपर्ने भएकोले न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, योग्यता, पदावधि, बढुवा, सरुवा जस्ता प्रक्रियाहरूमा कुनै पनि किसिमको हस्तक्षेप नभई वास्तविक अर्थमा नै न्यायालयलाई स्वतन्त्रता प्रदान गर्न सकियो भने मात्र स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका कायम रहन सक्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । संयुक्त राष्ट्र संघको साधारणसभाले पारित गरेको स्वतन्त्र न्यायपालिकाको आधारभूत सिद्धान्तमा पनि न्यायिक निकायका लागि चुनिएको व्यक्ति कानूनको आवश्यक तालीम वा योग्यता भएको योग्य र सक्षम व्यक्ति हुनुपर्छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ । बेइजिङ सिद्धान्तले पनि न्यायपालिकालाई आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्न र आफ्नो कार्य पूरा गर्न सक्षम बनाउन न्यायाधीशहरूको नियुक्ति प्रमाणित दक्षता, इमानदारिता र स्वतन्त्रताको आधारमा गरिनु आवश्यक हुन्छ भन्ने उल्लेख गरेको छ । न्यायपालिकाको उद्देश्य प्राप्ति र स्वतन्त्रताको संरक्षणका लागि न्यायाधीशहरूको छनौट योग्यताको आधारमा हुनु आवश्यक भएकोले न्याय सेवामा निश्चित अवधि काम गरेको वा कानून व्यवसायीको रूपमा निश्चित अवधि काम गरेको वा कानून वा न्यायको क्षेत्रमा निश्चित अवधि काम गरेको व्यक्ति मात्र संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन पाउने व्यवस्था गरिएको छ । तर राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको व्यवस्था हाम्रो संवैधानिक इतिहासमा पहिलो अभ्यास भएकोले हाल कायम रहेको पुनरावेदन अदालतमा कार्यरत न्यायाधीशलाई पनि राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतमा काम गरे सरह मानी संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश नियुक्ति गर्नु

	नेपालबाहिर गएको कारणले प्रधान न्यायाधीश संघीय सर्वोच्च अदालतमा उपस्थित नहुने अवस्था परेमा संघीय सर्वोच्च अदालतको वरिष्ठतम न्यायाधीशले कायममुकायम प्रधान न्यायाधीश भई काम गर्नेछ ।		औचित्यपूर्ण हुने देखिएकोले सोही बमोजिम व्यवस्था गरिएको छ। साथै, न्यायपालिकाको नेतृत्व स्थायी बनाउनको लागि कम्तीमा दुई वर्ष पदावधि बाँकी नरहेको व्यक्तिलाई प्रधान न्यायाधीशमा नियुक्तिको लागि सिफारिस नगरिने व्यवस्था गरिएको छ।
७ प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको सेवाका शर्त तथा सुविधा:	(१) संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशले कम्तीमा चार वर्ष काम गरी राजीनामा दिएमा वा अनिवार्य अवकाश प्राप्त गरेमा वा निजको मृत्यु भएमा कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम निवृत्तिभरण पाउनेछन् । (२) यस संविधानमा अन्यथा व्यवस्था गरिएकोमा बाहेक संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा व्यवस्थित हुनेछन् । (३) उपधारा (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि महाअभियोगद्वारा पदमुक्त भएको संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशले उपदान वा निवृत्तिभरण पाउने छैन । (४) संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशलाई मर्का पर्ने गरी निजको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू बदलिने छैन । तर आर्थिक संकटकाल घोषणा भएको अवस्थामा यो व्यवस्था लागू हुने छैन ।		न्याय सम्पादनको लागि नियुक्त गरिएको व्यक्तिले कसैको दवाव र प्रभावमा नपरी तथ्य र कानूनको आधारमा निष्पक्ष न्याय प्रदान गर्न सक्ने वातावरणको सिर्जना गर्न न्यायाधीशको पदावधि र पारिश्रमिक, सुविधा वा सेवाका अन्य शर्त संविधानद्वारा नै व्यवस्था गर्दिा उपयुक्त देखिन्छ। यसो गर्दा न्यायाधीशलाई न्याय सम्पादनको कार्यमा अनुचित प्रभाव नपर्ने र पदावधि सुरक्षित भई भविष्यप्रतिको कुनै चिन्ता कायम नरहने हुँदा निजलाई स्वतन्त्र र निष्पक्ष भएर न्याय सम्पादन गर्नमा सहज हुने हुनाले निजहरूलाई मर्का पर्ने गरी पारिश्रमिक, सुविधा वा सेवाका अन्य शर्त नबदलिने कुराको सुनिश्चितता संविधानले नै गरी अन्य व्यवस्था कानूनद्वारा गर्नुपर्ने देखिएकोले यस्तो व्यवस्था गरिएको छ। यो व्यवस्थाले न्यायपालिकालाई स्थिर र निश्चित तुल्याउनुको साथै राजनैतिक रूपमा संक्रमणको अवस्थामा समेत न्यायपालिकाले निर्वाध रूपमा आफ्नो कार्य सम्पादन गर्न सक्छ। तर, देशमा चरम आर्थिक विश्रृङ्खलता भई आर्थिक संकटकालको घोषणा गर्नुपर्ने परिस्थितिको सिर्जना भएको अवस्थामा न्यायाधीश पनि देशको एउटा जिम्मेवार नागरिक हुने भएकोले अन्य नागरिकले सरह राष्ट्रका लागि योगदान गर्नुपर्ने हुँदा पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू सम्बन्धी व्यवस्थाको सुनिश्चितता यस्तो संकटको अवस्थामा कायम रहन नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ।
८ प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीश पदमुक्त हुने:	(१) देहायको अवस्थामा प्रधान न्यायाधीश वा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश आफ्नो पदबाट मुक्त भएको मानिनेछ:- (क) प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशले संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिमार्फत राष्ट्राध्यक्षसमक्ष लिखित राजीनामा दिएमा, (ख) निजको पैसट्ठी वर्षको उमेर पूरा भएमा, (ग) संघीय व्यवस्थापिकाबाट महाअभियोग प्रस्ताव पारित भएमा, (घ) निजको मृत्यु भएमा ।		संविधानले न्यायाधीशलाई कार्यगत स्वतन्त्रता प्रदान गर्नुपर्दछ। यदि न्यायाधीशले आफ्नो कार्यावधि स्वेच्छिक रूपमा अन्त गर्ने चाहना राखी पदबाट राजिनामा गर्दछ भने उसको राजिनामा पेश हुनासाथ आफ्नो पदबाट अलग हुने स्वतन्त्रता प्रदान गर्नु उचित देखिन्छ। आफ्नो पदबाट राजिनामा दिने अधिकारलाई स्वीकृति प्रदान गरिनुपर्ने व्यवस्थासँग आबद्ध गरिनु उचित हुँदैन। कसैलाई पनि उसको इच्छाविरुद्ध न्याय सम्पादनको कार्यमा लगाउनु हुँदैन। न्याय सम्पादन कार्य दवावमा नभएर स्वतन्त्र विवेकका आधारमा गरिने कार्य भएकोले न्यायाधीशको पदमा बहाल रहन नचाहनेका लागि राजिनामा दिएर जिम्मेवारीबाट अलग

	(२) प्रधान न्यायाधीश वा अन्य कुनै न्यायाधीश कार्यक्षमताको अभाव वा खराब आचरण वा इमानदारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन नगरेको वा नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा सजाय पाएको वा आचारसंहिताको गम्भीर उल्लंघन गरेको वा शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफ्नो पदीय जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेको भन्ने आधारमा संघीय व्यवस्थापिकामा महाअभियोग प्रस्ताव प्रस्तुत गर्न सकिनेछ र सो प्रस्ताव तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको दुई-तिहाइ बहुमतबाट पारित भएमा निज स्वतः पदमुक्त हुनेछ । (३) उपधारा (२) बमोजिम महाभियोगको कारबाही प्रारम्भ भएपछि सो कारबाहीको टुङ्गो नलागेसम्म आरोप लागेको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशले आफ्नो पदको कार्य गर्ने छैन । (४) उपधारा (२) बमोजिम पदमुक्त भएको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशले न्यायिक अनुशासन र मर्यादा विपरीत काम गरेको देखिएमा प्रचलित कानून बमोजिम कारबाही गरिनेछ । (५) महाअभियोगको कार्यविधि सम्बन्धी व्यवस्था कानूनद्वारा निर्धारित हुनेछ ।	हुन पाउने छुट प्रदान गर्नु उचित देखिएको छ । यसैगरी शक्ति सन्तुलन र नियन्त्रणको सिद्धान्त बमोजिम राज्यको कुनै पनि अंगमा रहेको पदाधिकारीले संविधान र कानून विपरीत काम गर्न सक्दैन । यदि यस्तो काम गरेमा उक्त कार्य गैर-संवैधानिक र गैर-कानूनी हुन्छ । त्यसैले प्रधान न्यायाधीश वा अन्य कुनै न्यायाधीश आफ्नो कार्यक्षमताको अभावको कारणले वा खराब आचरण भएको कारणले वा इमानदारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन नगरेको वा नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा सजाय पाएको वा आचारसंहिताको गम्भीर उल्लंघन गरेको वा शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफ्नो पदीय जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेको अवस्थामा न्याय सम्पादनको कार्यमा बाधा पर्न जाने हुँदा त्यस्तो व्यक्तिलाई पदमा कायम राखिराख्न न्यायोचित हुँदैन । त्यसैले उल्लेखित आधारमा न्याय सम्पादनमा प्रभाव पर्ने पर्याप्त आधार देखिएमा संघीय व्यवस्थापिकामा महाअभियोग प्रस्ताव प्रस्तुत गरी सो प्रस्ताव तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको दुई-तिहाइ बहुमतबाट पारित भएमा सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशलाई पदमुक्त गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।
९ <u>प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशलाई अन्य कुनै काममा लगाउन नहुने:</u>	(१) संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशलाई न्यायाधीशको पदमा बाहेक अन्य कुनै पदमा काममा लगाइने वा काजमा खटाइने छैन । तर नेपाल सरकारले संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिसँग परामर्श लिई संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशलाई न्यायिक स्वतन्त्रतामा आँच नआउने गरी न्यायिक जाँचबुझको काममा वा केही खास अवधिको लागि कानून वा न्याय सम्बन्धी अनुसन्धान वा अन्वेषणको कुनै काममा खटाउन सक्नेछ । (२) संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीश भइसकेको व्यक्ति यस संविधानमा अन्यथा उल्लेख भएकोमा बाहेक कुनै पनि सरकारी पदमा नियुक्तिको लागि ग्राह्य हुने छैन ।	कानून बमोजिम निष्पक्ष न्याय सम्पादनका लागि न्यायिक स्वतन्त्रता अनिवार्य शर्त भएकोले न्याय सम्पादन गर्ने व्यक्ति पनि सक्षम, योग्य, निष्ठावान्, निष्पक्ष र सबैप्रति समान व्यवहार गर्छ भन्ने विश्वास स्थापित गराउन सक्ने किसिमको हुनुपर्दछ । न्याय सम्पादनको कार्य अत्यन्त जटिल र सम्वेदनशील भएकोले यस्तो जिम्मेवारी प्रदान गरेको व्यक्तिलाई न्याय सम्पादनबाहेक अन्य काममा लगाउँदा उसको निष्पक्षता र दक्षतामा ह्रास आउन सक्ने भएकोले न्यायाधीशहरूलाई न्याय सम्पादनबाहेक अन्य काममा लगाउनु उचित हुँदैन । न्यायाधीशलाई न्याय सम्पादनबाहेक अन्य काममा लगाउँदा उसको निष्ठा र निष्पक्षतामा प्रश्न उठ्न जाने सम्भावना भएकोले न्याय सम्पादनमा पनि नकारात्मक असर पर्न जान्छ । यदि न्यायाधीशलाई कानून, कानून पद्धति र न्याय प्रशासनसंग सम्बन्धित विषयबाहेक अन्य कार्यमा लगाउने हो भने त्यसले न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता

			र दक्षतामा नकारात्मक असर पर्न जाने भएकोले यसप्रकारको कार्य स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा अनुरूप हुँदैन । तर राष्ट्रिय रूपमा नै निष्पक्षता कायम गर्नुपर्ने न्यायिक जाँचबुझको काम वा केही खास अवधिको लागि कानून वा न्याय सम्बन्धी अनुसन्धान अन्वेषण वा राष्ट्रिय सरोकारको अन्य जिम्मेवारी दिन सकिने हाम्रो संवैधानिक अभ्यास रहेकोले न्यायिक स्वतन्त्रतामा आँच नआउने गरी यस्ता कार्यमा न्यायाधीशलाई खटाउन सकिने व्यवस्थाले राष्ट्रिय महत्वको विषयमा निष्पक्षता कायम भई त्यसले राष्ट्रमा सकारात्मक असर पार्न जाने भएकोले यो व्यवस्था गरिएको छ ।
१० संघीय सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र:	(१) यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरूपणको लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुङ्गो लगाउने असाधारण अधिकार संघीय सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ । सो प्रयोजनको लागि पूर्ण रूपमा न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्न संघीय सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्नेछ । तर अधिकार क्षेत्रको अभाव भएकोमा बाहेक संघीय र राज्यव्यवस्थापिकाले चलाएको विशेषाधिकारको कारवाही र तत्सम्बन्धमा तोकेको सजायमा यस उपधारा अन्तर्गत संघीय सर्वोच्च अदालतले हस्तक्षेप गर्ने छैन । (२) यस संविधानमा अन्यथा उल्लेख भएकोमा बाहेक संघीय सर्वोच्च अदालतको देहाय बमोजिमको शुरू क्षेत्राधिकार हुनेछ । (क) संघ र राज्यबीचको विवाद, (ख) राज्य र राज्यबीचको विवाद, (ग) संघीय संवैधानिक अंगहरूबीचको विवाद, (घ) राष्ट्रिय सुरक्षा, मुद्रा र वैदेशिक मामिला सम्बन्धी विवाद ।		अदालतले संप्रभुको न्यायिक अधिकार क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गर्ने भएकोले संप्रभुको अधिकारक्षेत्रभित्र रहेका व्यक्तिका विरुद्ध मात्र अदालतबाट अधिकारक्षेत्रको प्रयोग गर्न सकिन्छ । अधिकारक्षेत्र हुनुको अर्थ नियमित न्यायिक कारबाहीको सिलसिलामा तथ्य पत्ता लगाउने, कानूनको प्रयोग गर्ने, दण्डको घोषणा गर्ने शक्ति हुनु हो । यो कुनै मुद्दाका पक्षहरूबीच रहेको वादविवादको विषय सुन्ने र त्यसको निश्चित गर्ने शक्ति हो । सामान्यतया सर्वोच्च अदालत कुनै पनि मुलुकको उच्चतम अदालत हुनाले सामान्य प्रकृतिका मुद्दाहरूको शुरू कारवाही र किनारा यो अदालतले गर्दैन । तर संघीय ढाँचाको व्यवस्थामा संविधानद्वारा केन्द्र र राज्यकाबीच अधिकार तथा शक्तिको बाँडफाँड हुने भएकोले संघ र राज्यबीच, राज्य र राज्यबीच, संघीय संवैधानिक अंगहरूबीच विवाद उत्पन्न हुन सक्ने भएकोले त्यस्ता विवादहरू संघीय सर्वोच्च अदालतबाट निराकरण हुन उपयुक्त हुँदा सर्वोच्च अदालतको शुरू क्षेत्राधिकार अन्तर्गत यस्ता विवादहरू हेर्ने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यसका अतिरिक्त राष्ट्रिय सुरक्षा, मुद्रा र वैदेशिक मामिला लगायतका विषय संघीय सरकारको अधिकारसँग सम्बन्धित हुँदा संघीय सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय गर्न पर्ने भएकोले यस्तो व्यवस्था गरिएको छ । संविधान र कानूनको व्याख्या सम्बन्धी प्रश्न समावेश भएको मुद्दामा व्याख्यामा एकरूपता कायम गर्नको लागि सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुन उपयुक्त छ भनी राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतले आफ्नो राय सहित सर्वोच्च अदालतमा पठाउन सक्ने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त देखिएको छ । यसबाट मुलुकभर संविधान र कानूनको कार्यान्वयनमा एकरूपता आउने स्थिति सिर्जना हुन्छ ।

	(३) राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतले शुरू कारबाही र किनारा गरेको मुद्दा र संविधान र कानूनको व्याख्या सम्बन्धी प्रश्न समावेश भएको सार्वजनिक महत्वको विषय वा संघीय सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुनु उपयुक्त छ भनी राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतले आफ्नो राय सहित सिफारिस गरेको मुद्दाको पुनरावेदन संघीय सर्वोच्च अदालतमा लाग्नेछ। (४) यस संविधान र संघीय व्यवस्थापिकाले बनाएको कानूनको अधीनमा रही संघीय सर्वोच्च अदालतलाई आफ्नो फैसला वा अन्तिम आदेशको पुनरावलोकन गर्ने अधिकार हुनेछ। (५) संघीय सर्वोच्च अदालतलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम पुनरावेदन सुन्ने, साधक जाँच्ने अधिकार हुनेछ।		
११ मुद्दा सार्न सक्ने:	(१) सारभूत रूपमा समान प्रश्न समावेश भएको मुद्दा सर्वोच्च र राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतहरूमा विचाराधीन रहेको अवस्थामा त्यस्तो प्रश्न सार्वजनिक महत्वको हो भन्ने सर्वोच्च अदालतलाई लागेमा वा महान्यायाधिवक्ता वा मुद्दाका पक्षको निवेदनबाट देखिएमा त्यस्ता मुद्दा झिकाई साथै राखी फैसला गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ। (२) कुनै राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतमा दायर भएको मुद्दामा सुनुवाइ हुँदा न्यायिक निष्पक्षतामा प्रश्न उठ्ने विशेष परिस्थिति देखिएमा कारण र आधार खुलाई कानून बमोजिम एक राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतबाट अर्को राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतमा त्यस्तो मुद्दा सारी सुनुवाइ गर्न संघीय सर्वोच्च अदालतले आदेश दिन सक्नेछ।		संघीय राज्य व्यवस्थामा कार्यकारी र व्यवस्थापिकीय अधिकार जस्तै न्यायिक अधिकार पनि केन्द्र र राज्यस्तरमा वितरण गरिने भएको र कानूनको व्याख्या तथा कार्यान्वयनमा एकरूपता ल्याउन समान संवैधानिक र कानूनी प्रश्न भएको विवाद सर्वोच्च अदालत र राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतमा विचाराधीन छ वा दुई वा सोभन्दा बढी राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतमा विचाराधीन छ भने छिटो निर्णय दिनको लागि त्यस्ता मुद्दाहरू राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतबाट झिकाएर आफैं निर्णय गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ। न्यायको लक्ष्य पूरा गर्नको लागि आवश्यक परेमा एक राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतबाट अर्को राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतमा मुद्दा सार्न सक्ने अधिकार पनि सर्वोच्च अदालतलाई दिनुपर्ने हुन्छ। मुद्दा विचाराधीन रहेको राज्यको परिस्थितिको कारणले त्यहाँ अवस्थित अदालतको निष्पक्षतामा प्रश्न उठाउन सक्ने अवस्था भयो भने न्यायको उद्देश्य पूरा हुन सक्दैन। यसैले अदालतको निष्पक्षतामा प्रश्न नउठोस् भनी यसप्रकारको मुद्दा सार्ने व्यवस्था स्वतन्त्र न्यायपालिकाको लागि आवश्यक मानिएकोले यस्तो अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरिएको छ। तर सर्वोच्च अदालतले यस्तो अधिकारको प्रयोग गर्दा सावधानीपूर्वक परिस्थितिको विचार गरेर कानूनले तोकेको व्यवस्थाको अधीनमा रही गर्नु पर्छ।

१२ बहस पैरवी गर्न नपाउने	संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश भएको व्यक्तिले सेवानिवृत्त भएपछि कुनै पनि अड्डा अदालतमा उपस्थित भई बहस पैरवी गर्न पाउने छैन ।		न्यायिक स्वतन्त्रता अन्तर्गत न्यायपालिकाबाहेकका निकाय वा पदाधिकारीबाट मात्र स्वतन्त्र भन्ने अर्थ नभई अदालतभित्रकै कुनै तह वा पदाधिकारीको प्रभाव पनि न्याय सम्पादनको कार्यमा पर्न हुँदैन भन्ने हो । सर्वोच्च अदालत सबैभन्दा माथिल्लो तहको अदालत भएकोले उक्त अदालतमा काम गर्ने न्यायाधीश सेवानिवृत्त भएपछि तल्लो तहका अदालतहरूमा बहस पैरवी गर्न जाँदा न्याय सम्पादन गर्ने अधिकारीमा अनुचित प्रभाव पर्न सक्ने सम्भावना भएको तथा ६५ वर्षको उमेर पूरा नभएसम्म सेवाको सुरक्षा प्रदान गर्ने गरी न्यायपालिकाको सबैभन्दा उच्चतम तहमा काम गरेको व्यक्तिले तल्लो तहका अदालतमा गई बहस पैरवी गर्दा सर्वोच्च अदालतको गरिमामा समेत आँच आउने देखिएकोले संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश भएको व्यक्तिले सेवानिवृत्त भएपछि कुनै पनि अड्डा अदालतमा उपस्थित भई बहस पैरवी गर्न नपाउने व्यवस्था गरिएको छ ।
१३ प्रधान न्यायाधीशको जिम्मेवारी:	नेपालको संघीय सर्वोच्च अदालत र सोको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने अदालत वा अन्य न्यायिक निकायहरूको न्याय प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउने अन्तिम जिम्मेवारी प्रधान न्यायाधीशको हुनेछ ।		कुनै पनि संगठनमा एउटा सबल नेतृत्वको आवश्यकता पर्ने भएको र न्यायपालिकामा पनि सर्वोच्च अदालत सबैभन्दा माथिल्लो तहको अन्तिम निकाय भएको कारणले गर्दा यस्तो निकायको प्रमुख भई काम गर्ने प्रधान न्यायाधीशको संघीय सर्वोच्च अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने अदालत वा अन्य न्यायिक निकायहरूको न्याय प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउने अन्तिम जिम्मेवारी प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१४ वार्षिक प्रतिवेदन:	(१) सर्वोच्च अदालतले प्रत्येक वर्ष आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्राध्यक्षसमक्ष पेश गर्नेछ र राष्ट्राध्यक्षले त्यस्तो प्रतिवेदन कार्यकारीप्रमुखमार्फत संघीय व्यवस्थापिकासमक्ष पेश गर्नेछ । (२) उपधारा (१) बमोजिम प्रस्तुत भएको वार्षिक प्रतिवेदनमाथि छलफल हुँदा संघीय व्यवस्थापिकाबाट केही सुझाव दिन आवश्यक देखिएमा संघीय कानून तथा न्याय मन्त्रालयमार्फत त्यस्तो सुझाव संघीय सर्वोच्च अदालतलाई दिन सकिनेछ । (३) उपधारा (१) बमोजिमको वार्षिक प्रतिवेदन सम्बन्धी अन्य व्यवस्था कानूनद्वारा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।		राज्यको तीन अंगमध्येको एक न्यायपालिकाले पनि अन्य संवैधानिक अंग सरह वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्दा जवाफदेहितामा वृद्धि हुने हुनाले सर्वोच्च अदालतले पनि आफूले सम्पादन गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी राष्ट्राध्यक्षसमक्ष पेश गर्ने र राष्ट्राध्यक्षले कार्यकारीप्रमुखमार्फत उक्त प्रतिवेदन संघीय व्यवस्थापिकासमक्ष पेश गर्ने व्यवस्था गर्दा पारदर्शितामा अभिवृद्धि हुन जाने देखिन्छ । उक्त प्रतिवेदनउपर संघीय व्यवस्थापिकामा छलफल हुँदा केही सुझाव दिन आवश्यक परे त्यस्तो सुझाव दिन सकिने र आम जनतामा उक्त प्रतिवेदन सार्वजनिक जानकारी गराउन यस्तो व्यवस्था गरिएको छ ।
१५ राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च	(१) नेपालको हरेक राज्यमा राज्यस्तरको सबैभन्दा माथिल्लो तहको		संघीय शासन पद्धति अनुरुप राज्यको पुनर्संरचना गर्दा राज्य तहको उच्चतम

अदालत:	एक राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालत रहनेछ। (२) राज्यका सबै अदालत र न्यायिक निकायहरू राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतका मातहतमा हुनेछन्। राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतले आफ्नो मातहतका अदालत र न्यायिक निकायहरूको निरीक्षण एवं सुपरीवेक्षण गर्न र आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ। (३) राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालत अभिलेख अदालत हुनेछ। यसले आफ्नो र आफ्ना मातहतका अदालत वा न्यायिक निकायहरूबाट हुने न्यायसम्पादनको कार्यमा अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कानून बमोजिम कारबाही चलाई सजाय गर्न सक्नेछ। (४) राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतमा मुख्य न्यायाधीशको अतिरिक्त संघीय/प्रादेशिक कानूनद्वारा व्यवस्था भएबमोजिमको संख्यामा न्यायाधीशहरू रहनेछन्।		अदालतको रूपमा असाधारण अधिकारक्षेत्रयुक्त राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिएको छ। यस्तो अदालत राज्य तहको सर्वोच्च अदालत हुने भएकोले यसले आफ्ना मातहतका अदालत वा न्यायिक निकायहरूको निरीक्षण सुपरीवेक्षण गरी आवश्यकता अनुसार निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था हुनु आवश्यक देखिएको छ। साथै राज्य तहको उच्चतम अदालत भएको कारणले यस अदालतबाट भएका आदेश वा निर्णयहरू अभिलेखको रूपमा रहने र आधिकारिक हुने भएकोले यस अदालतलाई अभिलेख अदालतको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ। अदालतप्रतिको जनआस्था कायम गर्नको लागि यो अदालतलाई आफू र आफ्ना मातहतका अदालतहरूको न्याय सम्पादनको कार्यमा बाधा अवरोध गरेमा वा फैसला वा आदेशको अवज्ञा गरेमा कानून बमोजिम कारबाही र सजाय गर्न सक्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ।
१६ राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको नियुक्ति र योग्यता:	(१) राज्यप्रमुखले राज्यव्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिले सिफारिस गरी राज्यव्यवस्थापिकाको तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतबाट अनुमोदन भएका व्यक्तिलाई राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीशमा नियुक्ति गर्नेछ। (२) मुख्य न्यायाधीशको पदावधि धारा १८ को उपधारा (१) को खण्ड (ख) को अधीनमा रही नियुक्ति भएको मितिबाट चार वर्षको हुनेछ। तर, राज्यव्यवस्थापिकाको विशेष न्यायिक समितिले मुख्य न्यायाधीशको नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्दा निजको पदावधि कम्तीमा दुई वर्ष कायम हुने गरी सिफारिस गर्नेछ। (३) कानूनमा स्नातकोपाधि प्राप्त गरी जिल्ला/स्थानीय न्यायाधीशको पदमा कम्तीमा सात वर्ष काम गरेको वा कानूनमा स्नातक वरिष्ठ अधिवक्ता वा अधिवक्ताको रूपमा कम्तीमा १० वर्ष निरन्तर वकालत गरेको वा कम्तीमा १० वर्ष कानूनको अध्यापन, अन्वेषण वा कानून वा न्याय सम्बन्धी अन्य कुनै क्षेत्रमा निरन्तर काम गरेको वा न्याय सेवाको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीको पदमा कम्तीमा सात वर्ष काम		स्वतन्त्र न्यायपालिकाको लागि न्यायाधीशको छनौट र नियुक्ति एक महत्वपूर्ण पक्ष हो। न्यायाधीशहरूको छनौटको प्रक्रियाद्वारा न्यायपालिकाको गुणस्तर प्रभावित हुनुको साथै संविधानले परिलक्षित गरेको प्रजातान्त्रिक प्रक्रिया सामाजिक र आर्थिक अधिकार सम्बन्धी मान्यता र सामाजिक, आर्थिक रूपान्तरणका साथै कानूनको शासन, वैयक्तिक स्वतन्त्रता र समानता जस्ता सबै कुराहरू प्रभावित हुने गर्दछन्। संयुक्त राष्ट्र संघको साधारण सभाले पारित गरेको स्वतन्त्र न्यायपालिकाको आधारभूत सिद्धान्तमा पनि न्यायिक निकायका लागि चुनिएको व्यक्ति कानूनको आवश्यक तालिम वा योग्यता भएको योग्य र सक्षम व्यक्ति हुनुपर्छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ। न्यायिक निकायमा चयन गर्दा न्यायिक पदमा गरिने नियुक्तिलाई अनुचित आशयको शिकार हुनबाट रक्षा गर्ने तरिका अपनाइनु पर्छ। न्यायाधीशहरूको चयनमा जात, लिङ्ग, रङ्ग, धर्म, मूल, सम्पत्ति, जन्म र अन्य धारणाका आधारमा भेदभाव गर्न नहुने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता रहेको छ। तसर्थ, कानूनमा स्नातकोपाधि प्राप्त गरी जिल्ला/स्थानीय न्यायाधीशको पदमा निश्चित अवधि काम गरेको वा कानूनमा स्नातक वरिष्ठ अधिवक्ता वा अधिवक्ताको रूपमा निश्चित अवधि निरन्तर वकालत गरेको वा

	गरेको नेपाली नागरिक राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य मानिनेछ । (४) मुख्य न्यायाधीशको पद रिक्त भएमा वा अरु कुनै कारणले मुख्य न्यायाधीश आफ्नो पदको काम गर्न असमर्थ भएमा वा बिदा बसेको वा राज्य/प्रदेशबाहिर गएको कारणले मुख्य न्यायाधीश राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतमा उपस्थित नहुने अवस्था परेमा राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको वरिष्ठतम न्यायाधीशले कायममुकायम मुख्य न्यायाधीश भई काम गर्नेछ ।	निश्चित अवधि कानूनको अध्यापन, अन्वेषण वा कानून वा न्याय सम्बन्धी अन्य कुनै क्षेत्रमा निरन्तर काम गरी विशिष्ट कानूनविद्का रूपमा ख्याति प्राप्त गरेको वा न्याय सेवाको राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको पदमा निश्चित अवधि काम गरेको नेपाली नागरिक राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको पदमा नियुक्त गर्न उपयुक्त देखिएकोले यस्तो व्यवस्था गरिएको छ । नेतृत्वको स्थायित्वकालागि मुख्य न्यायाधीशको नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्दा निजको पदावधि कम्तीमा दुई वर्ष कायम हुने गरी राज्यव्यवस्थापिकाको विशेष न्यायिक समितिले सिफारिस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१७ मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको सेवाका शर्त तथा सुविधा:	(१) यस संविधानमा अन्यथा व्यवस्था गरिएकोमा बाहेक राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा व्यवस्थित हुनेछन् । (२) उपधारा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि महाअभियोगद्वारा पदमुक्त भएको राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशले उपदान वा निवृत्तिभरण पाउने छैन । (३) राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीशलाई मर्का पर्ने गरी निजको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू बदलिने छैन । तर आर्थिक संकटकाल घोषणा भएको अवस्थामा यो व्यवस्था लागू हुने छैन ।	राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको न्यायाधीशलाई संविधान, कानून र प्रमाणको आधारमा स्वतन्त्र र निष्पक्ष ढंगले न्याय सम्पादन गर्नको लागि निजका सेवा सुविधा सम्बन्धी व्यवस्थाहरू कानूनद्वारा निश्चित गरिनु आवश्यक देखिन्छ । यसैगरी उनीहरूलाई आफ्नो पदीय दायित्व निर्भीक रूपमा निर्वाह गर्नको लागि निजहरूको पदावधि पनि निश्चित हुनु आवश्यक देखिन्छ । त्यसैले निजहरूको सेवा शर्त सम्बन्धमा कानून बनाउँदा खाईपाई आएको सुविधालाई घटाउने गरी कानून नबनाउने व्यवस्था गरिएको छ । तर देशमा चरम आर्थिक विशृङ्खलता भई आर्थिक संकटकालको घोषणा गर्नुपर्ने परिस्थितिको सिर्जना भएको अवस्थामा न्यायाधीश पनि देशको एउटा जिम्मेवार नागरिक हुने भएकोले अन्य नागरिकले सरह राष्ट्रका लागि योगदान गर्नुपर्ने हुँदा पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू सम्बन्धी व्यवस्थाको सुनिश्चितता यस्तो आर्थिक संकटकालको अवस्थामा कायम रहन नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१८ मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीश पदमुक्त हुने:	(१) देहायको अवस्थामा राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीश आफ्नो पदबाट मुक्त भएको मानिनेछ- (क) मुख्य न्यायाधीश तथा अन्य न्यायाधीशले राज्यव्यवस्थापिकाको विशेष न्यायिक समितिमार्फत राज्यप्रमुखसमक्ष लिखित राजीनामा दिएमा, (ख) निजको पैसट्ठी वर्षको उमेर पूरा भएमा, (ग) राज्यव्यवस्थापिकाबाट महाअभियोग प्रस्ताव पारित भएमा, (घ) निजको मृत्यु भएमा ।	कसैलाई पनि उसको इच्छाविरुद्ध न्याय सम्पादनको कार्यमा लगाउनु हुँदैन । न्याय सम्पादन कार्य दवावमा नभएर स्वतन्त्र विवेकका आधारमा गरिने कार्य भएकोले न्यायाधीशको पदमा बहाल रहन नचाहनेका लागि राजिनामा दिएर जिम्मेवारीबाट अलग हुन पाउने छूट प्रदान गर्नु उचित देखिएको छ । यदि न्यायाधीशले आफ्नो कार्यावधि स्वेच्छिक रूपमा अन्त गर्ने चाहना राखी पदबाट राजिनामा गर्दछ भने उसको राजिनामा पेश हुनासाथ आफ्नो पदबाट अलग हुने स्वतन्त्रता प्रदान गर्नु उचित हुन्छ । यसैगरी राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च

	(२) मुख्य न्यायाधीश वा अन्य कुनै न्यायाधीश कार्यक्षमताको अभाव वा खराब आचरण वा इमानदारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन नगरेको वा नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा सजाय पाएको वा आचारसंहिताको गम्भीर उल्लंघन गरेको वा शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफ्नो पदीय जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेको भन्ने आधारमा राज्यव्यवस्थापिकामा महाअभियोग प्रस्ताव प्रस्तुत गर्न सकिनेछ र सो प्रस्ताव तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको दुई-तिहाइ बहुमतबाट पारित भएमा निज स्वत: पदमुक्त हुनेछ । (३) उपधारा (२) बमोजिम महाभियोगको कारवाई प्रारम्भ भएपछि सो कारबाईको टुङ्गो नलागेसम्म आरोप लागेको मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीशले आफ्नो पदको कार्य गर्ने छैन । (४) उपधारा (२) बमोजिम पदमुक्त भएको मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीशले न्यायिक अनुशासन र मर्यादा विपरीत काम गरेको देखिएमा प्रचलित कानून बमोजिम कारबाही गरिनेछ ।		अदालतको मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीशले संविधान र कानूनको दायराभित्र रहेर काम गर्नुपर्दछ । यदि मुख्य न्यायाधीश वा अन्य कुनै न्यायाधीश आफ्नो कार्यक्षमताको अभावको कारणले वा खराब आचरण भएको कारणले वा इमानदारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन नगरेको वा नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा सजाय पाएको वा आचारसंहिताको गम्भीर उल्लंघन गरेको वा शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफ्नो पदीय जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेको अवस्थामा प्रभावकारी न्याय सम्पादन हुन नसक्ने र न्यायको उद्देश्य पूरा हुन नसक्ने हुँदा त्यस्तो व्यक्तिलाई पदबाट हटाउनु उचित हुन्छ । त्यसैले उल्लेखित आधारमा न्याय सम्पादनमा नकारात्मक प्रभाव परेको पर्याप्त आधार देखिएमा राज्यव्यवस्थापिकामा महाअभियोग प्रस्ताव प्रस्तुत गरी सो प्रस्ताव तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको दुई-तिहाइ बहुमतबाट पारित भएमा राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीशलाई पदमुक्त गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।
१९ <u>मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशलाई अन्य कुनै काममा लगाउन नहुने:</u>	राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीशलाई न्यायाधीशको पदमा बाहेक अन्य कुनै पदमा काममा लगाइने वा काजमा खटाइने छैन । तर नेपाल सरकारले राज्यव्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिसँग परामर्श लिई राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीशलाई न्यायिक स्वतन्त्रतामा आँच नआउने गरी न्यायिक जाँचबुझको काममा वा केही खास अवधिको लागि कानून वा न्याय सम्बन्धी अनुसन्धान वा अन्वेषणको अन्य कुनै काममा खटाउन सक्नेछ ।		कानून बमोजिम निष्पक्ष न्याय सम्पादनका लागि न्यायिक स्वतन्त्रता अनिवार्य शर्त भएकोले न्याय सम्पादन गर्ने व्यक्ति पनि सक्षम, योग्य, निष्ठावान्, निष्पक्ष र सबैप्रति समान व्यवहार गर्छ भन्ने विश्वास स्थापित गराउन सक्ने किसिमको हुनुपर्दछ । न्याय सम्पादनको कार्य अत्यन्त जटिल र सम्वेदनशील भएकोले यस्तो जिम्मेवारी प्रदान गरेको व्यक्तिलाई न्याय सम्पादनबाहेक अन्य काममा लगाउँदा उसको निष्पक्षता र दक्षतामा ह्रास आउन सक्ने भएकोले न्यायाधीशहरूलाई न्याय सम्पादनबाहेक अन्य काममा लगाउनु उचित हुँदैन । न्याय गरेको र परेको देखिनु पर्ने सिद्धान्तलाई मूर्तरूप दिन न्याय सेवासँग सम्बद्ध व्यक्तिको व्यवहार र आचरण पनि महत्वपूर्ण हुने भएकोले न्याय सम्पादनबाहेक अन्य काममा लगाउँदा पदीय प्रभाव र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा अन्तर्गत प्रतिबद्ध भैसकेको व्यक्ति पक्ष, विपक्ष वा राज्यस्वार्थ निहित काममा लगाउन नमिल्ने भएकोले उसको निष्ठा र निष्पक्षतामा प्रश्न उठ्न जाने

			सम्भावना रहने हुनाले न्याय सम्पादनमा पनि नकारात्मक असर पर्न जान्छ। न्यायिक मर्यादा, हैसियत वा कानून बमोजिम न्याय सम्पादन गरिने कार्यमा असर पर्ने कार्य न्यायाधीशबाट हुनु हुँदैन। न्यायाधीश भएको व्यक्ति कानून, कानून पद्धति र न्याय प्रशासन जस्ता विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने जस्ता कार्यमा मात्र लगनशील भएर लाग्नु निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिकाको लागि लाभदायक हुने भएकोले यस्तो व्यवस्था गरिएको छ।
२०<u>राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र:</u>	(१) यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै कानूनी प्रश्नको निरूपणको लागि आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका सरकार, निकाय वा पदाधिकारीका नाउँमा आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्ने अधिकार राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतलाई हुनेछ। सो प्रयोजनको लागि पूर्ण रूपमा न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्न राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्नेछ। त्यस्तो आदेश वा निर्णय अन्तिम हुनेछ। तर अधिकार क्षेत्रको अभाव भएकोमा बाहेक संघीय र राज्यव्यवस्थापिकाले चलाएको विशेषाधिकारको कारबाई र तत्सम्बन्धमा तोकेको सजायमा यस उपधारा अन्तर्गत राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतले हस्तक्षेप गर्ने छैन। (२) राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम शुरू मुद्दा हेर्ने, पुनरावेदन सुन्ने र साधक जाँच्ने अधिकार हुनेछ। (३) यस संविधान, संघीय व्यवस्थापिका र राज्य/प्रान्त/प्रादेशिक व्यवस्थापिकाले बनाएको कानूनको अधीनमा रही राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतलाई आफ्नो फैसला वा अन्तिम आदेशको पुनरावलोकन गर्ने अधिकार हुनेछ।		राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालत राज्य तहको उच्चतम अदालत भएकोले नागरिकहरूको मौलिक अधिकार संरक्षण गर्ने क्रममा वा कुनै पनि वैकल्पिक उपचारको व्यवस्था नभएको विषयवस्तु वा त्यस्तो व्यवस्था भए पनि प्रभावहीन देखिएको विषयवस्तुका सम्बन्धमा नागरिकहरूलाई प्रभावकारी न्याय प्रदान गर्नुपर्ने अन्तिम जिम्मेवारी संघीय व्यवस्थामा राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको हुनु आवश्यक देखिएको छ। त्यसैले नागरिकहरूलाई संविधान प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि समेत बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने असाधारण क्षेत्राधिकार राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतलाई प्रदान गर्न उपयुक्त देखिएको छ। तर अधिकारक्षेत्रको अभावमा गरेको बाहेक संघीय व्यवस्थापिका वा राज्यव्यवस्थापिकाले गरेको काम कारवाहीको सम्बन्धमा अदालतबाट हस्तक्षेप हुने परिस्थिति भएमा त्यस्तो व्यवस्था शक्ति पृथक्कीकरणको सिद्धान्त विपरीत हुन जाने भएकोले संसदको काम कारबाहीमा हस्तक्षेप गर्न नपाउने व्यवस्था गरिएको छ।

	(४) राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको अन्य अधिकार तथा कार्यविधि कानूनद्वारा तोकिए बमोजिम हुनेछ।		
२१ मुद्दा सार्न सक्ने:	(१) राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतले आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका मातहत अदालतमा विचाराधीन रहेका मुद्दामा संविधानको व्याख्या सम्बन्धी प्रश्न समावेश छ र उक्त मुद्दाको निर्णय गर्न सो प्रश्नको निराकरण हुनु अनिवार्य छ भन्ने लागेमा त्यस्ता मुद्दाहरू मातहत अदालतबाट झिकाई मुद्दाको पूरै निर्णय गर्न वा त्यस्तो प्रश्नमा मात्र निर्णय गरेर मुद्दा शुरू अदालतमा फिर्ता पठाउन सक्नेछ। (२) न्यायिक निष्पक्षतामा प्रश्न उठ्ने विशेष परिस्थिति देखिएमा कारण र आधार खुलाई कानून बमोजिम आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका एक जिल्ला/स्थानीय अदालतबाट अर्को जिल्ला/स्थानीय अदालतमा त्यस्तो मुद्दा सारी सुनुवाइ गर्न राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतले आदेश दिन सक्नेछ।		राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतले राज्य तहमा सर्वोच्च अदालत सरहको जिम्मेवारी पूरा गर्नुपर्ने भएकोले आफू मातहतका अदालतहरूमा संवैधानिक व्याख्या सम्बन्धी प्रश्न समावेश भएको मुद्दा विचाराधीन रहेको छ र त्यस्तो प्रश्नको निराकरण नगरी उक्त मुद्दाको निर्णय गर्न नसकिने अवस्था छ भन्ने देखिएमा त्यस्तो मुद्दा झिकाई उक्त प्रश्नको निराकरण गरी सम्बन्धित अदालतमा फिर्ता गर्ने वा त्यस्तो मुद्दाको पूरै निर्णय गर्ने अधिकार राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतलाई प्रदान गर्नुपर्ने देखिएको छ। यसैगरी राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालत मातहतका अदालत वा न्यायिक निकायहरूमा विचाराधीन रहेको मुद्दाको निर्णय गर्दा सम्बन्धित मुद्दा हेर्ने अधिकारीले कानून बमोजिम मुद्दा हेर्न सक्ने परिस्थिति नभएमा वा न्यायिक निष्पक्षतामा प्रश्न उठ्ने अवस्था देखिएमा आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रको एक अदालतबाट अर्को अदालतमा मुद्दा सार्नु पर्ने अवस्था पर्न जाने भएकोले यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको छ।
२२ बहस पैरवी गर्न पाउने:	राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको न्यायाधीश भई सेवानिवृत्त भएको व्यक्तिले आफू सेवानिवृत्त भएको राज्य राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतबाहेक अन्य राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालत र संघीय सर्वोच्च अदालतमा उपस्थित भई बहस पैरवी गर्न पाउने छ।		न्यायिक स्वतन्त्रता अन्तर्गत न्यायपालिकाबाहेकका निकाय वा पदाधिकारीबाट मात्र स्वतन्त्र भन्ने अर्थ नभई अदालतभित्रकै कुनै तह वा पदाधिकारीको प्रभाव पनि न्याय सम्पादनको कार्यमा पर्न हुँदैन भन्ने हो। राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालत राज्य/प्रदेशको सबैभन्दा माथिल्लो तहको अदालत भएकोले उक्त अदालतमा काम गर्ने न्यायाधीश सेवानिवृत्त भएपछि तल्लो तहका अदालतहरूमा बहस पैरवी गर्न जाँदा न्याय सम्पादन गर्ने अधिकारीमा अनुचित प्रभाव पर्न सक्ने सम्भावना भएको व्यक्तिले तल्लो तहका अड्डा अदालतमा गई बहस पैरवी गर्दा अदालतको गरिमामा समेत आँच आउने देखिएकोले राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको न्यायाधीश भएको व्यक्तिले सेवानिवृत्त भएपछि आफू सेवानिवृत्त भएको अदालत र सोभन्दा तल्लो तहका कुनै पनि अड्डा अदालतमा उपस्थित भई बहस पैरवी गर्न नपाउने, तर संघीय सर्वोच्च अदालत र अन्य उच्च अदालतमा उपस्थित भई बहस पैरवी गर्न पाउने व्यवस्था गर्न यस्तो व्यवस्था गरिएको हो।

२३ मुख्य न्यायाधीशको जिम्मेवारी:	राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको क्षेत्राधिकारभित्रको न्याय प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउने अन्तिम जिम्मेवारी मुख्य न्यायाधीशको हुनेछ र सो प्रयोजनको लागि निजले यस संविधान तथा अन्य कानूनको अधीनमा रही राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालत, मातहतका अदालत तथा न्यायिक निकायहरूलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ।		राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालत राज्यको सबैभन्दा माथिल्लो तहको अन्तिम न्यायिक निकाय भएको कारणले गर्दा यस्तो निकायको प्रमुख भई काम गर्ने मुख्य न्यायाधीशले राज्य स्थित अदालत र न्यायिक निकायहरूको नेतृत्व गर्नु स्वाभाविक हुन आउँछ। तर यस्तो नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्दा तल्लो तहका अदालत वा न्यायिक निकायहरूको न्याय सम्पादनको कार्यमा प्रभाव पर्ने किसिमको नभई न्याय प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउने अन्तिम जिम्मेवारीको रूपमा रहनु पर्छ। सो प्रयोजनको लागि मुख्य न्यायाधीशले यस संविधान तथा अन्य कानूनको अधीनमा रही राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालत तथा राज्यभित्रका अन्य न्यायिक निकायहरूलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।
२४ वार्षिक प्रतिवेदन:	(१) राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतले प्रत्येक वर्ष आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन राज्यप्रमुखसमक्ष पेश गर्नेछ र राज्यप्रमुखले त्यस्तो प्रतिवेदन राज्यकार्यकारीप्रमुखमार्फत राज्यव्यवस्थापिकासमक्ष पेश गर्नेछ। (२) उपधारा (१) बमोजिम प्रस्तुत भएको वार्षिक प्रतिवेदनमाथि छलफल हुँदा राज्य/प्रदेश व्यवस्थापिकाबाट केही सुझाव दिन आवश्यक देखिएमा राज्य/प्रदेशको कानून तथा न्याय मन्त्रालयमार्फत त्यस्तो सुझाव राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतलाई दिन सकिनेछ। (३) उपधारा (१) बमोजिमको वार्षिक प्रतिवेदन सम्बन्धी अन्य व्यवस्था प्रादेशिक कानूनद्वारा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ।		राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतले आफूले सम्पादन गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी राज्यप्रमुखसमक्ष पेश गर्ने र राज्यप्रमुखले राज्यकार्यकारी प्रमुखमार्फत उक्त प्रतिवेदन राज्यव्यवस्थापिका समक्ष पेश गर्ने व्यवस्था गर्दा पारदर्शितामा अभिवृद्धि हुन जाने देखिन्छ। उक्त प्रतिवेदनउपर राज्य/ प्रदेश व्यवस्थापिकामा छलफल हुँदा केही सुझाव दिन आवश्यक परे त्यस्तो सुझाव दिन सकिने र आम जनतामा उक्त प्रतिवेदन सार्वजनिक जानकारी गराउन यस्तो व्यवस्था गरिएको छ।
२५ जिल्ला/स्थानीय अदालत:	(१) राज्यको हरेक जिल्ला/स्थानीय तहमा एक जिल्ला/स्थानीय अदालत हुनेछ। (२) प्रादेशिक कानूनद्वारा स्थापित न्यायिक निकाय वा इलाका, नगर वा गाउँ स्तरीय अदालतहरू जिल्ला/स्थानीय अदालतका मातहतमा हुनेछन्। जिल्ला/स्थानीय अदालतले आफ्नो मातहतका न्यायिक निकाय वा इलाका, नगर वा गाउँ स्तरीय अदालतहरूको निरीक्षण एवं सुपरीवेक्षण गर्ने र आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ।		संघीय ढाँचामा राज्यको पुनर्संरचना गर्दा राज्य तहभन्दा तल्लो इकाइमा पनि न्यायिक संरचनाको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले राज्यभन्दा तल्लो तहको हरेक इकाइ अथवा जिल्ला/स्थानीय तहमा एक जिल्ला/स्थानीय अदालतको व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिएको छ। यसका साथै सबै नागरिकहरूको न्यायमा पहुँच पुऱ्याउन राज्यको कानूनद्वारा व्यवस्था गर्न सकिने गरी गाउँ वा नगर स्तरमा पनि सानातिना मुद्दा मामिला हेर्नको लागि अदालतहरू गठन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। यसो गर्दा न्यायिक अधिकारमा जनताको पहुँच पुग्ने भई संघीयताको उद्देश्य पूरा हुन जान्छ भने सानातिना विषयवस्तु समावेश भएका विवादहरूको समाधानको लागि आफ्नै

			घरदैलोमा छिटोछरितो न्याय प्राप्त गर्ने जनताको अधिकार सुरक्षित हुन जाने भएकोले यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको छ।
२६ जिल्ला/ स्थानीय अदालतको न्यायाधीशको नियुक्ति, योग्यता तथा पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू:	(१) जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा प्रमुखले जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समितिले सिफारिस गरी जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभाको तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतबाट अनुमोदन भएका व्यक्तिलाई जिल्ला/स्थानीय अदालतको न्यायाधीशमा नियुक्ति गर्नेछ। (२) कानूनमा स्नातकोपाधि प्राप्त गरी न्याय सेवाको राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीको पदमा कम्तीमा तीन वर्ष काम गरेको वा कानूनमा स्नातक भई अधिवक्ताको रूपमा निरन्तर कम्तीमा आठ वर्ष वकालत गरेको वा कानूनको अध्यापन, अन्वेषण वा कानून वा न्याय सम्बन्धी अन्य कुनै क्षेत्रमा निरन्तर आठ वर्ष काम गरेको नेपाली नागरिक जिल्ला/स्थानीय अदालतको न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुनेछ। (३) जिल्ला/स्थानीय अदालतको न्यायाधीशको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन्। (४) जिल्ला/स्थानीय अदालतको न्यायाधीशलाई मर्का पर्ने गरी निजको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू बदलिने छैनन्। तर आर्थिक संकटकाल घोषणा भएको अवस्थामा यो व्यवस्था लागू हुने छैन। (५) उपधारा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि उपधारा (६) को खण्ड (ग) बमोजिम पदमुक्त भएको जिल्ला/स्थानीय अदालतको न्यायाधीशले उपदान तथा निवृत्तिभरण पाउने छैन। (६) देहायको अवस्थामा जिल्ला/स्थानीय अदालतको न्यायाधीश आफ्नो पदबाट मुक्त भएको मानिनेछ :- (क) निजले जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधि सभा विशेष न्यायिक समिति मार्फत जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधि सभा प्रमुखसमक्ष लिखित राजीनामा दिएमा, (ख) निजको पैसठ्ठी वर्षको उमेर पूरा भएमा, (ग) जिल्ला/स्थानीय अदालतको न्यायाधीशलाई कार्यक्षमताको अभाव वा खराब आचरण वा इमानदारीपूर्वक आफ्नो पदीय		जिल्ला/स्थानीय अदालत मुद्दाको प्रारम्भिक सुनुवाइ गर्ने महत्वपूर्ण निकाय हो। त्यसैले यस्तो निकायमा काम गर्ने व्यक्तिको नियुक्ति स्वतन्त्र र निष्पक्ष ढंगबाट हुनु आवश्यक हुन्छ। न्यायाधीशहरूको छनौटको प्रक्रियाद्वारा न्यायपालिकाको गुणस्तर प्रभावित हुने हुनाले यदि कम योग्यता र दक्षता भएका व्यक्तिहरूलाई कुनै अवान्छित प्रभावका आधारमा नियुक्त गरिएमा कानूनको शासन, वैयक्तिक स्वतन्त्रता र समानता जस्ता सबै कुराहरू प्रभावित हुने गर्दछन्। त्यसैले जिल्ला/स्थानीय अदालतको न्यायाधीशमा नियुक्त हुने व्यक्ति कानूनको आवश्यक तालिम वा योग्यता भएको योग्य र सक्षम व्यक्ति हुनुपर्छ। त्यसैले, कानूनमा स्नातकोपाधि प्राप्त गरी न्याय सेवाको राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीको पदमा काम गरी निश्चित अनुभव हासिल गरेको, कानूनमा स्नातक भई अधिवक्ताको रूपमा निश्चित अवधि निरन्तर रूपमा काम गरी अनुभव हासिल गरेको तथा निश्चित अवधि कानूनको अध्यापन, अन्वेषण वा कानून वा न्याय सम्बन्धी अन्य कुनै क्षेत्रमा निरन्तर काम गरेको नेपाली नागरिक जिल्ला/स्थानीय अदालतको न्यायाधीशको पदमा नियुक्त गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ। संघीयताको सिद्धान्त अनुरूप अधिकारको बाँडफाँड तल्लो तहसम्म हुनु आवश्यक हुने भएकोले स्थानीय न्यायाधीशको नियुक्ति गर्ने अधिकार जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभालाई प्रदान गरिएको छ। स्वतन्त्र र निष्पक्ष रूपले न्यायसम्पादन गर्नको लागि जिल्ला/स्थानीय अदालतका न्यायाधीशको पारिश्रमिक र सेवाका शर्तहरू मर्का पर्ने गरी नबदलिने गरी संवैधानिक संरक्षण प्रदान गरिएको छ।

	कर्तव्यको पालन नगरेको वा नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा सजाय पाएको वा आचारसंहिताको गम्भीर उल्लंघन गरेको वा शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफ्नो पदीय जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेको भन्ने आधारमा जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभामा महाअभियोग प्रस्ताव प्रस्तुत गर्न सकिनेछ र सो प्रस्ताव तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको दुई-तिहाइ बहुमतबाट पारित भएमा निज स्वत: पदमुक्त हुनेछ । यस खण्ड बमोजिम आरोप लागेको जिल्ला/स्थानीय अदालतको न्यायाधीश-लाई आफ्नो सफाई पेश गर्न मनासिब मौका दिइनेछ र सो प्रयोजनको लागि निजसँग बयान लिन, प्रमाण सङ्कलन गर्न र राय सहितको प्रतिवेदन पेश गर्न जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समिति अन्तर्गत उपसमितिको गठन गर्न सकिनेछ । सो उपसमितिको कार्यविधि कानूनद्वारा निर्धारित हुनेछ । (घ) निजको मृत्यु भएमा । (७) उपधारा (६) को खण्ड (ग) बमोजिम कारबाही प्रारम्भ भएपछि सो कारबाहीको टुङ्गो नलागेसम्म आरोप लागेको त्यस्तो जिल्ला/स्थानीय अदालतको न्यायाधीशले आफ्नो पदको कार्य गर्ने छैन । (८) उपधारा (६) को खण्ड (ग) बमोजिम पदमुक्त भएको जिल्ला/स्थानीय न्यायाधीशले न्यायिक अनुशासन र मर्यादा विपरीत काम गरेको देखिएमा प्रचलित कानून बमोजिम कारबाही गरिनेछ ।		
२७जिल्ला/स्थानीय न्यायाधीशलाई अन्य कुनै काममा लगाउन नहुने:	जिल्ला/स्थानीय न्यायाधीशलाई न्यायाधीशको पदमा बाहेक अन्य कुनै पदमा सरुवा गरिने, काम लगाइने वा काजमा खटाइने छैन । तर नेपाल सरकारले स्थानीय प्रतिनिसभा विशेष न्यायिक समितिसँग परामर्श लिई जिल्ला/स्थानीय न्यायाधीशलाई न्यायिक जाँचबुझको काममा वा केही खास अवधिको लागि कानून वा न्याय सम्बन्धी अनुसन्धान, अन्वेषण वा निर्वाचन जस्ता काममा खटाउन सक्नेछ ।		न्याय सम्पादनको कार्य अत्यन्त संवेदनशील र विशिष्ट किसिमको भएकोले यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिमा निश्चित व्यावसायिकता, अध्ययन र लगनशीलताको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले न्याय सम्पादनको जिम्मेवारी पाएको व्यक्तिलाई सोबाहेक अन्य कार्यमा लगाउँदा निजको व्यावसायिकतामा नकारात्मक प्रभाव पर्न जाने र दक्षतामा समेत ह्रास आउने हुँदा न्याय सम्पादनको जिम्मेवारी तोकिएको व्यक्तिलाई सोबाहेकको अन्य कार्यमा लगाउन उचित हुँदैन । तर, कानूनको अध्ययन अनुसन्धान, न्यायिक जाँचबुझको काम तथा राष्ट्रिय रूपमा नै निष्पक्षता कायम गर्नुपर्ने

			निर्वाचन जस्ता कार्यमा जिल्ला/स्थानीय न्यायाधीशलाई खटाउँदा त्यसको सकारात्मक प्रभाव नै पर्ने भएकोले जिल्ला/स्थानीय न्यायाधीशलाई न्यायिक जाँचबुझको काममा वा केही खास अवधिको लागि कानून वा न्याय सम्बन्धी अनुसन्धान, अन्वेषण वा निर्वाचन जस्ता काममा खटाउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ।
२८जिल्ला/स्थानीय अदालतको अधिकार क्षेत्रः	(१) जिल्ला/स्थानीय अदालतलाई कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका सम्पूर्ण मुद्दाको शुरू कारबाही र किनारा गर्ने, बन्दी प्रत्यक्षीकरणको निवेदन हेर्ने, अर्धन्यायिक निकायले गरेको निर्णयउपर पुनरावेदन सुन्ने, प्रादेशिक/राज्यकानूनद्वारा गठित इलाका, नगर वा गाउँस्तरीय अदालत/न्यायिक निकायले गरेको निर्णयउपर पुनरावेदन सुन्ने र आफू र आफ्नो मातहातका अदालतहरूको न्याय सम्पादनको कार्यमा अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कानून बमोजिम कारबाही र सजाय गर्ने अधिकार हुनेछ। (२) जिल्ला/स्थानीय अदालतको अधिकार क्षेत्र र कार्यविधि सम्बन्धी अन्य व्यवस्था कानूनद्वारा निर्धारित हुनेछ।		जिल्ला/स्थानीय अदालतलाई मुद्दा मामिलाको शुरू कारबाही गर्ने अदालत भए पनि तथ्यको सम्बन्धमा निर्णय गर्ने अन्तिम अदालत हो भन्ने गरिन्छ। त्यसैले कानूनले अन्यथा व्यवस्था गरेको अवस्थामा बाहेक जिल्ला/स्थानीय अदालतलाई आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रको सम्पूर्ण मुद्दाको शुरू कारबाही र किनारा गर्ने अधिकार दिने गरेको देखिन्छ। विगतको संविधानले पनि जिल्ला/स्थानीय अदालतलाई आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रको सबै किसिमको मुद्दाहरूमा शुरू कारबाही र किनारा गर्ने अधिकार प्रदान गरेको अवस्था हुँदा यस संविधानमा पनि त्यसलाई निरन्तरता दिन उपयुक्त देखिएको छ। राज्यको कानूनद्वारा गाउँ र नगर तहमा पनि सानातिना मुद्दा मामिला हेर्नको लागि न्यायिक संरचनाको व्यवस्था गरिएको परिप्रेक्ष्यमा त्यस्ता निकायबाट शुरू कारबाही र किनारा गरिएका विषयमा पुनरावेदन सुन्ने अधिकार प्रदान गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएकोले जिल्ला/स्थानीय अदालतलाई पुनरावेदन सुन्ने अधिकार पनि प्रदान गरिएको छ। यसका साथै अदालतप्रतिको जनआस्थालाई कायम गर्न न्याय सम्पादनको कार्यमा अवरोध गरेमा वा फैसला वा आदेशको अवज्ञा गरेमा कानून बमोजिम कारबाही र सजाय गर्ने अधिकार पनि जिल्ला/स्थानीय अदालतलाई प्रदान गर्नु आवश्यक देखिएकोले सोही बमोजिमको व्यवस्था गरिएको छ।
२९संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समिति/राज्य/प्रदेश व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समिति/जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समिति	(१) संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिः यस संविधान बमोजिम संघीय सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश एवं न्यायाधीशहरूको नियुक्ति र अनुशासन सम्बन्धी कार्वाही, सेवाबाट हटाउने वा बर्खास्त गर्ने र न्याय प्रशासन सम्बन्धी अन्य कुराहरूमा सिफारिस वा परामर्श दिन संघीय व्यवस्थापिकामा देहाय बमोजिमको संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समिति रहनेछ। (क) संघीय व्यवस्थापिकाका उपाध्यक्ष -अध्यक्ष		लोकतन्त्रको प्रमुख आधार भनेको नागरिक सर्वोच्चता हो। नागरिकहरूको सार्वभौमसत्ताको प्रयोग गर्ने प्रतिनिधिमूलक संस्था व्यवस्थापिका भएकोले जन चाहनाको सही अभिव्यक्ति यसै निकायमार्फत हुनु पर्दछ। विगतमा कायम रहेको न्यायपालिकाप्रति जनताले आफ्नोपनको महशुस गर्न नसक्नुको मुख्य कारण न्यायपालिका जनताप्रति उत्तरदायी हुन नसक्नु पनि एक हो। त्यसैले बदलिदो परिस्थिति अनुरूप न्यायपालिकालाई लोकतान्त्रिकरण गर्नु आजको आवश्यकता हो। यसैकारण तीन तहका अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति तत् तत् तहका

(ख) संघीय कानून तथा न्याय मन्त्री -सदस्य

(ग) संघीय व्यवस्थापिकामा रहेको संख्याको आधारमा समानुपातिक र समावेशी रूपले प्रतिनिधित्व हुने गरी संघीय व्यवस्थापिकाबाट निर्वाचित बढीमा ९ जना सदस्य -सदस्य

(२) संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार: संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ:

(क) यस संविधानको अधीनमा रही राष्ट्रिय महत्वको पद र अधिकारसँग सम्बन्धित तथा राजनैतिक विषयसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषय र संविधानसँग कानून बाझिएका विषयमा संविधान र संघीय कानूनको व्याख्या गर्ने अधिकार संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिलाई हुनेछ।

स्पष्टीकरण: यस उपधाराको प्रयोजनको लागि राष्ट्रिय महत्वको पद भन्नाले राष्ट्राध्यक्ष वा कार्यकारीप्रमुख वा व्यवस्थापिकाद्वारा निर्वाचित पद भन्ने बुझिन्छ।

(ख) समानुपातिक र समावेशी सिद्धान्तका आधारमा संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश र न्यायाधीशको नियुक्तिको लागि आवश्यक संख्याको सूची तयार गरी अनुमोदनका लागि संघीय व्यवस्थापिकामा पेश गर्ने छ। यसरी पेश भएको सूचीबाट संघीय व्यवस्थापिकाबाट अनुमोदन भएको व्यक्तिलाई राष्ट्राध्यक्षबाट प्रधान न्यायाधीश र न्यायाधीशमा नियुक्ति गरिनेछ।

(ग) संघीय सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको कार्य क्षमताको अभाव, खराब आचरण (आधार सहितको उल्लंघन समेत) को कसूरमा उजुरी पर्न आएमा वा सार्वजनिक सूचना वा काम कारवाही वा

व्यवस्थापिकाको विशेष न्यायिक समितिको सिफारिसलाई सम्बन्धित व्यवस्थापिकाले अनुमोदन गरेका व्यक्तिहरू सम्बन्धित तहका प्रमुखबाट नियुक्ति गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसरी सम्बन्धित व्यवस्थापिकामा विशेष न्यायिक समिति गठन गर्दा विभिन्न वर्ग, क्षेत्र, लिंगका आधारमा समानुपातिक र समावेशी सिद्धान्त अनुरूप गर्ने र यस्तो निकायले न्यायाधीशहरूको सिफारिस गर्दा नागरिक सर्वोच्चता कायम भई न्यायिक उत्तरदायित्वलाई सुनिश्चित गर्न मद्दत पुग्ने भएकोले यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको छ।

राजनैतिक विषयसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयहरू सामान्यतया सर्वोच्च अदालत लगायतका कुनै पनि अदालत एवं न्यायिक निकायले हेर्ने र व्याख्या गर्ने कार्य गर्नु हुँदैन भन्ने सामान्य मान्यता रहे बमोजिम राजनीतिक विषयवस्तु समावेश भएका केही विषयमा संविधान र संघीय कानूनको व्याख्या गर्ने अधिकार संघीय व्यवस्थापिकाको विशेष न्यायिक समितिलाई प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्न यस प्रकारको व्यवस्था संविधानमा गरिएको हो।

संघीय सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश एवं न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, अनुशासन सम्बन्धी कार्वाही, सेवाबाट हटाउने वा बर्खास्त गर्ने र न्याय प्रशासन सम्बन्धी अन्य कुराहरूमा सिफारिस वा परामर्श दिने व्यवस्था गर्न यस प्रकारको संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिको व्यवस्था गरिएको हो। यो संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिको अध्यक्ष संघीय व्यवस्थापिकाका उपाध्यक्ष हुने र सदस्यहरूमा संघीय कानून तथा न्याय मन्त्री तथा संघीय व्यवस्थापिकामा रहेको संख्याको आधारमा समानुपातिक र समावेशी रूपले प्रतिनिधित्व हुने गरी संघीय व्यवस्थापिकाबाट निर्वाचित बढीमा नौ जना हुने व्यवस्था गर्न र संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था गर्न सबै तहका न्यायाधीशको नियुक्तिमा समानुपातिक र समावेशी सिद्धान्त अवलम्बन गर्ने व्यवस्था गर्न यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको हो।

राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतका मुख्य न्यायाधीश एवं न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, अनुशासन सम्बन्धी कार्वाही, सेवाबाट हटाउने वा बर्खास्त गर्ने र न्याय प्रशासन सम्बन्धी अन्य कुराहरूमा सिफारिस वा परामर्श दिने व्यवस्था गर्न यस प्रकारको

	व्यवहारबाट देखिएका अवस्थामा अनुसन्धान गरी नोकरिबाट हटाउने वा बर्खास्त गर्ने समेतका लागि राष्ट्राध्यक्षसमक्ष सिफारिस गरिनेछ। यसरी गरिएको सिफारिस राष्ट्राध्यक्षबाट स्वीकृत हुनेछ। तर भ्रष्टाचारको कसूरमा सेवाबाट बर्खास्त गर्दा संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिले गठन गरेको विशेष अदालतमा मुद्दा दायर गरी सो अदालतबाट ठहऱ्याए बमोजिम हुनेछ। यस्तो विशेष अदालत सम्बन्धी व्यवस्था संघीय कानूनद्वारा निर्धारित हुनेछ। (घ) संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिले आवश्यकतानुसार उपसमितिहरू गठन गर्न सक्नेछ। संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समिति तथा उप समितिहरूको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ। (ङ) संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिले गरेको काम कारबाही एवं निर्णयहरू र खण्ड (ख) बमोजिम गठित विशेष अदालतद्वारा गरिएका फैसलाहरू अन्तिम हुनेछ। यसउपर कुनै अदालतमा उजुरी, पुनरावेदन एवं रिट निवेदन लाग्ने छैन। (३) <u>न्यायाधीशको नियुक्तिमा समानुपातिक र समावेशी सिद्धान्त अपनाइने:</u> सबै तहका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति गर्दा जनसंख्याको आधारमा समानुपातिक र समावेशी सिद्धान्त अनुसार गरिनेछ। यसरी समानुपातिक र समावेशी सिद्धान्त अनुसार नियुक्ति गर्दा महिला, आदिवासी जनजाति, मधेशी, दलित, मुस्लिम लगायतका पिछडिएको समुदायका व्यक्तिहरू समेतबाट गरिनेछ। (४) संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार संघीय कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ। (५) <u>राज्यव्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समिति:</u> यस संविधान		राज्यव्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिको व्यवस्था गरिएको हो। यो राज्यव्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिको अध्यक्ष राज्यव्यवस्थापिकाका उपाध्यक्ष हुने र सदस्यहरूमा राज्यकानून तथा न्याय मन्त्री तथा राज्यव्यवस्थापिकामा रहेको संख्याको आधारमा समानुपातिक र समावेशी रूपले प्रतिनिधित्व हुने गरी राज्यव्यवस्थापिकाबाट निर्वाचित बढीमा नौ जना हुने व्यवस्था गर्न र राज्यव्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था गर्न यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको हो। जिल्ला/स्थानीय अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, अनुशासन सम्बन्धी कार्वाही, सेवाबाट हटाउने वा बर्खास्त गर्ने र न्याय प्रशासन सम्बन्धी अन्य कुराहरूमा सिफारिस वा परामर्श दिने व्यवस्था गर्न यस प्रकारको जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समितिको व्यवस्था गरिएको हो। यो जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समितिको अध्यक्ष जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभाका उपाध्यक्ष हुने र सदस्यहरूमा जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभामा रहेको संख्याको आधारमा समानुपातिक र समावेशी रूपले प्रतिनिधित्व हुने गरी जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभाबाट निर्वाचित बढीमा आठ जना हुने व्यवस्था गर्न र जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समितिको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था गर्न यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको हो।

	बमोजिम राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतका मुख्य न्यायाधीश एवं न्यायाधीशहरूको नियुक्ति र अनुशासन सम्बन्धी कार्वाही, सेवाबाट हटाउने वा बर्खास्त गर्ने र न्याय प्रशासन सम्बन्धी अन्य कुराहरूमा सिफारिस वा परामर्श दिन राज्यव्यवस्थापिकामा देहाय बमोजिमको राज्यव्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समिति रहनेछ । (क) राज्यव्यवस्थापिकाका उपाध्यक्ष -अध्यक्ष (ख) राज्यकानून तथा न्याय मन्त्री -सदस्य (ग) राज्यव्यवस्थापिकामा रहेको संख्याको आधारमा समानुपातिक र समावेशी रूपले प्रतिनिधित्व हुने गरी संघीय व्यवस्थापिकाबाट निर्वाचित बढीमा ९ जना सदस्य -सदस्य (६) राज्यव्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकारः राज्यव्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ: (क) समानुपातिक र समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश र न्यायाधीशको नियुक्तिको लागि आवश्यक संख्याको सूची तयार गरी अनुमोदनका लागि राज्यव्यवस्थापिकामा पेश गर्ने छ। यसरी पेश भएको सूचीबाट राज्यव्यवस्थापिकाबाट अनुमोदन भएको व्यक्तिलाई राज्यप्रमुखबाट मुख्य न्यायाधीश र न्यायाधीशमा नियुक्ति गरिनेछ । (ख) राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतका मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको कार्य क्षमताको अभाव, खराब आचरण (आधार सहितको उल्लंघन समेत) को कसूरमा उजुरी पर्न आएमा वा सार्वजनिक सूचना वा काम कारबाही वा व्यवहारबाट देखिएका अवस्थामा अनुसन्धान गरी नोकरिबाट हटाउने वा बर्खास्त गर्ने समेतका लागि राज्यप्रमुखसमक्ष सिफारिस		

गरिनेछ। यसरी गरिएको सिफारिस राज्यप्रमुखबाट स्वीकृत हुनेछ।

तर भ्रष्टाचारको कसूरमा सेवाबाट बर्खास्त गर्दा राज्यव्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिले गठन गरेको विशेष अदालतमा मुद्दा दायर गरी सो अदालतबाट ठहऱ्याए बमोजिम हुनेछ। यस्तो विशेष अदालत सम्बन्धी व्यवस्था राज्यकानूनद्वारा निर्धारित हुनेछ।

(ग) राज्यव्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिले आवश्यकतानुसार उपसमितिहरू गठन गर्न सक्नेछ। राज्यव्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समिति तथा उप समितिहरूको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ।

(घ) राज्यव्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिले गरेको काम कारवाही एवं निर्णयहरू र खण्ड (ख) बमोजिम गठित विशेष अदालतद्वारा गरिएका फैसलाहरू अन्तिम हुनेछ। यसउपर कुनै अदालतमा उजुरी, पुनरावेदन एवं रिट निवेदन लाग्ने छैन।

(७) राज्यव्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार राज्यकानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ।

(८) जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समिति: यस संविधान बमोजिम जिल्ला/स्थानीय अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति र अनुशासन सम्बन्धी कार्वाही, सेवाबाट हटाउने वा बर्खास्त गर्ने र न्याय प्रशासन सम्बन्धी अन्य कुराहरूमा सिफारिस वा परामर्श दिन जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभामा देहाय बमोजिमको जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समिति रहनेछ।

(क) जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा उपाध्यक्ष

(ख) जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभामा रहेको संख्याको आधारमा समानुपातिक र समावेशी रूपले प्रतिनिधित्व हुने

गरी जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभाबाट निर्वाचित बढीमा ८ जना सदस्य

(९) जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समितिको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार: जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ

(क) समानुपातिक र समावेशी सिद्धान्तका आधारमा जिल्ला/स्थानीय अदालतको न्यायाधीशको नियुक्तिको लागि आवश्यक संख्याको सूची तयार गरी अनुमोदनका लागि जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभामा पेश गर्नेछ। यसरी पेश भएको सूचीबाट जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभाबाट अनुमोदन भएको व्यक्तिलाई जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभाको प्रमुखबाट न्यायाधीशमा नियुक्ति गरिनेछ।

(ख) जिल्ला/स्थानीय अदालतको न्यायाधीशको कार्य क्षमताको अभाव, खराब आचरण (आचार सहितको उल्लंघन समेत) को कसूरमा उजुरी पर्न आएमा वा सार्वजनिक सूचना वा काम कारवाही वा व्यवहारबाट देखिएका अवस्थामा अनुसन्धान गरी नोकरिबाट हटाउने वा बर्खास्त गर्ने समेतका लागि जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभाको प्रमुखसमक्ष सिफारिस गरिनेछ। यसरी गरिएको सिफारिस जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभाको प्रमुखबाट स्वीकृत हुनेछ।

(ग) जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समितिले आवश्यकतानुसार उपसमितिहरू गठन गर्न सक्नेछ। जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समिति तथा उप समितिहरूको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि राज्यकानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ।

(घ) जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समितिले गरेको काम कारबाही एवं निर्णयहरू

	अन्तिम हुनेछ। यसउपर कुनै अदालतमा उजुरी, पुनरावेदन एवं रिट निवेदन लाग्ने छैन । (१०) जिल्ला/स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समितिको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार राज्यकानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ । (११) उपधारा (१) (५) र (८) बमोजिमका विशेष न्यायिक समिति गठन गर्दा जातीय, लिंगीय, वर्गीय र क्षेत्रीय आधारमा राज्य/प्रादेशिक/प्रान्तीय एवं दलीय समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुने गरी गरिनेछ ।		
३० संघीय न्याय सेवा आयोग:	(१) नेपाल सरकारले कानून बमोजिम न्याय सेवाको संघीय राजपत्राङ्कित पदमा नियुक्ति, सरुवा, बढुवा गर्दा वा त्यस्तो पदमा बहाल रहेको कुनै कर्मचारीलाई विभागीय सजाय गर्दा संघीय न्याय सेवा आयोगको सिफारिस बमोजिम गर्नेछ । तर संघीय सरकारी सेवामा बहाल नरहेको व्यक्तिलाई न्याय सेवाको संघीय राजपत्राङ्कित पदमा नयाँ भर्नाद्वारा स्थायी नियुक्ति गर्दा वा न्याय सेवाको संघीय राजपत्र अनङ्कित पदबाट न्याय सेवाको संघीय राजपत्राङ्कित पदमा बढुवा गर्दा नेपाल सरकारले संघीय लोक सेवा आयोगको सिफारिस बमोजिम गर्नु पर्नेछ । **स्पष्टीकरण:** यस धाराको प्रयोजनको लागि न्याय सेवाको संघीय राजपत्राङ्कित पदमा नियुक्ति गर्दा लिइने खुला र आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षा संघीय लोक सेवा आयोगले लिनेछ । (२) संघीय न्याय सेवा आयोगमा देहाय बमोजिमका अध्यक्ष र सदस्यहरू हुनेछन् :- (क) संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश -अध्यक्ष (ख) संघीय कानून तथा न्याय मन्त्री -सदस्य (ग) संघीय सर्वोच्च अदालतको वरिष्ठतम न्यायाधीश -सदस्य (घ) संघीय लोक सेवा आयोगको अध्यक्ष -सदस्य (ङ) संघीय महान्यायाधिवक्ता सदस्य (३) संघीय न्याय सेवा आयोगको अन्य काम, कर्तव्य, अधिकार र कार्यविधि कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।		न्याय सेवाका संघीय राजपत्रांकित पदमा नियुक्ति, सरुवा, बढुवा गर्दा वा त्यस्तो पदमा बहाल रहेको कुनै कर्मचारीलाई विभागीय सजाय गर्दा सिफारिस गर्न र न्याय सेवाको संघीय राजपत्राङ्कित पदमा नियुक्ति गर्दा लिइने खुला र आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षा संघीय लोक सेवा आयोगले लिने व्यवस्था गर्न यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको हो। न्याय सेवा आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरू हालकै व्यवस्था बमोजिम यथावत् हुने गरी व्यवस्था गर्न र न्याय सेवाका राजपत्रांकित कर्मचारीहरूको गठन, सञ्चालन र सेवाका शर्तहरू सम्बन्धी ऐन बनाउने व्यवस्था गर्न यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको हो ।

३१ राज्य न्याय सेवा आयोग:	(१) राज्यसरकारले प्रादेशिक कानून बमोजिम न्याय सेवाको प्रादेशिक राजपत्राङ्कित पदमा नियुक्ति, सरुवा, बढुवा गर्दा वा त्यस्तो पदमा बहाल रहेको कुनै कर्मचारीलाई विभागीय सजाय गर्दा राज्य न्याय सेवा आयोगको सिफारिस बमोजिम गर्नेछ । तर प्रादेशिक सरकारी सेवामा बहाल नरहेको व्यक्तिलाई न्याय सेवाको प्रादेशिक राजपत्राङ्कित पदमा नयाँ भर्नाद्वारा स्थायी नियुक्ति गर्दा वा न्याय सेवाको प्रादेशिक राजपत्र अनङ्कित पदबाट न्याय सेवाको प्रादेशिक राजपत्राङ्कित पदमा बढुवा गर्दा राज्यसरकारले राज्य लोक सेवा आयोगको सिफारिस बमोजिम गर्नु पर्नेछ । **स्पष्टीकरण:** यस धाराको प्रयोजनको लागि न्याय सेवाको प्रादेशिक राजपत्राङ्कित पदमा नियुक्ति गर्दा लिइने खुला र आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षा प्रादेशिक लोक सेवा आयोगले लिनेछ । (२) राज्य न्याय सेवा आयोगमा देहाय बमोजिमका अध्यक्ष र सदस्यहरू हुनेछन् :- (क) राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश -अध्यक्ष (ख) राज्यकानून तथा न्याय मन्त्री -सदस्य (ग) राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको वरिष्ठतम न्यायाधीश -सदस्य (घ) राज्य लोक सेवा आयोगको अध्यक्ष -सदस्य (ङ) राज्यमहान्यायाधिवक्ता -सदस्य (३) राज्य न्याय सेवा आयोगको अन्य काम, कर्तव्य, अधिकार र कार्यविधि प्रादेशिक कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।		न्याय सेवाका प्रादेशिक राजपत्रांकित पदमा नियुक्ति, सरुवा, बढुवा गर्दा वा त्यस्तो पदमा बहाल रहेको कुनै कर्मचारीलाई विभागीय सजाय गर्दा सिफारिस गर्न र राज्य न्याय सेवाको प्रादेशिक राजपत्राङ्कित पदमा नियुक्ति गर्दा लिइने खुला र आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षा राज्य लोक सेवा आयोगले लिने व्यवस्था गर्न यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको हो । राज्य न्याय सेवा आयोगका अध्यक्षमा मुख्य न्यायाधीश र सदस्यहरूमा प्रादेशिक कानून मन्त्री, राज्य राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतका वरिष्ठ न्यायाधीश, राज्यमहान्यायाधिवक्ता र राज्य लोक सेवा आयोगका अध्यक्ष रहने व्यवस्था गर्न र न्याय सेवाका प्रादेशिक राजपत्रांकित कर्मचारीहरूको गठन, सञ्चालन र सेवाका शर्तहरू सम्बन्धी ऐन बनाउने व्यवस्था गर्न यस प्रकारको व्यवस्था संविधानमा गरिएको हो ।
३२ संक्रमणकालीन व्यवस्था	(१) यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत कायम रहेको सर्वोच्च अदालत यो संविधान प्रारम्भ भएपछि संघीय सर्वोच्च अदालत हुनेछ र सर्वोच्च अदालतका सम्पूर्ण मुद्दाहरू संघीय सर्वोच्च अदालतमा सर्नेछन् । संघीय सर्वोच्च अदालतले ती मुद्दाहरू तत्काल प्रचलित कानून बमोजिम किनारा गर्नेछ ।	संक्रमण-कालीन व्यवस्था सम्बन्धी भागमा रहनु पर्ने	नयाँ संविधान जारी भएपछि संविधान बमोजिमका नयाँ न्यायिक संरचनाहरू खडा नभएसम्मका लागि हालका न्यायिक निकायहरूले संपादन गरिरहेका काम कारबाहीहरू र त्यहाँ कार्यरत न्यायाधीशहरूको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसकारण नयाँ संरचना खडा नभएसम्म हालका अदालतहरूले गरेका काम कारबाहीहरू र त्यहाँ कार्यरत न्यायाधीशहरू यथावत कायम रहने र हाल विचाराधीन रहेका मुद्दाहरूको सुनुवाइ

	(२) धारा १४ बमोजिम राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको व्यवस्था नभएसम्म नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ अन्तर्गत गठित पुनरावेदन अदालतहरू यथावत कायम रहनेछन् र यस संविधानबमोजिमको राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालत गठन भएपछि पुनरावेदन अदालतबाट फछ्र्यौट हुन बाँकी मुद्दाहरू क्षेत्राधिकार मिल्ने राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतमा सर्नेछन्। राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतले ती मुद्दाहरू तत्काल प्रचलित कानून बमोजिम किनारा गर्नेछ। (३) धारा २३ बमोजिमको जिल्ला/स्थानीय अदालतको व्यवस्था नभएसम्म यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत कायम रहेका जिल्ला अदालतहरू यथावत कायम रहनेछन्। यस संविधानबमोजिमको जिल्ला/स्थानीय अदालत गठन भएपछि जिल्ला अदालतबाट फछ्र्यौट हुन बाँकी मुद्दाहरू क्षेत्राधिकार मिल्ने जिल्ला/स्थानीय अदालतमा सर्नेछन्। जिल्ला/स्थानीय अदालतले ती मुद्दाहरू तत्काल प्रचलित कानून बमोजिम किनारा गर्नेछ। (४) यो संविधानबमोजिम व्यवस्था गरिएको सैनिक विशेष अदालत गठन नभएसम्म प्रचलित कानूनबमोजिम गठित सैनिक विशेष अदालत कायम रहनेछ र यस संविधानबमोजिमको सैनिक विशेष अदालत गठन भएपछि सो अदालतबाट फछ्र्यौट हुन बाँकी रहेका मुद्दाहरू यस अदालतमा सर्नेछन्। सो अदालतले ती मुद्दाहरू तत्काल प्रचलित कानून बमोजिम किनारा गर्नेछ। (५) यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत कायम रहेका सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशहरू यो संविधान प्रारम्भ भएपछि तीन महिनाभित्र पुनर्नियुक्त भएमा बाहेक आफ्नो पदमा बहाल रहने छैनन्। (६) यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत कायम रहेका पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालतका मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशहरू यो संविधान प्रारम्भ भएपछि राज्य/प्रदेश तहका संयन्त्रहरू गठन भएको मितिले तीन महिनाभित्र पुनर्नियुक्त भएमा बाहेक आफ्नो पदमा बहाल रहने छैनन्।		विद्यमान कानून अनुरूप नै हुनु पर्ने देखिएको छ। तत्काल बहाल रहेको संविधानको खारेजी र नयाँ संविधानको प्रारम्भ हुँदाका बखत संक्रमणकालीन अवस्थाको सिर्जना हुने भएकोले यस संविधानमा संक्रमणकालीन व्यवस्था गर्नु परेको हो। तत्काल बहाल रहेको सर्वोच्च अदालतका सम्पूर्ण मुद्दाहरू संघीय सर्वोच्च अदालतमा सर्ने, तत्काल बहाल रहेका पुनरावेदन अदालतहरूका सम्पूर्ण मुद्दाहरू क्षेत्राधिकार मिल्ने राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतहरूमा सर्ने, तत्काल बहाल रहेका जिल्ला अदालतहरूका सम्पूर्ण मुद्दाहरू क्षेत्राधिकार मिल्ने जिल्ला/स्थानीय अदालतहरूमा सर्ने र यी अदालतहरूले बाँकी मुद्दाहरू तत्काल प्रचलित कानून बमोजिम किनारा गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो संविधानले पुनर्व्यवस्थित गरिएका संवैधानिक निकाय र ती निकायहरूमा कार्यरत पदाधिकारीहरूको नियुक्ति प्रक्रिया र आधार यस संविधान बमोजिम हुन उपयुक्त हुँदा संघीय सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशहरू यो संविधान प्रारम्भ भएपछि तीन महिनाभित्र पुनर्नियुक्त भएमा बाहेक आफ्नो पदमा बहाल नरहने व्यवस्था गर्ने तथा यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत कायम रहेका पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालतका मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशहरू यो संविधान प्रारम्भ भएपछि राज्य/प्रदेश तहका संयन्त्रहरू गठन भएको मितिले तीन महिनाभित्र पुनर्नियुक्त भएमा बाहेक आफ्नो पदमा बहाल नरहने व्यवस्था गरिएको छ।

महान्यायाधिवक्ता

विषयवस्तु	संविधानमा राख्ने प्रस्तावित व्यवस्था	संविधानको कुन भाग, धारा वा स्थानमा रहने हो, सोको अनुमान	प्रस्तावित व्यवस्था गर्नुपर्नाको कारण वा व्याख्यात्मक टिप्पणी
१ महान्यायाधिवक्ता :	(१) संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालमा एक महान्यायाधिवक्ता रहनेछ । (२) महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति कार्यकारीप्रमुखको सिफारिसमा राष्ट्राध्यक्षबाट हुनेछ/राष्ट्राध्यक्ष कार्यकारीप्रमुख भए निजबाट महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति हुनेछ । महान्यायाधिवक्ता कार्यकारीप्रमुखको इच्छानुसारको अवधिसम्म आफ्नो पदमा बहाल रहनेछ । (३) संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन सक्ने योग्यता भएको व्यक्ति महान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य मानिनेछ । (४) देहायका अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको पद रिक्त भएको मानिनेछ:- (क) निजले कार्यकारीप्रमुखमार्फत राष्ट्राध्यक्षसमक्ष लिखित राजीनामा दिएमा, (ख) कार्यकारीप्रमुखको सिफारिसमा राष्ट्राध्यक्षबाट निजलाई पदमुक्त गरिएमा / राष्ट्राध्यक्ष कार्यकारी प्रमुख भए निजबाट महान्यायाधिवक्तालाई पदमुक्त गरिएमा, (ग) निजको मृत्यु भएमा । (५) महान्यायाधिवक्ताको पारिश्रमिक तथा अन्य सुविधा संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश सरह हुनेछ । महान्यायाधिवक्ताको सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन् ।		कानूनी राज्यको अवधारणा अनुरूप राष्ट्रले सम्पादन गर्नुपर्ने सम्पूर्ण कार्य कानून अनुकूल हुनुपर्ने हुन्छ । यसको लागि सरकारका काम कारबाही पारदर्शी, उत्तरदायी र कानूनसम्मत हुनु पर्ने र कानूनको उचित प्रक्रियाको पालना गर्नुपर्ने हुन्छ । संवैधानिक सर्वोच्चताको विधिशास्त्रीय मान्यता अनुसार सरकारका काम कारबाही न्यायिक पुनरावलोकनको माध्यमबाट परीक्षण हुन सक्ने हुँदा काम कारबाहीलाई त्रुटिरहित बनाउन कार्यकारिणी शक्ति प्रयोग गर्ने अंग सरकारमा रहेका सबै व्यक्ति संविधान र कानूनका ज्ञाता नहुने हुँदा कानूनका ज्ञाताको राय सल्लाहमा मात्र निर्णय लिन एवं सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा राज्यको तर्फबाट उचित प्रतिनिधित्व गरी बहस, पैरवी, प्रतिरक्षा गर्न र सार्वजनिक हित संरक्षण हुन सक्ने भएकोले महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गर्नु परेको हो । संवैधानिक र कानूनी प्रश्नमा राष्ट्राध्यक्ष, संघीय सरकार र व्यवस्थापिकालाई राय सल्लाह प्रदान गर्न, कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्न, नेपाल सरकार वादी भएको र नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा नेपाल सरकारको तर्फबाट बहस पैरवी र प्रतिनिधित्व गर्न र फौजदारी न्याय प्रशासनको प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न समेत कानूनको विशिष्ट ज्ञान र दक्षता भएका व्यावसायिक व्यक्तिको आवश्यकता पर्दछ । कानूनी राज्यको अवधारणालाई साकार पार्न नेपाल सरकारले संवैधानिक र कानूनी विषयमा राय उपलब्ध गराउन महान्यायाधिवक्तालाई मुख्य कानूनी सल्लाहकार, अन्तिम अभियोजनकर्ता र फौजदारी न्याय प्रशासनको अन्तिम जिम्मेवार संवैधानिक पदाधिकारीको रूपमा व्यवस्था गर्नु परेको हो । व्यावसायिक विशेषज्ञको रूपमा रहने महान्यायाधिवक्ता सरकारको कार्यकारीप्रमुखको विश्वास पात्र तथा संविधान र कानूनको विषयमा ख्यातिप्राप्त कानूनविद्को रूपमा रहने भएकोले निजको पदावधि

			कार्यकारीको इच्छा बमोजिम हुने गरी व्यवस्था गरिएको छ। महान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्त हुने व्यक्तिमा कानूनको निश्चित ज्ञान र अनुभव हुनुपर्ने भएकोले संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन योग्यता पुगेको व्यक्तिलाई महान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्त गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ। निजको पदको गरिमा र महत्वलाई विचार गरी निजको योग्यता, पारिश्रमिक, सेवाका शर्त र सुविधा पनि संघीय सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशसरह हुने व्यवस्था गरिएको छ।
२ महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार:	(१) महान्यायाधिवक्ता नेपाल सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार हुनेछ। संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा राष्ट्राध्यक्ष, नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिनु महान्यायाधिवक्ताको कर्तव्य हुनेछ। (२) नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका अधिकृतहरूबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरिनेछ। कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ। (३) नेपाल सरकारको तर्फबाट दायर भएको मुद्दा फिर्ता लिंदा महान्यायाधिवक्ताको राय लिन सकिनेछ। (४) महान्यायाधिवक्तालाई संघीय व्यवस्थापिका वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा उपस्थित भई कुनै कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्ने अधिकार हुनेछ। तर मत दिने अधिकार भने हुने छैन। (५) आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालना गर्दा महान्यायाधिवक्तालाई नेपालको जुनसुकै अदालत, कार्यालय र पदाधिकारीसमक्ष उपस्थित हुने अधिकार हुनेछ। (६) उपधारा (२) को अधीनमा रही महान्यायाधिवक्तालाई आफ्नो कर्तव्य पालन गर्दा देहायको काम गर्ने अधिकार हुनेछ :- (क) नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने,		राष्ट्राध्यक्ष, संघीय व्यवस्थापिका र संघीय सरकार एवं संघीय सरकारले तोकिदिएका पदाधिकारीलाई आवश्यक परेका संवैधानिक र कानूनी प्रश्नका विषयमा कानूनी राय प्रदान गर्ने संयन्त्रको निर्माण गर्ने उद्देश्यले महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरिएको हुँदा राज्यप्रमुख, संघीय व्यवस्थापिका र संघीय सरकार एवं संघीय सरकारले तोकिदिएका पदाधिकारीलाई संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा राय उपलब्ध गराउने कर्तव्य महान्यायाधिवक्तालाई तोकिएको छ। यसैगरी महान्यायाधिवक्तालाई नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने तथा नेपाल सरकारको तर्फबाट कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष मुद्दा दायर गर्ने वा नगर्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार प्रदान गरिएको छ। यो अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई दिंदा महान्यायाधिवक्ता र निज मातहतका विभिन्न सरकारी वकीलहरू संविधान एवं कानूनका विशेषज्ञता हासिल गरेका व्यक्तित्वहरू हुने हुँदा निजहरूबाट मुद्दाको कानूनी पक्षको विस्तृत विश्लेषण गरी मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निष्कर्षमा पुग्न सहजता आउने भएकोले यस्तो व्यवस्था गरिएको हो। कार्य सम्पादनमा सहजता ल्याउनको लागि महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो अधिकार मातहतका सरकारी वकीलहरूलाई सुम्पन सक्ने प्रावधान राखिएको छ। नेपाल सरकारको तर्फबाट दायर भएको मुद्दा चलाउने नचलाउने अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तामा रहेकोले त्यस्तो मुद्दा फिर्ता लिंदा महान्यायाधिवक्ताको राय लिएर सरकारले निर्णय गर्ने व्यवस्था गर्दा सरकारको निर्णय संवैधानिक र कानूनी दृष्टिबाट समेत अझ परिपक्व हुन जाने भएकोले यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको छ। मुद्दा मामिलाका रोहमा संघीय सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा

	(ख) मुद्दा मामिलाका रोहमा संघीय सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने गराउने, (ग) हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई यस संविधानको अधीनमा रही मानवोचित व्यवहार नगरेको वा त्यस्तो व्यक्तिलाई आफन्तसँग वा कानून व्यवसायीमार्फत भेटघाट गर्न नदिएको भन्ने उजुरी परेमा वा जानकारी हुन आएमा छानबिन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने । (७) यस धारामा लेखिएका काम, कर्तव्य र अधिकारको अतिरिक्त महान्यायाधिवक्ताको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार यो संविधान र अन्य कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ । (८) महान्यायाधिवक्ताले यो धारा बमोजिम आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग र पालन गर्ने गरी मातहतका अधिकृतलाई सुम्पन सक्नेछ ।		प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने गराउने र हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई यस संविधानको अधीनमा रही मानवोचित व्यवहार नगरेको वा त्यस्तो व्यक्तिलाई आफन्तसँग वा कानून व्यवसायीमार्फत भेटघाट गर्न नदिएको भन्ने उजुरी परेमा वा जानकारी हुन आएमा छानबिन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गर्दा मानव अधिकारको संरक्षणमा विशेष योगदान पुग्ने भएकोले यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको छ । सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार र फौजदारी न्याय प्रशासनको अन्तिम जिम्मेवार व्यक्ति महान्यायाधिवक्ता भएकोले संघीय सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजीरको सरकार र सरकारी निकायबाट कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने गराउने जिम्मेवारी महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गर्दा फैसलाको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता आउने भएकोले यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको छ । महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक व्यवस्था कानूनी विषयमा राष्ट्राध्यक्ष र नेपाल सरकारलाई राय दिने प्रयोजनको लागि गरिएकोले संघीय व्यवस्थापिकामा समेत विभिन्न अवस्था र परिस्थितिहरूमा संवैधानिक र कानूनी विषयहरूमा छलफलमा भाग लिई सो सम्बन्धमा स्पष्ट पार्नुपर्ने अवस्था आउन सक्ने हुँदा त्यस्तो कार्य संविधान र कानूनको विशेषज्ञबाट हुनु बढी सुविधाजनक हुने कुरालाई विचार गरी महान्यायाधिवक्तालाई संघीय व्यवस्थापिकाको सदन वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा वा व्यवस्थापिकाको संयुक्त अधिवेशनमा उपस्थित भई संवैधानिक र कानूनी प्रश्नमा राय व्यक्त गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ ।
३ <u>महाअभियोजन कर्ता :</u>	(१) महान्यायाधिवक्ताको सामान्य नियन्त्रण र निर्देशनमा रही काम गर्ने गरी निजको मातहतमा कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम एक महाअभियोजनकर्ता हुनेछ । (२) महाअभियोजनकर्ताको नियुक्ति, योग्यता, सेवाका शर्त र काम, कर्तव्य तथा अधिकार कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।		गंभीर प्रकृतिका फौजदारी अपराधहरूको बारेमा राज्य आफैले सक्रियता देखाएर त्यस्ता अपराधहरूको रोकथाम गर्ने तथा आवश्यक अनुसन्धान गरी अपराधीहरूलाई अदालतसमक्ष अभियोजन गरी प्रस्तुत गर्ने र दण्ड दिलाई समाजमा शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने जिम्मेवारी पनि राज्यमा रहेको हुनाले यस्तो कार्यका लागि फौजदारी विधिशास्त्रमा आवश्यक योग्यता, दक्षता र अनुभव भएको महाअभियोजनकर्ताको व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिएको छ । तसर्थ, व्यावसायिक विशेषज्ञता हासिल गरेको व्यक्तिहरूमध्येबाट महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने गरी कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम महाअभियोजनकर्ता रहने व्यवस्था गर्दा

			फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रभावकारिता आउने भएकोले यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको छ ।
४ वार्षिक प्रतिवेदनः	(१) महान्यायाधिवक्ताले प्रत्येक वर्ष यो संविधान र अन्य कानून बमोजिम आफूले सम्पादन गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी राष्ट्राध्यक्षसमक्ष पेश गर्नेछ र राष्ट्राध्यक्षले कार्यकारीप्रमुखमार्फत उक्त प्रतिवेदन संघीय व्यवस्थापिकासमक्ष पेश गर्नेछ । (२) उपधारा (१) बमोजिम पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त महान्यायाधिवक्ताले वर्षभरिमा संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा दिएको राय सल्लाहको संख्या, सरकार वादी भई चलेका मुद्दा सम्बन्धी विवरण, नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा प्रतिरक्षा गरेको विवरण तथा सरकारवादी भई चल्ने मुद्दामा भविष्यमा गरिनु पर्ने सुधारको विवरण उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।		कार्यकारिणी अंगको शक्ति प्रयोग गर्ने तर स्वतन्त्र निकायको रूपमा रहने अन्य संवैधानिक अंग सरह महान्यायाधिवक्ताले पनि आफूले सम्पादन गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी राष्ट्राध्यक्षसमक्ष पेश गर्ने र राष्ट्राध्यक्षले कार्यकारीप्रमुखमार्फत उक्त प्रतिवेदन संघीय व्यवस्थापिकासमक्ष पेश गर्ने व्यवस्था गर्दा पारदर्शितामा अभिवृद्धि हुन जाने देखिन्छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले वर्षभरिमा संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा दिएको राय सल्लाहको संख्या, सरकार वादी भई चलेका मुद्दा सम्बन्धी विवरण, नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा प्रतिरक्षा गरेको विवरण तथा सरकारवादी भई चल्ने मुद्दामा भविष्यमा गरिनु पर्ने सुधारको विवरण समेतका क्रियाकलापको बारेमा उल्लेख गरी सार्वजनिक जानकारी गराउने व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिएको छ ।
५ राज्य महान्यायाधिवक्ताः	(१) प्रत्येक राज्यमा एक राज्यमहान्यायाधिवक्ता रहनेछ । (२) राज्यमहान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति सम्बन्धित राज्य कार्यकारी प्रमुखको सिफारिसमा राज्यप्रमुखबाट हुनेछ/राज्यप्रमुख राज्यकार्यकारीप्रमुख भए निजबाट राज्यमहान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति हुनेछ । राज्यमहान्यायाधिवक्ता राज्य कार्यकारीप्रमुखको इच्छानुसारको अवधिसम्म आफ्नो पदमा बहाल रहनेछ । (३) राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको न्यायाधीश हुन सक्ने योग्यता भएको व्यक्ति राज्य महान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य मानिनेछ । (४) देहायका अवस्थामा राज्यमहान्यायाधिवक्ताको पद रिक्त भएको मानिनेछ :- (क) निजले राज्य कार्यकारी प्रमुख मार्फत राज्य प्रमुखसमक्ष लिखित राजीनामा दिएमा, (ख) राज्य कार्यकारी प्रमुखको सिफारिसमा राज्य प्रमुखबाट निजलाई पदमुक्त गरिएमा/ राज्य प्रमुख राज्य कार्यकारी प्रमुख भए निजबाट राज्य		कानूनी राज्यको अवधारणा अनुरूप राज्यले सम्पादन गर्नुपर्ने सम्पूर्ण कार्य कानून अनुकूल हुनुपर्ने भएकोले राज्यसरकारका काम कारबाही पारदर्शी, उत्तरदायी, कानूनसम्मत र कानूनको उचित प्रक्रियाको पालना गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्ता काम कारबाहीलाई त्रुटिरहित बनाउन राज्यप्रमुख, राज्यव्यवस्थापिका र राज्यसरकारमा रहेका सबै व्यक्ति संविधान र कानूनका ज्ञाता नहुने हुँदा संवैधानिक एवं कानूनी विषयका ज्ञाताको राय सल्लाहमा मात्र निर्णय लिने प्रयोजनको लागि राज्यमहान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरिएको छ । राज्यप्रमुख, राज्यव्यवस्थापिका तथा राज्यसरकार र मातहतका पदाधिकारीलाई संवैधानिक र कानूनी विषयमा राय उपलब्ध गराउन मुख्य कानूनी सल्लाहकार, अन्तिम अभियोजनकर्ता र फौजदारी न्याय प्रशासनको जिम्मेवार संवैधानिक पदाधिकारीको रूपमा राज्यमहान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था आवश्यक हुन्छ । संविधान र कानूनको विशेषज्ञ र आफ्नो विश्वास पात्र व्यक्तिलाई मात्र राज्यसरकारको कार्यकारीप्रमुखले राज्यमहान्यायाधिवक्ता नियुक्त गर्नुपर्ने अवस्थाले गर्दा निजका पदावधि कार्यकारीप्रमुखको इच्छा अनुसार कायम रहने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो पदमा नियुक्त

	महान्यायाधिवक्तालाई पदमुक्त गरिएमा, (ग) निजको मृत्यु भएमा । (५) राज्यमहान्यायाधिवक्ताको पारिश्रमिक तथा अन्य सुविधा राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको न्यायाधीश सरह हुनेछ । राज्यमहान्यायाधिवक्ताको सेवाका अन्य शर्तहरू तथा काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धित प्रादेशिक कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछन् ।		हुने व्यक्ति कानूनको निश्चित ज्ञान र अनुभव भएको हुनु पर्ने भएकोले राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतको न्यायाधीश हुन योग्यता पुगेको व्यक्तिलाई राज्यमहान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्त गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । निजको पदको गरिमा र महत्वलाई विचार गरी निजको योग्यता, पारिश्रमिक, सेवाका शर्त र सुविधा पनि राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतका न्यायाधीश सरह हुने गरी व्यवस्था गरिएको छ ।
६ राज्य महान्यायाधिवक्ता को काम, कर्तव्य र अधिकार:	(१) राज्य महान्यायाधिवक्ता राज्यसरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार हुनेछ । संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा राज्यप्रमुख, राज्यसरकार र राज्यसरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिनु राज्यमहान्यायाधिवक्ताको कर्तव्य हुनेछ । (२) राज्यसरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा राज्यमहान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका अधिकृतहरूबाट राज्यसरकारको प्रतिनिधित्व गरिनेछ । कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष राज्यसरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार राज्यमहान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ । (३) राज्यसरकारको तर्फबाट दायर भएको मुद्दा फिर्ता लिंदा राज्यमहान्यायाधिवक्ताको राय लिन सकिनेछ । (४) राज्यमहान्यायाधिवक्तालाई राज्यव्यवस्थापिका वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा उपस्थित भई कुनै कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्ने अधिकार हुनेछ । तर मत दिने अधिकार भने हुने छैन । (५) आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालना गर्दा राज्यमहान्यायाधिवक्तालाई राज्यको जुनसुकै अदालत, कार्यालय र पदाधिकारीसमक्ष उपस्थित हुने अधिकार हुनेछ । (६) उपधारा (२) को अधीनमा रही राज्यमहान्यायाधिवक्तालाई आफ्नो कर्तव्य पालन गर्दा देहायको काम गर्ने अधिकार हुनेछ :-		राज्यप्रमुख, राज्यव्यवस्थापिका र राज्यसरकार एवं राज्यसरकारले तोकिदिएका पदाधिकारीलाई आवश्यक परेका संवैधानिक र कानूनी प्रश्नका विषयमा कानूनी राय दिने उद्देश्यले राज्यमहान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरिएको छ । निजलाई राज्यसरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा सरकारको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने तथा सरकारको तर्फबाट कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष मुद्दा दायर गर्ने वा नगर्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार पनि राज्यमहान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरिएको छ । सरकारको तर्फबाट दायर भएको मुद्दा चलाउने नचलाउने अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार राज्यमहान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरिएकोले त्यस्तो मुद्दा फिर्ता लिंदा राज्यमहान्यायाधिवक्ताको राय लिएर राज्यसरकारले निर्णय गर्न सक्ने व्यवस्था गर्दा राज्यसरकारको निर्णय संवैधानिक र कानूनी दृष्टिबाट समेत अझ परिपक्व हुन सक्ने भएकोले यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको छ । राज्यसरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार भएकोले राज्यभित्र राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजीरको सरकार र सरकारी निकायबाट कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने गराउने अन्तिम जिम्मेवारी र हिरासतमा रहेका व्यक्तिको मानव अधिकारको रक्षा गर्ने जिम्मेवारी पनि राज्यमहान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरिएको छ । राज्यमहान्यायाधिवक्ता संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा राज्यप्रमुख र राज्यसरकारलाई राय दिने मुख्य कानूनी सल्लाहकारको रूपमा रहेकोले राज्यव्यवस्थापिकामा समेत विभिन्न अवस्था र परिस्थितिहरूमा संवैधानिक र कानूनी विषयहरूमा छलफलमा भाग लिई सो सम्बन्धमा स्पष्ट पार्नुपर्ने अवस्था आउन सक्ने हुँदा त्यस्तो कार्य संविधान र कानूनको विशेषज्ञबाट हुनु बढी सुविधाजनक हुने कुरालाई विचार गरी राज्यव्यवस्थापिकाको

	(क) राज्यसरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा राज्यसरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने, (ख) मुद्दा मामिलाका रोहमा राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने गराउने, (ग) हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई यस संविधानको अधीनमा रही मानवोचित व्यवहार नगरेको वा त्यस्तो व्यक्तिलाई आफन्तसँग वा कानून व्यवसायीमार्फत भेटघाट गर्न नदिएको भन्ने उजुरी परेमा वा जानकारी हुन आएमा छानबिन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने । (७) यस धारामा लेखिएका काम, कर्तव्य र अधिकारको अतिरिक्त राज्यमहान्यायाधिवक्ताको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार यो संविधान र अन्य कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ । (८) राज्यमहान्यायाधिवक्ताले यो धारा बमोजिम आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग र पालन गर्ने गरी मातहतका अधिकृतलाई सुम्पन सक्नेछ ।	सदन वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा उपस्थित भई संवैधानिक र कानूनी प्रश्नमा राय व्यक्त गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ ।
७ <u>राज्य महाअभियोजन कर्ता :</u>	(१) राज्य महान्यायाधिवक्ताको सामान्य नियन्त्रण र निर्देशनमा रही काम गर्ने गरी निजको मातहतमा आवश्यकता अनुसार एक राज्यमहाअभियोजनकर्ताको व्यवस्था प्रादेशिक कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम गर्न सकिनेछ । (२) राज्यमहाअभियोजनकर्ताको नियुक्ति, योग्यता, सेवाका शर्त र काम, कर्तव्य तथा अधिकार प्रादेशिक कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।	फौजदारी अपराध गर्ने अपराधीउपर अभियोजन गर्ने र दण्ड सजाय दिलाई समाजमा शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने जिम्मेवारी राज्यको हुने हुँदा फौजदारी विधिशास्त्रमा आवश्यक योग्यता, दक्षता र अनुभव भएको व्यक्तिलाई आवश्यकता अनुसार कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम राज्यले महाअभियोजनकर्ताको रूपमा नियुक्त गर्न सक्ने व्यवस्था प्रस्तुत संविधानले प्रथम पटक गरेको छ । साथै, राज्यमहाअभियोजनकर्ताको नियुक्ति, योग्यता, सेवाका शर्त र सुविधाहरू एवं काम, कर्तव्य र अधिकार कानूनमा तोकिए बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ ।
८ <u>वार्षिक प्रतिवेदन:</u>	(१) राज्य महान्यायाधिवक्ताले प्रत्येक वर्ष यो संविधान र अन्य कानून बमोजिम आफूले सम्पादन गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन तयार	राज्यमहान्यायाधिवक्ताले आफूले सम्पादन गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी राज्यप्रमुखसमक्ष पेश गर्ने र राज्यप्रमुखले राज्यकार्यकारीप्रमुखमार्फत उक्त

	गरी राज्यप्रमुखसमक्ष पेश गर्नेछ र राज्यप्रमुखले राज्य कार्यकारी प्रमुख मार्फत उक्त प्रतिवेदन राज्य व्यवस्थापिका समक्ष पेश गर्नेछ । (२) उपधारा (१) बमोजिम पेश गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त राज्यमहान्यायाधिवक्ताले वर्षभरिमा संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा दिएको राय सल्लाहको संख्या, सरकार वादी भई चलेका मुद्दा सम्बन्धी विवरण, सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा प्रतिरक्षा गरेको विवरण तथा सरकारवादी भई चल्ने मुद्दामा भविष्यमा गरिनु पर्ने सुधारको विवरण उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।		प्रतिवेदन राज्यव्यवस्थापिकासमक्ष पेश गर्ने व्यवस्था यो संविधानले गरेको छ । यसबाट देशमा फौजदारी न्याय प्रशासनको प्रभावकारी सञ्चालन र अपराधको नियन्त्रणका सम्बन्धमा राज्यमहान्यायाधिवक्ताको भूमिकाको मूल्यांकन गर्न सजिलो हुने र राज्यभरीका आपराधिक गतिविधिको विवरणको जानकारी सार्वजनिक भई राज्यमा शान्ति र व्यवस्था कायम गर्न सघाउ पुग्ने देखिन्छ ।
९ जिल्ला/स्थानीय न्यायाधिवक्ता :	(१) प्रत्येक जिल्ला/स्थानीय इकाइमा एक जिल्ला/स्थानीय न्यायाधिवक्ता हुनेछ । जिल्ला/स्थानीय न्यायाधिवक्ताको नियुक्ति, योग्यता, सेवाका शर्त र काम, कर्तव्य तथा अधिकार प्रादेशिक कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।		अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी स्थानीय स्तरको अभियोजनकर्तामा निहित रहन्छ । फौजदारी विधिशास्त्रको मान्यता अनुसार आवश्यक योग्यता, दक्षता र अनुभव नभएको व्यक्तिबाट अनुसन्धान र अभियोजनको कार्य सम्पादन हुने परिस्थिति सिर्जना भएमा समाजमा दण्डहीनताले प्रश्रय पाई अराजकताको स्थिति सिर्जना भई सरकारको प्रभावकारितामा समेत प्रश्न उठ्ने सम्भावना रहन्छ । त्यसैले प्रत्येक स्थानीय इकाइमा आवश्यक योग्यता, दक्षता र अनुभव प्राप्त व्यक्ति एक जिल्ला/स्थानीय न्यायाधिवक्ता हुने व्यवस्था गरिएको छ । निजको नियुक्ति, योग्यता, सेवाका शर्त र सुविधाहरू एवं काम, कर्तव्य र अधिकार प्रादेशिक कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ ।
१० सरकारी वकीलहरूको सेवा शर्त सम्बन्धी व्यवस्था :	संघीय सर्वोच्च अदालत, राज्य राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालत र जिल्ला/स्थानीय अदालतका न्यायाधीश सरहको अवकाशको उमेर, पारिश्रमिक, सेवा, शर्त र सुविधा हुने गरी सरकारी वकीलहरूको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण गरिए बमोजिम हुनेछ ।		सरकारी वकीलहरू फौजदारी न्याय प्रशासनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित र विशुद्ध व्यावसायिक एवं विशेषज्ञको रूपमा सेवारत हुन्छन् । प्रभावकारी फौजदारी न्याय प्रशासनको अभावमा समाजमा दण्डहीनताले प्रश्रय पाई शान्ति सुरक्षा कायम रहन नसक्ने भएकाले यो सेवालाई अझ बढी सम्मानजनक, प्रभावकारी र उत्तरदायी बनाउन सरकारी वकीलहरूको व्यवस्था संविधान मै उल्लेख गरिएको छ । सरकारी वकील सरकारको कानूनी सल्लाहकार हुनुको साथै सरकारवादी मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने, सरकारवादी भएको वा नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार रहेको मुद्दामा सरकारको हक, हितको प्रतिरक्षा गर्ने कार्यसँग सम्बन्धित व्यावसायिक र विशेषज्ञ पद हो ।

			यसको व्यावसायिक संवेदनशीलतालाई हेरी सरकारी वकीलको व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धि गर्न, आफ्नो पेशाप्रति कर्तव्यनिष्ठ, जिम्मेवार बनाई गौरवको अनुभूति दिलाउन र फौजदारी न्याय प्रशासनप्रति जिम्मेवार बनाउन संघीय सर्वोच्च अदालत, राज्य राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च अदालत र स्थानीय अदालतका न्यायाधीश सरहको नियुक्ति, योग्यता, अवकाशको उमेर, पारिश्रमिक, सेवा, शर्त र सुविधा कायम हुने गरी ऐनद्वारा निर्धारण गर्न यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको छ।

अवधारणा-पत्र

भाग १

प्रारम्भिक

पृष्ठभूमि

विभिन्न वर्ग, लिङ्ग, जात, भाषा, धर्म र क्षेत्रको अवस्थिति रहेको हाम्रो बहुलतायुक्त देशमा शताब्दियौंदेखि राजतन्त्रात्मक, एकात्मक र केन्द्रीकृत शासन पद्धति अवलम्बन गरिएकोले गर्दा विभिन्न वर्गका जनताको सहज पहुँच राज्य संयन्त्रमा नहुँदा एक अर्काको अस्तित्व र पहिचानलाई सम्मान गर्दै सहअस्तित्व र सहकार्यका साथ बस्ने वातावरण निर्माण हुन नसकेको कारणबाट नेपालको राजनैतिक इतिहासमा विभिन्न संघर्ष र आन्दोलन हुँदै देश आज युगान्तकारी परिवर्तनको संघारमा उभिएको छ । यस परिवर्तनलाई संस्थागत गर्न र परिवर्तनको अनुभूति देशका सम्पूर्ण तह र तप्काका नागरिकसम्म पुऱ्याउने उद्देश्यले संविधान निर्माण प्रक्रिया संचालन भैरहेको छ ।

संविधानले निर्माण गर्ने गरेका राज्यका तीन अंगहरूमध्ये न्यायपालिका एउटा त्यस्तो अंग हो, जसले राज्यका अंगहरूकाबीच, राज्य र व्यक्तिकाबीच तथा व्यक्ति र व्यक्तिकाबीचको विवादमा न्यायिक निरूपण गर्दछ । कानून बमोजिमको सरकार तथा कार्यपालिकाबाट नागरिकहरूको स्वतन्त्रताको संरक्षणको सुनिश्चितता स्वतन्त्र न्यायपालिकाको महत्वपूर्ण विशेषता हो । विधिशास्त्रको मान्यता अनुसार कानून लागू गर्ने महत्वपूर्ण भूमिका न्यायपालिकाको हुन्छ । कानूनको शासन कायम गर्ने र सरकार कानून बमोजिम संचालन भएको छ भन्ने कुरामा जनतालाई आश्वस्त पार्ने काम न्यायपालिकाले गर्दछ । साथै अभिभावकको भूमिका निर्वाह गरी कानूनको रक्षा गरेर जनताको सार्वभौमसत्ताको प्रत्याभूति गर्दछ ।

वर्तमान अन्तरिम संविधानले व्यक्त गरेको वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैंगिक, सांस्कृतिक, क्षेत्रीय लगायतका भेदभावको अन्त्य गर्न राज्यको सामन्तवादी, केन्द्रीकृत र एकात्मक ढाँचाको अन्त्य गरी राज्यको जनसंख्याको आधारमा समानुपातिक, समावेशी, लोकतान्त्रिक, गणतान्त्रिक संघीय शासन प्रणाली सहितको अग्रगामी पुनर्संरचना गरिनेछ भन्ने संवैधानिक प्रतिबद्धताको पृष्ठभूमिमा संघात्मक नेपालमा न्यायपालिकाको वर्तमान संरचना एवं स्वरूपमा पनि पुनर्विचार हुनुपर्छ भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन । यस्तो पुनर्संरचना गर्दा समाजका हरेक तह र तप्काका जनताको सहज पहुँचलाई सुनिश्चित गर्दै औपचारिकभन्दा वास्तविक न्याय प्रदान गर्नेतर्फ अबको न्यायपालिका केन्द्रित हुनु पर्ने देखिन्छ ।

समानुपातिक, समावेशी र संघीयताका माध्यमबाट मात्र देशभित्र रहेका विभिन्न जाति, लिंग, वर्ग र क्षेत्रका नागरिकले राज्यद्वारा प्रदान गरिने सेवाको उचित प्रतिफल प्राप्त गर्न सक्ने हुँदा यस प्रकारको जनचाहनालाई कार्यरूप दिन देशलाई संघीय पद्धति अनुरूप पुनर्संरचना गर्ने निश्चित भैसकेको छ । त्यसैले संघीय शासन प्रणालीमा न्यायपालिकामाथि अर्को महत्वपूर्ण जिम्मेवारी रहन्छ । यस प्रणालीमा केन्द्र र राज्यकाबीच शक्तिको बाँडफाँड हुने भएकोले केन्द्र र राज्यकाबीच शक्ति सन्तुलन र वितरणका विषयमा र त्यसको कार्यान्वयनमा विवाद उत्पन्न भएको अवस्थामा त्यसको समाधानका लागि संविधान र कानूनको सूक्ष्म रूपले अध्ययन गरी केन्द्र र राज्यहरूले कानूनले व्यवस्था गरेको दायराभित्र रहेर काम गरेका छन् कि छैनन् भनेर हेर्न केन्द्र तथा राज्य दुवैले विश्वास गर्ने एउटा निष्पक्ष निकायको आवश्यकता पर्दछ । त्यो निष्पक्ष निकाय न्यायपालिका हो ।

कुनै पनि व्यक्ति कानूनभन्दा माथि छैन र कुनै पनि व्यक्तिलाई निजले प्रचलित कानूनको उल्लङ्घन गरेको भनी स्वतन्त्र न्यायिक निकायबाट ठहर नभई सजाय गरिनु हुँदैन । सरकारले कुनै पनि व्यक्तिलाई केवल आदेशको भरमा दण्ड गर्न सक्दैन र राज्यमा स्वेच्छाचारी शक्तिको अवस्थिति हुनु हुँदैन भन्ने कानूनको शासनको मूल मर्म हो । सबै व्यक्ति चाहे उसको जात, धर्म, भाषा वा हैसियत जस्तोसुकै होस्, सामान्य कानूनको दायराभित्र रहनु पर्छ, कुनै न्यायिक प्रक्रिया अवलम्बन गर्दा सामान्य अदालती प्रणाली

अपनाउनु पर्छ र कानूनको अगाडि सबै समान हुन्छन् भन्ने मान्यता कानूनको शासनको आधारभूत पक्ष हो ।

आजको एक्काइसौं शताब्दीमा आधारभूत मानव अधिकार र वैयक्तिक स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी दमन, अन्याय र उत्पीडनबाट व्यक्तिको संरक्षण गर्नु न्यायपालिकाको मुख्य जिम्मेवारी हुन्छ । जनजीविकाको ग्यारेन्टी बिनाको राजनैतिक स्वतन्त्रता मात्रले एक्काइसौं शताब्दीको जनताको संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको सार्थक रूप र परिणाम जनताको हातमा दिन नसक्ने विषयमा पनि दुई मत छैन । एउटा स्वीकार्य तथ्य के हो भने स्वतन्त्रता आजको समाजको मुख्य माग हो त्यसैले संविधान एवं कानूनद्वारा व्यक्तिका अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गरी यस्ता अधिकारहरूमा हस्तक्षेप गर्न सरकारका अङ्गहरूलाई रोक लगाइएको हुन्छ । आजको विश्वमा मानव समुदायका सदस्यहरूका अन्तरनिहित आत्मसम्मान तथा समान र हरण नगरिने अधिकारको मान्यतालाई स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिको आधारका रूपमा लिने गरिन्छ । संवैधानिक कानूनको महत्वपूर्ण विशेषता नै यस्ता आधारभूत मानव अधिकारको प्रचलन हो । संविधानले यस्ता आधारभूत मानव अधिकारलाई मौलिक हकको स्थान दिनुको पछाडि तिनीहरूलाई क्रियाशील बनाउनुभन्दा बढी राज्यबाट हुन सक्ने अतिक्रमणबाट जोगाउने उद्देश्य रहेको पाइन्छ । अर्थात् संविधानद्वारा प्रत्याभूत गरिएका मौलिक हक व्यक्तिका विरुद्धभन्दा राज्यका विरुद्ध लक्षित रहेको हुन्छ । स्वतन्त्रताको मनोमानी अपहरण व्यक्तिबाट भन्दा राज्यबाट हुन सक्ने भएकोले राज्यले अपहरण गर्न सक्ने खास-खास अवस्थाहरू संविधानले नै निर्धारण गरिदिएको हुन्छ । यसरी संविधानले निर्धारण गरेको अवस्थाहरूबाहेक अन्य अवस्थामा मौलिक हक अन्तर्गतका सबै अधिकार अतिक्रमण हुन सक्ने स्थिति रहनु हुँदैन ।

विगत लामो समयदेखि राजनैतिक व्यवस्था समानुपातिक र समावेशी हुन नसकेको कारण राष्ट्रको विविधता, नयाँ राष्ट्रिय पहिचान, समावेशिता र सहभागितामूलक शासन पद्धतिको अभावमा न्यायपालिकाबाट प्रदान गरिने सेवा पनि केही सीमित जाति र सम्पन्न वर्गसम्म मात्र सीमित रहन पुगी मुलुकमा रहेका विविध जातजाति, भाषा भाषी र संस्कृति भएका आम जनसमुदायको पहुँच पुग्न सकेको छैन । यस किसिमको परिस्थितिको परिणामस्वरूप देशमा नेपाली जनताले पटक पटक संघर्षहरू गर्दै २००७, २०४६ सालको आन्दोलन सहित जनयुद्ध, जनआन्दोलन, मधेश आन्दोलन, आदिवासी जनजाति आन्दोलन (थारू, लिम्बुवान, खम्बुवान, नेवार, ताम्सालिङ, मगरात लगायत), दलित, मुस्लिम तथा महिला, किसान, मजदूर, विद्यार्थीहरूले आन्दोलन गर्न बाध्य भए । जसका कारण आज देश संघीय संरचना सहितको गणतन्त्रात्मक राज्य व्यवस्थामा प्रवेश गरी नयाँ संविधान निर्माण सँगै न्यायपालिकाको पुनर्संरचनाको महान अभियानमा मुलुक अगाडि बढिरहेको छ ।

यस पृष्ठभूमिमा नेपालको संवैधानिक विकासक्रमको सातौं संविधानको रूपमा नेपालको इतिहासमा प्रथम पटक नेपाली जनता आफैंले निर्वाचित गरेका प्रतिनिधिद्वारा बन्न लागेको नयाँ संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संविधानमा न्याय प्रणाली कस्तो हुनुपर्छ ? र देशका सम्पूर्ण जातजाति, भाषाभाषी, वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग लगायतका सीमान्तकृत एवं अल्पसंख्यकको न्यायमा सहज पहुँच भएको छिटोछरितो, कम खर्चिलो, सर्वसुलभ एवं निष्पक्ष न्याय सम्पादन गर्न सक्षम स्वतन्त्र र जनउत्तरदायी संघीय संरचनामा आधारित विकेन्द्रीत न्याय प्रणाली स्थापना कसरी गर्न सकिन्छ ? भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत अवधारणा-पत्र तयार गरिएको छ ।

१.१. समितिको गठन

संविधान सभाको संविधान निर्माण कार्य र सोसँग सम्बद्ध अन्य प्रकृयागत कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन संविधान सभा अन्तर्गत संवैधानिक समिति, विषयगत समितिहरू र प्रकृयागत समितिहरू गठन गर्न सकिने प्रावधान अनुरूप विषयगत समितिहरूमध्येको एक समितिको रूपमा संविधानमा रहने विभिन्न

विषयहरू मध्ये न्याय प्रणालीका विषयमा अवधारणा-पत्र सहित संविधानको प्रारम्भिक मसौदा तयार गर्ने जिम्मेवारी सहित संविधान सभा नियमावली २०६५ को नियम ६६ बमोजिम यस समितिको गठन भएको हो। आफ्नो कार्य क्षेत्रभित्र पर्ने विषय वस्तुमा गर्नुपर्ने कामको विवरण तयार गरी सम्बन्धित विषयमा भएका सन्दर्भ सामग्रीहरूको संकलन र अध्ययन गर्ने, सम्बन्धित विशेषज्ञको राय लिने, सार्वजनिक बहस गराउने, स्वदेश तथा विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकबाट विभिन्न माध्यममार्फत सुझाव संकलन गर्ने, गोष्ठी, सेमिनार गर्ने र आवश्यकता अनुसार स्थलगत भ्रमण गर्ने काम, कर्तव्य र अधिकार यस समितिलाई तोकिएको थियो। समितिका सदस्यहरूको नामावली, समितिको सचिवालयमा कार्यरत कर्मचारीहरूको नामावली तथा यस समितिअन्तर्गत गठित कार्यदलहरूको विवरण क्रमशः अनुसूची-१, २ र ३ मा संलग्न गरिएको छ।

१.२. समितिको कार्यक्षेत्र

उल्लेखित काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको यस समितिको कार्यक्षेत्र निम्नानुसार रहेको छ :-

क) न्यायिक संरचनाको ढाँचा,

ख) न्यायपालिकाको तह, स्वरूप र अधिकारक्षेत्र,

ग) न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, बर्खासी, सेवाका अन्य शर्त, काम, कर्तव्य तथा अधिकार र अन्य कुराहरू,

घ) महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक स्थिति, काम, कर्तव्य र अधिकार,

ङ) समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक कुराहरू।

उल्लेखित कार्यक्षेत्र भएको यस समितिको मिति २०६५।१०।८ गतेको निर्णय बमोजिम निम्न कार्यविवरण (कार्य-सूची) पारित गरेको थियो। समितिको कार्यतालिका, विशेषज्ञहरूले गर्नुपर्ने कामको विवरण (TOR), कार्यविधि तथा कार्यक्षेत्र र कार्य विवरण क्रमशः अनुसूची-४, ५, ६ र ७ मा संलग्न गरिएको छ।

१.३. अवधारणा-पत्र तयार गर्न अपनाइएको विधि

उल्लेखित कार्यक्षेत्र र कार्य विवरण (कार्य-सूची) का आधारमा अवधारणा-पत्र तयार गर्नको लागि समितिले पारित गरेको विषयसूचीको आधारमा निम्नानुसारको विधि प्रयोग गरी प्रस्तुत अवधारणा-पत्र तयार गरिएको छ।

प्रस्तुत अवधारणा-पत्र तयार गर्दा सैद्धान्तिक (Doctrinal) र प्रयोगात्मक (Non-Doctrinal) विधिको अवलम्बन गरिएको छ। विषयवस्तुको प्रकृति हेरी तुलनात्मक अध्ययन विधि समेत प्रयोग गरिएको छ।

(१) **सुझाव आह्वान** : समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयवस्तुका सम्बन्धमा विभिन्न पत्र-पत्रिका एवं संचारमाध्यममार्फत सार्वजनिक सूचना जारी गरी सुझाव आह्वान गरिएको र सरोकारवालाहरू समेतसँग अन्तरक्रिया, गोष्ठी र छलफल समेत गरिएको थियो। उल्लेखित कार्य पश्चात् प्राप्त सुझावहरूलाई समेत समेट्ने गरी प्रस्तुत अवधारणा-पत्र तयार गरिएको छ।

(२) **सन्दर्भ सामाग्री संकलन** : अवधारणा-पत्र तयार गर्न आवश्यक पर्ने सन्दर्भ सामाग्रीहरू संकलन गरी व्यापक अध्ययन गरियो। अध्ययन पश्चात् समितिको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने ऐतिहासिक र सैद्धान्तिक विषयवस्तुहरूका बारेमा जानकारी लिई त्यसलाई अवधारणा-पत्रको यथास्थानमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ। साथै विषयवस्तुलाई थप स्पष्ट र वस्तुनिष्ठ बनाउन तुलनात्मक अध्ययन गरी निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास गरिएको छ।

(३) **विज्ञहरूसँग छलफल** : विषयवस्तुका विज्ञहरूलाई समितिमा उपस्थित हुन आमन्त्रण गरी निजहरूसँग अन्तरक्रिया र छलफल गरी त्यसबाट प्राप्त उचित सुझाव तथा निष्कर्षलाई समेत अवधारणा-पत्रमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ।

(४) **प्रश्नपत्र निर्माण, वितरण तथा सुझाव संकलन** : समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयका सम्बन्धमा जनतासँग सुझाव माग गरी आफ्नो संविधान आफैं निर्माण गर्ने कार्यमा जनतालाई सरिक गराउने उद्देश्यले तयार गरिएका विषयगत एवं वस्तुगत प्रश्नावलीहरू समितिको मिति २०६५।११।४ को निर्णयबाट पारित गरियो। उल्लेखित वस्तुगत प्रश्नावलीहरू लिई यस समितिका सदस्यहरू समेत संलग्न जनमत संकलन गर्न संविधान सभाका ४० वटा भ्रमण टोलीहरू देशका ७५ वटै जिल्लामा गई ती जिल्लाहरूका पनि विभिन्न स्थानहरूबाट सुझाव संकलन गरी ल्याएको र विभिन्न सरोकारवाला निकायहरूसँग लिखित सुझाव समेत माग गरी त्यस्ता सुझावहरू समेतलाई प्रमुख स्थान दिइएको छ। जनमत संकलन प्रयोजनको लागि समितिले पारित गरेको प्रश्नावली अनुसूची-८ मा संलग्न गरिएको छ।

(५) **प्रतिवेदन प्रस्तुत** : उल्लेखित भ्रमण टोलीमा संलग्न सदस्यहरूले भ्रमणको क्रममा संकलन गरेका सुझावलाई समेटी पेश गरेको प्रतिवेदनहरू समेतलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ। राय-सुझाव संकलन टोलीहरूले न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिसँग सम्बन्धित विषयमा पेश गरेको प्रारम्भिक सुझावको संक्षिप्त प्रतिवेदन अनुसूची-९ मा संलग्न गरिएको छ।

(६) **प्रश्नावली व्यवस्थापन र विश्लेषण** : संविधान सभाका सदस्यहरू संलग्न ४० वटा भ्रमण टोलीहरूबाट संकलन गरी ल्याइएका न्याय प्रणाली सम्बन्धी प्रश्नावली जम्मा ३७,८०४ थान प्राप्त भएको थियो। प्राप्त सम्पूर्ण प्रश्नावलीहरू समितिका सदस्यहरूले अध्ययन गरी तयार गरेको प्रतिवेदनमा उल्लेखित जनताका सुझावहरूलाई पनि यस अवधारणा-पत्रको यथास्थानमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ। समितिका सदस्यहरूले प्राप्त प्रश्नावलीको अध्ययन र विश्लेषण गरी तयार पारिएको प्रतिवेदन अनुसूची-१० मा तथा सचिवालयमा विभिन्न माध्यमद्वारा प्राप्त सुझावहरूको सार-संक्षेप अनुसूची-११ मा संलग्न गरिएको छ।

निष्कर्षमा अवधारणा-पत्र तयारीको क्रममा समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयका विज्ञहरूसँगको अन्तरक्रिया, छलफल, सरोकारवाला निकायहरूबाट प्राप्त लिखित सुझाव, सार्वजनिक आव्हानको आधारमा नागरिकहरूले विभिन्न माध्यमबाट पठाएका सुझावहरू तथा माननीय सभासदहरूको भ्रमण टोलीहरूबाट संकलन गरी ल्याइएका सुझावहरू समेतलाई सकेसम्म समेटिने गरी यो अवधारणा-पत्र तयार पारिएको छ।

१.४. अवधारणा-पत्र तयार गर्दाको सीमा

यस समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयवस्तुमा सीमित भई प्रस्तुत अवधारणा-पत्र तयार गरिएको छ। संविधान सभाले निर्देशित गरेको कार्यतालिका बमोजिमको समय सीमा र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न यस समितिले पनि आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्रका विषयवस्तु समेटी कार्यतालिकाको निर्माण गरेको थियो। माननीय सभासदहरूले विभिन्न टोलीमार्फत देशका विभिन्न जिल्लामा गई ल्याएका सुझावहरूको अध्ययन गर्नको लागि समय लाग्न गएकोले तोकिएको कार्य तालिकामा संशोधन भई समयावधि थप भएको अवस्थामा यो अवधारणा-पत्र तयार गरिएको छ।

प्रस्तुत अवधारण तयार गर्ने सन्दर्भमा समितिका सभासदहरूबाट प्रश्नावली अध्ययन गरी तालिकीकरण फाराम भरी सचिवालयलाई उपलब्ध गराएका आम नागरिकका राय सुझावहरू, समितिको सचिवालयमा विभिन्न माध्यमबाट प्राप्त भएका लिखित सुझावहरू, संविधान सभाका सभासदहरू सम्मिलित ४० वटा भ्रमण टोलीले आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेका समितिसँग सम्बन्धित प्रारम्भिक सुझावहरू, विभिन्न विज्ञहरूले समितिमा उपस्थित भई व्यक्त गरेको सुझावहरू, राजनैतिक दलका अवधारणाहरू तथा सरोकारवालाहरूसँग गरेको अन्तरक्रियामा व्यक्त विचार तथा समितिद्वारा गठित रायसुझाव अध्ययन कार्यदलले तयार गरेको प्रतिवेदनमा उल्लेखित सुझावमा सीमित भई प्रस्तुत अवधारण पत्र तयार गरिएको छ।

भाग २

सैद्धान्तिक अवधारणा

२.१. न्यायिक स्वतन्त्रता

स्वतन्त्र न्यायपालिका भन्नाले त्यस्तो न्यायपालिका हो जसले आफूसमक्ष आएका विषयवस्तुमा कुनै पनि क्षेत्रको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष अनुचित प्रभाव वा दबावबिना तथ्य र कानूनको निष्पक्ष मूल्यांकन गरी निर्णय गर्ने अवधारणालाई बुझ्न पर्दछ। न्यायपालिकाको उद्देश्य सबै व्यक्तिहरू कानूनको शासन अन्तर्गत सुरक्षित र मर्यादित रूपमा बस्न र बाँच्न सक्ने अवस्थालाई सुनिश्चित गर्नु, मानव अधिकारको प्रवर्द्धन गर्नु एवम् व्यक्तिहरूकाबीच र व्यक्ति तथा राज्यकाबीच समान रूपले लागू गर्नु हो। यो उद्देश्य प्राप्तिका लागि न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता कायम रहनु आवश्यक हुन्छ र यस्तो स्वतन्त्रता संविधानमार्फत राज्यले सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। न्यायिक काम कारबाही र न्याय प्रशासनको सन्दर्भमा आउने न्यायिक स्वतन्त्रताका मान्यता न्यायिक निकायको स्वाधीनतासँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ। यसले नागरिकको न्याय प्रतिको पहुँच र न्यायिक कारबाहीको स्वच्छताको अधिकारसँग पनि तादात्म्यता राखेको हुन्छ।

न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता कुनै संस्थागत औपचारिकता वा व्यक्तिगत सुरक्षाको विषय नभएर न्याय प्राप्ति गर्ने आवश्यक पूर्वाधार हो। स्वतन्त्र न्यायपालिकाको काम कारबाही बिना कुनै हस्तक्षेप वा दवाव सक्षमतापूर्वक सम्पन्न गर्न, यसले प्रदान गर्ने सेवालाई प्रभावकारी बनाउन, न्यायलाई सरल र सहज ढङ्गले जनताको पहुँचसम्म पुऱ्याउन र सेवाको गुणस्तर वृद्धि गर्न तथा न्यायिक संस्थाहरूको क्षमतामा निरन्तर सुधार गर्नका लागि हो। न्यायपालिकाको स्वतन्त्रताबाट नै स्वतन्त्र एवं निष्पक्ष रूपमा न्याय सम्पादनको काम सम्भव हुने हुँदा यसबाट जनताको न्याय पाउने अधिकार सुनिश्चित र सुरक्षित हुन्छ।

न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता राज्यशक्तिको प्रयोगमा हुने कार्यविभाजनको मान्यतामा आधारित छ। जस अन्तर्गत न्यायिक काम कारबाहीको सिलसिलामा न्यायपालिकाप्रति कार्यपालिका वा व्यवस्थापिका लगायत राज्यका कुनै पनि अंगबाट गैरसंवैधानिक हस्तक्षेप हुनु हुँदैन। न्यायपालिकाका काम कारबाही वा न्यायाधीशको क्रियाकलापलाई लिएर विधायिक वा कार्यपालिकाभित्र छलफल गर्नु हुँदैन। नागरिक समाज वा संचार जगतबाट समेत टीकाटिप्पणी गर्नु हुँदैन। त्यसको नकारात्मक असर न्याय सम्पादनमा पर्न गई अदालत प्रतिको जनआस्था र विश्वास खल्वलिन सक्छ। न्यायसम्पादनको कार्यमा नै बाधा पर्न सक्छ। त्यसैले न्यायको प्रवाहलाई जीवन्त र क्रियाशील राख्न न्यायपालिकाको काम कारबाहीमा अनुचित तवरबाट बाह्य दबाब, प्रभाव र हस्तक्षेप हुनबाट रोक्न, राज्यशक्तिको काम र सन्तुलन सम्बन्धी अवधारणा अनुसार यस्तो व्यवस्था अति आवश्यक मानिन्छ। तर केवल न्यायाधीशमाथि व्यवस्थापिकामा पेश हुने महाअभियोग सम्बन्धी प्रस्तावउपर छलफल गर्दाका अवस्थामा मात्र न्यायपालिका र न्यायाधीशको काम कारबाहीका बारेमा छलफल वा टीकाटिप्पणी गर्न पाइन्छ भन्ने न्यायिक स्वतन्त्रता सम्बन्धी परम्परागत मान्यता रहेको छ।

न्यायिक स्वतन्त्रताको अर्थ न्यायिक स्वच्छन्दता हैन, न त निरपेक्ष स्वतन्त्रता नै हो। सामान्यतया: न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता अन्तर्गत संगठनात्मक स्वतन्त्रता, कार्यगत स्वतन्त्रता र पारिस्थितिजन्य स्वतन्त्रता पर्दछन्। संगठनात्मक स्वतन्त्रताभित्र न्यायिक निकायको गठन सम्बन्धी प्रक्रिया सरकारी निकायभन्दा अलग संवैधानिक अंगका रूपमा रहेका स्वतन्त्र निकायबाट हुनुपर्ने मान्यता हो। यसले न्यायपालिकाको आन्तरिक सांगठनिक संरचनामा अपनाइएको स्वतन्त्रतालाई उजागर गरेको हुन्छ। सांगठनिक ढाँचाभित्र न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, सरुवा बढुवा, सेवा अवधि, योग्यता, बर्खासी, सेवाका शर्तहरू र सेवा गरेबापत पाउने पारिश्रमिक र सुविधाहरूलाई समेत मध्यनजर गरी स्वतन्त्र न्याय सम्पादन गर्ने वातावरण छ वा छैन भन्ने अवस्था हेरिन्छ। न्याय सम्पादन गर्ने कार्य अदालतको नैसर्गिक अधिकार भएकोले यसले गरेका निर्णयहरू कुनै पनि गैरन्यायिक निकायहरूले अन्यथा गर्न नसक्ने सिद्धान्त अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्थापित भएको पाइन्छ।

न्यायपालिकाको गठन प्रक्रिया जतिसुकै स्वतन्त्र भए पनि यदि कार्यगत स्वतन्त्रता छैन भने त्यस्तो न्यायपालिकालाई स्वतन्त्र मान्न सकिँदैन। वास्तविक अर्थमा स्वतन्त्र न्यायपालिका हुनको लागि न्याय सम्पादन सम्बन्धी आफ्नो कार्यविधि तय गर्न न्यायपालिका आफैं सक्षम हुनुपर्छ र न्याय सम्पादनको कार्यमा कार्यपालिका र व्यवस्थापकीय निकायहरूको नीति निर्देशनले कुनै किसिमले प्रभाव पर्ने अवस्था रहनु हुन्न भन्ने कार्यगत स्वतन्त्रताको मान्यता हो। अदालतबाट भएका फैसला अन्तिम भए पछि विवादका पक्षहरूलाई बाध्यकारी हुनुपर्छ, यदि यस्तो फैसलामा त्रुटि भए पनि कानूनद्वारा निर्दिष्ट मार्ग अवलम्बन गरी संशोधन वा बदर गराउनु पर्छ। अदालतबाट भएको फैसलालाई बाध्यकारी रूपबाट अन्तिम रूप नदिने हो भने न्यायिक मर्यादा कायम हुन सक्दैन र विवादको टुङ्गो कहिल्यै नलाग्ने भै समाजमा अव्यवस्था सिर्जना हुन जान्छ।

जनताको आकांक्षा अनुरूप आधुनिक समयसापेक्ष न्यायपालिका निर्माणका लागि आधुनिक साधन स्रोतको उपलब्धता, त्यसको व्यवस्थापन र प्रयोग गर्ने कुरामा न्यायपालिकालाई स्वायत्तता प्रदान गरिनु पर्छ। संगठनात्मक र कार्यगत स्वतन्त्रताको उपभोग गर्ने क्रममा बजेट विनियोजन र कर्मचारी नियुक्ति लगायतका अन्य प्रशासनिक काम कारवाही जस्ता अन्य परिस्थितिजन्य क्रियाकलापमा पनि न्यायपालिकालाई स्वतन्त्र राख्नु पर्छ भन्ने मान्यता विकसित भएको पाइन्छ। यसलाई न्यायपालिकाको परिस्थितिजन्य स्वतन्त्रताका रूपमा लिइन्छ।

न्यायपालिकाबाट संविधानको सर्वोच्चता, मौलिक हक, अधिकार र कानूनको शासनको संरक्षण हुने भएकोले न्यायपालिकालाई राज्यको अति संवेदनशील, सम्मानित र विश्वासनीय अंग मानिन्छ। स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिका बिना लोकतन्त्रको संरक्षण नहुने भएकोले मानव अधिकार, लोकतन्त्र र सुसभ्य समाजको आधारशिलाको रूपमा न्यायपालिकालाई लिने गरिन्छ। न्यायबिना समाजमा शान्ति कायम हुन नसक्ने र शान्तिबिना जनअपेक्षित अन्य कुनै पनि लोककल्याणकारी कार्य सम्भव नहुने भएकोले न्याय सम्पादनको कार्य राज्यले गर्नुपर्ने विशेष प्रकृतिको कार्य हो। वास्तविक अर्थमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको संस्थागत विकास गर्नको लागि र सक्षम, प्रभावकारी, निष्पक्ष एवं स्वतन्त्र न्यायपालिकाको आवश्यकता परिपूर्तिका लागि पनि न्यायिक स्वतन्त्रताको महत्व रहेको हो।

न्यायका विभिन्न आयामहरू हुन सक्छन्, जस अन्तर्गत राजनैनिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र कानूनी न्याय पर्दछन्। तर अदालतबाट प्रदान गरिने न्याय विशेष गरी कानूनी न्याय र कानूनको सर्वोच्चतासँग सम्बन्धित हुन्छ, जसलाई कानूनको शासनको आधारशिलाको रूपमा पनि लिन सकिन्छ। अदालतको निर्णय न्यायाधीशको स्वविवेकमा आधारित नभई कानूनले निर्दिष्ट गरेको प्रक्रिया, मापदण्ड र न्यायका प्रचलित मान्य सिद्धान्त अनुकूल हुनुपर्दछ।

सबै व्यक्तिहरू कानूनद्वारा शासित हुनु र सबै व्यक्तिहरू कानूनको अधीनमा रहनु नै कानूनको शासन हो। कानूनको उल्लंघन गरेको अवस्थामा बाहेक कसैलाई सजाय गर्न नपाउने र विद्यमान कानूनले कसूर भनी स्पष्ट रूपले नतोकेको अवस्थामा गरिएको कार्यका लागि दण्डित गर्न नपाउने तथा कानूनको अगाडि सबै समान हुने र कानूनभन्दा माथि कोही पनि हुँदैनन् भन्ने मान्यता कानूनको शासनमा अन्तर्निहित रहको हुन्छ। केवल कानून हुनु र त्यस अन्तर्गत संचालन हुनु मात्र कानूनको शासन होइन। त्यस्तो कानून कसैप्रति भेदभावपूर्ण र अमानवीय व्यवहार गर्ने किसिमको नभई कानून स्वयंमा स्वच्छ, तर्कसंगत र न्यायपूर्ण हुनुपर्छ। न्यायिक स्वतन्त्रताको अस्त्रको माध्यमबाट मात्र कानूनको शासन र कानूनको सिर्जनशील प्रयोगमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाले आफ्नो केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ।

स्वतन्त्रताको यथाशक्य बढोत्तरी गरिनु पर्छ र स्वतन्त्रताको नियन्त्रण न्यायिक स्वतन्त्रताकै व्यवस्थापन र संरक्षणको लागि बाहेक अन्य कुनै बहानामा हुनु हुँदैन भन्ने आधुनिक विधिशास्त्रीय मान्यता रहेको छ। सामाजिक जीवनको अधारभूत स्वतन्त्रता र अन्य प्रकारका सामाजिक भेदभावलाई अन्त्य गरी राज्यबाट उपलब्ध हुने अवसरहरूमा राज्यले स्वच्छ रूपले वितरण हुने सिद्धान्तमा आधारित वितरणात्मक न्याय (Distributive Justice) र यदि समानतामा अवरोध भयो भने त्यसको पुनर्स्थापना गर्ने सुधारात्मक

न्याय (Corrective Justice) सान्दर्भिक हुन्छ। यिनै मान्य सिद्धान्तलाई व्यवहारिक र मूर्त्तरूप दिनको लागि स्वतन्त्र न्यायपालिका एक अनिवार्य र स्वीकार्य शर्तको रूपमा रहेको छ।

२.२. न्यायिक स्वायत्तता

सभ्य र सु-संस्कृत न्याय पद्धतिका लागि स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा विकसित भएको बस्तुगत तथ्यलाई आत्मसात् गरी विवाद समाधानको अन्तिम थलोको रूपमा न्यायपालिकालाई समाजले हार्दिकतापूर्ण स्वीकार गर्दै यही सामाजिक स्वीकृती र मान्यताले नै न्यायपालिकाको काम कारबाहीप्रतिको विश्वसनीयता कायम गरेको हो।

न्यायपालिकाको पूर्वाधार विकास र योजनाबद्ध कार्यक्रमहरूको निर्धारण, न्यायपालिकाको जनशक्ति, योजना तर्जुमा र त्यसको कार्यन्वयनको विषय, आवश्यकता अनुसार कर्मचारीको दरबन्दी सिर्जना गर्ने विषय, कर्मचारीहरूको लागि आवश्यक शैक्षिक पाठ्यक्रम निर्धारण गर्ने विषय, कर्मचारीहरूको नियुक्ती, सरुवा, बढुवा गर्ने अधिकारको विषय, अनुशासनात्मक कारबाही, दण्ड र पुरस्कारको निर्धारण र प्रयोग गर्न पाउने अधिकारको विषय तथा अदालतको सेवा प्रवाहमा परिचालन हुने भौतिक साधन, स्रोतको निर्धारण एवं तिनको परिचालनको विषयहरू न्यायपालिकाको प्रशासनिक स्वायत्ततामा प्रभाव पार्ने विषय भएकोले यस्ता विषयमा न्यायपालिका आफैंले व्यवस्थापन गर्ने अधिकार हुनुपर्छ भन्ने नै न्यायिक स्वायत्तताको मान्यता हो।

न्यायपालिकाले आफ्नो कार्य प्रभावकारी र स्वतन्त्र रूपमा संचालन गर्न आर्थिक, प्रशासनिक र कार्यविधि सम्बन्धी नियम निर्माणको स्वायत्तता प्रदान गरिनु पर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ। यो स्वतन्त्रताको मान्यताको जगमा उभिएको हुन्छ।

न्यायिक स्वायत्ततामा प्रभाव पार्ने मुख्य विषयहरू मध्ये आर्थिक विषय पनि एक हो। सामान्यतया न्यायिक कामलाई अनुत्पादक काम भनी सरकार राज्यका अन्य अंगहरूको तुलना न्यायपालिकामा समानुपातिक प्रतिशत वा मापदण्डका आधारमा लगानी गर्नेतर्फ उदासीन रहने गर्दछ। सरकारका काम कारबाहीमा प्रश्न उठेका विषयमा अदालतबाट भएका निर्णयहरूले सरकारी काम कारबाही गलत भनिदिएको अवस्थामा सरकार स्वयं नै पनि न्यायिक स्वत्रन्त्रताको बाधक बन्न सक्ने स्थिति पनि हुनजान्छ। "सरकारको स्वार्थ रहेको विषयमा सरकारको स्वार्थ अनुकूल निर्णय गर, भने जति रकम विनियोजन गर्छौं" भन्नेसम्मका अवस्था पनि आउन सक्छन्। यसैले प्रशासनिक स्वायत्तताका अतिरिक्त आर्थिक स्वतन्त्रता न्यायिक स्वायत्तताको आधार बनेको हो। यसको अभाव भएमा सरकारको विकास योजनामा न्यायपालिका सधैं छुट्न जाने र विकासको गतिबाट पछाडि पर्न जाने हुन्छ। न्यायपालिकाको आवश्यकता अनुसार पर्याप्त बजेटको व्यवस्था सरकारबाट गरिनु पर्छ भन्ने मान्यतालाई स्वतन्त्र न्यायपालिकाको आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्वीकार गरिएको देखिन्छ।

न्यायपालिकाले आफ्नो आवश्यकता र योजना अनुसार आफ्नो बजेटको निर्माण आफैं वा सरकारसँग सहकार्य गरेर गर्न पाउनु पर्छ भन्ने सिद्धान्त रहेको हुनाले बजेट निर्माण सम्बन्धमा न्यायपालिकाको कुनै भूमिका नभएमा न्यायिक स्वायत्ततामा प्रभाव पर्न जान्छ। सरकारले मात्र न्यायपालिकाको बजेट निर्माण गर्दा न्यायपालिकाको आवश्यकता के हो भन्ने कुरा ओझेलमा पर्न जान्छ। यस्तो अवस्थामा न्यायपालिकाको लागि न्यून बजेट विनियोजन हुने हुँदा अदालतले आफ्नो सेवालाई चुस्त, दुरुस्त, प्रभावकारी एवं छिटोछरितो रूपमा प्रवाह गर्न नसक्ने भई न्यायपालिकाप्रतिको जनआस्थामा आँच आउन गई स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणाले साकार रूप धारण गर्न नसक्ने अवस्था आउन सक्छ।

न्यायिक स्वायत्तताको सम्बन्धमा विश्वको अभ्यास अध्ययन गर्दा प्रशासकीय र बजेटका सम्बन्धमा न्यायपालिकाले कार्यपालिकामा निर्भर रहनु पर्ने प्रचलन बेलायत लगायतका देशमा रहेको देखिन्छ भने अमेरिका, पश्चिम युरोप र दक्षिण अमेरिकाका केही देशमा बजेट र कर्मचारी प्रशासन समेतको संचालन नियन्त्रण न्यायपालिका आफैंले निर्णय गर्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ। अमेरिकामा सन्

१९३९ सम्म कर्मचारी व्यवस्थापन र बजेट सम्बन्धमा कार्यकारिणीकै नियन्त्रणमा न्यायपालिका निर्भर रहनु परेकोमा त्यसपछि भने अदालत व्यवस्थापनमा बजेट व्यवस्थापन महाशाखा स्थापना गरी सोहीमार्फत राष्ट्राध्यक्ष र कंग्रेसमा बजेट पेश गरी लागू गर्ने प्रचलनको विकास भएको पाइन्छ। केही देशहरूमा कूल राष्ट्रिय बजेटको निश्चित प्रतिशत रकम न्यायपालिकामा विनियोजन गर्नुपर्ने संविधानमै उल्लेख गर्ने गरिएको पनि पाइन्छ।

संचित कोषमाथि व्ययभार हुने भनी संविधानमै किटान भएका रकमका शीर्षकहरूमाथि विधायिकामा छलफल र मतदान हुँदैन। सोबाहेक अन्य रकममा विधायिकामा छलफल र मतदान हुन्छ। विधायिकामा छलफल र मतदान हुँदा प्रस्तावित रकमहरू कटौती वा नियन्त्रण हुने सम्भावना रहन्छ। त्यसैले स्वतन्त्र न्यायपालिकाको सम्पूर्ण प्रशासनिक खर्चको स्रोत संचित कोषमाथि व्ययभार हुने गरी संविधानले सुरक्षा प्रदान गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ।

यसैगरी मुद्दाको कारवाहीसँग सम्बन्धित कार्यविधिगत कानूनका अतिरिक्त न्यायपालिका सांगठनिक संचालनका लागि विशिष्ट प्रकारका नियमहरूको आवश्यकता पर्दछ। यस्ता नियमहरू मुद्दाका पक्षलाई भन्दा न्यायपालिका संचालनका लागि बढी आवश्यक हुन्छन्। सामान्यतया मुद्दाको काम कारबाहीसँग सम्बन्धित कार्यविधि सम्बन्धी कानून देशको विधायिकाले निर्माण गर्ने विषय हो। त्यसबाहेक न्यायपालिकाको सांगठनिक संचालनका लागि आवश्यक पर्ने कार्यविधिगत नियमहरूको निर्माण न्यायपालिका स्वयंले गर्ने विषय हो।

न्यायिक काम विशिष्ट प्रकृतिको हुन्छ। न्यायपालिकाको काम कारबाहीलाई प्रभावकारीरूपमा संचालन र सम्पादनको लागि आवश्यक नियमहरू, कार्यविधिगत निर्देशिका, दिग्दर्शन आदि निर्माण गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने अधिकार न्यायपालिका स्वयंमा अन्तरनिहित हुनुपर्दछ। यसैले नियम बनाउने सम्बन्धी स्वायत्ततालाई स्वतन्त्र न्यायपालिकाको महत्वपूर्ण विषयका रूपमा लिन सकिन्छ।

२.३. न्यायका मान्य सिद्धान्त

न्यायिक अधिकार न्यायिक निकायमा नै अन्तरनिहित हुनु स्वतन्त्र न्यायपालिकाको आधारभूत शर्त हो। अदालत वा अन्य न्यायिक निकायबाट नै न्यायिक अधिकार प्रयोग हुनुपर्छ र न्यायिक निकायले यो अधिकार प्रयोग गर्दा संविधान, कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुसार गर्नुपर्दछ। न्यायका मान्य सिद्धान्तलाई सामान्य कानूनको श्रोतको रूपमा लिइन्छ र यस्ता सिद्धान्तहरूको प्रयोग संवैधानिक भावना अनुकूल हुनुपर्छ।

न्यायपालिकाबाट न्यायिक अधिकारको प्रयोग गर्दा संविधान, कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तअनुसार गर्ने प्रष्ट र किटानी व्यवस्था हुनुपर्छ। संविधान, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तबाहेकका अन्य अवस्था, घटना वा गतिविधितर्फ प्रवेश गर्ने गराउने संभावनाहरू बिल्कुलै रहन दिनु हुँदैन।

राज्य शक्तिको समस्त अधिकारको प्रयोग र सम्पूर्ण सार्वजनिक व्यवहार कानूनको दायराभित्र रहेर हुनुपर्छ भन्ने कानूनको शासनको सिद्धान्त, निर्णय एकपक्षीय रूपमा नहोस् भनी सुनुवाइको मौका दिनुपर्ने, पूर्वाग्रहरहित निष्पक्ष न्याय सम्पादनका लागि आफ्नो स्वार्थ निहित रहेको विषयमा आफै न्यायाधीश हुन नहुने, कानून बमोजिमको प्रक्रिया पुऱ्याएर मात्रै निर्णय गर्नुपर्ने, कम्तीमा एक तह पुनरावेदनको व्यवस्थाका साथै इन्साफ जाँचको व्यवस्था जस्ता विश्वव्यापी मान्यता प्राप्त प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त न्यायको मान्य सिद्धान्तका रूपमा लिइन्छ।

यसैगरी कानूनमा रहेको अस्पष्टता र अपूर्णताको कारणबाट उपचारको मार्ग बन्द गर्नु नहुने र उपचारको माग गर्न आउनेले सफा हात लिएर अदालतमा प्रवेश गर्नुपर्ने समन्यायको सिद्धान्त तथा कुनै पनि पक्षलाई आफ्नो विरुद्ध भएका कारबाही स्वच्छ र निष्पक्ष रूपमा भएको छ वा छैन भन्ने आधारको खोजी गर्न पाउने वैधानिक अपेक्षाको सिद्धान्तहरू पनि न्यायका मान्य सिद्धान्त अन्तर्गत पर्दछन्।

एकपटक सक्षम निकायबाट निर्णय भैसकेका कुरामा पुनः निर्णय गर्न नपर्ने प्राङ्न्यायको सिद्धान्त, मुद्दा दायरी तोकिएको निश्चित समयभित्र गर्नुपर्छ भन्ने हदम्यादको सिद्धान्त र समय नतोकिएको अवस्थामा पनि समयमा उपचार नखोजी निष्क्रिय भएर बस्नेलाई मद्दत गर्न अदालत बाध्य हुँदैन भन्ने विलम्बको सिद्धान्तलाई पनि अदालतले मुद्दा सुनुवाइ गर्ने क्रममा न्यायका मान्य सिद्धान्तका रूपमा ग्रहण गर्न सक्छ। यसैगरी अधिकार क्षेत्रको सिद्धान्त, कानूनको अज्ञानता क्षम्य हुँदैन भन्ने सिद्धान्त, विबन्धनको सिद्धान्त, न्यायिक पुनरावलोकनको सिद्धान्त आदि न्यायका मान्य सिद्धान्त अन्तर्गत पर्दछन्।

शंकाको सुविधा अभियुक्तले पाउने, एउटै कसूरमा पटक पटक कारबाही चलाएर सजाय दिन नहुने, अपराधीसँगै आपराधिक दायित्व पनि समाप्त हुने जस्ता फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्त तथा "जहाँ अधिकार हुन्छ, त्यहाँ उपचारको पनि व्यवस्था हुन्छ, र उपचारविनाको अधिकार हुन सक्दैन" भन्ने सिद्धान्त जस्ता न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूलाई विश्वका अधिकांश राष्ट्रहरूले आफ्नो आवश्यकता अनुसार प्रयोग गर्दै आएका छन्।

नेपालको सन्दर्भमा पनि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले न्याय सम्बन्धी अधिकार संविधान, कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुसार अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। प्रभावकारी न्याय प्रदान गर्नका लागि न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको निर्बाध प्रयोग हुने व्यवस्था गर्नु आवश्यक हुन जान्छ।

२.४. स्वतन्त्र न्यायपालिकाका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड

लोकतान्त्रिक पद्धतिमा न्यायिक स्वतन्त्रता अपरिहार्य भए पनि न्यायपालिकाको स्वतन्त्रताको मात्रा र मापदण्ड के हो भन्ने विषय अत्यन्त जटिल छ। यसै कारणले गर्दा सन् १९८० को प्रारम्भदेखि अन्तर्राष्ट्रिय तहमा नै स्वतन्त्र न्यायपालिका सम्बन्धी अवधारणामा छलफल गरी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजको रूपमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाका आधारभूत विशेषताहरूको निर्माण गर्ने गरिएको पाइन्छ। सन् १९८२ मा अन्तर्राष्ट्रिय बार एसोसिएशनले "Minimum Standards of Judicial Independence" तयार गरेको देखिन्छ भने संयुक्त राष्ट्र संघको साधारण सभाले २९ नोभेम्बर १९८५ र १३ डिसेम्बर १९८५ मा क्रमशः प्रस्ताव नं. ४०/३२ र ४०/१४६ द्वारा स्वतन्त्र न्यायपालिकाका सम्बन्धमा आधारभूत मापदण्ड निर्धारण गरी सबै सदस्य राष्ट्रहरूलाई यही सिद्धान्त अपनाउन आग्रह गरेको देखिन्छ।

यसैगरी एसिया प्यासिफिकका प्रधानन्यायाधीशहरूको सम्मेलनले १९९५ मा पनि अघिल्ला अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले स्थापित गरेका मापदण्डहरू यस क्षेत्रमा पनि उपयुक्त हुन्छ भन्दै "The Beijing Statement of Principles of the Independence of Judiciary on Law Asia Region" जारी गरेको देखिन्छ। उक्त सिद्धान्तका अनुसार न्यायपालिका हरेक समाजमा एउटा उच्च महत्व भएको संस्था हो र मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १०, नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १४ (१) ले सुनिश्चित गरेको हरेक व्यक्तिलाई कानूनद्वारा स्थापित सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष ट्रिब्युनलबाट सुनुवाइ गर्न पाउने अधिकारको कार्यान्वयनका लागि स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अपरिहार्यतालाई स्वीकार गरिएको छ।

यसप्रकार अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्वतन्त्र न्यायपालिका सम्बन्धी विभिन्न मापदण्डको व्यवस्था गरिए पनि संयुक्त राष्ट्र संघको साधारण सभाले पारित गरेको स्वतन्त्र न्यायपालिकाको आधारभूत सिद्धान्तलाई नयाँ संविधान निर्माणको क्रममा न्यायपालिका सम्बन्धी व्यवस्था गर्दा अवलम्बन गर्नु संयुक्त राष्ट्र संघको सदस्य राष्ट्रको हैसियतले नेपालको पनि दायित्व रहन्छ। उक्त सिद्धान्तको केही अंश निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

- न्यायपालिकाको स्वतन्त्रताको ग्यारेन्टी राज्यबाट हुनुपर्छ। यस्तो निष्पक्षताको संरक्षण देशको संविधान र कानूनद्वारा हुनुपर्छ। न्यायपालिकाको स्वतन्त्रताको सम्मान एवं पालना गर्नु सबै सरकारी एवं गैरसरकारी संस्थाहरूको कर्तव्य हुनेछ।

- जहाँसुकैबाट जुनसुकै कारणले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा दिइएको दवाव, वन्देज, प्रभाव, धम्की र हस्तक्षेपबाट निष्पक्ष रही न्यायपालिकाले आफूसमक्ष प्रस्तुत विवादलाई तथ्यको आधारमा कानून बमोजिम निर्णय गर्नु पर्छ ।
- न्यायपालिकालाई सबै प्रकारका न्यायिक विवाद हेर्ने अधिकारक्षेत्र हुनुपर्छ । साथै न्यायपालिकाकासमक्ष प्रस्तुत कुनै विवाद कानूत बमोजिम उसको अधिकारक्षेत्रभित्र पर्छ कि पर्दैन भन्ने कुराको निर्णय गर्ने अख्तियारी पनि न्यायपालिकालाई नै हुनुपर्छ ।
- न्यायिक कारबाहीमा कुनै पनि प्रकारको अनुचित हस्तक्षेप हुनु हुँदैन । अदालतबाट भएको फैसला वा आदेश स्वभावैले अन्तिम हुन्छ । अदालतको आदेश वा फैसला कानून बमोजिम माथिल्लो तहको अदालतबाट परिवर्तन वा हेरफेर गर्नेबाहेक कुनै अन्य निकायबाट यसको पुनर्विचार, हेरफेर वा थपघट हुन सक्दैन ।
- प्रत्येक व्यक्तिलाई कानूनद्वारा निर्धारित कार्यविधि बमोजिम सामान्य अदालतबाट आफ्ना विरुद्ध चलेका मुद्दाको सुनुवाइ गराउने अधिकार हुनेछ । स्थापित कार्यविधि नअपनाउने कुनै न्यायधिकरणले सामान्य अदालत वा न्यायिक न्यायधिकरणको अधिकारक्षेत्र खोसी आफूले लिन पाउने हुनु हुँदैन ।
- मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा न्यायिक कार्यविधिहरू निष्पक्ष रूपमा पालना गरिएका छन् र पक्षको हक अधिकारको सम्मान गरिएको छ भन्ने कुराको ग्यारेन्टी न्यायपालिकाले गर्नु पर्छ भन्ने कुरा न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता सम्बन्धी सिद्धान्तले चाहन्छ ।
- न्यायपालिकालाई कार्य सम्पादन गर्न आवश्यक स्रोत जुटाउने कर्तव्य प्रत्येक सदस्य राष्ट्रको हुनेछ ।

यस प्रकार संयुक्त राष्ट्र संघका सबै सदस्य राष्ट्रहरूले न्यायपालिकालाई आफ्नो कर्तव्य निर्वाध रूपमा पूरा गर्ने वातावरण निर्माणका लागि राष्ट्रिय कानूनमा सुधार गर्ने दायित्व बोकेका छन् । देशले अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा जाहेर गरेका प्रतिवद्धता अनुरूप कार्य गर्नु नेपालको सन्दर्भमा पनि राष्ट्रिय दायित्वको विषय बनेको छ । स्वतन्त्र न्यायपालिकाको स्थापना र संचालनको लागि राज्यले कानून निर्माण गरी स्वतन्त्र बनाउने, उपयुक्त र आवश्यक जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने र भौतिक स्रोत जुटाउनु पर्ने हुन्छ ।

२.५. न्यायिक उन्मुक्ति

न्यायिक उन्मुक्ति भन्नाले कुनै न्यायाधीशले न्यायिक कर्तव्य पालनको सिलसिलामा पाएको उन्मुक्ति हो । यसको अर्थ कर्तव्य, दायित्व वा प्रक्रियाबाट पाएको छूट भन्ने हुन्छ । आफ्नो अधिकारक्षेत्र प्रयोग गरी न्यायिक निर्णय गर्दाको अवस्थामा प्राप्त हुने न्यायिक उन्मुक्तिलाई न्यायिक निकायको आधारभूत नीतिको रूपमा लिइन्छ । न्यायाधीश, कानून व्यवसायी तथा अदालतका अधिकारीहरूले स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो कर्तव्य पालन गर्न नपाएमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अस्तित्व कायम रहन सम्भव नहुने हुँदा न्यायिक काम कारवाहीको लागि उन्मुक्ति प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ ।

न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतामा कुनै पनि अवरोध वा बाह्य हस्तक्षेप नहोस् भन्ने उद्देश्यले न्यायिक उन्मुक्तिको सिद्धान्तलाई वैधानिकता प्रदान गरिएको हुन्छ ।

निर्णय गर्दा आइपर्न सक्ने व्यवधानलाई नियन्त्रण गर्न न्यायपालिकाको संस्थागत दायित्वलाई व्यक्तिगत दायित्वबाट अलग राख्न र बदनियतरहित भूलबाट पर्न सक्ने दायित्वबाट बचाउनको लागि न्यायिक उन्मुक्ति प्रदान गरिन्छ । यसका साथै न्यायाधीशहरूको पेशागत सुरक्षा गर्न, अदालत प्रतिको मर्यादा र जनआस्था कायम राख्न अन्तिमताको सिद्धान्तको परिपालना गराउन, अदालतको महत्वपूर्ण समयको वचत गरी अनावश्यक विवाद सिर्जना भई लाग्ने आर्थिक दायित्वबाट मुक्ति दिलाउने उद्देश्य उन्मुक्तिको सिद्धान्तभित्र अन्तरनिहित रहेको हुन्छ ।

तर यस्तो न्यायिक उन्मुक्ति प्राप्त गर्नको लागि गरिएका काम कारवाहीहरू संविधान र कानूनसम्मत हुनुका अतिरिक्त सदनियतपूर्वक गरिएको हुनुपर्छ, साथै संविधान र कानूनको उल्लंघन हुने अर्थमा, स्वविवेकको प्रयोगमा दुरूपयोग हुने अर्थमा, हेलचेक्र्याई र बदनियतपूर्वक गरिएका काम तथा पेशागत मर्यादा र आचारसंहिता प्रतिकूल गरिएका काम कारबाहीहरूका लागि यस्तो उन्मुक्ति प्राप्त हुँदैन । गैरकानूनी कारवाही वा निर्णयको लागि न्यायाधीशलाई उन्मुक्ति प्राप्त हुने हो भने गलत कार्य बढ्न गई न्यायिक अधिकारको दुरूपयोग हुने हुँदा दण्डहीनताले प्रश्रय पाउँछ र न्याय जीवन्त रहन सक्दैन ।

समग्रमा, आफ्नो अधिकारक्षेत्रको प्रयोग गरी कानून बमोजिम गरिएका काम कारवाहीप्रति उत्तरदायी हुनु नपर्ने सिद्धान्त नै न्यायिक उन्मुक्तिको सिद्धान्त हो । यस सिद्धान्तको अनुशरणलाई मध्यनजर राखी बनाइएको संविधानले न्यायिक निष्पक्षतामा अभिप्रेरित गर्नसक्छ ।

२.६. न्यायिक उत्तरदायित्व

राज्यका अन्य अङ्ग वा निकायहरू जस्तै न्यायपालिकाको पनि राष्ट्र र समाजप्रति उत्तरदायित्व हुने गर्दछ । उत्तरदायित्व सम्बन्धी व्यवस्थाले सुशासन एवं कानूनी राज्यको प्रत्याभूति दिन, भ्रष्टाचार रोक्न, कार्यसम्पादनको स्तरवृद्धि गर्न, लोकतन्त्रलाई सुदृढ गर्न तथा न्याय र नैतिकतामा आधारित समाजको स्थापना गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ । तसर्थ सार्वजनिक पद ओगटेको न्यायिक पदाधिकारीले आफ्नो कामका बारेमा उक्त कामसँग सम्बन्धित सरोकारवाला एवं जनसमुदायप्रति जिम्मेवार र जवाफदेही हुनुलाई नै न्यायिक उत्तरदायित्व भनिन्छ ।

क्षेत्रगत आधारमा उत्तरदायित्वलाई संविधान र कानूनप्रतिको उत्तरदायित्व, आत्मस्थापित उत्तरदायित्व, संगठनप्रतिको उत्तरदायित्व, नैतिक उत्तरदायित्व, राजनैतिक उत्तरदायित्व, प्रशासनिक उत्तरदायित्व र वित्तीय उत्तरदायित्वको रूपमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यसैगरी कानूनको पूर्ण परिपालना र कानूनद्वारा तोकिएको दायित्व पूरा गर्नुलाई कानूनी वा औपचारिक उत्तरदायित्व भन्न सकिन्छ भने कानूनद्वारा बाध्यात्मक व्यवस्था नगरिएको भए पनि नैतिकताको आधारमा बहन गरिने उत्तरदायित्वलाई नैतिक वा अनौपचारिक उत्तरदायित्व भन्न सकिन्छ ।

न्यायिक उत्तरदायित्वको चर्चा गर्दा न्यायिक स्वतन्त्रताको सम्बन्धमा पनि उत्तिकै ध्यान दिनु पर्दछ । न्यायिक स्वतन्त्रता र उत्तरदायित्वकाबीच सन्तुलन कायम हुनै पर्दछ । न्यायपालिकाबाट भएको काम कारबाहीले यसप्रति जनआस्था अभिवृद्धि हुन सक्नु पर्छ । स्वायत्तता र स्वच्छन्दताबीच सन्तुलन कायम हुन सकेन भने निष्पक्ष, सक्षम र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा साकार हुन सक्दैन । न्यायिक स्वतन्त्रताको अर्थ लगामरहित तवरबाट जे मन लाग्छ त्यही गर्नु होइन । न्यायिक स्वतन्त्रता जनविश्वासमा अडेको हुन्छ र यसलाई पालना गर्न न्यायाधीशहरूले उच्चतम इमानदारिता देखाउँदै जनताप्रति पूर्ण जवाफदेही हुनुपर्दछ । न्यायाधीशहरू आफूले दिएका निर्णयहरू कानूनसंगत छन् र स्वेच्छाचारी छैनन् भन्ने कुरामा कानूनप्रति उत्तरदायी हुनुपर्छ । संविधान वा कानूनको उल्लंघन वा बदनियतपूर्वक भए गरेका कामका लागि व्यवस्थापिकाप्रति उत्तरदायी हुनु र गराउनु नागरिक सर्वोच्चताको सम्मान गर्नु हो ।

न्यायिक स्वतन्त्रताको सुन्दर फूललाई स्वयम् न्यायकर्ताको काम वा व्यवहारले कुनै किसिमले बाधा वा व्यवधान पार्न जाने वा विकृत पार्ने डरको कारणले पनि न्यायिक उत्तरदायित्वलाई निश्चित गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसैगरी न्यायपालिकालाई निरंकुश हुनबाट रोक्न, कानूनप्रतिको उत्तरदायित्व, सार्वजनिक उत्तरदायित्व, संगठनप्रतिको उत्तरदायित्व, नैतिक उत्तरदायित्व तथा औपचारिक सामाजिक नियन्त्रणको माध्यमबाट न्यायिक उत्तरदायित्वलाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ ।

कानूनी उत्तरदायित्व अर्न्तगत न्यायाधीशहरूउपर अनुशासनात्मक क्षेत्राधिकार पर्दछ, जसमा निजहरूको फैसलाउपर पुनरावेदन, पुनरावलोकन तथा निजहरूको देवानी तथा फौजदारी दायित्व समाविष्ट रहन्छ । त्यस्तै सार्वजनिक उत्तरदायित्व अन्तर्गत न्यायाधीशउपर व्यवस्थापिका, कार्यकारिणी,

संचारमाध्यम, दवावसमूह र नागरिक समाजहरूवाट नियन्त्रण स्थापित गरिन्छ। संगठनप्रतिको उत्तरदायित्व अर्न्तगत न्यायाधीशहरूले न्यायिक संस्थाप्रतिको जनआस्थामा आँच नआउने गरी आफ्नो कर्तव्य र दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। नैतिक उत्तरदायित्व कानूनी रूपमा बाध्यात्मक नभए पनि आफ्नो पेशागत र संस्थागत मर्यादाको लागि आचारसंहिता बनाई त्यसको पूर्ण पालना गर्नुपर्ने हुन्छ। औपचारिक सामाजिक नियन्त्रण अन्तर्गत न्यायाधीशहरू स्वयं तथा आफ्ना व्यावसायिक सहकर्मीहरूबाट अनौपचारिक सामाजिक नियन्त्रणमार्फत बाँधिएका हुन्छन्। यसलाई न्यायिक आत्मनियन्त्रण पनि भनिन्छ।

न्यायिक स्वतन्त्रताको परिप्रेक्ष्यमा न्यायिक उत्तरदायित्वलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वित गराउन अति कठिन मानिन्छ। न्यायकर्मी आफैले आफ्नो उत्तरदायित्व बुझेर कार्य गरेमा बाहेक निजलाई अदालत बाहिरको संरचनाबाट उत्तरदायित्व तोकेर न्याय सम्पादन गराउन खोजेमा न्यायपालिकामाथि हस्तक्षेप हुने तथा न्यायाधीश बाह्य नियन्त्रणको अधीन हुनजाने तर न्यायिक उत्तरदायित्व निश्चित नगर्दा न्यायकर्ताले नै न्यायको मर्मलाई विकृत पार्ने भय रहन्छ। यसर्थ न्यायिक अराजकताको सम्भावनालाई नियन्त्रण गर्ने र न्यायिक स्वतन्त्रतालाई कायम गर्ने कार्यमा सन्तुलित भूमिका निर्वाह गर्न न्यायिक उत्तरदायित्वको सिद्धान्त अत्यन्त महत्वपूर्ण र संवेदनशील विषय हो।

२.७. न्यायिक निष्पक्षता

न्याय विश्वासमा आधारित हुनुपर्छ। कसैले पूर्वाग्रह लिई वा पूर्वाग्रह लिएको छ भन्ने कुरा साधारण समझको मानिसले विश्वास गर्न सक्ने परिस्थिति रहेमा सो निर्णय अशुद्ध भई न्यायिक निष्पक्षता कायम रहन सक्दैन। कुनै तार्किक मानिसले यसलाई शंका गर्छ वा गर्दैन भन्ने कुरा हेर्नु आवश्यक हुन्छ। यसको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको नै निर्णयमा स्वच्छता र निष्पक्षता कायम राख्नु हुन्छ। तसर्थ न्याय भन्नासाथ निष्पक्षता जोडिएर आउँछ। निष्पक्षता बिनाको निर्णय, आदेश वा फैसलाले न्याय दिन सक्दैन। न्यायका लागि निष्पक्षताको भाव, अर्थ र परिणाम अपरिहार्य छ।

हरेक समाज आफैमा वर्गीय हुन्छ। वर्गीय समाजमा, वर्गीय राज्यसत्ता भनेर राज्यसत्ताको वर्चस्व रहेको वर्गले आफ्नै वर्गको स्वार्थ र हितको लागि कानून बनाउने हुनाले न्यायको स्वरूप पनि वर्गीय नै हुन्छ। यस अर्थबाट हेर्दा न्यायिक निष्पक्षताको विषयलाई पनि वर्गीय दृष्टिकोणबाट निरपेक्ष राख्न सकिँदैन। न्यायिक निष्पक्षताका आधारहरूमा वर्गीय समाजलाई बुझ्न वैज्ञानिक चेतना नै प्रमुख हुन जान्छ। अभाव, दवाब र प्रभाव न्यायिक निष्पक्षताका बाधाहरू हुन्। परम्परागत, सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक हैसियतले पनि न्यायिक निष्पक्षतामा दवाब दिइरहेको हुन्छ। सामाजिक तथा सांस्कृतिक मान्यता, सम्बन्ध र सम्पर्कले पनि न्यायिक निष्पक्षतामा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ।

एक्काइसौं शताब्दीको जनताको संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक नेपालको न्यायपालिकाले निष्पक्ष रूपमा न्याय सम्पादन गर्ने वातावरण र हैसियत कसरी निर्माण र वृद्धि गर्न सकिन्छ ? यसैबाट अबको नेपालको न्यायपालिकाको निष्पक्षताको आधार बन्दछ। यसका लागि समाजको वर्गीय स्वरूप र चेतनाको अवश्यम्भावितालाई आत्मसात् गर्दै विभेदरहित कानून निर्माण गर्ने, अभाव, दवाब र प्रभावका आधारहरूलाई भत्काउँदै वैभवता, स्वतन्त्रता र निष्पक्षताका मार्गहरू प्रशस्त गर्नेतर्फको सचेत कृयाशीलता आवश्यक छ।

वास्तविक न्याय र कानूनी न्यायको दूरीलाई कम गर्ने उपायहरूको खोजी र व्यवस्थापन न्यायिक निष्पक्षताको लागि आवश्यक हुन्छ। यसलाई मेटाउन सक्ने वातावरण निर्माण हुन सकेमा मात्र न्यायिक निष्पक्षताले सार्थक परिणाम दिन सक्छ। निष्पक्षताको अभावमा न्याय प्रणालीप्रतिको आस्था क्रमशः कमजोर बन्दै जान्छ। अदालतहरू मुद्दाशून्य भएका छैनन्। मुद्दा त परिरहेको छन् भन्ने तर्कले न्यायिक निष्पक्षताको वजनको महत्वलाई झन् निर्बल बनाउँछ। किनकि, न्यायिक निष्पक्षता भन्ने विषय मुद्दा पर्नुसँग मात्र सम्बन्धित छैन। न्याय प्रणालीप्रतिको जनताको आकर्षण दीगो रूपमा कायम हुन सकेको छ छैन ? अवलम्बित न्याय प्रणालीले जनताको न्याय प्रणालीप्रतिको सम्मानलाई अभिवृद्धि गर्न सकेको छ

छैन ? मुलुकले अवलम्बन गरेको न्याय प्रणालीले जनताको दैनिकीलाई सम्बोधन गर्न सकेको छ छैन ? यस प्रकारका मान्यता र दृष्टिकोणहरूको निष्कर्षमा न्यायिक निष्पक्षताको वास्तविक उचाइ निर्भर रहेको हुन्छ ।

२.८. संघीयता र न्यायपालिका

नेपालमा अहिलेसम्म एकात्मक शासन व्यवस्था संचालन हुँदै आएकोले सोही अनुरूप न्यायपालिकाको स्वरूप पनि एकात्मक नै रहँदै आएको छ । नेपालको जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक र सांस्कृतिक विविधतालाई मान्यता दिई उनीहरूको हक अधिकार सुनिश्चित गर्न संघीय शासन व्यवस्था अपरिहार्य भएको छ । नेपालले एकात्मक शासन व्यवस्था सदियौंदेखि भोग्दै आएको छ । तर जुन देशमा जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक र सांस्कृतिक सम्पदाका आधारमा जनसंख्याको विविधतापूर्ण उपस्थिति छ, त्यहाँ एकात्मक व्यवस्थाले काम गर्न सक्दैन भन्ने कुरा स्पष्ट भइसकेको छ ।

नेपालको वर्तमान अन्तरिम संविधान, २०६३ ले वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैंगिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको अन्त गरी राज्यको समावेशी लोकतान्त्रिक संघीय शासन प्रणाली सहितको अग्रगामी पुनर्संरचना गरिनेछ भनी उल्लेख गरेकोले राज्यको ढाँचा संघीय हुने गरी संविधान निर्माणको प्रक्रिया शुरू भएको छ र सोही बमोजिमको न्यायपालिकाको आवश्यकता रहेको छ ।

झण्डै २४० वर्षको एकात्मक शासन प्रणालीमा बेवास्ता गरिएका नेपालका विविध क्षेत्र, वर्ग, जातिका समुदायहरू तिरस्कृत हुनुका साथै क्षेत्र विशेष रूपमा रहेका भाषा, संस्कृति वा आकांक्षालाई ऐतिहासिक निरन्तरता सुनिश्चित गर्ने काममा पनि राज्यको कुनै भूमिका रहेन । त्यसको विपरीत देशमा भएको सांस्कृतिक विविधतालाई एउटै संस्कृति र एउटै भाषामा एकाम्य बनाउने प्रयास भयो । कालान्तरमा क्षेत्रीय, सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक असमानतामा केही परिवर्तन भए पनि सारमा कुनै परिवर्तन आउन सकेन । यस प्रकार सीमित वर्गको एकाधिकार रहेको एकीकृत राज्य सत्ताले जनताको संप्रभुता बलियो बनाउने संरचनात्मक विषयलाई सधैं ओझेलमा पारेकोले नेपालको लोकतान्त्रिक आधारलाई कमजोर बनाउन सहयोग पुऱ्यायो ।

संघीय पद्धति अपनाएका देशहरूमा पनि न्यायपालिकाको एउटै स्वरूप छैन । संघ र राज्यका सम्बन्धहरूलाई विभिन्न तत्वहरूले निर्देशित गरिरहेका हुन्छन् । संघात्मक व्यवस्थाको स्वरूप संघ र राज्यबीच शक्तिको बाँडफाँड कसरी भएको छ ? राज्यहरूको आ-आफ्ना संविधान छन् वा छैनन् ? विधायिकी अधिकारको प्रयोगको सूची तयार गरिएको छ वा छैन ? संघ र राज्यबीच कानूनी विवाद हुँदा कसको कानूनले प्राथमिकता पाउने हो ? राज्यसूचीको कुनै विषय संघीय कानूनको विषय बन्न सक्छ वा सक्दैन ? अवशिष्ट अधिकार संघ वा राज्य कोसँग रहन्छ ? भन्ने जस्ता विषयले संघीयताको स्वरूपलाई निर्धारण गर्दछ । यिनै भिन्न परिवेशहरूलाई हेरेर नै संघीय संरचनालाई प्रतिस्पर्धात्मक, सहकारी, केन्द्रिकृत र अर्द्ध भनी नामाकरण गरिएको पाइन्छ । संघ र राज्यबीच कायम गरिएको शक्ति सन्तुलनको प्रभाव न्यायपालिकामा पनि पर्छ । यसका अतिरिक्त अदालतहरूको क्षेत्राधिकार एवं न्यायिक शक्तिको बाँडफाँड के कस्तो रहने भन्ने कुरा सो देशको मौलिक विशिष्टताले पनि निर्धारण गर्दछ ।

न्यायपालिकाको संरचनात्मक ढाँचा प्रत्येक देशले आ-आफ्नै किसिमले बनाएका हुन्छन् । कतिपय संघीय राज्य प्रणाली भएका देशहरूले एकीकृत ढाँचाको न्याय प्रणाली अवलम्बन गरेको पाइन्छ भने कतिपय संघीय देशहरूले द्वैध अदालती प्रणालीलाई अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । द्वैध अदालती प्रणालीको ढाँचामा सबैभन्दा माथि संघीय सर्वोच्च अदालत, सोभन्दा तल संघीय पुनरावेदन अदालत र तल्लो तहमा प्राथमिक सुनुवाइको संघीय अदालत रहने र राज्यमा राज्य सर्वोच्च अदालत, राज्य पुनरावेदन अदालत र शुरू अदालतको लागि सबैभन्दा तल्लो तहको अदालत रहने व्यवस्था पाइन्छ ।

यसैगरी एकीकृत ढाँचाको न्याय प्रणालीमा माथिल्लो तहमा सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन सुन्नको लागि राज्यमा पुनरावेदन अदालत र प्राथमिक सुनुवाइको लागि तल्लो तहका अदालतहरू रा े स्वरूप अवलम्बन गरेको पाइन्छ ।

संघात्मक शासन व्यवस्था भएका संयुक्त राज्य अमेरिका तथा अष्ट्रेलिया जस्ता देशहरूमा द्वैध अदालती प्रणाली अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । यी देशहरूमा संविधान निर्माण गर्दा संघमा प्रवेश गर्ने राज्यहरू करिब स्वतन्त्र राज्य भएकोले राज्य तहमा सर्वोच्च अदालतहरू खडा भई सकेको हुँदा उनीहरूले त्यसलाई कायम राखी संघीय र राज्य स्तरमा अलग अलग अदालतहरू बनाएको देखिन्छ ।

भारतमा शासन संचालन गर्ने केन्द्रीय र राज्यसरकारहरू भए पनि न्याय प्रणाली भने एकीकृत ढाँचाको छ । त्यहाँ औपनिवेशिक शक्तिले नै संघ र सो अन्तर्गत न्यायपालिकाको ढाँचा कोरिसकेको हुँदा उक्त स्वरूपलाई नै पछि निरन्तरता दिएको देखिन्छ । यसप्रकार न्यायिक संरचनाको व्यवस्था गर्दा हरेक देशले आफ्नो विशिष्टताबाट पूर्णतः अलग नभई सकारात्मक पक्षको आधारमा परिवर्तन गर्ने गरेको पाइन्छ ।

राज्यको पुनर्संरचनासँग न्यायपालिकाको पनि पुनर्संरचना गर्ने सन्दर्भमा एकीकृत वा द्वैध कुन प्रकारको न्यायिक संरचना कायम हुन उपयुक्त हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा विभिन्न देशको अनुभवलाई समेत दृष्टिगत गरी नेपालको भौगोलिक विशिष्टता, जनसंख्या, मुद्दाको चाप, विभिन्न जाति, वर्ग, क्षेत्र, लिंग लगायतका समुदाय र तिनका भाषा तथा संस्कृति आदिलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिकाबाट न्याय प्राप्त गर्ने जनताको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने आधारमा न्यायपालिकाको पुनर्संरचना हुन आवश्यक छ ।

विगत लामो समयदेखि मुलुकमा कायम रहेको एकात्मक शासन प्रणालीका कारण राज्य व्यवस्थामा पहुँच हुन नसकी पिछडिएका र तिरस्कृत भएका वर्ग, जाति, भाषा, लिंग, संस्कृति र धर्मलाई ससम्मान उनीहरूको पहिचान दिलाउन र राज्यको संयन्त्रमा उनीहरूको समानुपातिक समावेशी प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्न संघीय शासन प्रणाली महत्वपूर्ण भए अनुरूप संघीय पद्धति अनुरूपको न्यायिक संरचना पनि उत्तिकै आवश्यक छ । विगतको शासन सत्ताको नकारात्मक असरको प्रतिविम्ब न्यायपालिकामा पनि विद्यमान रहेको परिप्रेक्ष्यमा संघीय शासन पद्धतिको मूलभूत मान्यताहरू अनुरूप यसको पुनर्संरचना गर्नु र सबै वर्ग र क्षेत्रको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्ने स्वतन्त्र, सक्षम, पारदर्शी र जनउत्तरदायी न्याय प्रणालीको स्थापना गर्नु वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा प्रमुख आवश्यकता रहेको छ ।

हाम्रो सन्दर्भमा राज्य तहको अदालतलाई पनि संघीय सर्वोच्च अदालतले प्रयोग गर्ने विशेष प्रकृतिका अधिकांश अधिकारहरू प्रयोग गर्न दिने व्यवस्था भएमा बढी व्यवहारिक र औचित्यपूर्ण हुने देखिन्छ । त्यसो भएमा राज्यस्तरका अदालतहरू अधिकारसम्पन्न हुने र राज्यका नागरिकले आफ्नो विवादको निरूपण राज्यस्तरकै अदालतबाट गर्न सक्ने स्थितिको सिर्जना भई हालको जनअपेक्षा पूरा गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

द्वैध अदालती प्रणाली अपेक्षाकृत बढी खर्चिलो, अधिकार क्षेत्रमा दोहोरोपन आउने, फैसला कार्यान्वयनमा समेत जटिलता थपिन सक्ने स्थिति हुने र द्वैध अदालती प्रणालीको लागि संरचना खडा भैरहेको अवस्था पनि नरहेको स्थिति छ । तर एकीकृत न्याय प्रणाली तुलनात्मक रूपमा कम खर्चिलो, अधिकारक्षेत्रमा दोहोरोपन नरहने र फैसला कार्यान्वयन सरल र सहज हुने देखिन्छ । त्यसैले संवैधानिक विवाद, न्यायिक पुनरावलोकनको विषय, संघीय विवाद लगायतका विषयहरू समेतको निराकरण संघीय सर्वोच्च अदालतबाट हुने गरी देशको न्यायिक इतिहास समेतलाई दृष्टिगत गरी अन्य देशले अवलम्बन गर्दै आएको एकीकृत न्याय प्रणालीलाई अन्धाधुन्द अनुशरण नगरी आफ्नै विशिष्ट प्रकृति अंगालेको संघीय न्याय प्रणालीको ढाँचा अवलम्बन गर्ने निष्कर्षका आधारमा यो अवधारणा-पत्र तयार गरिएको छ ।

२.९. संघीयता र महान्यायाधिवक्ता

संवैधानिक सर्वोच्चता नै लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको मूलभूत अभीष्ट हो। लोकतन्त्रले कानूनी शासनको अपरिहार्यतालाई आत्मसात गरेको हुन्छ। शक्ति पृथक्कीकरण एवं नियन्त्रण र सन्तुलनको अवधारणा अनुसार कार्यकारिणीले आफ्ना काम कारवाहीलाई कानूनसम्मत बनाउनका लागि उचित सल्लाह लिन र कानूनको व्याख्या गरी समाजलाई न्यायको अनुभूति दिलाउने जिम्मेवारी पाएको न्यायपालिकालाई न्याय सम्पादन गर्ने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनका लागि एवं संवैधानिक र कानूनी प्रश्नमा व्यवस्थापिकालाई राय सल्लाह प्रदान गर्न कानूनको विशिष्ट ज्ञान भएका सल्लाहकारको आवश्यकता पर्ने भएकोले संविधानमा नै महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गर्नु अपरिहार्य मानिन्छ।

राज्य व्यवस्थाको कुशल सञ्चालनका लागि कानूनको निर्माण, कानूनको प्रशासन तथा कार्यान्वयन र कानूनको व्याख्या अनिवार्य शर्त हो। बेलायती कानून प्रणाली (Common Law) को मान्यता अनुसार कार्यपालिका अन्तर्गतका अधिकारीहरू सबैभन्दा बढी कानूनको उल्लङ्घनकर्ता मानिन्छन्। यस्तो स्थितिमा न्यायिक परीक्षणबाट कानूनको पालना गरेको नदेखिनुभन्दा काम सम्पन्न गर्नुपूर्व कानूनका विशेषज्ञबाट राय सल्लाह लिई सम्पादन गरिएको कार्य दीगो र कानूनसम्मत हुनुको साथै भविष्यमा आइपर्ने सम्भावित समस्या निराकरणको लागि पनि सहयोगी हुन पुग्छ। यस्तो रायले पछि गैरकानूनी वा अवैध हुन सक्ने कानून वा सरकारी निर्णयलाई रोक्न वा हटाउन एवं अदालतमा मुद्दा पर्नुभन्दा अगाडि वा व्यक्तिले मुद्दा दिनुभन्दा अघि नै त्यसको निराकरण भई समय र खर्चको बचत हुने, निश्चितता हुने, मुद्दा नपरेसम्म र त्यसको निर्णय नभएसम्म रहने अन्यौल शुरूमै समाप्त हुन सक्ने संभावना रहन्छ। आधुनिक राज्यका संविधानले गरेको व्यवस्था अनुसार महान्यायाधिवक्ता मुख्य कानूनी सल्लाहकार (Chief legal advisor), प्रमुख अभियोजन अधिकारी (Chief prosecuting authority) र सार्वजनिक हित संरक्षण अधिकारी (Protector of the public interest) को रूपमा रहेको पाइन्छ।

महान्यायाधिवक्ताको पदीय स्थितिलाई अन्य देशको प्रचलन अनुसार अध्ययन गर्दा काम कर्तव्यको दृष्टिकोणले प्रायः समान देखिए पनि बेलायत र संयुक्त राज्य अमेरिकामा महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक स्थान कानून मन्त्री सरह हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। राजनीतिक पदको रूपमा संवैधानिक स्थान र भूमिका दिने हाम्रो प्रचलन र पेशागत सक्षमताका आधारमा ख्यातिप्राप्त कानूनविद्लाई महान्यायाधिवक्तामा नियुक्त गर्ने भारतीय प्रचलन रहेको छ।

महान्यायाधिवक्ताको संरचना र त्यसको परिधिभित्र पर्न आउने सोच र कार्य प्रणाली कुनै देशको अन्धाधुन्द अनुकरणभन्दा अन्य मुलुकहरूको अनुभव समेतलाई दृष्टिगत गर्दै र नेपालको वर्तमान आवश्यकता अनुरूप आफ्नो परम्परागत अभ्यास समेतलाई समेट्न सकिने गरी आफ्नै पहिचान सहितको भिन्न प्रकृतिको हुनु आवश्यक देखिन्छ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संरचनाको ढाँचा कस्तो प्रकारको हुने भन्ने सम्बन्धी विषयमा विचार गर्दा न्यायपालिकाको संरचनात्मक ढाँचा, स्वरूप र तह अनुरूप नै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संरचनामा पनि सामञ्जस्यता कायम गर्नु पर्ने हुन्छ। देशको साधनस्रोतको कमभन्दा कम प्रयोग हुने गरी सांगठनिक ढाँचाहरू तयार गर्नु उपयुक्त हुने हुँदा नेपालको लागि आफ्नै मौलिकता भएको ढाँचा तयार हुनु उपयुक्त हुन्छ।

तसर्थ, संघीय राज्य व्यवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गर्दा अदालतको संरचनासँग मेल खाने गरी केन्द्रमा संघीय महान्यायाधिवक्ता र निज मातहतमा महाअभियोजनकर्ता तथा राज्यस्तरमा राज्यमहान्यायाधिवक्ता र आवश्यकतानुसार निज मातहतमा राज्यमहाअभियोजनकर्ताको व्यवस्था र स्थानीय स्तरमा स्थानीय न्यायाधिवक्ता रहने व्यवस्था गर्नु आवश्यकता, औचित्यता, देशको यथार्थता र कार्य सञ्चालनका दृष्टिले बढी उपयुक्त हुने देखिन्छ।

भाग ३

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

३.१. नेपालमा न्यायपालिकाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपालको एकीकरण हुनु पूर्व नेपाल विभिन्न स-साना राज्यहरूमा विभाजित भएको र हरेक राज्यको आ-आफ्नै न्यायिक प्रणाली रहेको पाइन्छ। तिनीहरूबीचको साझा समानता के पाइन्छ भने सबै राज्यहरूले धर्मशास्त्रलाई आफ्नो कानूनको मुख्य श्रोत मान्दथे। त्यस बेला बहुजातीय, बहुधार्मिक, बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक देशको रूपमा रहँदै र सोही बमोजिम विभिन्न जात-जाति, आदिवासी जनजातिका सांस्कृतिक परम्परा अनुरूप भए पनि त्यसपछि नेपाली समाजमा हिन्दू धर्मको प्रभाव परेको र हिन्दू धर्मले जातीय व्यवस्थालाई मान्यता दिएकोले जातको विभाजन गरिएको पाइन्छ।

नेपालको कानूनी इतिहासको अध्ययन गर्दा शुरु शुरुमा नेपालको कानून प्रणाली प्रथाजनित नियम (Customary Law) मा आधारित थियो र पछि यो हिन्दू दर्शनबाट प्रभावित भएको पाइन्छ। पूर्व-ऐतिहासिक समयमा कानूनको महत्वपूर्ण भाग भनेको मानिसहरूको जीवन पद्धति, समाजको सामाजिक र सांस्कृतिक व्यवहार, मानवीय र सामाजिक व्यवहार, धार्मिक र अन्य सामाजिक विश्वास र समाजका स्थापित परम्परा थिए भन्ने विश्वास गरिन्छ। नेपालको कानून प्रणाली यसको आफ्नै इतिहासको लामो अन्तरालमा संहिताबद्ध हुनुपूर्वको र संहिताबद्ध पश्चात् गरी दुई चरणमा स्वतन्त्ररूपमा विकास भएको पाइन्छ। जस अन्तर्गत संहिताबद्ध हुनुपूर्व किरांत काल, लिच्छविकाल, मल्लकाल र शाहकाल वि.सं. १९१० पूर्व र प्रथम संहिताबद्ध कानून मूलुकी ऐन वि.सं. १९१० देखि हालसम्म पर्दछ।

नेपालको इतिहास जस्तै नेपालको कानूनी इतिहास पनि किरांतकाल, लिच्छविकाल, मल्लकाल र शाह काल गरी शासकहरूको शासन अवधिका आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ। किरांतकालीन कानूनी व्यवस्था प्रारम्भिक अवस्थाको थियो। 'मुन्धुम' शासन व्यवस्थाको महत्वपूर्ण मार्गदर्शनका अतिरिक्त कानूनको रूपमा थियो।

किरांतकालको तुलनामा लिच्छविकालीन समयमा शासन व्यवस्था प्रभावकारी रहेकोले त्यस काललाई नेपालको इतिहासमा "स्वर्ण युग" भनेर चिनिनुमा न्याय प्रणालीको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ। तर त्यसवेलाका धेरैजसो नियमहरू लिच्छविहरूले वैशालीमा शासन गर्दाको समयका सामाजिक प्रथा, परम्परा, सांस्कृतिक मूल्य र धर्मका आधारमा विकसित भएका नियमहरू थिए। त्यसैले लिच्छवि कालमा पनि हिन्दू वर्णाश्रम धर्मको गहिरो प्रभाव परेको थियो।

मल्लकालमा पनि लिच्छविहरूले स्थापना गरेको परम्परालाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ। जयस्थिति मल्लको राज्यकालमा एउटा "कानून आयोग" गठन गरेर "मानव न्याय शास्त्र" नामक एउटा संहिता तयार गरिएको थियो। उक्त संहितामा श्रमका आधारमा जनताहरूलाई विभिन्न जातिमा विभाजन गरी दण्ड प्रणालीलाई जात र अपराधको आधारमा व्यवस्था गरिएको थियो।

नेपालको न्याय प्रणालीमा प्रथम संहितावद्ध कानूनको रूपमा रहेको वि.सं. १९१० सालको मुलुकी ऐनको प्रस्तावनामा "एकै व्यहोरामा कसैलाई बढी कसैलाई घटी सजाय हुन जाने हुँदा अब उप्रान्त छोटाबडा प्रजा प्राणी सबैलाई खत जात माफिक एकै सजाय होस् घटीवढी नहोस् भन्नका निमित्त" ऐन जारी गरिएको भन्ने उल्लेख भएबाट कानूनको अगाडि समानता (Equality before the law) भन्ने सिद्धान्तलाई केही हदसम्म आत्मसात् गर्न खोजेको देखिन्छ। तर "खत र जात माफिक सजाय" भन्नाको अर्थ एउटै कसूरमा पनि जात अनुसार फरक सजाय हुने कुरा प्रस्तावनामा उल्लेख भएबाट न्याय व्यवस्था जातीय भेदभावभन्दा माथि उठ्न सकेको देखिँदैन।

वि.सं. १९१० सालमा मुलुकी ऐन जारी हुंदाको अवस्थासम्म पनि धर्मशास्त्रको आधारमा न्याय व्यवस्था संचालित रहँदै आएको देखिन्छ। किरात काल, लिच्छवि काल, मल्लकाल तथा शाह कालसम्मका कतिपय न्यायिक मान्यता र व्यवस्थापनपक्ष स्मरणीय छन्। देवानी र फौज्दारी मुद्दा तथा राजस्व उठ्ती जस्ता विविध मुद्दा हेर्न कोटीलिङ्ग, इटाचपली, टक्सार, धनसार जस्ता विशिष्टीकृत अदालत स्थापना हुनु तत्कालीन स्थितिमा उल्लेखनीय पक्षको रूपमा रहेको छ। त्यस्तै अदालतमा कर्मचारीको नियुक्ति गर्दा विवेक पुऱ्याई निडर, इमानदार र लगनशील मानिसलाई नियुक्त गर्ने, अदालतबाट उठेको राजस्व राष्ट्रिय मूल ढुकुटीमा नहाली छुट्टै कोष स्थापना गरी राख्नु पर्ने जस्ता विकसित मान्यताहरूलाई वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा पनि स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अभीष्ट मान्यताको रूपमा ग्रहण गर्न सकिने सकारात्मक पक्ष हुन्।

यसका बाबजुद पनि केन्द्रीकृत राज्य व्यवस्था र काठमाण्डौ केन्द्रित आर्थिक नीतिले गर्दा लामो समयसम्म देशको समग्र विकास हुन सकेन। यस्तै केन्द्रीकृत र विभेदकारी राज्य नीतिले गर्दा राज्यको शासनसत्तामा केही सीमित व्यक्तिहरूको मात्र वर्चस्व कायम भई देशमा विद्यमान भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, क्षेत्रीय र जातीय विविधतालाई राज्यको तहबाट सम्बोधन हुन सकेन। त्यसको प्रतिविम्ब न्यायपालिकामा पनि देखियो।

वि.सं. १९९७ साल असार १२ गतेको प्रधान न्यायालय स्थापना सम्बन्धी सनदले न्यायपालिकालाई कार्यपालिकाबाट अलग गरी इलाका अदालत, अपिल अदालत, भारदारी अदालत र प्रधान न्यायालय गरी अदालतको चार तह निर्माण गऱ्यो। यो कार्यबाट न्यायपालिकालाई कार्यपालिकाबाट अलग गर्ने कार्य भएकोले यसलाई न्याय प्रशासनको दृष्टिले यस समयको ज्यादै महत्वपूर्ण कार्यको रूपमा लिइन्छ। वि.सं. २००७ सालको राजनैतिक परिवर्तन पछि संविधान र अन्य विभिन्न कानून बनाएर कानून र न्याय प्रणालीको विकास गर्ने क्रममा नेपालले स्वेच्छिक रूपमा खासगरी अंग्रेजी "कमन ल प्रणाली" मा विकसित नियमहरू ग्रहण गरी आएको पाइन्छ। विधायनलाई कानूनको प्रमुख श्रोतको रूपमा लिने बिचारको आगमनसँगै प्राचीन प्रथा र परम्पराजनित नियमहरूलाई निरुत्साहित गरिँदै आएको छ। देशमा कानून विकासको प्रक्रियासँगै धार्मिक दर्शनका आधारमा विकसित कानूनलाई कम प्राथमिकता दिइँदै आएको देखिएको छ।

वि.सं. २००७ पछि न्याय प्रशासनमा समेत आधुनिक मान्यताहरूलाई ग्रहण गर्ने प्रयासको शुरूवात भएको पाइन्छ। जनताको मौलिक हक अधिकारको संरक्षण गर्ने उद्देश्यले प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ जारी भई वि.सं. २००९ साल वैशाख २६ गतेदेखि लागू भयो। यो ऐनको प्रारम्भसँगै राजा वा प्रधानमन्त्री बाहेकका व्यक्तिले नै न्यायालयको नेतृत्व गर्ने परिपाटीको शुरूवात भएको देखिन्छ। वि.सं. २००७ सालको राजनैतिक परिवर्तनपछि खडा भएको प्रधान न्यायालय नै अहिलेको न्यायालयको जग थियो, जसले नागरिकका हक अधिकारको संरक्षण गर्ने कार्यको थालनी गऱ्यो। अन्ततः यही प्रधान न्यायालय ऐनको जगमा वि.सं. २०१३ सालमा सर्वोच्च अदालत ऐन जारी भई सर्वोच्च अदालतको स्थापना भए पछि स्थानीय तहमा अमिनी अदालतहरू, अपिल अड्डाहरू र सर्वोच्च अदालत गरी तीन तहका अदालत कायम गरिएको पाइन्छ। वि.सं. २०१३ सालमा नै विशेष अदालत ऐन जारी भई आवश्यकता अनुसार सरकारले विशेष अदालत गठन गर्न सक्ने व्यवस्था प्रारम्भ भयो। वि.सं. २०१४ सालमा "दौडाहा न्याय प्रशासन (विशेष व्यवस्था) ऐन" जारी भई दौडाहा न्यायाधीशको रूपमा जिल्ला जिल्लामा सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशबाट मुद्दा फछ्र्यौट गर्ने, निरीक्षण गर्ने कार्य समेत भएको देखिन्छ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ ले न्यायपालिकाको संगठनात्मक स्वरूप, गठन, तह र अधिकार समेतको स्पष्ट व्यवस्था संविधानमा नै गरेपछि वि.सं. २०१६ सालमा न्याय प्रशासन सुधार ऐन जारी भई इलाका, जिल्ला, उच्च र सर्वोच्च अदालत गरी पुनः चार तहका अदालत स्थापना गरिएको

देखिन्छ भने पुनः वि.सं. २०१८ साल मार्ग १ गतेदेखि न्याय प्रशासन (विशेष व्यवस्था) ऐन लागू भई जिल्ला, अञ्चल र सर्वोच्च अदालत गरी तीन तहका अदालतहरू कायम गरिएका थिए।

नेपालको संविधान, २०१९ मा न्यायपालिका भन्ने छुट्टै अध्याय नभई सर्वोच्च अदालत भन्ने शीर्षक मात्र राखिएको थियो, जसभित्र जिल्ला अदालतको स्थापना सम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था थिएन। यद्यपि न्याय प्रशासन सुधार ऐन अनुसार जिल्ला अदालत, अञ्चल अदालत तथा क्षेत्रीय अदालतको स्थापना र गठन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरिएको थियो। वि.सं. १९९७ सालदेखि न्यायपालिकाले छुट्टै अस्तित्व प्राप्त गरेको भए पनि यथार्थमा नेपालको संविधान, २०१९ लागू हुँदाको अवस्थासम्म कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिकाले प्रयोग गर्ने सम्पूर्ण अधिकार राजाबाट निःसृत हुने भई यथार्थमा न्यायपालिका स्वतन्त्र हुन सकेको पाईदैन। फलस्वरूप देश र जनताको मुक्तिको लागि आवाज उठाउने होनहार योद्धाहरूलाई आस्थाको आधारमा मृत्युदण्डजस्तो अमानवीय सजाय दिनसम्म पनि अदालत पछि नपरेबाट तत्कालीन न्याय प्रणाली सामन्तवादी राजसंस्थाको प्रभावमा परेको देखिन्छ।

२०४७ सालको संविधानले जिल्ला, पुनरावेदन र सर्वोच्च गरी तीन तहको अदालती व्यवस्थासहित स्वतन्त्र न्यायपालिकाको प्रारूप तयार गऱ्यो। क्षेत्राधिकारमा पनि केही विस्तृतीकरण एवं व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्ने व्यवस्था गऱ्यो। लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यता, जस्तै– कानूनी शासन, मानव अधिकारको प्रत्याभूति दिने प्रयास ग यो। विधिशास्त्रको विकासमा न्यायपालिकाले पूर्ण न्याय दिने उद्घोष पनि गऱ्यो।

यसरी २०४७ सालको संविधानले न्याय प्रणालीमा केही परिवर्तन गरे पनि समग्र राज्य व्यवस्था केन्द्रीकृत, एकात्मक र सामन्ती निरंकुश राजन्त्रात्मक रहेको र राज्यसत्तामा केही सीमित वर्ग, समुदायको मात्र प्रभुत्व रहेको कारण अन्य सबै वर्ग, जाति, धर्म र संस्कृतिका जनताको राज्यमा सहज पहुँच हुन नसकेको प्रत्यक्ष प्रभाव पनि न्याय प्रणालीमा नपर्ने कुरा भएन। अर्थात्, सिंगै न्याय प्रणालीको संरचना पनि एकात्मक र केन्द्रीकृत रहेकोले सबैको सहज पहुँच हुन सकेन। न्याय सहज, सरल र सुलभ हुनुको सट्टा झन् खर्चिलो र महंगो भयो। जसबाट 'ठूलालाई चैन र सानालाई ऐन' भन्ने भनाइ चरितार्थ हुन थाल्यो। समग्रमा न्याय हुने-खाने ठूला-बडा धनाढ्यको पेवा बन्न पुग्यो। भ्रष्टाचार, विसंगति र विकृतिहरू घट्नुको सट्टा बढ्दै गएर न्यायालयप्रति जनताको आस्था र विश्वासमा ह्रास आयो। नियुक्ति प्रकृया, सरुवा, बढुवा पनि न त पारदर्शी भयो, न त समावेशी भयो, न विकेन्द्रीकृत हुन सक्यो। जसका कारण न्याय प्रणाली त्यति प्रभावकारी हुन सकेन।

यसै पृष्ठभूमिमा राज्यको पुनर्संरचनालाई आत्मसात् गर्दै तत्कालीन सामन्ती, निरंकुश राजतन्त्रको विरुद्ध लोकतान्त्रिक पक्षहरूबीच भएको १२ बुँदे समझदारी, वृहत् शान्ति सम्झौता हुँदै नेपालको अन्तरिम संविधान लागू भयो। जसको जगमा संविधान सभामार्फत नयाँ संविधान निर्माणको प्रक्रिया अगाडि बढिरहेको हुनाले सोही मर्म र भावना अनुरूपको न्यायपालिका बनाउन अपरिहार्य भएको छ।

न्यायपालिकाको संरचना

४.१. न्याय सम्बन्धी अधिकार अदालतबाट प्रयोग हुने

संयुक्त राष्ट्र संघको साधारण सभाले पारित गरेको स्वतन्त्र न्यायपालिकाको आधारभूत सिद्धान्त एवं अन्य अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूका अनुसार न्यायपालिकालाई सबै प्रकारका न्यायिक विवाद हेर्ने अधिकारक्षेत्र हुनुपर्छ। साथै न्यायपालिकाकासमक्ष प्रस्तुत कुनै विवाद कानून बमोजिम उसको अधिकारक्षेत्रभित्र पर्छ कि पर्दैन भन्ने कुराको निर्णय गर्ने अख्तियार पनि न्यायपालिकालाई हुनुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरेर न्याय सम्बन्धी अधिकार अदालतबाट मात्र प्रयोग हुने कुराको प्रत्याभूति गरेको पाइन्छ। उल्लेखित मापदण्डलाई आधुनिक समयमा बनेका विभिन्न देशका संविधानहरूले पनि आत्मसात गरेको पाइन्छ।

विश्वमा राज्य संचालनको लागि कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाको व्यवस्था गरिएको हुन्छ र शक्ति पृथक्कीकरण एवं नियन्त्रण र संतुलनको सिद्धान्तलाई प्रायः विश्वका लोकतान्त्रिक राष्ट्रले कुनै न कुनै रूपमा स्वीकारेको पाइन्छ। शक्ति पृथक्कीकरणको सिद्धान्त अनुसार न्याय प्रशासन संचालन, सम्पादन गर्ने एवं न्यायिक कार्य गर्ने अधिकार केवल न्यायपालिका अन्तर्गत पर्दछ। लोकतान्त्रिक देशको धरोहर नै सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायपालिका हो। लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थामा राज्यको न्यायिक अधिकार अदालत र न्यायिक निकायमा रहने संवैधानिक विधिशास्त्रको आधारभूत मान्यता भएकोले पछिल्लो समयमा बन्ने संविधानको नाताले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्थापित भएका मान्यता प्राप्त सिद्धान्तहरूलाई अवलम्बन गर्न पाउनु सुनौलो अवसर हो भने संयुक्त राष्ट्र संघको सदस्य राष्ट्रका हैसियतले उक्त आधारभूत सिद्धान्तलाई संविधानमा व्यवस्थित गर्नु राष्ट्रिय दायित्व पनि हो।

हाम्रो देशको प्रचलनलाई हेर्दा वि.सं. २०४७ सालभन्दा अघिको संवैधानिक व्यवस्था अनुसार कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका सम्बन्धी सम्पूर्ण अधिकार राजाबाट निःसृत हुने व्यवस्थाको कारणले गर्दा यसप्रकारको न्याय सम्बन्धी अधिकार अदालतबाट मात्र प्रयोग हुने संवैधानिक विधिशास्त्रीय मान्यता बमोजिमको अधिकार अदालतबाट पूर्णरूपमा प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्था थिएन। तर नेपालको न्याय सम्बन्धी अधिकार संविधान, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुसार अदालत तथा न्यायिक निकायहरूबाट प्रयोग गरिने मान्यताका साथ स्वतन्त्र र सक्षम न्याय प्रणालीको स्थापना गरी कानूनी राज्यको अवधारणालाई मूर्त्तरूप दिने उद्देश्य रहेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ र स्वतन्त्र न्यायपालिका तथा कानूनी राज्यको अवधारणा लगायत लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताप्रति प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दै संविधान सभाबाट नयाँ संविधान नबनेसम्मको लागि लागू रहने गरी कायम रहेको वर्तमान नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले सोही कुरालाई निरन्तरता दिए पनि देशमा भएको राजनैतिक परिवर्तनको दाँजोमा न्यायपालिकामा जनचाहना अनुरूप रूपान्तरण हुन सकेन।

भावी संविधानमा न्याय सम्बन्धी अधिकार अदालतबाट प्रयोग हुने विषयलाई सुनिश्चित गर्न जनताको न्याय सम्बन्धी सार्वभौम सत्ताको प्रयोग गर्ने अंग न्यायपालिका हुने व्यवस्था हुनु उपयुक्त हुन्छ। न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता, मर्यादा, पहुँच र प्रभावकारितालाई पनि सुनिश्चित गर्न राज्यका हरेक अंगले कानूनी र अन्य माध्यमबाट अदालतलाई सहयोग र संरक्षण गर्नुपर्ने कर्तव्य निश्चित गर्नु आवश्यक छ। न्याय सम्पादनको कार्यमा संघीय सर्वोच्च अदालत र अन्य अदालतहरूलाई सहयोग गर्नुपर्ने गरी सरकार, मातहतका सबै कार्यालय वा पदाधिकारीहरूको कर्तव्य तोकिनु जरुरी छ। त्यसैगरी नेपालको न्याय सम्बन्धी अधिकार संविधान, कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्त बमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गरिने व्यवस्था गर्न आवश्यक छ।

४.२. संघीय सर्वोच्च अदालत

४.२.१. गठन

लिखित संविधान भएका देशहरूमा सर्वोच्च न्यायिक निकायको रूपमा सर्वोच्च अदालतको गठन सम्बन्धी व्यवस्था संविधानमै गरेको पाइन्छ। प्राय: देशको राजधानीमा अवस्थित रहने गरी यसको गठन गरिएको भए पनि कुनै कुनै देशमा प्रधान न्यायाधीशले राष्ट्राध्यक्षको अनुमतिमा अन्यत्र तोक्न सक्ने व्यवस्था समेत गर्ने गरिएको पाइन्छ। संवैधानिक अदालत रहने देशमा देशको सर्वोच्च अदालतलाई पुनरावेदन सुन्ने सर्वोच्च अदालत भन्ने गरेको पाइन्छ भने कतिपय देशको संविधानले सर्वोच्च अदालत नभनी उच्च अदालत मात्र नामाकरण गरेको पाइन्छ।

सर्वोच्च अदालतमा रहने न्यायाधीशको संख्यालाई विचार गर्दा आ-आफ्नो देशको मुद्दाको चाप, आवश्यकता, औचित्य र परिवेशलाई विचार गरी संख्या तोक्ने गरेको पाइन्छ। सो अनुसार सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशको संख्या कतिपय देशले संविधानमा र कतिपय देशले कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुने भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ। कुनै देशमा न्यायाधीशको संख्या तोकी व्यवस्थापिकाले कानून बनाई तोकेको संख्या नबढाएसम्म सोही संख्या कायम रहने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। कतिपय देशमा न्यायाधीशको संख्याको बारेमा उल्लेख गरेको पाईदैन।

नेपालको न्यायिक इतिहास हेर्दा नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ आउनुभन्दा पूर्व वि.सं. १९९७ सालमा कार्यपालिकाबाट न्यायपालिकालाई अलग गरी यसको स्वतन्त्र अस्तित्वलाई स्वीकार गरिएपछि राज्यको उच्चतम अदालतलाई प्रधान न्यायालय नामाकरण गरिएको पाइन्छ। यसलाई प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ ले निरन्तरता दिएको र वि.सं. २०१३ सालमा प्रधान न्यायालय ऐनलाई खारेज गरी सर्वोच्च अदालत ऐन जारी भएपछि सर्वप्रथम राज्यको उच्चतम अदालतलाई सर्वोच्च अदालत नामाकरण गरियो।

तत्पश्चात् जारी भएका नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५, नेपालको संविधान, २०१९, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ र हालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले समेत सर्वोच्च अदालतलाई यथावत् कायमै राखेको पाइन्छ। नेपालमा प्रधान न्यायालय र सर्वोच्च अदालतको मुकाम काठमाडौंमा रहने भए पनि प्रधान न्यायाधीशले मुलुकको अन्य ठाउँमा पनि मुकाम तोक्न सक्ने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ। सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको संख्याको कुरा गर्दा एक रूपता नभई फरक फरक रहेको देखिन्छ।

अबको संविधानमा मुलुकको आवश्यकता अनुरूप संघीय ढाँचाको न्यायपालिकाको अवलम्बन गर्न लागिएकोले देशको राजधानीमा एक संघीय सर्वोच्च अदालत गठन हुनु पर्ने देखिएको छ। राज्यहरूको संख्या, अदालतको क्षेत्राधिकार, कार्यबोझ समेतलाई विचार गरी संघीय सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको संख्या तोक्नु उपयुक्त हुन्छ।

४.२.२. न्यायाधीशको नियुक्ति र योग्यता

स्वतन्त्र न्यायपालिकाको लागि न्यायाधीशको छनौट र नियुक्ति एक महत्वपूर्ण पक्ष हो। न्यायाधीश छनौटको प्रक्रियाद्वारा न्यायपालिकाको गुणस्तर प्रभावित हुनुको साथै संविधानले परिलक्षित गरेको लोकतान्त्रिक प्रक्रिया सामाजिक र आर्थिक अधिकार सम्बन्धी मान्यता र सामाजिक, आर्थिक रूपान्तरणका साथै कानूनको शासन, वैयक्तिक स्वतन्त्रता र समानता जस्ता सबै कुराहरू प्रभावित हुने गर्दछन्।

संविधान वा कानूनद्वारा न्यायालयको संरचना सम्बन्धी व्यवस्था राज्यले गर्नुपर्ने भएकोले न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, योग्यता, पदावधि, बढुवा, सरुवा जस्ता प्रक्रियाहरूमा पनि कार्यपालिका वा

व्यवस्थापिकाको हस्तक्षेप नभई वास्तविक अर्थमा नै न्यायालयलाई स्वतन्त्रता प्रदान गर्न सकियो भने मात्र स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका कायम रहन सक्छ भन्ने मान्यता रहेको छ।

संयुक्त राष्ट्र संघको साधारण सभाले पारित गरेको स्वतन्त्र न्यायपालिकाको आधारभूत सिद्धान्तमा पनि न्यायिक निकायका लागि चुनिएको व्यक्ति कानूनको आवश्यक तालीम वा योग्यता भएको योग्य र सक्षम व्यक्ति हुनुपर्छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ। न्यायिक निकायमा चयन गर्दा न्यायिक पदमा गरिने नियुक्तिलाई अनुचित आशयको शिकार हुनबाट रक्षा गर्ने तरिका अपनाइनु पर्छ। न्यायाधीशहरूको चयनमा जात, वर्ण, लिङ्ग, रङ्ग, धर्म, मूल, सम्पत्ति, जन्म र अन्य धारणाका आधारमा भेदभाव गर्न पाइने छैन तर न्यायाधीश हुनका लागि सम्बन्धित राष्ट्रको नागरिक नै हुनु पर्ने बन्देजलाई भेदभावपूर्ण मानिने छैन। यदि न्यायाधीशहरूको बढुवाको व्यवस्था गरिन्छ भने त्यस्तो बढुवा वस्तुगत आधार, निश्चित योग्यता, सक्षमता र अनुभवमा आधारित हुनुपर्छ।

बेइजिङ् सिद्धान्तले पनि न्यायपालिकालाई आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्न र आफ्नो कार्य पूरा गर्न सक्षम बनाउन न्यायाधीशहरूको नियुक्ति प्रमाणित (Proven) दक्षता, इमानदारिता र स्वतन्त्रताको आधारमा गरिनु आवश्यक हुन्छ भन्ने उल्लेख गरेको छ। केवल दक्ष, इमानदार र स्वतन्त्र व्यक्तिको मात्रै नियुक्ति गर्नको लागि अवाञ्छित प्रभावबाट सुरक्षा प्रदान गर्ने कुरामा विचार गर्नु पर्छ।

तर नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा विगत लामो समयदेखि मुलुकमा कायम रहेको एकात्मक शासन प्रणालीका कारण राज्य व्यवस्थामा पहुँच हुन नसकी राज्यद्वारा पछाडि पारिएका र तिरस्कृत गरिएका वर्ग, जाति, भाषा, लिंग, संस्कृति र धर्मलाई ससम्मान उनीहरूको पहिचान दिलाउन र राज्यको संयन्त्रमा उनीहरूको जनसंख्याको आधारमा समानुपातिक समावेशी प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्न संघीय शासन प्रणाली अवलम्बन गर्न लागिएको अवस्थामा न्यायपालिकामा पनि त्यस्ता पिछडिएको वर्गको समानुपातिक र समावेशी प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गरिनेछ।

यदि न्यायाधीशको नियुक्ति सम्बन्धी कार्यमा कार्यपालिकालाई सम्पूर्ण अधिकार दिइयो भने सजिलैसँग प्रभाव पार्न सकिने न्यायाधीशको नियुक्ति गरेर स्वतन्त्र न्यायपालिकालाई नजरअन्दाज गर्न सक्ने सम्भावना भएकोले जनताको प्रतिनिधिहरूको सर्वोच्च संस्था व्यवस्थापिकाबाट हुन आवश्यक देखिन्छ।

न्यायपालिकाको उद्देश्य प्राप्ति र स्वतन्त्रताको संरक्षणका लागि न्यायाधीशहरूको छनौट राजनैतिक विचारधाराको आधारमा नभै योग्यताको आधारमा हुनु आवश्यक हुन्छ। यो उद्देश्य प्राप्त गर्नको लागि न्यायाधीशको छनौट प्रक्रियामा राजनैतिक तत्वको भूमिका कम गरिनु पर्छ भन्ने संवैधानिक विधिशास्त्रीय मान्यता रहिआएको छ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ ले न्यायाधीशको योग्यता सम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था गरेको पाइँदैन। नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७ ले प्रधान न्यायालयका प्रधान न्यायाधीश र अन्य न्यायाधीशहरूको सल्लाह लिई प्रधान न्यायाधीशको नियुक्ति राजाबाट हुने र प्रधान न्यायाधीश बाहेक अरु न्यायाधीश नियुक्ति गर्दा प्रधान न्यायाधीशसँग सल्लाह लिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। यसैगरी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ मा पनि प्रधान न्यायाधीशको नियुक्ति प्रधानमन्त्रीसँग परामर्श गरी तथा उपयुक्त सम्झेमा सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशको राय समेत बुझी राजाबाट आफ्नो स्वविवेकमा हुने र सर्वोच्च अदालतका अन्य न्यायाधीशहरूको नियुक्ति प्रधान न्यायाधीशसँग परामर्श गरी र उपयुक्त लागेमा सर्वोच्च अदालतका अन्य न्यायाधीशको राय समेत बुझी राजाबाट आफ्नो स्वविवेकमा हुने व्यवस्था थियो।

नेपालको संविधान, २०१९ ले पनि राजाबाट चाहेमा राजसभाका उचित सम्झेका सदस्यहरूसँग परामर्श गरी र सर्वोच्च अदालतका अन्य न्यायाधीशहरूको राय पनि बुझी प्रधान न्यायाधीशको नियुक्ति गर्ने र अन्य न्यायाधीशहरूलाई प्रधान न्यायाधीशसँग परामर्श गरी नियुक्ति गर्ने व्यवस्था रहेको थियो।

कम्तीमा क्षेत्रीय अदालतको न्यायाधीश वा सो सरहको न्यायिक पदमा ५ वर्ष काम गरेको, कम्तीमा सरकारी वा गैरसरकारी अधिवक्ताको हैसियतमा ७ वर्ष वकालत गरेको र ४५ वर्षको उमेर पुरा भएको व्यक्ति मात्र प्रधान न्यायाधीश वा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको पदमा नियुक्त हुनको लागि न्यूनतम योग्यताको तोकिएको पाइन्छ। तर यो प्रावधानले न्यायपालिका जनताप्रति उत्तरदायी हुन सकेन। नोकरशाही प्रवृत्ति झन् हावी हुँदै गयो।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले स्वतन्त्र एवं सक्षम न्याय प्रणालीको व्यवस्था गरी कानूनी राज्यको अवधारणालाई साकार पार्ने उद्देश्य राखेकोले न्यायाधीश नियुक्तिको सम्बन्धमा विशेष किसिमको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। जस अनुसार न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, सरुवा, अनुशासन सम्बन्धी कार्वाही, बर्खासी र न्याय प्रशासन सम्बन्धी अन्य कुराहरूको सिफारिस गर्न वा परामर्श दिन प्रधान न्यायाधीशको अध्यक्षतामा न्याय मन्त्री, सर्वोच्च अदालतका दुई वरिष्ठ न्यायाधीशहरू र राजाबाट नियुक्त विशिष्ट कानूनविद् सदस्य रहेको न्याय परिषद्को व्यवस्था गरेको देखिन्छ। प्रधान न्यायाधीशको नियुक्तिको लागि संवैधानिक परिषद्को र अन्य न्यायाधीशको नियुक्तिको लागि न्याय परिषद्को सिफारिसमा राजाबाट नियुक्ति गर्ने व्यवस्था थियो। न्यायाधीश नियुक्तिको सम्बन्धमा कार्यपालिकीय वा व्यवस्थापिकीय हस्तक्षेप नहुने व्यवस्था गरिएको भनी न्यायाधीश नियुक्तिको संयन्त्रको बारेमा सकारात्मक टिप्पणीहरू भएको र मित्रराष्ट्र भारतमा समेत यसै व्यवस्थासँग मिल्दो किसिमको न्यायाधीश नियुक्तिको संयन्त्र खडा गर्न त्यहाँको कानून आयोगले सिफारिस गरेको देखिन्छ। तर यो संयन्त्रले न्यायपालिकामा भ्रष्टाचार, विकृति र विसंगतिको सवाललाई मात्र नभई राजनीतिक हस्तक्षेपाई समेत न्यूनीकरण गर्न सकेको देखिँदैन।

प्रधान न्यायाधीश र सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको पदमा नियुक्त हुन आवश्यक पर्ने योग्यता सम्बन्धमा हेर्दा सर्वोच्च अदालतमा कम्तीमा ५ वर्ष न्यायाधीश भई काम गरेको व्यक्ति मात्र प्रधान न्यायाधीश हुन योग्य मानिने र पुनरावेदन अदालतको न्यायाधीशको हैसियतमा वा सो सरहको न्याय सेवाको कुनै पदमा कम्तीमा १० वर्ष काम गरेको वा कानूनमा स्नातक अधिवक्ता वा वरिष्ठ अधिवक्ताको हैसियतमा कम्तीमा १५ वर्ष वकालत गरेको वा कम्तीमा १५ वर्षसम्म न्याय वा कानूनको क्षेत्रमा काम गरी विशिष्ट कानूनविद्का रूपमा ख्यातिप्राप्त व्यक्ति मात्र सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशमा नियुक्त हुन योग्य मानिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। पुनरावेदन तहमा न्यायाधीशको सेवाप्रवेश सम्बन्धी प्रक्रिया र योग्यतामा निश्चित र उपयुक्त मापदण्ड निर्धारण हुन सकेको छैन। लामो समयदेखि कानून व्यवसायको क्षेत्रमा ख्यातिप्राप्त वकीलहरू तथा कानून संकायमा कार्यरत प्राध्यापकहरूलाई न्यायपालिकामा नियुक्त गर्नेतर्फ राज्यको ध्यान केन्द्रित हुन अझै सकेको छैन। यो समस्यालाई समाधान गर्न प्रतिस्पर्द्धात्मक सेवा प्रवेशको मापदण्ड तोकिनु जरुरी छ।

हालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि वि.सं. २०४७ सालको संविधानमा भएको संवैधानिक परिषद् र न्याय परिषद् सम्बन्धी व्यवस्थालाई केही परिमार्जन सहित निरन्तरता दिई न्यायाधीश नियुक्ति गर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। प्रधान न्यायाधीश र सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको पदमा नियुक्त हुन आवश्यक पर्ने योग्यता सम्बन्धमा हेर्दा वि.सं. २०४७ सालको संविधानमाभन्दा केही फरक रहेको पाइन्छ, जस अनुसार सर्वोच्च अदालतमा कम्तीमा ३ वर्ष न्यायाधीश भई काम गरेको व्यक्ति मात्र प्रधान न्यायाधीश हुन योग्य मानिने र पुनरावेदन अदालतको न्यायाधीशको हैसियतमा वा सो सरहको न्याय सेवाको कुनै पदमा कम्तीमा ७ वर्ष काम गरेको वा न्याय सेवाको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणी वा सोभन्दा माथिल्लो पदमा कम्तीमा १२ काम गरेको वा कानूनमा स्नातक अधिवक्ता वा वरिष्ठ अधिवक्ताको हैसियतमा कम्तीमा १५ वर्ष वकालत गरेको वा कम्तीमा १५ वर्षसम्म न्याय वा कानूनको क्षेत्रमा काम गरी विशिष्ट कानूनविद्का रूपमा ख्याति प्राप्त व्यक्ति मात्र सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशमा नियुक्त हुन योग्य मानिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। यो अवधिबारे वैज्ञानिकीकरण गर्न जरुरी छ। साथै, न्यायाधीशमा नियुक्त भएपछि सबै तहका न्यायाधीशहरूको कार्यक्षमताको वृद्धि वा न्याय सम्पादनमा प्रभावकारिता बारे

सेवा अवधिमै प्राप्त गर्नुपर्ने अध्ययन, तालिम वा वैज्ञानिक प्रविधिबारे थप ज्ञान हासिल गर्नुपर्ने कुनै व्यवस्था संविधान तथा कानूनले गरेको पाइँदैन ।

अब बन्ने संविधानमा संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश र राज्य उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश नियुक्त हुन तत्-तत् अदालतको न्यायाधीश भई निश्चित अनुभव प्राप्त गरेको व्यक्ति मात्र प्रधान न्यायाधीश वा मुख्य न्यायाधीश हुन सक्ने व्यवस्थालाई अन्त्य गरी नयाँ व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ। तसर्थ उल्लेखित अदालतहरूमा कार्यरत न्यायाधीशहरू मध्येको पहिलोको रूपमा प्रधान न्यायाधीश वा मुख्य न्यायाधीश हुने, ती पदहरू बढुवा पद्धतिबाट नभई नियुक्ति प्रक्रियाबाट पदपूर्ति हुने, अन्य संवैधानिक निकायहरूका प्रमुख वा अध्यक्ष सोझै नियुक्त हुन सक्ने, हाल पुनरावेदन अदालतका मुख्य न्यायाधीश सोझै नियुक्त हुन सक्ने, जुनसुकै वर्ग, लिंग, जातजातीका योग्य व्यक्तिहरू नियुक्त हुन सक्ने, छोटो अवधि मै नेतृत्व परिवर्तन भइरहने हालको व्यवस्थाको अन्त्य भई निश्चित पदावधिसम्म योग्य नेतृत्वकर्ता छनौट हुने संभावना रही नीतिगत स्थिरता र निरन्तरता कायम हुने, अन्य देशको अनुभवमा पनि सोझै नियुक्त हुन सक्ने व्यवस्था विद्यमान रहेको कारणबाट पनि संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश र राज्य उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश सोझै नियुक्त गर्न सक्ने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

तसर्थ, अबको संविधानमा कानूनमा स्नातकोपाधि प्राप्त गरी राज्य उच्च अदालतको न्यायाधीशको पदमा सात वर्ष काम गरेको वा कानूनमा स्नातक वरिष्ठ अधिवक्ता वा अधिवक्ताको हैसियतमा कम्तीमा १५ वर्ष निरन्तर वकालत गरेको वा कम्तीमा १५ वर्षसम्म न्याय वा कानूनको क्षेत्रमा निरन्तर काम गरी विशिष्ट कानूनविद्को रूपमा ख्याति प्राप्त गरेको वा न्याय सेवाको राजपत्रांकित प्रथम श्रेणी वा सोभन्दा माथिल्लो पदमा कम्तीमा १२ वर्ष काम गरेको नेपाली नागरिक मात्र संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुने व्यवस्था हुन उपयुक्त हुन्छ ।

४.२.३. न्यायाधीशको पदावधि

न्यायाधीशहरूको स्वतन्त्रता कायम गर्नको लागि लामो पदावधि आवश्यक मानिन्छ। संयुक्त राष्ट्र संघीय आधारभूत सिद्धान्तमा न्यायाधीशहरूको सेवाका शर्तहरूलाई कानूनी रूपमा सुरक्षित हुनुपर्छ भनिएको छ। खासगरी न्यायाधीश नियुक्ति वा निर्वाचित जुनसुकै तरिकाले छनौट भए पनि उसले कानूनद्वारा निर्दिष्ट अनिवार्य अवकाश नपाएसम्म वा पदावधि समाप्त नभएसम्म सेवाको संरक्षण हुनुपर्छ । यसप्रकार उनीहरूको सेवा अवधिलाई अवकाशको समयसम्मको लागि पूर्ण प्रत्याभूति दिनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ। यसैगरी बेइजिङ सिद्धान्तले पनि न्यायाधीशहरूको सेवा अवधिको पूर्ण प्रत्याभूति हुनुपर्छ भनेको छ। खासगरी न्यायाधीशहरूको निश्चित उमेर हद पूरा नभएसम्मको लागि उनीहरूलाई सेवाबाट हटाउनु हुँदैन भनिएको छ ।

न्यायाधीशहरूलाई जीवनको पछिल्लो अवधिसम्मको लागि सेवामुक्त नगर्ने कुराको पछाडि विशेष अर्थ रहेको मानिन्छ। शासन सत्तामा रहेका व्यक्तिहरूको पक्षमा निर्णय नदिँदैमा पदमुक्त हुनुपर्ने अवस्थाबाट न्यायाधीशहरूलाई बचाई निष्पक्ष हुन प्रेरित गर्नु यसको उद्देश्य हो। न्यायाधीशहरू आफ्नो भविष्यको बारेमा निश्चिन्त रहेर निर्णय गर्न सकून् भन्ने आशय यस सिद्धान्तमा अन्तरनिहित छ। अर्को वाक्यमा भन्दा यसको अर्थ न्यायाधीशहरूको छनौट कार्यपालिका वा व्यवस्थापिकाले गरे पनि यी अंगमा बहाल रहेका व्यक्तिहरू परिवर्तन हुँदैमा न्याय सेवामा कार्यरत व्यक्तिहरू परिवर्तन नहुने हुँदा यसको निष्पक्षता र सक्षमतामा प्रश्न नउठोस् भन्ने पनि रहेको छ।

न्यायाधीशहरूको पदावधि सम्बन्धी व्यवस्था प्रत्येक देशमा आ-आफ्नै प्रकारले विकास भएको छ । बेलायतमा सत्रौं शताब्दीको शुरूदेखि नै न्यायाधीशहरू राजाको इच्छा अनुसार पदमा बहाल रहने अभ्यास रहेको थियो । यसलाई सन् १७०१ को Act of Settlement ले न्यायाधीशहरूको पदावधि निजहरूले राम्रो

काम गरेसम्म बहाल रहने कानूनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ। पछि न्यायिक निवृत्तीभरण ऐन, १९५९ र अदालती ऐन, १९७० ले ३ वर्षको पदावधि थप हुन सक्ने गरी ७२ वर्षमा न्यायाधीशहरूले अवकाश लिने व्यवस्था गरेको छ। अमेरिकामा सबै अदालतका न्यायाधीशहरू असल आचरण रहेसम्म आफ्नो पदमा बहाल रहने व्यवस्था संविधानले गरेको छ। भारतमा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशहरू ६५ वर्ष नभएसम्म पदमा रहने व्यवस्था छ।

नेपालको संवैधानिक इतिहास हेर्दा नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ ले न्याय प्रवन्ध अन्तर्गत प्रधान न्यायालयको व्यवस्था गरी त्यहाँ कार्यरत न्यायाधीशहरूको उमेर ६५ वर्ष ननाघेसम्म बहाली कायम रहने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७ ले पनि प्रधान न्यायालयका प्रधान न्यायाधीश र अन्य न्यायाधीशहरू ६५ वर्ष उमेर नपुगुन्जेल पदमा रहने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ मा न्यायाधीशको अवकाश हुने उमेर स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको नभए पनि प्रधान न्यायाधीश वा अन्य न्यायाधीशहरू आफ्नो पदावधि पूर्ण नभएसम्म आफ्नो पदमा बहाल रहने गरी पदावधि सुरक्षित गरिएको देखिन्छ।

यसैगरी नेपालको संविधान, २०१९, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश र न्यायाधीशहरूको पदावधि ६५ वर्ष र अन्य अदालतका न्यायाधीशहरूको "ावधि ६३ वर्ष उमेर नपुगेसम्म कायम रहने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। अबको संविधानमा सबै तहका न्यायाधीशहरू ६५ वर्षको उमेर नपुगेसम्म सेवा अवधि कायम हुन उपयुक्त देखिन्छ।

तसर्थ, अबको संविधानमा संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीशको पदावधि चार वर्षको हुने व्यवस्था हुन उपयुक्त हुन्छ। सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूमध्येबाट नियुक्ति गर्दा अनिवार्य अवकाश हुने उमेरको हदको अधीनमा रही निजको नियुक्ति गर्ने संयन्त्रले कम्तीमा दुई वर्ष पदावधि कायम हुन सक्ने व्यक्ति मध्येबाट प्रधान न्यायाधीशको नियुक्ति गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउन आवश्यक छ।

४.२.४. न्यायाधीश पदमुक्त हुने आधार

न्यायाधीशहरूको पदमुक्त हुने आधारहरू लिखित संविधान भएका केही देशहरूमा संविधानमै र केही देशहरूमा ऐनद्वारा व्यवस्था गर्ने गरिएको पाइन्छ। हाम्रो संवैधानिक इतिहास हेर्दा संविधानले तोकेको उमेरको हद समाप्त भएमा वा लिखित रूपमा राजीनामा दिएमा वा मृत्यु भएमा वा महाभियोगको प्रस्ताव पारित भएमा पदमुक्त हुने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ।

न्यायाधीशहरूको पदमुक्त हुने आधारहरू स्वभाविक र नियमित प्रकृतिको भएकाले प्रायः सबै देशहरूमा समान व्यवस्था रहेको पाइन्छ। हाम्रो संवैधानिक इतिहासलाई हेर्दा पदमुक्त हुने आधारमा खासै परिवर्तन गर्नुपर्ने देखिँदैन।

४.२.५. न्यायाधीश बर्खासीका आधार

लिखित संविधान भएका देशहरूमा न्यायाधीशको पदमुक्त हुने आधार संविधानमा नै उल्लेख गर्ने गरेको पाइन्छ। नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ ले व्यवस्थापिका सभाका दुवै सम्मेलनको सम्मिलित बैठकबाट कुनै न्यायाधीश प्रमाणित बद्चलन भएको वा काम चलाउन अयोग्य नठहरिएसम्म बर्खासी नहुने र न्यायाधीशले ठूलो कसूर गरेमा वा मानसिक वा शारीरिक अयोग्यताको कारणबाट नालायक वा काम गर्न नसक्ने ठहरिएको न्यायाधीशलाई बर्खासी गर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७ ले प्रधान न्यायालयका प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीश खराब आचरणयुक्त वा अयोग्य ठहरिएमा मन्त्रीमण्डलको कमसेकम तीन खण्डको दुई खण्ड बहुमतले

निजलाई खारेज गरियोस् भनी राय दिएमा राजाबाट बर्खासी गर्ने व्यवस्था रहेको थियो। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ ले पनि खराब आचरण वा अयोग्यताले गर्दा आफ्नो पदको कर्तव्य पालन गर्न असमर्थ छ भन्ने कुरा राजाबाट नियुक्त आयोगले ठहर रिपोर्ट पेश गरेमा राजाको स्वविवेकले न्यायाधीशलाई पदबाट हटाउन सक्ने व्यवस्था थियो। नेपालको संविधान, २०१९ ले कार्यक्षमताको अभाव वा खराब आचरण भएकोले वा बदनियतसाथ काम गरेकोले आफ्नो कर्तव्य पालन नगरेको हुँदा हटाउन मनासिब छ भनी राजाबाट नियुक्त आयोगले प्रतिवेदन पेश गरेमा राजाबाट न्यायाधीशलाई बर्खास्त गर्न सक्ने व्यवस्था थियो।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले कार्य क्षमताको अभाव वा खराब आचरण भएको वा इमानदारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन नगरेको आधारमा प्रतिनिधि सभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको दुई तिहाई बहुमतले पारित गरेको प्रस्ताव राजाबाट स्वीकृत भएपछि प्रधान न्यायाधीश वा सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश पदमुक्त हुने व्यवस्था थियो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले २०४७ सालमा उल्लेखित प्रावधानका अतिरिक्त शारीरिक वा मानसिक कारणले कार्य सम्पादन गर्न असमर्थ भएको आधारमा व्यवस्थापिकाले महाभियोग लगाउन सक्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

यसप्रकार नेपालको संवैधानिक इतिहासको प्रारम्भदेखि नै न्यायाधीश बर्खासीको आधार खराब आचरण र असक्षमतालाई लिइँदै आएको देखिन्छ। वि.सं. २०४७ सालको संविधानले कार्यक्षमताको अभाव वा खराब आचरण वा इमानदारी पूर्वक कार्य सम्पादन नगरेको भन्ने न्यायाधीश बर्खासीका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डलाई आत्मसात गरेको देखिन्छ।

त्यसैले अब बन्ने संविधानमा पनि हाम्रो संवैधानिक इतिहास र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड समेतलाई विचार गरी कार्यक्षमताको अभाव भएमा, खराब आचरण भएमा, इमानदारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्य पूरा नगरेमा, नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा सजाय पाएमा, आचारसंहिताको गम्भीर उल्लंघन गरेमा न्यायाधीशलाई बर्खासी गर्ने व्यवस्था हुन उपयुक्त देखिन्छ। साथै, शारीरिक तथा मानसिक असक्षमताको कारणले आफ्नो पदीय जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेमा त्यस्तो न्यायाधीशलाई पनि पदमुक्त गर्न सकिने व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ।

४.२.६. अभिलेख अदालत

सामान्यतया अभिलेख अदालत हुनको लागि यस्तो अदालतबाट भएको निर्णय तथा काम कारबाहीहरू प्रमाणको लागि चिरकालपर्यन्त स्थायी रूपमा अभिलेख गरिन्छन्। अभिलेख अदालतबाट भएका अभिलेख वा लिखतहरू उच्च अधिकारयुक्त हुन्छन् र तिनीहरूको प्रामाणिकताको सम्बन्धमा कुनै पनि अदालतमा प्रश्न उठाउन सकिँदैन। आफू र मातहतका अदालतको अवहेलनामा कारबाही र दण्ड जरिवाना गर्ने अधिकार पनि अभिलेख अदालतलाई हुन्छ। यस्तो अदालतबाट भएको आदेश वा प्रामाणिक लिखत सबै अदालत, निकाय वा व्यक्तिलाई बन्धनकारी हुन्छन्। अभिलेख अदालतले आफ्ना मातहत अदालत वा निकायको निरीक्षण र सुपरीवेक्षण गर्ने तथा आवश्यकता अनुसार निर्देशन दिने अधिकार राख्दछ। यस्तो अदालतको फैसला वा निर्णय सार्वजनिक जानकारीको लागि अनिवार्यरूपमा प्रकाशन गर्ने गरिन्छ र आफ्ना र मातहतका अदालतका निर्णय वा फैसलाको अभिलेख राखेको हुन्छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले सर्वोच्च अदालत अभिलेख अदालत हुने र यसले आफू मातहतका अदालतहरूको निरीक्षण एवं सुपरीवेक्षण गरी आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। यसैगरी यस अदालतले आफ्नो र मातहतका अदालत वा न्यायिक निकायहरूको अवहेलनामा कारबाही चलाई कानून बमोजिम सजाय गर्न सक्ने अधिकार पनि यसलाई प्रदान गरेको छ। न्याय सम्पादनको कार्यमा सर्वोच्च लगायतका अदालतहरूलाई सहयोग गर्नुपर्ने र अदालतको आदेश वा निर्णयलाई सरकार

लगायत सबैले मान्नु पर्ने संवैधानिक व्यवस्था हुंदा नेपालको सर्वोच्च अदालत अभिलेख अदालत हो। अबको संविधानमा पनि सर्वोच्च अदालतलाई अभिलेख अदालतको रूपमा निरन्तरता दिनु पर्ने देखिन्छ।

४.२.७. संघीय सर्वोच्च अदालतको अधिकारक्षेत्र

अदालतले संप्रभुको न्यायिक अधिकार क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गर्ने भएकोले संप्रभुको अधिकारक्षेत्रभित्र रहेका व्यक्तिका विरुद्ध मात्र अदालतबाट अधिकारक्षेत्रको प्रयोग गर्न सकिन्छ। अधिकारक्षेत्र हुनुको अर्थ नियमित न्यायिक कारबाहीको सिलसिलामा तथ्य पत्ता लगाउने, कानूनको प्रयोग गर्ने, दण्डको घोषणा गर्ने शक्ति हुनु हो। यो कुनै मुद्दाका पक्षहरूबीच रहेको वादविवादको विषय सुन्ने र सो सम्बन्धमा निर्णय गर्ने शक्ति हो। यो फैसला गर्ने शक्तिलाई अदालतको अधिकार क्षेत्र भनिन्छ।

सर्वोच्च अदालत देशको सबभन्दा माथिल्लो तहको न्यायिक निकाय भएकोले लिखित संविधान भएका प्रायः सबै राष्ट्रहरूले यो अदालतलाई व्यापक क्षेत्राधिकार प्रदान गर्ने गरेको पाइन्छ। विशेष गरी सर्वोच्च अदालतलाई आफ्नो अवहेलनामा कारबाही गर्न सक्ने, अन्तर-सरकारी विवादको निर्णय गर्न सक्ने, देवानी तथा फौजदारी दुवै मुद्दामा अन्तिम पुनरावेदन सुन्ने, मौलिक अधिकारको कार्यान्वयन गर्ने, आफ्नै निर्णयको पुनरावलोकन गर्ने, विधायिकी र कार्यकारिणी शक्तिको न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने क्षेत्राधिकार समेत प्रदान गरिन्छ। संविधानले अन्यथा व्यवस्था गरेको अवस्थामा बाहेक संविधानको अन्तिम व्याख्या गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुन्छ।

सर्वोच्च अदालत कुनै पनि मुलुकको विशिष्ट प्रकृतिको अदालत हुनाले सामान्य प्रकृतिका मुद्दाहरूको शुरू कारबाही र किनारा यो अदालतले गर्दैन। तर संघीय ढांचाको व्यवस्थामा संघ र राज्यबीचको विवाद, राज्य र राज्यबीचको विवाद, संघीय संवैधानिक अंगहरूबीचको विवाद, रिटको क्षेत्राधिकार, संघ र राज्यका अंगहरूबीचको विवाद समावेश भएका मुद्दाहरूको शुरू कारबाही र किनारा गर्ने अधिकारक्षेत्र संघीय सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गर्न सकिन्छ। साथै, राष्ट्रिय सुरक्षा, मुद्रा र वैदेशिक मामिला सम्बन्धी विषय संघीय सरकारसँग सम्बन्धित हुने भएकोले संघीय व्यवस्थापिकाले यस्तो विषयमा कानून बनाउँदा यससँग सम्बन्धित विवादहरूको शुरू कारबाही गर्ने अधिकार पनि सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गर्न सकिन्छ। यसप्रकार संघीय सर्वोच्च अदालतको क्षेत्राधिकारलाई एक किसिमले शुरू र पुनरावेदकीय क्षेत्राधिकारको रूपमा विभाजन गर्न सकिन्छ र अर्को किसिमले साधारण र असाधारण क्षेत्राधिकार गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ।

४.२.८. साधारण अधिकारक्षेत्र

साधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत मुख्यरूपले मुद्दा हेर्ने र सामान्य न्याय प्रशासन सञ्चालन गर्ने अधिकार पर्दछ, जुन नियमित उपचारको बाटो हो। यस अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतले मुद्दाको शुरु कारबाही गर्ने, पुनरावेदन सुन्ने, पुनरावलोकन गर्ने, मुद्दा दोहोऱ्याई हेर्ने, साधक जाँच्ने, निवेदन, प्रतिवेदन सुन्ने लगायतका कार्य गर्दछ, जुन अधिकार सामान्य कानूनद्वारा व्यवस्थित हुन्छन्। सर्वोच्च अदालतले मुख्य रूपले कानूनद्वारा तोकिएको अवस्था र शर्तमा कार्यविधि कानूनद्वारा तोकिए बमोजिम आफ्नो साधारण अधिकारक्षेत्र प्रयोग गर्दछ।

सामान्यतया सर्वोच्च अदालत कुनै पनि मुलुकको उच्चतम अदालत हुनाले सामान्य प्रकृतिका मुद्दाहरूको शुरू कारबाही र किनारा यो अदालतले गर्दैन। तर संघीय ढाँचाको व्यवस्थामा संघ र राज्यसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूको शुरू कारबाही र किनारा गर्ने अधिकारक्षेत्र सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरिएको हुन्छ। पुनरावेदन सुन्ने अन्तिम अदालत भएकोले सर्वोच्च अदालतले कानूनद्वारा तोकिएका खास खास मुद्दाहरूको पुनरावेदन सुन्ने अधिकारक्षेत्र पनि प्राप्त गरेको हुन्छ।

सर्वोच्च अदालत अभिलेख अदालत पनि भएकोले आफूले गरेको निर्णयमा तात्विक असर पर्न सक्ने कुनै प्रमाण पछि फेला परेमा वा पूर्व प्रतिपादित नजीर वा कानूनी सिद्धान्त विपरीत फैसला भएको देखिएमा त्यस्तो निर्णय पुनरावलोकनको माध्यमबाट सच्याउने अधिकार पनि सर्वोच्च अदालतमा अन्तरनिहित रहेको हुन्छ।

तल्ला अदालतले गरेका फैसलामा संविधान वा कानूनको व्याख्या सम्बन्धी त्रुटि देखिएमा वा प्रतिपादित नजीर वा कानूनी सिद्धान्त विपरीत फैसला भएको देखिएमा वा सार्वजनिक सम्पत्ति सम्बन्धी मुद्दामा प्रमाणको उचित मूल्यांकन वा उचित प्रतिनिधित्व नभएको कारणले सार्वजनिक सम्पत्तिमा क्षति पुगेको वा त्यसको हिनामिना भएको देखिएमा तथा महिला, बालक, वृद्ध, अपांग वा मानसिक स्थिति ठीक नभएको व्यक्तिको समुचित प्रतिनिधित्व हुन नसकेको कारणले फैसलामा तात्विक असर परेको देखिएमा सर्वोच्च अदालतले मुद्दा दोहोऱ्याई हेर्न सक्छ। यसका अतिरिक्त देशभित्रका सबै अदालत वा न्यायाधिकरणले गरेका फैसला वा अन्तिम आदेश वा सजायउपर पुनरावेदनको अनुमति दिने स्वविवेकीय अधिकार पनि सर्वोच्च अदालतलाई दिने गरिएको पाइन्छ। यस्तो अधिकारलाई अवशिष्ट न्यायिक अधिकार भन्न सकिन्छ। तर सर्वोच्च अदालतले अपवादको रूपमा विशेष परिस्थिति वा गम्भीर अन्याय भएको देखिएमा त्यस्तो अन्यायलाई सच्याउन यस प्रकारको अधिकारको प्रयोग अति न्यून मात्रामा गर्दछ।

गंभीर प्रकृतिका मुद्दामा मातहत अदालतले गरेका निर्णयउपर पुनरावेदन नपरे पनि त्यस्तो मुद्दामा तोकेको दण्डको अन्तिम जाँच गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुन्छ। पुनरावेदन सुन्ने अधिकारकै एक भागको रूपमा रहेको यस अधिकारलाई साधक जाँच्ने अधिकार भनिन्छ।

संविधान वा कानूनको व्याख्या सम्बन्धी जटिल प्रश्न समावेश भएको मुद्दा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय गरिनु उपयुक्त छ भनी मातहत अदालतले प्रतिवेदन प्रस्तुत गरेको मुद्दाहरू झिकाई किनारा गर्न वा सम्बन्धित प्रश्नको मात्र निर्णय गरी बाँकी कार्वाहीको लागि सम्बन्धित अदालतमा नै फिर्ता पठाउन सक्ने अधिकार पनि सर्वोच्च अदालतमा रहेको हुन्छ।

भारतमा सार्वजनिक महत्वको सारभूत कानूनको प्रश्न समावेश भएको वा विवादित प्रश्न सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय गर्न उपयुक्त छ भनी उच्च अदालतले आफ्नो राय सहित पठाएको देवानी मुद्दामा पनि सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्न सक्ने व्यवस्था छ भने केही फौजदारी मुद्दामा उच्च अदालतले यस्तो राय नदिए पनि पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

४.२.९. असाधारण अधिकारक्षेत्र

असाधारण अधिकारक्षेत्र भन्नाले सर्वोच्च अदालतको त्यस्तो अधिकार क्षेत्र हो, जसको सम्बन्धमा संविधानमा नै व्यवस्था गरिने हुँदा यसमा कार्यकारणी वा विधायिकी शक्तिको नियन्त्रण हुँदैन। यो मूलत: नागरिकका मौलिक हकहरूको उपचारको लागि सर्वोच्च अदालतले प्रयोग गर्ने विशेष प्रकारको अधिकार हो, जस अन्तर्गत न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार, रिट क्षेत्राधिकार, सार्वजनिक सरोकारको विवाद हेर्ने अधिकार आदि पर्दछन्। सामान्य वा नियमित न्यायिक प्रक्रियाबाट उपचार पाउने अवस्था हुँदा हुँदै असाधारण अधिकारक्षेत्रको मार्ग अवलम्बन गर्न सकिँदैन। नियमित उपचारको अभावमा वा प्राप्त नियमित उपचार प्रभावकारी नभएमा मात्र असाधारण उपचारको मार्ग प्रशस्त हुन्छ।

४.२.९.१. न्यायिक पुनरावलोकन

संवैधानिक विधिशास्त्रमा न्यायिक पुनरावलोकनलाई व्यापक अर्थमा लिइन्छ। न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार प्रयोग गरी राज्यको न्यायिक सर्वोच्च अंगले तल्लो तहका न्यायिक निकायले कानूनको प्रक्रिया (Due Process) बमोजिम कार्य गरेका छन् कि छैनन् भनेर त्यस्ता निकायहरूले गरेका

फैसला जाँच्ने प्रक्रिया अपनाइन्छ। व्यापक अर्थमा यसलाई वैधानिक अदालतले लिने अन्तिम निर्णय वा फैसला भन्न सकिन्छ। त्यस्तो निर्णय लिइएको विवाद व्यक्तिहरूकाबीच अथवा व्यक्ति र राज्य वा सार्वजनिक अधिकारीवीचको हुन सक्छ। तर संकुचित अर्थमा न्यायिक पुनरावलोकनको अर्थ राज्यको संविधानमा हुने एउटा त्यस्तो प्रावधान हो, जस अन्तर्गत अदालतले व्यवस्थापिकाले बनाएको कानून वा कार्यपालिका वा त्यसको कुनै विभागले गरेको निर्णयको संवैधानिकता परीक्षण गर्ने अधिकार अदालतमा रहेको हुन्छ।

यस सन्दर्भमा न्यायिक पुनरावलोकन भनेको त्यस्तो प्रकृया हो, जसद्वारा न्यायिक निकायले देशको राष्ट्रिय व्यवस्थापिका र प्रमुख राजनैतिक कार्यकारीले गरेको क्रियाकलापहरूको संवैधानिकताको निर्णय गर्दछ।

न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार सहितको स्वतन्त्र न्यायपालिकाको व्यवस्था संविधानवाद र कानूनको शासनको आधारभूत (Fundamental) तत्वको रूपमा लिइन्छ। यो अधिकार अदालतलाई संविधानको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार भएको नाताले प्राप्त हुन्छ। यस अधिकार अन्तर्गत अदालतले व्यवस्थापिका वा कार्यपालिकाले गरेका कार्य संवैधानिक दायराभित्र रहेर गरेको छ वा छैन भनी सूक्ष्म रूपले परीक्षण गर्दछ। यदि त्यस्तो कार्य संविधानको दायराभित्र भएको नपाइए त्यसलाई बदर गर्ने अधिकार अदालतलाई हुन्छ।

प्रशासकीय कार्यवाहीको न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने अवधारणा बेलायतमा विकसित संविधानवादमा आधारित भएको मानिन्छ भने अमेरिकन संविधानवादको रूपमा व्यवस्थापिकीय कार्यवाहीको न्यायिक पुनरावलोकनको अवधारणा अगाडि आएको देखिन्छ। संविधानवादको सीमित सरकारको सिद्धान्तलाई मौलिक रूपमा स्थापित गर्ने कार्यमा न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकारलाई महत्वपूर्ण मानिन्छ। सीमित सरकार त्यसबेला मात्र सम्भव हुन्छ, जब सरकारको शक्तिको सीमालाई परिभाषित गर्ने एउटा अधिकारप्राप्त निकायको व्यवस्था गरिन्छ।

सर्वप्रथम बेलायमा न्यायाधीश Sir Edward Coke ले १६१० मा Bonham's को मुद्दामा कानूनको सर्वोच्चताको सिद्धान्त स्थापित गर्ने प्रयास गरेका थिए। त्यसबेला यो सिद्धान्तलाई प्राकृतिक कानूनको आधारमा विकास गरिएको थियो। राजा र व्यवस्थापिकाकोबीच द्वन्द्व हुँदा संसदीय सर्वोच्चताको पक्षमा अदालतले निर्णय दिने क्रममा यो सिद्धान्त स्थापित भएको हो।

संयुक्त राज्य अमेरिकामा १८०३ मा प्रधान न्यायाधीश John Marshall ले विधायिकाको कार्यमा न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने आधुनिक संवैधानिक कानूनको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दिएको मानिन्छ। Marburry vs. Madison को मुद्दामा पहिलो पटक न्यायाधीश मार्शलले कार्यपालिका निश्चित कानूनी र संवैधानिक नियन्त्रणको अधीनमा हुनुपर्छ र त्यो न्यायपालिकाबाट लागू हुन सक्छ भन्ने धारणा राखेका थिए।

भारतमा अहिलेको संविधान लागू भएपछि संविधानको धारा १३ र ३२ ले त्यहाँको सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार प्रदान गरेको छ।

नेपालको संवैधानिक विकास क्रम हेर्दा नेपालको वैधानिक कानून, २००४ मा मौलिक अधिकारलाई कानूनी अधिकार अन्तर्गत राखिएको थियो र शक्ति पृथक्कीकरणको व्यवस्था पनि थिएन। त्यसैले संवैधानिक उपचारको व्यवस्था थिएन। नेपालको अन्तरिम शासन विधान २००७ मा पनि न्यायिक पुनरावलोकन सम्बन्धी व्यवस्था भएको पाईदैन। २०१३ सालमा सर्वोच्च अदालत ऐन अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतको स्थापना भएपछि सो ऐनसँग बाझिने कुनै कानून बदर घोषित गर्न सक्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतले प्राप्त गरेको देखिन्छ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ ले संविधान देशको मूल कानून मान्दै त्यससँग बाझिने कानूनहरू बाझिएको हदसम्म बदर हुने व्यवस्था गरेको थियो । सो संविधानले मौलिक हक र संवैधानिक उपचारको हकलाई ग्यारेन्टी गरेको भए पनि सार्वजनिक हितको लागि मौलिक हकमाथि नियन्त्रण गर्न सकिने व्यवस्था गरेको थियो । तर पनि उक्त संविधानमा स्वतन्त्र न्यायपालिका र न्यायिक पुनरावलोकन सम्बन्धी विभिन्न व्यवस्थाहरू थिए ।

नेपालको संविधान, २०१९ मा पनि संविधान देशको मूल कानून भएको र यससँग बाझिने कानून बदर हुने व्यवस्था थियो । तर विधायिकी न्यायिक पुनरावलोकन सम्बन्धी स्पष्ट कार्यविधि र क्षेत्राधिकार अदालतलाई दिने सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाईंदैन । असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतलाई रिट जारी गर्ने अधिकार दिइए पनि कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिका सम्बन्धी सम्पूर्ण अधिकार राजाबाट निःसृत हुने व्यवस्थाले गर्दा न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार सीमित थियो ।

कानूनको शासनलाई यथार्थमा रूपान्तरण गर्नको लागि स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिकाको माध्यमबाट संवैधानिक सर्वोच्चता कायम गर्ने उद्देश्य रहेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ र वर्तमान अन्तरिम संविधानले पनि त्यसैलाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ ।

सर्वोच्च अदालतले न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार प्रयोग गर्ने क्रममा केही राजनैतिक प्रश्नसँग सम्बन्धित विषयमा विवादास्पद निर्णय गरेका कारण देशमा राजनैतिक अस्थिरता र गतिरोध उत्पन्न भएको अनुभव हामीसँग रहेको छ । नयाँ संविधान निर्माणको क्रममा यस किसिमका जटिलताहरूको अन्त्य गर्नु आवश्यक रहेकोले राष्ट्रिय महत्वको पद र अधिकारसँग सम्बन्धित तथा राजनैतिक विषयसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषय र संविधानसँग कानून बाझिएका विषयमा बाहेक संविधान र संघीय कानूनको व्याख्या गर्ने अधिकार संघीय सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गर्नु उपयुक्त देखिएको छ ।

४.२.९.२. रिट क्षेत्राधिकार

सामान्य अर्थमा रिट भन्नाले तल्ला अदालत, अर्धन्यायिक निकाय, प्रशासनिक निकायहरू तथा अन्य सार्वजनिक निकायहरूका काम कारबाहीउपर माथिल्लो अदालतको न्यायिक नियन्त्रण भन्ने बुझिन्छ । विधिशास्त्रीय अर्थमा नागरिकहरूलाई सारभूत कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकारहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि यो विशेष उपचारात्मक अधिकार हो जसले कुनै निश्चित काम गर्न वा नगर्न आदेश दिन्छ ।

संवैधानिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा रिट मौलिक हकहरूको उल्लंघन भएमा त्यसको प्रचलन गराउने एक प्रभावशाली माध्यम हो, जो उच्चतम अदालतको असाधारण क्षेत्राधिकार अन्तर्गत जारी गरिन्छ । रिट उच्चतम अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने भएकोले शीघ्र उपचारार्थ यसमा साधारण मुद्दामा अपनाइने कार्यविधि अपनाईंदैन । यो पुनरावेदकीय क्षेत्राधिकारभित्र नपर्ने भएकोले यसमा प्रमाणको छानबिन गरेर तथ्यको निचोडमा पुग्ने काम गरिंदैन । मुद्दाको जस्तो साधारण कार्यविधि नअपनाइने भएकोले नै रिटको क्षेत्रलाई असाधारण अधिकारक्षेत्र भनिएको हो ।

रिटको उत्पत्ति बेलायतमा एङ्लो सेक्सन कालमा भएको र 'कमन ल' सँगसँगै विकास भएको मानिन्छ । 'कमन ल' द्वारा प्रदान गरिएको न्यायिक वा कानूनी उपचार अपर्याप्त भएको महसुस भएमा त्यसलाई पूरा गर्न र त्यस्तो उपचार गलत भएको भन्ने लागेमा त्यसलाई सच्याउन रिट जारी गरिन्थ्यो । समन्याय र सदविवेकको आधारमा प्रदान गरिने यो असाधारण उपचार शुरूमा राजा स्वयं वा निजले प्रत्यायोजन गरेको अधिकार अन्तर्गत लर्ड चान्सलरले प्रदान गर्दथे, पछि यस्तो अधिकार क्षेत्र प्रयोग गर्न चान्सरी अदालत नै स्थापना भयो ।

सर्वाधिकारसम्पन्न मानिने रिट क्षेत्राधिकारलाई हाल लिखित संविधानलाई आत्मसात गरेका विश्वका प्राय सबै देशमा सर्वोच्च न्यायालयको असाधारण अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत राखेर प्रयोग र अभ्यास गरिएको पाइन्छ। सर्वोच्च न्यायालयलाई मात्र यो अधिकार हुने, असाधारण उपचार प्रदान गरिने र यो उपचारमाथि पुनरावेदन पनि नलाग्ने भएको हुँदा यसलाई असाधारण अधिकारक्षेत्र भनिएको हो।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ ले सर्वप्रथम रिट सम्बन्धी प्रावधान राखेको पाइन्छ। उक्त ऐनको दफा ३० ले प्रधान न्यायालयलाई नेपालभर देशमा जहाँसुकै पनि आफ्नो अधिकारक्षेत्रभित्र पर्ने सबै कुरामा विधानद्वारा प्रदत्त अधिकारको चलनका लागि जुनसुकै व्यक्तिहरू, कम्पनी, कर्पोरेशन वा अधिकारीवर्गलाई जो चाहिने आज्ञापत्र वा आदेश, जसमा बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा र उत्प्रेषणका पूर्जी समेत सामेल छन्, जारी गर्ने अख्तियार हुनेछ भनी रिटको व्यवस्था गरेको देखिन्छ। उक्त दफा ३० नेपाल प्रधान न्यायालय (दोस्रो संशोधन) ऐन, २०१० द्वारा खारेज भई रिट जारी हुने व्यवस्था केही समय बन्द भए पनि २०११ साल फागुन २१ गतेको शाही घोषणाद्वारा रिट निवेदन सुन्ने सम्बन्धी प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ को दफा ३० मा भएको प्रावधानलाई साविक बमोजिम कायम रहने गरी रिट निवेदन सुन्ने अधिकार प्रदान गरियो।

प्रधान न्यायालयलाई खारेज गरी सर्वोच्च अदालत ऐन, २०१३ बमोजिम वि.सं. २०१३ साल जेठ ८ गते सर्वोच्च अदालतको स्थापना भएको थियो। सो ऐनको दफा ११ ले असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत रिट जारी गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरेको थियो। यसैगरी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ को धारा ९(२), नेपालको संविधान, २०१९ को धारा ७१, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(२) तथा वर्तमान अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) ले समेत सर्वोच्च अदालतलाई असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत ५ प्रकारका रिट जारी गर्ने अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ।

भारतको संविधानको धारा ३२ ले सर्वोच्च अदालत र धारा २२६ ले उच्च अदालतलाई नागरिकहरूका मौलिक हक अधिकार हनन भएको अवस्थामा सोको प्रचलनका लागि रिट जारी गर्ने असाधारण क्षेत्राधिकार प्रदान गरेको देखिन्छ।

रिटलाई नागरिक अधिकारको संरक्षणको एक प्रभावशाली माध्यमको रूपमा लिइने भएकोले प्रशासकीय निकायहरूलाई नागरिकको अधिकारको रक्षाको सन्दर्भमा प्रभावकारी रूपमा न्यायिक रूपले नियन्त्रण गर्ने कडीको रूपमा मान्न सकिन्छ। प्रशासकहरूलाई नियन्त्रण गर्ने कानूनको अभाव भएको खण्डमा रिट नै प्रभावशाली माध्यम बन्न सक्छ। कानूनको शासनलाई कार्यान्वयन गर्नको लागि उच्चतम अदालतलाई मातहतका न्यायिक, अर्धन्यायिक वा अन्य सार्वजनिक निकाय वा पदाधिकारीका निर्णय तथा काम कारबाहीलाई जाँच्ने वा मूल्यांकन गर्ने अधिकार दिनु आवश्यक हुन्छ र सर्वोच्च अदालतले यस प्रकारको अधिकार हाल पनि प्रयोग गरिआएकोले अबको संविधानद्वारा संघीय सर्वोच्च अदालतलाई रिट जारी गर्ने सम्बन्धी अधिकार दिनु उपयुक्त देखिन्छ।

४.२.९.३. सार्वजनिक सरोकारको विवाद

सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनेको त्यस प्रकारको विषय हो, जसले समाजको ठूलो हिस्साको स्वार्थलाई प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ। यस प्रकारको मुद्दामा सरकारी वा सार्वजनिक निकायले गरेको सार्वजनिक गल्तीलाई सच्याउनको लागि कुनै नागरिकले अदालतमा प्रवेश गर्दछ। यस्तो मुद्दाको उद्देश्य सार्वजनिक हितको प्रवर्द्धन गर्नु रहेको हुन्छ। अमेरीकी अदालतहरूले सन् १९६० को दशकमा सरकारको अकर्मण्यताका विरुद्ध देखाएको न्यायिक सकृयता (Judicial Activism) को प्रतिफल स्वरूप यसको जन्म भएको थियो र हाल विश्वका विभिन्न देशमा यसलाई ग्रहण गरिएको छ। यस अवधारणाको विकास गरीब, निमुखा र सुविधाबाट वञ्चित व्यक्तिहरूलाई सहयोग गर्ने उद्देश्यले भएको हो र हाल यसको क्षेत्र क्रमश: विस्तार हुँदै गएको छ।

सरकारी निर्णय प्रकृयामा नागरिक सहभागिताको सुनिश्चितता,समाजका गरीब र पिछडिएका वर्गहरूको हितको संरक्षण, राज्य र कानूनविहीन अवस्थाको अन्त्य, शोषणरहित समाजको स्थापना र सामाजिक न्यायबाट विमुख समाजको ठूलो हिस्सालाई सामाजिक न्याय प्रदान गर्ने मुख्य उद्देश्यका साथ सार्वजनिक सरोकारको विवादको जन्म भएको हो ।

सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई समाजको ठूलो हिस्साले आधारभूत मानव अधिकारको अर्थपूर्ण उपयोग गर्न सकून् भनी निवेदन दिने पक्ष, अदालत, सरकार तथा सार्वजनिक निकायको सामूहिक प्रयासको रूपमा पनि लिन सकिन्छ। यसको माध्यमबाट सम्बन्धित निकायलाई तिनीहरूको संवैधानिक र कानूनी दायित्वका बारेमा ध्यानाकर्षण गराइन्छ, जसबाट कानूनको शासन केही सीमित सुविधाभोगी वर्गमा मात्र सीमित नभई कुनै शक्ति, ओहोदा वा सम्पत्तिको भेदभावबिना सबैमा समान रूपले लागू गर्न सम्भव हुन्छ। जो व्यक्तिहरू ज्ञान, शिक्षा वा आर्थिक स्रोतको अभावका कारणले पिछडिएका छन्, त्यस्ता व्यक्तिहरू त्यही पिछडिएको कारणले मात्र न्यायको अधिकारबाट वञ्चित हुनु हुँदैन र उनीहरूको पनि न्यायमा पहुँच हुनुपर्छ भन्ने नै सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा रहेको विधिशास्त्रीय मान्यता हो ।

तसर्थ सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई गरीब र पिछडिएका वर्गहरूको हित संरक्षण गर्ने एक मात्र आस्था र भरोसाको केन्द्रविन्दुको रूपमा लिइन्छ। सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत नै गरीब र पिछडिएका वर्गको न्यायसम्म पहुँच सम्भव छ र उनीहरूको हित संरक्षण पनि यसले मात्र गर्न सक्ने विश्वास लिइन्छ।

हाम्रो जस्तो 'कमन ल' मा आधारित कानून पद्धतिमा सामान्यतया विवाद समाधानमा अदालतको भूमिका निस्कृय हुन्छ। वादी र प्रतिवादीले लिएका दाबी, प्रतिदाबी एवं उनीहरूले पेश गरेका प्रमाणहरूको व्याख्या र विश्लेषण गरी अदालतले स्वतन्त्र रहेर न्यायिक निर्णय गर्दछ। तर सार्वजनिक सरोकारको विवादमा अदालतको भूमिका निस्कृय हुँदैन। यसमा विवाद समाधानको सन्दर्भमा अदालतले समय, परिस्थिति र अवस्था अनुसार कसो गर्दा उपयुक्त हुने देख्छ त्यसै अनुसार आदेश जारी गर्न, उपचारका उपायहरू प्रस्तुत गर्न र आफू समेत संलग्न भै उपचारका उपायहरू कार्यान्वयन गराउन पनि सक्दछ। तसर्थ यसमा विवाद समाधान गर्न र त्यसको कार्यान्वयन गराउनमा अदालतको सक्रिय संलग्नता रहेको हुन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा सर्वप्रथम २०४३ सालमा मुलुकी ऐनमा संशोधन गरी समावेश गरिएको सार्वजनिक सरोकारको विवाद सम्बन्धी अवधारणालाई नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा प्रथम पटक संवैधानिक मान्यता प्रदान गरियो। सर्वोच्च अदालतले आफ्नो असाधारण अधिकार क्षेत्रको प्रयोग गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादको निरूपण गर्न सक्दछ। यसका लागि सर्वोच्च अदालतले आवश्यकतानुसार जुनसुकै आदेश जारी गर्न र न्यायिक सकृयताको प्रदर्शन गर्न सक्दछ भन्ने मान्यता हाम्रो सन्दर्भमा पनि स्थापित भैसकेको छ।

भारतीय अदालतहरूले पनि पत्र-पत्रिकामा सार्वजनिक भएका समाचार, लेख, सम्पादकीय र कुनै व्यक्ति, संघ, संस्थाले दिएका अनौपचारिक सूचनाका आधारमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको छानविन गरी न्यायिक निरूपण गरी आएको परिप्रेक्ष्यमा हाम्रो न्यायपालिकाले त्यस अनुरूपको न्यायिक सकृयता प्रदर्शन गर्न सक्ने हालको संवैधानिक व्यवस्थालाई आगामी दिनमा पनि अरु बढी उदार, सक्रिय, रचनात्मक, अग्रगामी भै निरन्तरता दिनु सामाजिक न्याय प्राप्तिको लागि सहयोगी हुने देखिन्छ।

४.२.९.४. राय दिने क्षेत्राधिकार

सामान्यतया संविधान वा कानूनले अदालतलाई न्याय प्रशासन बाहेकका अन्य काम गर्ने अधिकार वा अख्तियारी प्रदान गरेको पाईदैन। सैद्धान्तिक रूपमा कानून र तथ्यको प्रश्नमा राय दिने र परामर्शको

कार्यमा अदालत व्यस्त हुँदैन । तर पनि कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रावधानको अनिश्चितताको अन्त्यको लागि सोको व्याख्यामा जटिलता देखिएमा अदालतसँग राय माग गर्ने प्रचलन पाइन्छ । यस्तो कानूनी राय संविधान एवं कानूनको त्यस्तो प्रकारको व्याख्या हो जसलाई अन्य मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले संविधान वा कानूनको व्याख्या गरी गरेको फैसला सरह बाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नु पर्दैन ।

कुनै पूर्वधारणा, काल्पनिक वा अनुमानमा आधारित रही अदालतले अवास्तविक वा भुठो प्रश्नमा अनुमान वा अड्कलबाजीको आधारमा राय प्रदान गर्दछ । यस्तोमा निश्चित प्रश्नको दायराभित्र रही र भविष्यको असहज परिस्थिति वा असमझदारीबाट बच्ने कोशिस गर्दै राय दिंदा स्वतन्त्रतामा संकुचन आउन सक्ने हुँदा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणासँग अदालतले राय दिने अधिकार मेल खाने देखिँदैन । तसर्थ राजनीतिक प्रकृतिको, तथ्यको अभाव भएको, परिपक्व नभएको अवस्थामा अदालतले कानूनी रायको इन्कार गर्न सक्छ ।

तर पनि कतिपय संविधानहरूमा कानून र तथ्यको प्रश्नमा कार्यकारिणीद्वारा अदालतलाई राय माग्न सक्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । कुनै कानून वा सरकारी क्रियाकलाप वा निर्णयको वैधतामा अनिश्चितता देखिएमा त्यस्तो असुविधा वा कठिनाइ हटाउन सरकारलाई यस्तो रायले मार्गदर्शन प्रदान गर्न सक्छ । यस्तो रायले पछि गैरकानूनी वा अवैध हुन सक्ने कानून वा सरकारी निर्णयलाई रोक्न वा हटाउन एवं अदालतमा मुद्दा पर्नुभन्दा अगाडि वा व्यक्तिले मुद्दा दिनुभन्दा अघि नै त्यसको निराकरण अदालतबाट भई अदालतले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्नुका साथै समय र खर्चको बचत हुने, अनिश्चितता नहुने, मुद्दा नपरेसम्म र त्यसको निर्णय नभएसम्म रहने अन्यौल शुरूमै समाप्त हुन सक्ने संभावना रहन्छ । तर यस्तोमा निश्चित तथ्यको अवस्था नहुने केवल काल्पनिक प्रश्नमा राय दिइने हुँदा फैसला वा आदेश जस्तो बाध्यात्मक नहुने हुन्छ । केही विशेष परिस्थितिमा मात्र राष्ट्राध्यक्षले संवैधानिक वा कानूनी व्यवस्थाको आधारमा मात्र राय दिने अधिकार अदालतलाई प्रदान गरेको पाइन्छ जुन शक्ति पृथक्कीकरणको सिद्धान्त समेतको प्रतिकूल मानिन्छ । सल्लाहकारी राय दिन अदालतले इन्कार गर्न सक्छ ।

राय दिने अधिकारको उद्‌भव बेलायतबाट शुरू भएको र बेलायतको न्यायिक समिति ऐन, १८३३ को दफा ४ अनुसार रानीले जुनसुकै विषयमा अदालतसँग राय लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

शक्ति पृथक्कीकरणको सिद्धान्तका आधारमा निर्माण गरिएको संविधान भएको कारणले अमेरिकाको संविधानले राष्ट्राध्यक्षलाई संघीय सर्वोच्च अदालतसँग राय माग गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छैन । राष्ट्राध्यक्षले यस्तो राय माग गर्दा त्यहाँको संघीय सर्वोच्च अदालतले अमूर्त कानूनी प्रश्नका सम्बन्धमा दिने रायले प्रशासनिक र विधायिकी प्रक्रियामा अदालतको संलग्नतालाई प्रोत्साहित गर्न सक्ने र यस्तो भएमा शक्ति पृथक्कीकरणको सिद्धान्त विपरीत हुने भनी राष्ट्राध्यक्षलाई राय दिन इन्कार गरेको पाइन्छ ।

अष्ट्रेलियाको संविधानमा पनि अदालतले यस्तो राय दिने व्यवस्था गरेको छैन । तर क्यानडाको सर्वोच्च अदालत ऐन, १९५२ को दफा ५५ अनुसार जुनसुकै विषयमा राय लिन सक्ने व्यवस्था गर्दै त्यहाँको गभर्नर जनरललाई त्यहाँको उच्च अदालतमा राय माग गर्ने अधिकार प्रदान गरिएको छ । संवैधानिक विषयका सम्बन्धमा निश्चित गर्न त्यहाँ व्यापक रूपमा गभर्नर जनरलबाट राय माग गर्ने प्रचलन रहेको छ ।

भारतको संविधान, १९५० को धारा १४३ (१) अनुसार भारतमा पनि राष्ट्राध्यक्षले सार्वजनिक महत्वको कानूनी र तथ्यको प्रश्न समावेश भएको भन्ने ठहऱ्याई सर्वोच्च अदालतसँग राय माग गरिएको विषयमा त्यस्तो राय दिने क्षेत्राधिकार सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरेको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा नेपालको संविधान, २०१९ ले राजाले महान्यायाधिवक्तासँग कानूनी विषयमा राय लिन सक्ने व्यवस्था गरेको थियो । सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०२१ अनुसार सरकारले

प्रस्तावित ऐनको मस्यौदाका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतलाई राय प्रदान गर्न सोध्न सक्ने र त्यस्तो अनुरोध भई आएमा सर्वोच्च अदालतले राय प्रदान गर्ने सीमित व्यवस्था थियो। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ आउनुभन्दा अघि कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिकासँग सम्बन्धित अधिकारहरू राजाबाट निःसृत हुने संवैधानिक व्यवस्था रहेको हुँदा सर्वोच्च अदालतले कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको सुनुवाइ गरी राय प्रदान गर्ने अभ्यास भएको पाइँदैन।

वि.सं. २०४७ सालको संविधानको धारा ८८(५) ले उक्त संविधान वा अन्य कुनै कानूनको व्याख्या सम्बन्धी जटिल कानूनी प्रश्न उत्पन्न भएमा मात्र राजाबाट राय लिन चाहेको अवस्थामा राय सहितको प्रतिवेदन सर्वोच्च अदालतले दिनु पर्ने व्यवस्था गरेको थियो। भारत र बेलायतमा कानूनी र तथ्यगत दुवै प्रश्नमा एवं सार्वजनिक महत्वको विषयमा समेत राय माग गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको, तर नेपालमा संविधान वा कानूनको व्याख्यामा जटिल कानूनी प्रश्न उत्पन्न भएमा मात्र राय माग गर्न सक्ने व्यवस्था वि.सं. २०४७ सालको संविधानले गरेको देखिन्छ। तर वर्तमान अन्तरिम संविधान, २०६३ ले उक्त व्यवस्थालाई आवश्यक नठानी राय दिने सर्वोच्च अदालतको अधिकारमा कटौती गरेको देखिन्छ। अब बन्ने संविधानमा पनि त्यसैलाई निरन्तरता दिनु उपयुक्त देखिन्छ।

४.२.९.५. अवहेलनामा कार्वाही गर्ने अधिकार

अवहेलनाको अर्थ अनादर, बेइज्जती वा अपमान भन्ने हुन्छ। अदालतको अवहेलना भनेको त्यस्तो कार्य हो, जसले न्याय प्रशासनमा अवरोध वा हस्तक्षेप पुऱ्याउँछ। अर्को अर्थमा भन्नुपर्दा कानून बमोजिम अदालतबाट न्याय सम्पादन गर्ने वा न्यायको माग गर्ने वा त्यसमा कानून बमोजिम सहयोग वा सक्रिय रहने कार्यमा बाधा अवरोध वा अनुचित प्रभाव पार्ने वा अदालत वा न्यायाधीशको सम्मान वा मर्यादा वा प्रतिष्ठामा आघात पुऱ्याउने जुनसुकै कार्यलाई अदालतको अवहेलना हुने कार्य वा आचरण भन्न सकिन्छ। अदालतको आज्ञा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा वा निरादर गर्नु, जनसाधारणमा अदालत वा त्यसबाट हुने न्याय प्रशासनको कार्यप्रति अविश्वास वा अनास्था हुने कुनै कार्य गर्नु वा अदालतको सम्मान, मर्यादा वा प्रतिष्ठामा आघात पुग्ने कार्य गर्नु अवहेलनाजनक कार्य हुन्छ।

न्यायाधीशलाई स्वतन्त्र र निर्भीकतापूर्वक आफ्नो कर्तव्य पालन गर्नबाट विचलित गराउने कुनै कार्य गर्नु वा कुनै प्रकारले न्यायाधीशको मर्यादा, सम्मान वा प्रतिष्ठामा आघात पर्न सक्ने कुनै कार्य अवहेलनाजनक हुन्छ। यसैगरी अवहेलनाभित्र विचाराधीन मुद्दामा प्रभाव पार्ने वा प्रभाव पर्ने गरेर कुनै कुरा व्यक्त गर्ने, मुद्दामामिलाका सम्बन्धमा अदालतको कुनै कर्मचारी वा कानून व्यवसायीलाई बाधा विरोध गर्ने, अदालतमा इन्साफ माग्न आउने मुद्दाका पक्ष वा कुनै मुद्दाका साक्षीलाई निजले मुद्दामा व्यक्त गरेको कुरालाई लिएर गाली बेइज्जती वा बाधा विरोध गर्ने जस्ता कार्यहरू पनि पर्दछन्।

अदालतको अवहेलनालाई देवानी र फौजदारी गरी दुई किसिममा वर्गीकरण गरिन्छ। देवानी अवहेलना भन्नाले अदालतको कुनै फैसला, आदेश, निर्देशन वा अदालती कारवाहीको हठपूर्ण अवज्ञा वा अदालतलाई दिएको आश्वासनको बदनियतपूर्ण उल्लंघन भन्ने जनाउँछ भने फौजदारी अवहेलना भन्नाले मौखिक, लिखित वा संकेत, दृश्य, आकृति वा अन्य कुनै माध्यमले अदालतको बदनाम गर्नु वा बदनाम गर्ने अभिप्राय राख्नु वा अदालतको शक्तिलाई होच्याउनु वा होच्याउने अभिप्राय राख्नुलाई बुझिन्छ। साथै कुनै न्यायिक कारवाहीको उचित प्रक्रियामा अनुचित प्रभाव पार्नु वा हस्तक्षेप गर्नु वा गर्ने अभिप्राय राख्नु तथा अन्य कुनै तरिकाले न्याय प्रशासनमा हस्तक्षेप गर्नु वा हस्तक्षेप गर्ने अभिप्राय राख्नु वा अवरोध गर्नु वा अवरोध गर्ने अभिप्राय राख्नु पनि फौजदारी अवहेलना अन्तर्गत पर्दछ।

अदालतको स्थापना न्याय दिनका लागि गरिएको हुन्छ। अदालतले गरेको न्यायप्रति मानिसहरूमा आस्था, विश्वास तथा भरोसा सिर्जना हुनु र अदालतले ठीक गर्दछ र भएको फैसलाबाट न्याय परेको छ भन्ने भावना जागृत भई सो निर्णयलाई मानी सो अनुसार आफ्नो आचरण, व्यवहार तथा क्रियाकलाप

संचालन हुने वातावरणको सिर्जना भए मात्र अदालतको प्रयोजन पूरा भएको ठहर्छ। न्याय खोज्न आउने, न्याय प्राप्त गर्न गराउनमा मद्दत गर्ने तथा न्याय दिने सबैको न्यायप्रति र अदालतप्रति अटूट एवं अगाध आस्था हुनुपर्छ। यसो भएमा मात्र न्यायको काम कारवाही तथा उद्देश्य सफल रूपमा अगाडि बढ्न बढाउन सकिन्छ। यसै कुराको सेरोफेरो वा क्रममा अदालतको अवहेलना हुन वा गर्न दिनबाट रोक्नु पर्दछ भन्ने सिद्धान्त, कानून एवं प्रक्रियाको व्यवस्था भएको पाइन्छ।

न्यायाधीशलाई अवान्छनीय रूपमा होच्याएर वा विवादमा मुछेर जनसाधारणमा अदालतप्रति अनास्था उत्पन्न गराउने प्रयास गरी निष्पक्ष रूपमा न्याय दिन नसक्ने स्थितिमा पुऱ्याइयो भने त्यसको परिणाम न्यायाधीश र अदालतले मात्र होइन सम्पूर्ण राष्ट्रले नै भोग्नु पर्ने हुन्छ। तसर्थ न्याय प्राप्त गर्ने जनताको हकहितको संरक्षणको निम्ति अदालतको अवहेलनाको कार्यलाई रोक्न जरुरी हुन्छ भन्ने संवैधानिक विधिशास्त्रीय मान्यता रहेको छ।

अदालतको अवहेलनामा कारबाही न्यायाधीशको बचावटको निमित्त वा अदालतको बचावटको लागि हुन सक्दैन। यो कारबाही अदालतको इज्जत, मर्यादा वा आस्थामा खतरा परेबाट हुने खराबीबाट जनतालाई बचाउनका लागि हुने गर्दछ। तसर्थ अदालतको अवहेलना सम्बन्धी कारबाही राज्यको सार्वजनिक नीति अनुरूपको हुन्छ। अवहेलनामा कारबाहीको अर्थ न्यायाधीशले गरेको कुनै पनि काम कारबाहीमा जनचासो रहनु हुँदैन भन्ने होइन। न्याय सम्पादनबाहेक न्यायाधीशका काम कारबाहीमा जनचासो हुन सक्छ र अन्य नागरिक सरह तिनीहरूको काम कारबाही, छलफल, मूल्यांकन, आलोचना र आवश्यक परे तिनीहरूको विरुद्ध कारबाही पनि हुन सक्छ। जहाँसम्म तिनीहरूको न्यायिक कार्यको कुनै अनियमितता वा त्रुटिको प्रश्न छ, त्यसको सुधार कानूनद्वारा निर्दिष्ट तरिकाबाट मात्र गर्न सकिन्छ। न्यायाधीशहरूले गरेका गैरकानूनी कार्यउपर बचाउ गर्न अदालतको मानहानिको हतियार प्रयोग हुन सक्दैन। अन्य तरिकाबाट अदालतप्रति जनआस्था घटाउने नियतबाट टीकाटिप्पणी वा हस्तक्षेप गरिन्छ भने यसलाई न्याय सम्पादनको अवरोधको रूपमा लिई कारबाही गरिनु पर्छ भन्ने अवहेलना सम्बन्धी व्यवस्थामा अन्तर्निहित रहेको हुन्छ।

तसर्थ अदालतको अवहेलना सम्बन्धी कारबाहीको आधार अभिलेख अदालतसँग सम्बन्धित भएकोले संघीय सर्वोच्च अदालतलाई अभिलेख अदालतको रूपमा स्थापित गरी अवहेलनामा कारबाही गर्न सक्ने अधिकार दिनु आवश्यक देखिन्छ। अब बन्ने संविधानमा संघीय सर्वोच्च अदालत र राज्य उच्च अदालत अभिलेख अदालत हुने हुँदा यी दुवै अदालतलाई आफ्नो र मातहतका अदालत वा निकायको न्यायसम्पादनको कार्यमा अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कारबाही चलाई कानून बमोजिम सजाय गर्न सक्ने अधिकार दिन उपयुक्त हुन्छ।

४.२.१०. न्याय सम्पादनबाहेकको अन्य कार्यमा लगाउन नहुने

कानून बमोजिम निष्पक्ष न्याय सम्पादनका लागि न्यायिक स्वतन्त्रता अनिवार्य शर्त भएकोले न्याय सम्पादन गर्ने व्यक्ति पनि सक्षम, योग्य, निष्ठावान्, निष्पक्ष र सबैप्रति समान व्यवहार गर्छ भन्ने विश्वास स्थापित गराउन सक्ने किसिमको हुनुपर्दछ। न्याय सम्पादनको कार्य अत्यन्त जटिल र सम्वेदनशील भएकोले यस्तो जिम्मेवारी प्रदान गरेको व्यक्तिलाई न्याय सम्पादनबाहेक अन्य काममा लगाउँदा उसको निष्पक्षता र दक्षतामा ह्रास आउन सक्ने भएकोले न्यायाधीशहरूलाई न्याय सम्पादनबाहेक अन्य काममा लगाउनु उचित हुँदैन।

न्याय गरेको र परेको देखिनु पर्ने सिद्धान्तलाई मूर्त्तरूप दिन न्याय सेवासँग सम्बद्ध व्यक्तिको व्यवहार र आचरण पनि महत्वपूर्ण हुने भएकोले न्याय सम्पादनबाहेक अन्य काममा लगाउँदा उसको निष्ठा र निष्पक्षतामा प्रश्न उठ्न जाने सम्भावना भएकोले न्याय सम्पादनमा पनि नकारात्मक असर पर्न जान्छ। न्यायिक मर्यादा, हैसियत वा कानून बमोजिम न्याय सम्पादन गरिने कार्यमा असर पर्ने कार्य

न्यायाधीशबाट हुनु हुँदैन। न्यायाधीश भएको व्यक्ति कानून, कानूनी पद्धति र न्याय प्रशासन जस्ता विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने जस्ता कार्यमा मात्र लगनशील भएर लाग्नु निष्पक्ष र सक्षम न्याय पालिकाको लागि लाभदायक हुन्छ।

यदि न्यायाधीशलाई कानून, कानून पद्धति र न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित विषयबाहेक अन्य कार्यमा लगाउने हो भने त्यसले न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र दक्षतामा नकारात्मक असर पर्न जाने भएकोले यसप्रकारको कार्य स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा अनुरूप हुँदैन। तर राष्ट्रिय रूपमा नै निष्पक्षता कायम गर्नुपर्ने न्यायिक जाँचबुझको काम वा केही खास अवधिको लागि कानून वा न्याय सम्बन्धी अनुसन्धान अन्वेषण वा राष्ट्रिय सरोकारको अन्य जिम्मेवारी दिन सकिने हाम्रो संवैधानिक अभ्यास रहेकोले न्यायिक स्वतन्त्रतामा आँच नआउने गरी यस्ता कार्यमा न्यायाधीशलाई खटाउन सकिने व्यवस्थाले राष्ट्रिय महत्वको विषयमा निष्पक्षता कायम भई त्यसले राष्ट्रमा सकारात्मक असर पार्न सक्छ।

तसर्थ सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूलाई नियुक्ति गर्ने संयन्त्रको सहमतिमा न्याय सम्पादनबाहेक न्यायिक जाँचबुझको काममा वा केही खास अवधिको लागि कानून वा न्याय सम्बन्धी अनुसन्धान, अन्वेषणको काममा लगाउन सक्ने व्यवस्था हुन उपयुक्त देखिन्छ।

४.२.११. निरीक्षण

लिखित संविधान भएका राष्ट्रहरूमा सर्वोच्च अदालतलाई आफ्नो मातहतका अदालतहरू र अन्य न्यायिक निकायहरूको कार्यको निरीक्षण, सुपरीवेक्षण गर्ने तथा तिनीहरूलाई आवश्यक निर्देशन दिने अधिकार प्रदान गरिएको हुन्छ।

सामान्यतया संविधान र कानून बमोजिम गर्नुपर्ने न्याय सम्बन्धी कार्यको उपलब्धिपूर्ण नतीजा हासिल गर्नका लागि सर्वोच्च अदालतले आफ्ना मातहतका अदालतहरूको काम कार्वाही सम्बन्धमा समय समयमा निरीक्षण गर्ने समुचित व्यवस्था गरिएको हुन्छ। निरीक्षणको क्रममा खासगरी मातहत अदालत, निकाय वा अधिकारीसमक्ष विचाराधीन रहेका मुद्दा मामिलाहरू र त्यस सम्बन्धमा गरिनु पर्ने काम कारवाहीहरू कानून बमोजिम भएको छ वा छैन भन्ने कुराको जाँच गरिन्छ। त्यसो गर्दा कानून बमोजिम गर्नुपर्ने काम नभएको वा नहुनु पर्ने काम भए गरेको देखिन आएमा आवश्यक आदेश निर्देशन दिने र त्यसलाई नियमित गर्ने काम सर्वोच्च अदालतले गर्दछ।

निरीक्षणको क्रममा सर्वोच्च अदालतले खासगरी थुनामा रहेका व्यक्तिको मुद्दा बालक, बृद्ध, महिला वा अपांगता भएका व्यक्ति सम्मिलित रहेका मुद्दाहरू र सार्वजनिक सरोकार एवं महत्वका विषयहरू समावेश भएका मुद्दाहरूमा भए गरेका काम कार्वाहीलाई अग्राधिकार दिए नदिएको, सोको कार्वाही किनारा गर्न कति सचेत भई काम गरेको छ र त्यस सम्बन्धमा ढिलासुस्ती वा निकासा दिनमा बेरीत भएको देखिएमा तत्कालै आवश्यक आदेश, निर्देशन र कानून बमोजिम निकासा दिनु पर्नेमा सो समेत सर्वोच्च अदालतले दिन सक्छ।

सारांशमा भन्नु पर्दा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको सिद्धान्त बमोजिम न्याय सम्पादन गर्ने कार्यमा तल्लो तहको अदालतको न्यायाधीशलाई माथिल्लो तहको अदालतको न्यायाधीशको प्रभाव पर्नु हुँदैन। त्यसैले निरीक्षण गर्दा मुद्दाको फैसलामा प्रभाव पार्ने कार्य नभई सामान्यतया कार्यविधिको पालना भएको छ वा छैन भन्ने कुरामा विशेष महत्व दिई न्याय प्रशासनलाई छिटोछरितो र प्रभावकारी बनाउने प्रयास गरिन्छ।

तसर्थ अबको संविधानमा संघीय सर्वोच्च अदालतले आफूलाई सुम्पिएको अधिकार क्षेत्रभित्र रहेर राज्य उच्च अदालतको निरीक्षण, सुपरीवेक्षण गरी आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ।

४.२.१२. प्रधान न्यायाधीशको जिम्मेवारी

नागरिक एवं व्यक्तिको हक अधिकारको संरक्षण गर्ने, कानूनको कार्यान्वयन गर्ने, कानूनको कार्यान्वयनको निरीक्षण गर्ने, संविधान र कानूनको व्याख्या गर्ने, व्यवस्थापिकीय र कार्यपालिकीय कार्यको परीक्षण गर्ने लगायतको जिम्मेवारी भएको न्यायपालिकाको प्रमुख भएको नाताले प्रधान न्यायाधीशमा न्याय सम्पादनबाहेक न्याय प्रशासन सँग सम्बन्धित अन्य जिम्मेवारी पनि रहेको हुन्छ ।

न्याय सम्पादनबाहेक संविधान बमोजिम न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, सरुवा, अनुशासन सम्बन्धी कारबाही बर्खासी र न्याय प्रशासन सम्बन्धी अन्य कुराहरूको पनि अन्तिम जिम्मेवारी प्रधान न्यायाधीशमा नै रहेको हुन्छ। मातहतका अदालत र न्यायिक निकायहरूको निरीक्षण, सुपरीवेक्षण गर्ने एवं न्याय प्रशासन संचालन गर्दा आइपर्ने कठिनाई हटाउन र अन्य आवश्यक व्यवस्था गर्न संविधान र कानूनको अधीनमा रही आवश्यक निर्देशन समेत दिने लगायतका कार्य प्रधान न्यायाधीशका जिम्मेवारीभित्रका विषयवस्तु हुन्। न्याय प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउने अन्तिम जिम्मेवारी लिएको प्रधान न्यायाधीश बराबर परिवर्तन भइरहेको सन्दर्भमा निजको पदावधि चार वर्षको हुने व्यवस्था गर्न र निजको नियुक्ति गर्ने संयन्त्रले निजको अनिवार्य अवकाश हुने उमेरको अधीनमा रही कम्तीमा दुई वर्ष पदावधि कायम हुन सक्ने व्यक्ति मध्येबाट प्रधान न्यायाधीशको नियुक्ति गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउन सकेमा निजले आफ्नो जिम्मेवारी प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्न सक्ने देखिन्छ ।

४.३. राज्य उच्च अदालत

संघीय व्यवस्थामा राज्य उच्च अदालत राज्यस्तरीय न्यायिक प्रणालीको उच्चतम तहको अदालत हो। यो संघीय सर्वोच्च अदालतभन्दा एक तह मुनिको हुन्छ। न्याय प्रशासनमा राज्य उच्च अदालतले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। सामान्यतया एक राज्यमा एक राज्य उच्च अदालत हुनु स्वभाविक भए पनि आवश्यकता र औचित्यको आधारमा कानून बमोजिम दुई वा सोभन्दा बढी राज्यका लागि साझा राज्य उच्च अदालतको व्यवस्था गर्ने गरेको पनि पाइन्छ ।

४.३.१. गठन

राज्य उच्च अदालतमा मुख्य न्यायाधीश र आवश्यकता अनुसार अन्य न्यायाधीशहरू नियुक्त हुन सक्छन्। अदालतको कार्यबोझ हेरेर न्यायाधीशहरूको संख्या निर्धारण गर्न सकिन्छ। त्यसैले यस्तो संख्या संविधानमा नै तोक्नुभन्दा शीघ्र न्यायलाई सुनिश्चित गर्न र अदालतमा मुद्दाको चाप कम गर्न कानूनद्वारा न्यायाधीशको संख्या निर्धारण गर्ने व्यवस्था मिलाउन सकिन्छ ।

४.३.२. न्यायाधीशको नियुक्ति र योग्यता

न्यायाधीशको नियुक्ति र बर्खासीमा कार्यपालिका वा व्यवस्थापिकाको हस्तक्षेप हुन गयो भने त्यसले न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतामा आघात पर्न जान्छ र यस्तो नियन्त्रण वा हस्तक्षेपले न्यायाधीशको स्वतन्त्रतालाई सीमित बनाई दिन्छ। न्यायाधीशहरू स्वतन्त्र र निष्पक्ष भएमा मात्रै न्याय प्रशासनमा जनविश्वास कायम रहन सक्छ भन्ने सिद्धान्त राज्य उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्तिको हकमा पनि लागू हुन्छ ।

यसका लागि न्यायाधीशको नियुक्तिमा कुनै पनि प्रकारको दवाव र प्रभावबाट मुक्त भएमा एवं सरुवा, पदोन्नति र अनुशासनको कारबाही सम्बन्धी व्यवस्था कानूनद्वारा निश्चित भएमा मात्र अदालतलाई स्वतन्त्र र निष्पक्षरूपमा न्याय सम्पादन गर्न बल पुग्दछ। त्यसैले न्यायाधीशको नियुक्ति अत्यन्त महत्वपूर्ण र सम्वेदनशील कार्य हो ।

योग्यताको सम्बन्धमा विचार गर्दा राज्य उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीश हुन हाल पुनरावेदन अदालतका मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीश हुनको लागि निर्धारित योग्यता सरह हुनु उपयुक्त देखिन्छ। कानून व्यवसायी तथा न्याय र कानूनको क्षेत्रमा काम गरी कानूनविद्को रूपमा ख्यातिप्राप्त व्यक्तिबाट राज्य उच्च अदालतको न्यायाधीशमा नियुक्ति गर्दा सेवाभित्रका समकालीन अन्य न्यायाधीश र कर्मचारीको स्तर समेतमा सामन्जस्यता कायम हुने गरी कम्तीमा १५ वर्ष कानून व्यवसायी, तथा न्याय र कानूनको क्षेत्रमा काम गरी कानूनविदको रूपमा ख्याति प्राप्त गरेको हुनु पर्ने व्यवस्था गर्न सकिएको देखिंदैन।

अब बन्ने संविधानमा कानूनमा स्नातकोपाधि प्राप्त गरी जिल्ला न्यायाधीशको पदमा कम्तीमा सात वर्ष काम गरेको वा कानूनमा स्नातक वरिष्ठ अधिवक्ता वा अधिवक्ताको रूपमा कम्तीमा दश वर्ष निरन्तर वकालत गरेको वा कम्तीमा दश वर्ष कानूनको अध्यापन, अन्वेषण वा कानून वा न्याय सम्बन्धी अन्य कुनै क्षेत्रमा निरन्तर काम गरी विशिष्ट कानूनविद्का रूपमा ख्याति प्राप्त गरेको वा न्याय सेवाको राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको पदमा कम्तीमा सात वर्ष काम गरेको नेपाली नागरिक राज्य उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुने व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिन्छ।

४.३.३. न्यायाधीशको पदावधि

न्यायाधीश नियुक्ति जुनसुकै तरिकाबाट गरिएको भए पनि उसको कानूनद्वारा निर्दिष्ट अनिवार्य अवकाश नपाएसम्म वा पदावधि समाप्त नभएसम्म सेवाको संरक्षण हुनुपर्छ र उनीहरूको सेवा अवधिलाई अवकाशको समयसम्मको लागि पूर्ण प्रत्याभूति दिनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेकोले यो व्यवस्था राज्य उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको हकमा पनि लागू हुन्छ।

राज्य उच्च अदालतको व्यवस्था हाम्रो सन्दर्भमा नौलो अभ्यास भएको र यो अदालत पनि राज्य तहको उच्चतम अदालत भएकोले संघीय सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूका हकमा भएको व्यवस्थामा एकरूपता कायम गर्न ६५ वर्ष नपुगेसम्म सेवामा रहने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।

४.३.४. न्यायाधीश पदमुक्त हुने आधार

न्यायाधीशहरूलाई स्वतन्त्र निष्पक्ष र दबावरहित रूपमा न्याय सम्पादन गर्नको लागि उनीहरूको पदावधि सुरक्षित हुनुपर्छ र पदमुक्त हुने आधार सबैले थाहा पाउने गरी सार्वजनिक रूपमा नै उल्लेख गरिनु पर्छ भन्ने मान्यता अनुरूप लिखित संविधान भएका केही देशहरूमा संविधानमा नै र केही देशहरूमा ऐनद्वारा न्यायाधीशहरूको पदमुक्त हुने व्यवस्था गर्ने गरिएको पाइन्छ। सामान्यतया न्यायाधीशहरू पदमुक्त हुने आधारहरूमा सेवा अवधिको लागि तोकिएको उमेरको हद समाप्त भएमा, लिखित रूपमा राजीनामा दिएमा वा मृत्यु भएमा वा महाभियोगको प्रस्ताव पारित भएमा पदमुक्त हुने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ।

महाभियोगको प्रस्ताव पारित गरी पदमुक्त गर्ने प्रक्रिया कारवाही वा बर्खासीसँग सम्वन्धित भएको र अन्य आधारहरू स्वभाविक र नियमित प्रकृतिको भएकाले प्रायः सबै देशहरूमा समान व्यवस्था रहेको पाइन्छ। अबको संविधानमा राज्य उच्च अदालतका मुख्य न्यायाधीश वा न्यायाधीशले लिखित राजीनामा दिएमा, निजको पैंसठ्ठी वर्षको उमेर पूरा भएमा, महाअभियोग प्रस्ताव पारित भएमा वा निजको मृत्यु भएमा पदमुक्त हुने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ।

४.३.५. न्यायाधीश बर्खासीका आधार

बर्खासी सम्बन्धी व्यवस्था न्यायाधीशलाई कारवाही गरी बलपूर्वक पदमुक्त गर्ने व्यवस्थासँग सम्वन्धित छ। सामान्यतया न्यायाधीशहरूको पदावधि संविधान वा कानूनमा नै उल्लेख गरी सुरक्षित गर्ने

गरिएको पाइन्छ तर न्यायाधीशले के कस्तो क्रियाकलाप गरेमा निजलाई बर्खासी गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा पनि स्पष्टरूपले संविधान वा कानूनमा उल्लेख हुनु न्यायिक स्वतन्त्रताका लागि आवश्यक मानिन्छ। न्याय सम्पादनको काम अत्यन्त सम्वेदनशील र महत्वपूर्ण कार्य भएकोले न्यायपालिकाको गरिमा र मर्यादा पनि उच्च हुनुपर्दछ र न्यायाधीशको आचरण र कार्यकुशलताले पनि न्यायपालिकाको गरिमा र मर्यादामा प्रभाव पार्ने भएकोले यदि न्यायाधीशले खराव आचरण प्रदर्शित गर्छ वा निजमा कार्यक्षमताको अभाव छ भने त्यस्तो आचरण र क्षमता प्रदर्शन गर्ने न्यायाधीशलाई बर्खास्त गर्नुपर्ने आधार सिर्जना हुन्छ।

सामान्यतया न्यायाधीशहरूको खराव आचरण वा कार्यक्षमताको अभाव भएमा बर्खास्त गर्न सक्ने व्यवस्था आम रूपमा रहने गरेको पाइन्छ। नेपालको संवैधानिक इतिहास हेर्दा नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ देखि अन्तरिम संविधान, २०६३ सम्मले खराव आचरण वा कार्यक्षमताको अभावमा न्यायाधीशलाई पदमुक्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

संघीय स्वरूपको शासन व्यवस्था अनुरूप न्यायपालिकाको पुनर्संरचना गर्दा राज्य उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको बर्खासीको प्रकृया के हुने भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा राज्य उच्च अदालतलाई राज्य तहको उच्चतम अभिलेख अदालतको रूपमा स्थापित गरी असाधारण अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत रिट जारी गर्ने र सार्वजनिक सरोकारको विवाद हेर्ने अधिकार प्रदान गरिएको सन्दर्भमा कार्यक्षमताको अभाव, खराव आचरण वा इमानदारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालना नगरेको, नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा सजाय पाएको, आचारसंहिताको गंभीर उल्लंघन गरेको कारणले आफ्नो पदीय जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेको आधारमा बर्खासी गर्ने व्यवस्था हुन उपयुक्त देखिन्छ। साथै, शारीरिक तथा मानसिक असक्षमताको कारणले आफ्नो पदीय जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेमा त्यस्तो न्यायाधीशलाई पनि पदमुक्त गर्न सकिने व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ।

४.३.६. अभिलेख अदालत

सामान्यतया अभिलेख अदालतका निर्णय तथा काम कारवाहीहरू प्रमाणको लागि अभिलेख राखिन्छन् र तिनीहरूको प्रामाणिकताको सम्वन्धमा कुनै पनि अदालतमा प्रश्न उठाउन सकिँदैन। अभिलेख अदालतलाई आफू र मातहतका अदालतको अवहेलनामा कारवाही गर्ने अधिकार हुनको साथै यसका आदेश वा प्रामाणिक लिखत सबै अदालत, निकाय वा व्यक्तिलाई बन्धनकारी हुन्छन्। यो अदालतलाई आफ्ना मातहत अदालत वा निकायको निरीक्षण र सुपरीवेक्षण गर्ने तथा आवश्यकता अनुसार निर्देशन दिने अधिकार पनि हुन्छ र यस्तो अदालतको फैसला वा निर्णय सार्वजनिक जानकारीको लागि अनिवार्यरूपमा प्रकाशन गर्ने गरिन्छ।

संघीय स्वरूपमा राज्यको पुनर्संरचना गर्दा राज्य उच्च अदालत राज्य तहको उच्चतम अदालत हुने भएकोले यस अदालतलाई राज्यको अभिलेख अदालतको रूपमा संवैधानिक मान्यता दिई मातहत अदालतको निरीक्षण र सुपरीवेक्षण गर्ने, आफ्नो र मातहतका अदालत वा निकायको न्यायसम्पादनको कार्यमा अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कारवाही चलाई कानून बमोजिम सजाय गर्ने लगायतका अधिकार दिई न्यायिक अधिकारको वितरणका माध्यमबाट संघीय शासन व्यवस्थालाई मूर्त्तरूप दिनुपर्ने देखिएको छ।

४.३.७. राज्य उच्च अदालतको अधिकारक्षेत्र

संघीय व्यवस्था भएको देशमा राज्य उच्च अदालत राज्यस्तरको उच्चतम तहको अदालत भएकोले यस अदालतलाई देवानी तथा फौजदारी र साधारण तथा असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रदान गर्ने गरेको पाइन्छ। शुरू मुद्दा हेर्ने अधिकार पनि कानूनद्वारा निर्धारण गर्न सकिन्छ। संविधान प्रदत्त मौलिक हकको कार्यान्वयन गर्न विभिन्न किसिमका रिट जारी गर्ने अधिकार पनि राज्य उच्च अदालतलाई प्रदान गर्ने

गरिएको पाइन्छ। आफू मातहतका अदालतहरूको निरीक्षण गर्ने र अभिलेख अदालतको नाताले आफ्नो र आफू मातहतका अदालत वा निकायको न्याय सम्पादनको कार्यमा अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कार्वाही चलाई कानून बमोजिम सजाय गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरिन्छ।

४.३.८. साधारण अधिकारक्षेत्र

सामान्यतया साधारण अधिकारक्षेत्र सामान्य कानूनद्वारा व्यवस्थित नियमित उपचारको बाटो हो। यस अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत राज्य उच्च अदालतले मुद्दाको शुरु कारबाही गर्ने, पुनरावेदन सुन्ने, साधक जाँच्ने, निवेदन, प्रतिवेदन सुन्ने लगायतका कार्य गर्दछ। कानूनद्वारा तोकिएको अवस्था र शर्तका आधारमा र कार्यविधि कानूनद्वारा तोकिए बमोजिम राज्य उच्च अदालतले यस अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत सामान्यतया मुद्दामामिला हेर्ने र सामान्य न्याय प्रशासन सञ्चालन गर्ने कार्य गर्दछ।

४.३.९. असाधारण अधिकारक्षेत्र

असाधारण अधिकारक्षेत्र संविधानमा नै व्यवस्था गरिने विशेष किसिमको अधिकार हुने हुँदा यसमा कार्यकारणी वा विधायिकी शक्तिको नियन्त्रण हुँदैन र यस्तो क्षेत्राधिकार प्रदान गर्नुको मूल उद्देश्य नागरिकका संविधान प्रदत्त मौलिक हकहरूको उलङ्घन भएमा त्यसको उपचार प्रदान गर्नु हो। सामान्य अधिकारक्षेत्र अन्तर्गतको नियमित उपचारको बाटो नभएमा वा प्राप्त नियमित उपचार प्रभावकारी नभएमा मात्र असाधारण उपचारको मार्ग अवलम्बन गर्न सकिने भएकोले सामान्य वा नियमित न्यायिक प्रक्रियाबाट उपचार पाउने अवस्था हुँदाहुँदै असाधारण अधिकारक्षेत्रको मार्ग अवलम्बन गर्न सकिँदैन।

४.३.९.१. रिट क्षेत्राधिकार

नागरिकहरूलाई संविधान वा सारभूत कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकारहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि रिट विशेष उपचारात्मक अधिकार हो। जसको माध्यमद्वारा तल्ला अदालत, अर्धन्यायिक निकाय, प्रशासनिक निकायहरू तथा अन्य सार्वजनिक निकायहरूका काम कारबाहीउपर न्यायिक नियन्त्रण कायम गरिन्छ। रिट उच्चतम अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने भएकोले शीघ्र उपचार प्रदान गर्न यसमा विशेष किसिमको कार्यविधि अपनाइन्छ।

रिटको क्षेत्राधिकार मौलिक हकको कार्यान्वयनको लागि अति आवश्यक र अदालतको अत्यन्त महत्वपूर्ण अधिकार भएकोले हाल लिखित संविधानलाई आत्मसात् गरेका विश्वका प्राय सबै देशमा सर्वोच्च न्यायालयको असाधारण अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत राखेर यसको प्रयोग र अभ्यास गरिएको पाइन्छ। संघीय व्यवस्थामा राज्य उच्च अदालत पनि राज्यस्तरको उच्चतम अदालत हुने भएकोले उक्त राज्यको क्षेत्राधिकारभित्र बसोबास गर्ने नागरिकको संविधान प्रदत्त मौलिक हकको अतिक्रमण भएको स्थितिमा संघीय सर्वोच्च अदालतसम्म आउनु पर्ने अवस्था भयो भने सुलभ न्याय प्राप्त गर्नमा बाधा पर्न सक्ने भएकोले मौलिक हकको प्रचलनको लागि बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायतका रिट जारी गर्न सक्ने अधिकार राज्य उच्च अदालतलाई दिनु आवश्यक देखिएको छ। यसबाट न्यायिक अधिकारको विकेन्द्रीकरण हुन गई न्यायमा सहज पहुँच पुग्नुको साथै मौलिक हकको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता आउने देखिन्छ।

४.३.९.२. सार्वजनिक सरोकारको विवाद

समाजको ठूलो हिस्साको स्वार्थलाई प्रतिनिधित्व गर्ने सार्वजनिक सरोकारको विवाद हेर्ने अधिकार राज्य उच्च अदालतलाई दिने गरेको पाइन्छ। सार्वजनिक सरोकार सम्बन्धी अवधारणाको विकास गरीब, निमुखा र सुविधाबाट बञ्चित व्यक्तिहरूलाई सहयोग गर्ने उद्देश्यले भएको हुँदा त्यस्ता व्यक्तिहरूको स्वार्थ

निहित रहेको विषयमा उनीहरूको तर्फबाट अन्य व्यक्तिले पनि अदालतसमक्ष निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

सामाजिक न्यायबाट विमुख समाजको ठूलो हिस्सालाई सामाजिक न्याय प्रदान गर्ने मुख्य उद्देश्यका साथ सार्वजनिक सरोकारको विवादको जन्म भएकोले यसका माध्यमबाट समाजका गरीब र पिछडिएका वर्गहरूको हितको संरक्षण, राज्य र कानूनविहीन अवस्थाको अन्त्य र शोषणरहित समाजको स्थापना गर्ने प्रयास गरिएको हुन्छ ।

सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा रहेको संवैधानिक विधिशास्त्रीय मान्यता अनुसार जो व्यक्तिहरू ज्ञान, शिक्षा वा आर्थिक स्रोतको अभावका कारणले पिछडिएका छन्, त्यस्ता व्यक्तिहरू त्यही पिछडिएको कारणले मात्र न्यायको अधिकारबाट बञ्चित हुनु हुँदैन र उनीहरूको पनि न्यायमा पहुँच हुनुपर्छ भन्ने हो । त्यसैले सरकारका काम कारवाहीहरू त्यस्ता पिछडिएका वर्गप्रति लक्षित नभएमा वा त्यस्ता वर्गहरूलाई प्रतिकूल असर पर्ने किसिमका भएमा त्यस्ता वर्गहरूको तर्फबाट जोसुकैले पनि अदालतसमक्ष निवेदन दिन सक्ने र अदालतले पनि सम्बन्धित निकायलाई तिनीहरूको संवैधानिक र कानूनी दायित्वका बारेमा ध्यानाकर्षण गराई कानूनको शासन केही सीमित सुविधाभोगी सामन्तवादी स्वार्थमा मात्र सीमित हुन नदिई कुनै शक्ति, ओहोदा वा सम्पत्तिको भेदभावविना सबैमा समान रूपले लागू गर्न सकृय भूमिका खेल्न सक्छ ।

यसर्थ सार्वजनिक सरोकारको विवाद सामाजिक न्याय प्रदान गर्ने र न्यायमा सहज पहुँच पुऱ्याउने विषयसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित भएकोले यस प्रकारको अधिकार संघीय सर्वोच्च अदालतमा मात्र सीमित नराखी राज्यको उच्चतम अदालतको रूपमा रहने राज्य उच्च अदालतलाई पनि प्रदान गरिएमा न्यायिक सकृयताका माध्यमबाट न्यायमा सहज पहुँच नभएका जनताको मौलिक हकको कार्यान्वयन र सामाजिक न्यायको प्रवर्धनमा सहयोगी हुने देखिंदा यस प्रकारको सार्वजनिक सरोकारको विवाद हेर्ने क्षेत्राधिकार राज्य उच्च अदालतलाई दिई न्यायिक अधिकारलाई संघीय संरचना अनुरूप विकेन्द्रित गर्न उपयुक्त देखिएको छ ।

४.३.९.३. अवहेलनामा कार्वाही गर्ने अधिकार

समान्यतया आफू र आफ्नो मातहतका अदालतहरूको अवहेलनामा कारबाही गर्ने अधिकार अभिलेख अदालतलाई हुन्छ। संघीय राज्य प्रणालीमा एकीकृत ढाँचाको न्यायपालिकाको व्यवस्था गर्ने संवैधानिक व्यवस्था भएका मुलुकमा राज्यको उच्चतम तहको अदालत राज्य उच्च अदालतलाई अभिलेख अदालतको रूपमा संवैधानिक मान्यता प्रदान गर्ने गरेको पाइन्छ ।

कानून बमोजिम अदालतबाट न्याय सम्पादन गर्ने र न्यायको माग गर्ने कार्यमा बाधा अवरोध वा अनुचित प्रभाव पार्ने तथा अदालत वा न्यायाधीशको सम्मान वा मर्यादा वा प्रतिष्ठामा आघात पुऱ्याउने किसिमको कार्यले अदालतको मर्यादामा आँच पुग्नजाने भएकोले यस्तो कार्य न्यायिक स्वतन्त्रता विपरीत हुन्छ। अदालतको आज्ञा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा वा निरादर गर्नु, न्याय प्रशासनको कार्यप्रति जनताको अविश्वास वा अनास्था हुने कुनै कार्य गर्नु वा अदालतको सम्मान, मर्यादा वा प्रतिष्ठामा आघात पुग्ने कार्य गर्नु अवहेलनाजनक कार्य हुन्छ ।

यो अधिकारको प्रयोग न्यायाधीशहरूले गरेका गैरकानूनी कार्यउपर बचाउ गर्नका निमित्त नभई अदालतप्रति जनआस्था घटाउने नियतबाट टीकाटिप्पणी वा हस्तक्षेप गरी न्याय सम्पादनको कार्यमा अवरोध उत्पन्न गरेमा त्यस्तो कार्यलाई दण्डित गरिनु पर्छ भन्ने धारणा अवहेलना सम्बन्धी व्यवस्थामा अन्तर्निहित रहेको हुन्छ ।

हाम्रो परिप्रेक्ष्यमा राज्य उच्च अदालतलाई आफ्नो र आफू मातहत अदालतको न्यायसम्पादनको कार्यमा अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कारबाही चलाई कानून बमोजिम सजाय

गर्न पाउने अधिकार दिंदा न्यायाधीशलाई स्वतन्त्र र निर्भीकतापूर्वक आफ्नो कर्तव्य पालन गर्न सहज हुने र अदालतको मर्यादा, सम्मान वा प्रतिष्ठामा आघात पर्नबाट बचाई अदालत प्रतिको जनआस्थालाई अक्षुण्ण राख्न मद्दत पुग्ने भएकोले अबको संविधानमा त्यस किसिमको व्यवस्था गरिनु उपयुक्त देखिन्छ।

४.३.१०. निरीक्षण

सामान्यतया मातहत अदालत, निकाय वा अधिकारीसमक्ष विचाराधीन रहेका मुद्दा मामिलाहरू र त्यस सम्बन्धमा गरिनु पर्ने काम कार्वाहीहरू कानून बमोजिम भएको छ वा छैन भन्ने कुराको जाँच गर्न माथिल्लो तहको अदालतलाई अधिकार प्रदान गर्ने गरिन्छ। राज्य उच्च अदालत संघीय सर्वोच्च अदालतभन्दा तल्लो तहको र राज्यको उच्चतम तहको अदालत भएकोले यस अदालतलाई पनि आफू मातहतका अदालत, निकाय वा अधिकारीसमक्ष विचाराधीन रहेका मुद्दाको कामकारबाहीका सम्बन्धमा निरीक्षण गर्ने अधिकार प्रदान गर्ने गरिएको पाइन्छ।

स्वतन्त्र न्यायपालिकाको मान्यता बमोजिम माथिल्लो तहको अदालत वा न्यायाधीशबाट पनि न्याय सम्पादन गर्ने व्यक्ति अनुचित प्रभावमा पर्नु हुँदैन। त्यसैले निरीक्षण गर्दा फैसलाको ठीक बेठीक जाँच्ने वा तल्लो तहको न्यायाधीशलाई निर्णय गर्नमा प्रभाव पार्ने नभई मुद्दाको कामकारबाहीहरू कानून बमोजिम भएको छ वा छैन र कानून बमोजिम कार्यविधिको पालना भएको छ वा छैन भन्ने विषयमा जाँच गरी आवश्यक निर्देशन समेत दिने गरिन्छ।

अब बन्ने संविधानमा राज्य उच्च अदालतको स्थान राज्यको उच्चतम अदालतको रूपमा रहने भएकोले यसको क्षेत्राधिकारभित्रका मातहत अदालत, निकाय वा अधिकारीका काम कारबाहीका सम्बन्धमा निरीक्षण गर्ने अधिकार प्रदान गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

४.४. जिल्ला/स्थानीय अदालत

जिल्ला/स्थानीय क्षेत्रभित्रका मुद्दाहरू हेर्ने सामान्य अधिकार क्षेत्र भएको पहिलो तहको अदालतलाई शुरू अदालत भनिन्छ। हालसम्म नेपालको सन्दर्भमा यस्तो अदालतको रूपमा जिल्ला अदालत रहेको छ। शुरू तहबाट फैसला भएका विवादहरूउपर माथिल्लो अदालतमा पुनरावेदन गर्न सकिने भए पनि पुनरावेदन अदालतले शुरू अदालतले जस्तो तथ्य प्रमाण बुझी विवादको निरूपण गर्ने नभई शुरू अदालतले गरेको इन्साफ मिले नमिलेको जाँची सो फैसला सदर वा बदर गर्ने भएकोले शुरू अदालतलाई तथ्यगत विवाद निरूपण गर्ने अन्तिम अदालत पनि भन्ने गरिन्छ।

यस्ता जिल्ला/स्थानीय अदालतमा महिलाको घरेलु हिंसासँग सम्बन्धित विवाद, बाल अधिकारसँग सम्बन्धित विवाद, दलितको छुवाछुत सम्बन्धी विवाद र आदिवासी, जनजाति, मधेशी, मुस्लिम लगायतका अल्पसंख्यक समुदायको सांस्कृतिक, धार्मिक एवं परम्परागत कानून र प्रथाद्वारा उत्पन्न हुने विवादहरूलाई समाधान गर्न प्रादेशिक कानून बमोजिम जिल्ला/स्थानीय अदालतमा छुट्टै इजलास वा त्यसको मातहतमा छुट्टै अदालत गठन गर्न सकिने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ।

४.४.१. गठन

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ जारी हुनु अघिको संवैधानिक संरचनाभित्र सर्वोच्च अदालतलाई मात्र समेटी सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी आवश्यकता अनुसार जिल्ला र अञ्चल अदालतको स्थापना गर्न सक्ने र अदालतको संख्या थपघट गर्न सक्ने व्यवस्था थियो। तर वि. सं. २०४७ सालको संविधानले जिल्ला तथा पुनरावेदन अदालतलाई पनि संवैधानिक मान्यता प्रदान गरेको देखिन्छ भने नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि त्यसैलाई निरन्तरता दिएको छ।

संघीय ढाँचामा राज्यको पुनर्संरचना गर्दा कायम हुने राज्यभन्दा तल्लो तहको जिल्ला वा स्थानीय एकाइमा मुद्दाको चापलाई दृष्टिगत गरी राज्यको कानून बमोजिम आवश्यक संख्यामा न्यायाधीश रहन सक्ने गरी जिल्ला/स्थानीय अदालतको स्थापना हुनु पर्ने देखिएको छ।

४.४.२. न्यायाधीशको नियुक्ति र योग्यता

न्यायालयलाई संगठनात्मक स्वतन्त्रता प्रदान गर्नको लागि न्यायाधीशहरूको नियुक्ति हुने मापदण्ड, नियुक्तिको लागि चाहिने योग्यता र सेवाका शर्तहरू, बढुवा, सरुवा, बर्खासी प्रक्रिया कार्यपालिका र विधायिकाको हस्तक्षेपबाट मुक्त हुनुपर्छ भन्ने मान्यतालाई विश्वका धेरै देशले अंगीकार गर्ने गरेको पाइन्छ र हाम्रो हकमा पनि यो व्यवस्था अति आवश्यक देखिन्छ।

जिल्ला/स्थानीय अदालत शुरू तहको अदालत भएको हुँदा सो अदालतका न्यायाधीशहरूमा मुद्दाको शुरू कारवाही र किनारा सम्बन्धी न्यायिक प्रकृयागत ज्ञान एवं अनुभव हुनु अनिवार्य हुन्छ। यसै तथ्यलाई दृष्टिगत गरी २०४७ सालको संविधानले जिल्ला अदालतको न्यायाधीश पदमा नियुक्ति हुनको लागि कानूनमा स्नातकोपाधि प्राप्त गरी न्याय सेवाको राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीमा कम्तीमा चार वर्ष सेवा गरेको हुनु पर्ने व्यवस्था गरिएकोमा वर्तमान अन्तरिम संविधानले तीन वर्ष न्याय सेवाको राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीमा काम गरेको हुनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ।

यसैगरी अन्तरिम संविधानले परिक्षा प्रणालीबाट जिल्ला न्यायाधीशको छनौट गर्ने नयाँ व्यवस्था गरेका देखिन्छ र यस्तो परिक्षामा सहभागी हुन कानूनमा स्नातक अधिवक्ताको रूपमा कम्तीमा आठ वर्ष वकालत गरेको नेपाली नागरिक हुनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। तर उक्त व्यवस्थाले न्याय सेवामा कार्यरत अधिकृत कर्मचारी, कानूनको प्राध्यापनमा संलग्न व्यक्तिहरू तथा कानून र न्यायको क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान गरेको व्यक्तिहरू परीक्षामा सम्मिलित हुन नपाउने संकुचित व्यवस्था गरिएकोले हालसम्म कार्यान्यनमा आउन सकेको छैन।

स्थानीय अदालत शुरू तहको अदालत भएको हुँदा सो अदालतमा न्यायाधीश हुने व्यक्ति मुद्दाको शुरू कारवाही र किनारा सम्बन्धी कार्यविधिको पूर्ण ज्ञान एवं अनुभव भएको व्यक्ति हुनु अनिवार्य हुने भएकोले स्थानीय न्यायाधीश नियुक्ति गर्दा निश्चित योग्यता र अनुभव आवश्यक पर्ने देखिन्छ।

तसर्थ, कानूनमा स्नातकोपाधि प्राप्त गरी न्याय सेवाको राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीको पदमा कम्तीमा तीन वर्ष काम गरेको वा कानूनमा स्नातक भई अधिवक्ताको रूपमा निरन्तर कम्तीमा आठ वर्ष वकालत गरेको वा कानूनको अध्यापन, अन्वेषण वा कानून वा न्याय सम्बन्धी अन्य कुनै क्षेत्रमा निरन्तर कम्तीमा आठ वर्ष काम गरेको नेपाली नागरिक स्थानीय अदालतको न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ।

उल्लेखित योग्यताका अतिरिक्त न्यायाधीश हुने व्यक्ति क्षमतावान, न्यायप्रति निष्ठावान् र उच्च नैतिक चरित्र भएको हुनु पर्ने भएकोले स्थानीय न्यायाधीशको हकमा पनि यो व्यवस्था लागू हुने देखिन्छ।

४.४.३. न्यायाधीशको पदावधि

न्यायाधीशको पदावधि संविधान वा कानूनमा नै निश्चित गरिनु पर्छ जसको कारण न्यायाधीशहरू आफूसमक्ष आएका विवादलाई कुनै पनि कोणबाट हुने प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष बन्देज, प्रभाव, दवाब, धम्की र हस्तक्षेपविना निष्पक्ष रूपमा तथ्यहरूको मूल्यांकन र कानून बमोजिम निर्णय दिन सक्षम हुन्छन् भन्ने अवधारणा स्थानीय न्यायाधीशको हकमा पनि लागू हुन्छ।

हालसम्म जिल्ला अदालतका न्यायाधीशहरू ६३ वर्ष उमेर पूरा नभएसम्म आफ्नो पदमा बहाल रहने संवैधानिक व्यवस्था कायम रहेको र सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको उमेरको हद ६५ वर्ष

रहेको अवस्थामा त्यसलाई एकरूपता कायम गर्न स्थानीय न्यायाधीशको हकमा पनि ६५ वर्ष उमेर पूरा नभएसम्म आफ्नो पदमा वहाल रहने व्यवस्था हुन उपयुक्त देखिएको छ।

४.४.४. न्यायाधीश पदमुक्त हुने आधार

स्वतन्त्ररूपले न्यायिक निर्णयको घोषणा गर्ने न्यायाधीशको अधिकारमा राज्यका अन्य अंगहरू लगायत न्यायपालिकाकै कुनै तहगत संगठन वा ओहदा वा तहवाट पनि हस्तक्षेप हुनु हुँदैन भन्ने अवधारणा अनुरूप न्यायाधीशलाई निर्भीक रूपमा न्याय सम्पादन गर्न निजको पदमुक्त हुने आधार निश्चित र स्पष्ट हुनुपर्छ भन्ने मान्यता अनुरूप स्थानीय न्यायाधीशको पदमुक्त हुने आधार पनि स्पष्ट हुनु आवश्यक हुन्छ।

सामान्यतया संविधानले तोकेको उमेरको हद समाप्त भएमा वा लिखित रूपमा राजीनामा दिएमा वा मृत्यु भएमा वा बर्खास्त गरिएमा पदमुक्त हुने हालसम्म कायम रहँदै आएको पदमुक्त हुने आधार स्थानीय न्यायाधीशको हकमा पनि लागू हुनु पर्ने देखिन्छ।

४.४.५. न्यायाधीश बर्खासीका आधार

अदालतको तह जुनसुकै भए पनि त्यहाँबाट सम्पादन हुने न्यायको महत्व कम र बढी नहुने हुँदा न्यायाधीशको आचरण, दक्षता तथा इमानदारिताको मात्रामा पनि घटीबढी हुनु हुँदैन। संघीय सर्वोच्च अदालत वा राज्य उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूका हकमा कायम गरिएको कार्यक्षमताको अभाव, खराब आचरण वा इमानदारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन नगरेको, नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा सजाय पाएको, आचारसंहिताको गंभीर उल्लंघन गरेको आधारमा स्थानीय न्यायाधीशलाई नियुक्ति गर्ने निकायले आवश्यकता अनुसार जाँचबुझ समिति गठन गरी उक्त समितिको प्रतिवेदनको आधारमा नियुक्ति गर्ने निकायको निर्णय बमोजिम बर्खासी हुने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। साथै शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफ्नो पदीय जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेको आधारमा पनि न्यायाधीशलाई पदमुक्त गर्ने व्यवस्था हुन उपयुक्त हुन्छ।

४.४.६. जिल्ला/स्थानीय अदालतको अधिकारक्षेत्र

सामान्यतया जिल्ला/स्थानीय अदालतको अधिकार क्षेत्र कानूनद्वारा निर्धारण गर्ने गरिएको पाइन्छ। जिल्ला/स्थानीय अदालतले सामान्य अवस्थामा मुद्दाहरूको शुरू कारवाही र किनारा गर्ने भएकोले कानूनमा अन्यथा व्यवस्था गरिएको अवस्थामा बाहेक आफ्नो क्षेत्रभित्रका सबै मुद्दाहरूको शुरू कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार जिल्ला/स्थानीय अदालतमा अन्तरनिहित रहेको हुन्छ।

मुद्दाको प्रकृति अनुसार कतिपय विशेष प्रकारका मुद्दाहरूको शुरू कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार जिल्ला/स्थानीय अदालतलाई नहुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ भने कतिपय सानातिना मुद्दा मामिलाको शुरू कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार जिल्लाका अर्धन्यायिक निकायहरूलाई प्रदान गरिएको हुन्छ। यसैगरी कतिपय सामान्य प्रकृतिका विवादहरू हेर्न सक्ने अधिकार मेलमिलाप केन्द्र तथा स्थानीय निकायहरूलाई पनि दिन सकिन्छ। यस्ता कतिपय अपवादहरू बाहेक सबै मुद्दाहरूको शुरू कारवाही र किनारा जिल्ला/स्थानीय अदालतले गर्नुपर्ने हुन्छ। यस अर्थमा राज्य उच्च अदालत वा संघीय सर्वोच्च अदालतले शुरू कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार भएका मुद्दाहरू र अन्य विशेष प्रकारका मुद्दाहरू बाहेक आफ्नो अधिकार क्षेत्र अन्तर्गतको प्राय सबै मुद्दाहरूको शुरू कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार जिल्ला/स्थानीय अदालतमा हुन्छ। यसबाहेक कुनै अपराध वा अपकार्य (tort) का सम्बन्धमा कानूनमा अदालत सम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था नभएको मुद्दामामिलाहरू पनि शुरू तहमा जिल्ला/स्थानीय अदालतले नै हेर्नु पर्ने हुन्छ।

जिल्ला/स्थानीय अदालतलाई कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका सम्पूर्ण मुद्दाको शुरू कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार, बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदन हेर्ने अधिकार, अर्धन्यायिक निकायले गरेका निर्णयउपर पुनरावेदन सुन्ने अधिकार, प्रान्तीय कानूनद्वारा स्थापित न्यायिक निकायले गरेका निर्णयउपर पुनरावेदन सुन्ने अधिकार, न्यायसम्पादनको कार्यमा अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ ।

४.५. मेलमिलाप केन्द्र

विवादको समाधान अनौपचारिक रूपमा खोज्ने पद्धतिलाई मेलमिलाप भन्न सकिन्छ । पक्षहरूको सहमतिमा संचालन गरिने सहभागितामूलक प्रकृया भएकोले मेलमिलापले विवादका पक्षहरू बिचको समस्याको कारण र त्यसको समाधानको उपाय पत्ता लगाउने उद्देश्य राखेको हुन्छ । पक्षहरूको सकृय सहभागिता सहितको र आत्मनिर्णययुक्त मेलमिलाप प्रक्रियाले विवाद समाधानको छिटोछरितो, कम खर्चिलो र शान्तिपूर्ण माध्यमलाई प्रोत्साहित गर्नुको साथै न्यायमा जनताको सहज पहुँचलाई समेत सुनिश्चित गर्दछ । यसले विवाद समाधानको औपचारिक पद्धतिमा लाग्ने वैयक्तिक तथा संस्थागत श्रोत साधनको अनावश्यक खर्च घटाउँछ ।

अदालती संरचनाबाट न्याय संपादन गर्ने राज्यको परम्परागत अवधारणा कार्यविधिगत जटिलताको कारण ढिलाइ हुने भएकोले शीघ्र र सुलभ न्याय संपादन गर्न जिल्ला/स्थानीय तहमा नै न्यायिक अधिकार दिइनु पर्ने र विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने मान्यताको विकास भएको पाइन्छ । आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्यमा अदालतबाहिर नै वार्ता, मेलमिलाप, समन्वय, मध्यस्थता र मिश्रित व्यवस्था जस्ता विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरूबाट विवाद समाधान गर्ने पद्धतिले मान्यता पाउँदै आएको छ ।

विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरू अदालत विरुद्धको अवधारणा नभई अदालतको परिपूरकको रूपमा विकसित भएको सिद्धान्त हो । वर्तमान विश्वमा मुद्दाको ठूलो संख्या यही विवाद समाधानका वैकल्पिक प्रक्रियाबाट समाधान हुने गरेको देखिन्छ । विशेष गरी देवानी, व्यापारिक, औद्योगिक, पारिवारिक विवाद समाधानका लागि वैकल्पिक उपायहरू प्रयोग भई आएकोमा यसको दायरामा विस्तार भई कतिपय फौजदारी विवादका क्षेत्रमा पनि यसको प्रयोग हुन थालेको पाइन्छ ।

चीन र हङकङमा धेरै पहिलेदेखि नै विवाद समाधानका वैकल्पिक प्रक्रियाहरूद्वारा समाधान गर्ने पद्धति प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । अमेरिका, बेलायत, अष्ट्रेलिया, न्यूजिल्याण्ड, क्यानडा, फिलिपिन्स, भारत, श्रीलंका लगायतका विभिन्न देशमा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायको विभिन्न स्वरूपको प्रयोग भएको देखिन्छ । भारतमा लोकअदालतको अवधारणा समेतको विकास भई जिल्ला/स्थानीय तहमा विवाद समाधानका लागि यो व्यवस्था अत्यन्त लोकप्रिय बनेको छ ।

न्यायपालिकाको पुनर्संरचना गर्दा नेपालको सन्दर्भमा पनि मेलमिलाप केन्द्र जस्ता विवाद समाधानका लागि वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गरी त्यस्ता निकायले मेलमिलाप गरेको विषय प्रमाणिकरण गरी अभिलेख राख्ने, मेलमिलाप हुन नसके त्यसको निस्सा लिई सम्बन्धित पक्ष नियमित अदालतमा जान सक्ने व्यवस्था गर्न सकेमा शीघ्र न्याय प्राप्त गर्ने जनताको अधिकार सुनिश्चित हुने देखिन्छ ।

साथै जनताको न्यायमा सहज पहुँच पुऱ्याउने उद्देश्यले महिलाको घरेलु हिंसासँग सम्बन्धित विवाद, बाल अधिकारसँग सम्बन्धित विवाद र आदिवासी, जनजाति, मधेसी दलित, मुस्लिम लगायतका अल्पसंख्यक समुदायको सांस्कृतिक, धार्मिक एवं परम्परागत कानून र प्रथाद्वारा उत्पन्न हुने विवादहरूलाई समाधान गर्न जिल्ला/स्थानीय अदालतभन्दा तल प्रादेशिक कानून बमोजिम आवश्यकता अनुसार विभिन्न अदालत गठन गर्न सकिने व्यवस्था गरी लोकअदालत वा जन अदालत वा मेलमिलाप केन्द्र वा गाउँ वा

नगरस्तरीय अदालत गठन गर्न र त्यस्ता निकायलाई राज्यले प्रादेशिक कानून बमोजिम आवश्यकतानुसार अधिकार क्षेत्र तोक्न सक्ने र त्यस्ता निकायले गरेको निर्णयउपर जिल्ला/स्थानीय अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था हुन उपयुक्त हुन्छ।

४.५.१. अदालत अवस्थित

विवाद समाधानका लागि विवादका पक्षहरू अदालतमा उपस्थित भएपछि दुवै पक्षको कुरा सुनेर प्रमाणको मुल्यांकन गरी न्यायाधीशले फैसला वा निर्णय सुनाउने औपचारिक प्रणालीमा पनि सकभर पक्षहरूलाई नै आ-आफ्ना शर्त मान्ने गरी मिलापत्र गर्न अभिप्रेरित गर्ने कुरा नेपालमा संहिताबद्ध कानूनको प्रारम्भदेखि नै व्यवहारमा रहेको पाइन्छ। वि.सं. १९१० सालको मुलुकी ऐनको अदालती बन्दोबस्तको महलको २२९ नं. मा सरकारवादी हुने मुद्दा र चोरी, आगलागी, भातपानी, करणी सम्बन्धी मुद्दा, घूस मुद्दा, घूसको नालिस नपरेको भए पनि अरू परेको मुद्दाका वादी प्रतिवादीबाट वा प्रमाणलाई पेश भएको कागजपत्रबाट सरकारीया बहालवाला जागीरदारले घूस खाए मागेको कुरा देखिन आएको मुद्दा र अंगभंग भएको कुटपिट मुद्दामा मिलापत्र गराउन हुँदैन, यीबाहेक अरू गैह्र मुद्दामा मिल्छौं भनेमा कायलनामा वा फैसला नभएसम्म ... ... मिलापत्र गराई छिन्न हुन्छ ... ... भन्ने प्रावधान रहेको पाइन्छ। साविक मुलुकी ऐनको यो व्यवस्था केही परिमार्जन सहित अहिले पनि कायमै रहेको छ।

मिलापत्र गराउँदा वादी दावीमा मात्र सीमित रही मिलापत्र गराउन सक्ने अधिकार हाल जिल्ला/स्थानीय अदालतलाई भएकोले त्यसमा विस्तार गरी वादी तथा प्रतिवादीले स्वतन्त्र सहमतिका आधारमा पालना गर्न मञ्जूर गरेको कानून बमोजिमको जुनसुकै शर्तमा पनि मिलापत्र गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएमा छिटोछरितोरूपमा विवाद समाधान गर्न सहयोगी भई जनताले न्यायको अनुभूति गर्न सक्ने स्थिति देखिन्छ।

४.५.२. स्थानीय निकायस्थित मेलमिलाप केन्द्र

गाउँ छरछिमेकमा दैनिक व्यवहारको क्रममा उत्पन्न हुने सानातिना विवादहरू एकै पटक अदालतमा नपुऱ्याई त्यसको समाधान स्थानीय निकायबाट नै खोज्ने कार्यलाई हाम्रो न्यायिक परम्पराले धेरै पहिलेदेखि स्वीकार गरी आएको पाइन्छ। यसैलाई निरन्तरता दिँदै हाल विद्यमान स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र त्यसको नियमावली समेतले सानातिना देवानी प्रकृतिका विवादहरू स्थानीय तहबाटै निर्णय गर्ने गरी व्यवस्था गरेको भए पनि त्यसलाई लागू भने हालसम्म गर्न नसकिएकोले उक्त व्यवस्था प्रभावकारी हुन सकेको छैन। यो व्यवस्थालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन प्रादेशिक कानूनद्वारा व्यवस्थित गरी जनतालाई न्यायमा सहज पहुँच पुऱ्याउन सहयोगी हुने देखिन्छ।

४.५.३. सामुदायिक मेलमिलाप केन्द्र

वर्तमान समयमा कतिपय राष्ट्रहरूमा समुदायबाट नै मेलमिलापको प्रक्रियाद्वारा विवाद समाधान गर्ने उपायहरूको बढी प्रयोग भइरहेको देखिँदा न्यायलाई शीघ्र, सुलभ र कम खर्चिलो बनाउन एवं न्यायमा आम जनताको सहज पहुँचलाई सुनिश्चित गर्न समुदायबाटै विवादहरू समाधान गर्ने व्यवस्था हुनु पर्ने देखिन्छ। गंभीर र संगीन प्रकृतिका अपराधसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू र संवैधानिक एवं जटिल कानूनी प्रश्न निहित भएका विवादहरू बाहेक समाजलाई असर नपार्ने सानातिना फौजदारी प्रकृतिका विवादहरू समेत सामान्य अदालतबाट भन्दा बाहिरै समाधान गर्न विवाद समाधानका वैकल्पिक माध्यमका उपयुक्त उपायहरू प्रयोग गर्न सकिने सिद्धान्तलाई स्वीकार गर्नु समसामयिक हुने देखिन्छ।

न्यायमा आम जनताको सहज पहुँचका लागि राज्यको न्यायिक अधिकार अदालत र न्यायिक निकायमा मात्र सीमित नगरी समुदायमा नै विवाद समाधानका वैकल्पिक माध्यमका उपयुक्त उपायहरू अवलम्वन गर्ने सिद्धान्तलाई राज्यले मान्यता दिनु आवश्यक छ।

४.५.४. मध्यस्थता

विशेष गरी वाणिज्य, व्यापार, व्यवसाय एवं आर्थिक प्रकृतिका विवाद अन्तर्गत करार, ऋण असुली, रकमको भुक्तानी, श्रमिक र व्यवस्थापन बीचमा उत्पन्न हुने विवाद, ट्रेडमार्क पेटेन्ट जस्ता प्रकृतिका विवादहरू पर्दछन्। त्यस्ता विवादहरू समयमै समाधान नभएमा विवादका पक्षहरूबीच व्यावसायिक सम्बन्ध र व्यापार व्यवसाय अगाडि बढ्न नसक्ने भएकोले व्यावसायिक सम्बन्धले निरन्तरता पाउँदैन जसको नकारात्मक प्रभाव विवादका दुवै पक्षलाई पर्दछ। तसर्थ यस्ता प्रकारका विवाद मध्यस्थताबाट समाधान गर्दा परिणाम पक्षको नियन्त्रणभन्दा बाहिर नजाने, विवाद समाधानमा पक्षहरूलाई धेरै विकल्प हुने, व्यावसायिक सम्बन्धको संरक्षण भई व्यापारिक सम्बन्ध नबिग्रने, विवाद कम खर्चिलो र छोटो समयमा समाधान हुने भएकोले समय वचत हुने, स्वतन्त्र इच्छाले दुवै पक्षको हितमा आधारित समाधान खोजिने प्रयत्न हुने हुँदा परिणामबाट पक्षहरू बढी सन्तुष्ट हुने, विवाद समाधान हितमा आधारित हुने हुँदा दुवै पक्षले जीतको अनुभूति गर्ने, अदालत जानुपूर्व नै समाधान हुने भएकोले यो विवाद समाधानको उपयोगी उपाय हो।

यसरी विवाद समाधान गर्दा तटस्थ र निष्पक्ष तेश्रो पक्षको उपस्थितिमा विवाद समाधान हुने, निर्णय गर्दा पक्षहरूलाई बढी महत्व दिइने, स्वेच्छिक र अनौपचारिक प्रक्रिया अवलम्बन हुने र गोपनीयता कायम हुने जस्ता कारणले यो उपयोगी मानिन्छ। न्यायमा सहज पहुँच पुऱ्याउन र छिटोछरितो कम खर्चिलो न्याय प्राप्त गर्ने जनताको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न मध्यस्थताको माध्यमबाट विवाद समाधान गर्ने व्यवस्थाको अवलम्वन गर्नु उपयुक्त हुने देखिएको छ।

४.६. विशिष्टीकृत अदालत

विशिष्टीकृत अदालत कुनै पनि देशको न्याय प्रणालीको महत्वपूर्ण भागको रूपमा विकास भएको पाइन्छ। आधुनिक राज्य व्यवस्थामा सरकारको कामको क्षेत्र र प्रकृतिमा विस्तार भएको कारण त्यस्ता विषयमा विशिष्टीकृत ज्ञान र सीपका आधारमा शीघ्र, सुलभ, कम खर्चिलो र वास्तविक न्याय दिलाउने आसयले विशेष प्रकृतिका विवाद समाधान गर्न विशिष्टीकृत अदालत स्थापना गरी न्याय सम्पादन गर्ने अवधारणा विकास भएको पाइन्छ। संक्षिप्त र सरलीकृत कार्यविधि प्रयोग गरी शीघ्र न्याय प्रदान गर्ने उद्देश्यले विशिष्टीकृत अदालतको अवधारणा आएकोले जनताको न्यायमा सहज पहुँच बढाउन र नियमित अदालतको कार्यबोझ घटाउन समेत यो अवधारणा उपयोगी मानिन्छ। यसै मान्यतालाई संवैधानिकता प्रदान गर्न आधुनिक कालमा निर्मित संविधानहरूले नियमित अदालतका अतिरिक्त खास किसिम र प्रकृतिका मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्न कानूनद्वारा अन्य अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना गर्न सकिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

सामान्य अदालतका न्यायाधीशहरू सबै विषयमा सामान्य जानकारी राख्ने (Generalist) र विशिष्टीकृत अदालत वा न्यायाधिकरणका न्यायाधीशहरू सम्बन्धित विषयका विशेषज्ञ (Specialist) हुन्छन्। खास विषयका र खास प्रकृतिका विवादहरूमा सम्बन्धित विषयका ज्ञाताहरूद्वारा छिटोछरितो र कम खर्चिलो रूपमा विवाद निराकरण गरी सम्बन्धित विषयगत क्षेत्रको न्याय व्यवस्थामा सुधार ल्याउन, विश्वको बदलिँदो विकसित परिवेश अनुकूल व्यावसायिकताको विकास गर्न, सो अनुरूप उत्पन्न हुने नयाँ-नयाँ विवादको प्रभावकारी निरूपण गर्न, विशेषज्ञताको आधारमा विवादहरूको निर्णय गर्न, उचित समयमै न्यायको अनुभूति दिलाउन र न्यायमा सहज पहुँच पुऱ्याउनका लागि सामान्य अदालतबाहेक विशिष्टीकृत अदालतको गठन गर्ने अवधारणाको विकास भएको पाइन्छ।

सर्वप्रथम नागरिक वा 'कन्टिनेन्टल कानून प्रणाली' अवलम्बन गर्ने देशहरू विशेष गरी फ्रान्सबाट यस्ता विशिष्टीकृत अदालतको गठन गर्ने व्यवस्था भए पनि हाल विश्वका जुनसुकै कानूनी प्रणाली अपनाएका देशहरूमा पनि यस्ता विशिष्टीकृत अदालतको अवधारणालाई स्वीकार गरिएको पाइन्छ।

खास प्रकारका मुद्दाको लागि नै विशिष्टीकृत अदालतको गठन गरिने भएकोले सम्बन्धित ऐनले नै छिटोछरितो कार्यविधि निर्धारण गर्ने हुँदा अनावश्यक ढिलाइ नहुने, सम्बन्धित विषयमा विशेषज्ञता हासिल गरेका न्यायाधीश वा विशेषज्ञहरू निर्णयकर्ता हुने हुँदा मुद्दाको विषयवस्तुको ज्ञान सहज रूपमा हुने भई निर्णयमा स्तरीयता हुने, कार्यविधिमा सरलता हुने, मुकाम संख्या र तह आवश्यकतानुसार तोक्न सकिने, खास विषयको मुद्दामा मात्र निर्णय हुने हुँदा कानूनको व्याख्या, नजीरको पालना एवं निर्णय प्रक्रियामा दोहोरोपना नआई एकरूपता कायम हुने र न्यायका उपभोक्ताहरूले स्तरीय सेवा प्राप्त गर्न सक्ने यस प्रकारको अदालतको सकारात्मक पक्षको रूपमा लिन सकिन्छ।

अर्कोतर्फ यस्ता विशिष्टीकृत अदालत गठन गरिँदा सरकारलाई आर्थिक भार थपिने, निर्णयकर्ताको नियुक्तिमा कार्यपालिकीय हस्तक्षेपका कारण निष्पक्ष न्याय सम्पादनमा असर पर्ने संभावना, पूर्ण न्यायिक स्वतन्त्रताको अभाव वा सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्याय प्रणालीको अवधारणामा असर पर्न सक्ने, नियमित अदालतका न्यायाधीशहरू नै यस्ता विशिष्टीकृत अदालतमा खटिँदा जनशक्तिको अभावका कारण अदालतको न्याय संपादनमा असर पर्न सक्ने, अस्थायी प्रकृतिका अदालत हुने हुँदा यदाकदा कार्यविधिगत जटिलता उत्पन्न हुन सक्ने, नियमित अदालतमा आउने मुद्दा नै यस्ता विशिष्टीकृत अदालतलाई तोकिने हुँदा साधारण अदालतमा मुद्दाको प्रवाहमा कमी हुन सक्ने, खास खास विषयमा विशिष्टीकृत अदालत गठन गर्दै जाने प्रचलनले नियमित अदालतको प्रभावकारितामा सरकारको त्यति ध्यान पुग्न नसक्ने जस्ता पक्ष यस प्रकारको अदालतको नकारात्मक पक्षको रूपमा लिन सकिन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा विशेष अदालत ऐन, २०१३ बाट विशेष अदालत सम्बन्धी व्यवस्थाको प्रारम्भ भएको पाइन्छ भने विशेष अदालत ऐन, २०३१ र विशेष अदालत ऐन, २०५९ द्वारा यसलाई अझ परिमार्जन सहित निरन्तरता दिएको देखिन्छ। यसैगरी राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ बमोजिम राजस्व न्यायाधिकरण, श्रम ऐन, २०४८ बमोजिम श्रम अदालत, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको ऋण असूली ऐन, २०५८ अन्तर्गत ऋण असूली न्यायाधिकरण र ऋण असूली पुनरावेदन न्यायाधिकरण, विद्युतीय कारोबार ऐन, २०६३ बमोजिम सूचना प्रविधि न्यायाधिकरण र सूचना प्रविधि पुनरावेदन न्यायाधिकरण गठन भएको पाइन्छ। निजामती सेवा ऐन, २०१३ मा संशोधन गरी २०३९ सालमा विभागीय सजायको आदेशउपर पुनरावेदन सुन्ने न्यायिक निकायको रूपमा सर्वप्रथम २०४४ सालमा प्रशासकीय अदालतको गठन भएको पाइन्छ। निजामती सेवा ऐन, २०४९ लागू भएपछि पनि यसलाई निरन्तरता दिएको देखिन्छ।

न्याय सम्बन्धी अधिकार संविधान र कानूनको अधीनमा रही अदालत तथा न्यायिक निकायहरूबाट मात्र प्रयोग हुनुपर्छ र यस्तो अधिकार सकभर कार्यकारिणी निकायलाई प्रदान गर्ने कुरा निरुत्साहित हुनुपर्छ भन्ने संवैधानिक विधिशास्त्रीय मान्यता रहेको पाइन्छ। विशिष्टीकृत अदालतको स्थापना गर्दा यसमा कार्यपालिका तथा व्यवस्थापिकाको प्रभाव सामान्य अदालतमा भन्दा बढी पर्ने सम्भावना एकातिर देखिन्छ भने सामान्य अदालतको क्षेत्राधिकारलाई कटौती गर्दै यस्ता विशिष्टीकृत अदालतको स्थापना गर्ने अधिकार कार्यपालिकालाई दिने अनियन्त्रित व्यवस्था भएमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा विपरीत हुन जान्छ। यसकारण सामान्य अदालतको क्षेत्राधिकारमा कटौती गर्ने प्रयोजनको लागि विशेष अदालत वा न्यायाधिकरण गठन हुन सक्ने सम्भावनातर्फ विशेष सजग रहँदै सकेसम्म सामान्य अदालतहरूलाई विषयगतरूपमा इजलास वर्गीकरण (Thematic Classification of Benches) गर्ने व्यवस्था गरी आवश्यकता र औचित्यको आधारमा मात्र यस्ता विशिष्टीकृत अदालत गठन गर्ने व्यवस्था गरिनु उचित हुने देखिन्छ। यस्ता

विशिष्टीकृत अदालतहरू गठन गर्दा संघीय कानूनले व्यवस्था गरे बमोजिम हुने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

यसैगरी हाल अर्धन्यायिक निकायले पनि व्यापक रूपमा न्यायिक अधिकारको प्रयोग गरिरहेको अवस्था रहेकोले प्रशासनिक जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्ने व्यक्तिले व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता र सम्पत्तिसँग सम्बन्धित विषयवस्तुमा निर्णय दिंदा पर्याप्त न्यायिक मनको प्रयोग हुन सक्ने अवस्था नहुने कारणले गर्दा यथाशक्य कैदको सजाय हुने किसिमका विवादहरू अर्धन्यायिक निकायबाट निर्णय गर्न पाउने व्यवस्था हुन उपयुक्त देखिंदैन। तर, प्रशासन सञ्चालनको निमित्त केही हदसम्म यस प्रकारको कैदको सजाय गर्न पाउने अधिकार दिनु आवश्यकताको सिद्धान्त बमोजिम अपरिहार्य हुने भएमा बढीमा छ महिनासम्मको कैद सजाय गर्न पाउने अधिकार अर्धन्यायिक निकायलाई प्रदान गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। कैदको सजाय हुने विषय नागरिकको व्यक्तिगत स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित विषय भएकोले यस्तो स्वतन्त्रताको अपहरण गर्ने निर्णय न्यायिक निकायमार्फत साधक जाँच गराई कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था मिलाएमा नागरिक स्वतन्त्रताको संरक्षण हुन सक्छ। त्यसैले यस्तो निर्णयको कार्यान्वयन गर्नुभन्दा अगाडि स्थानीय अदालतबाट साधक जाँच गराउने अनिवार्य व्यवस्था हुन उपयुक्त देखिन्छ र यस्ता निकायले गरेको निर्णयउपरको पुनरावेदन पनि स्थानीय अदालतले नै हेर्नु उपयुक्त हुन्छ।

यसैगरी देशको राष्ट्रिय सुरक्षासँग सम्बन्धित सेनाको परिचालन, सञ्चालन र प्रयोग गर्नको लागि निश्चित कानूनको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। सैनिक सेवा विशिष्ट किसिमको र संवेदनशील सेवा भएकोले यो सेवा प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नको लागि यसमा कार्यरत कर्मचारीहरूमा कडा अनुशासन हुन आवश्यक पर्दछ। यदि कुनै कर्मचारीले अनुशासन विपरीत कार्य गरेमा सैनिक अदालतबाट कारबाही हुने विद्यमान व्यवस्था सेवाको संवेदनशीलताको दृष्टिकोणले उपयुक्त नै देखिन्छ। तर, न्यायको मान्य सिद्धान्त बमोजिम एक तहको पुनरावेदन व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार भएकोले त्यस्तो सैनिक अदालतले गरेको निर्णयउपर पुनरावेदन सुन्ने प्रयोजनको लागि संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको अध्यक्षतामा सैनिक विशेष अदालतको व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिएको छ। यस विशेष अदालतले शुरू कारबाही र किनारा गरेको निर्णयउपर संघीय सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिएको छ।

४.७. मुद्दा सार्ने

संघीय राज्य व्यवस्थामा कार्यकारी र व्यवस्थापिकीय अधिकार जस्तै न्यायिक अधिकार पनि केन्द्र र राज्यस्तरमा वितरण गरिने भएको र कानूनको व्याख्या तथा कार्यान्वयनमा एकरूपता ल्याउन समान कानूनी प्रश्न भएको विवाद संघीय सर्वोच्च अदालत र राज्य उच्च अदालतमा विचाराधीन छ वा दुई वा सोभन्दा बढी राज्य उच्च अदालतमा विचाराधीन छ भने छिटो निर्णय दिनको लागि त्यस्ता मुद्दाहरू राज्य उच्च अदालतबाट झिकाएर आफैं निर्णय गर्ने अधिकार संघीय सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गर्ने गरेको पाइन्छ। यसैगरी मातहातको अदालतमा विचाराधीन मुद्दामा संविधान वा कुनै कानूनको व्याख्या सम्बन्धी जटिल प्रश्न समावेश भएको र सो मुद्दा संघीय सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय गरिन उपयुक्त हुन्छ भनी मातहत अदालतले सिफारिस सहित पठाएको मुद्दा पनि संघीय सर्वोच्च अदालतले हेर्नु पर्ने हुन्छ।

न्यायको लक्ष्य पूरा गर्नको लागि आवश्यक परेमा एक राज्य उच्च अदालतबाट अर्को राज्य उच्च अदालतमा मुद्दा सार्न सक्ने अधिकार पनि संघीय सर्वोच्च अदालतलाई दिने गरिएको पाइन्छ। संघीय सर्वोच्च अदालतलाई यस्तो अधिकार प्रदान गर्दा सम्बन्धित राज्य उच्च अदालतको अवस्था सन्तोषजनक नभएको भनी मुद्दाको पक्षलाई संघीय सर्वोच्च अदालतसमक्ष मुद्दा सार्नको लागि निवेदन गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ। मुद्दा विचाराधीन रहेको राज्यको परिस्थितिको कारणले त्यहाँ अवस्थित अदालतको निष्पक्षतामा प्रश्न उठाउन सक्ने अवस्था भयो भने न्यायको उद्देश्य पूरा हुन सक्दैन। यसैले अदालतको निष्पक्षतामा प्रश्न नउठोस् भनी यसप्रकारको मुद्दा सार्ने व्यवस्था स्वतन्त्र न्यायपालिकाको लागि आवश्यक

मानिन्छ। तर संघीय सर्वोच्च अदालतले यस्तो अधिकारको प्रयोग गर्दा सावधानीपूर्वक परिस्थितिको विचार गरेर गर्नु पर्छ।

मुद्दाको विशिष्ट र असामान्य प्रकृति र सम्बन्धित राज्य उच्च अदालत भएको राज्यमा विद्यमान असाधारण परिस्थितिलाई विचार पुऱ्याई एक अदालतबाट अर्को अदालतमा मुद्दा सार्न सक्ने आदेश संघीय सर्वोच्च अदालतले दिनु पर्ने हुन्छ। यदि निवेदकले न्याय सम्पादनको क्रममा स्वच्छ र निष्पक्ष न्याय प्राप्त गर्न नसक्ने तर्कसंगत, वास्तविक, न्यायपूर्ण आधार र कारण देखाएमा सर्वोच्च अदालतले एक राज्य उच्च अदालतबाट अर्को राज्य उच्च अदालतमा मुद्दा सार्ने आदेश दिन सक्छ।

त्यस्तै हरेक राज्य उच्च अदालतको अधिकार क्षेत्रभित्रका स्थानीय अदालतबाट हेरिने मुद्दामा पनि प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त बमोजिम तोकिएको न्यायाधीशले मुद्दा हेर्न नमिल्ने परिस्थिति उत्पन्न भएको वा स्थानीय परिस्थितिको कारणले अदालतको निष्पक्षतामा नै प्रश्न उठन सक्ने वस्तुगत आधार उल्लेख गरी सम्बन्धित पक्षले निवेदन दिएको अवस्थामा राज्य उच्च अदालतले एक स्थानीय अदालतबाट अर्को स्थानीय अदालतमा मुद्दा सार्न आदेश दिन सक्छ।

तसर्थ न्यायिक निष्पक्षतामा प्रश्न उठ्ने विशेष परिस्थिति देखिएमा कारण र आधार खुलाई कानून बमोजिम संघीय सर्वोच्च अदालतले एक राज्य उच्च अदालतबाट अर्को राज्य उच्च अदालतमा र राज्य उच्च अदालतले आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका एक स्थानीय अदालतबाट अर्को स्थानीय अदालतमा मुद्दा सार्न सक्ने व्यवस्था हुनु हाम्रो सन्दर्भमा पनि उपयुक्त हुन्छ।

४.८. वार्षिक प्रतिवेदन

न्यायपालिकाले गरेको काम कारबाहीको बारेमा आम नागरिकलाई जानकारी गराउन सकेमा न्यायिक काम कारबाहीको पारदर्शिता अभिवृद्धि हुनको साथै न्यायपालिकाप्रति चासो राख्ने सबैले यसबारेमा जानकारी हासिल गर्न सक्छन् र यसले न्यायिक उत्तरदायित्वलाई पनि सुनिश्चित गर्न मद्दत पुऱ्याउँदछ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले सर्वोच्च अदालतले प्रत्येक वर्ष आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्राध्यक्षसमक्ष पेश गर्ने र राष्ट्राध्यक्षले त्यस्तो प्रतिवेदन प्रधानमन्त्रीमार्फत व्यवस्थापिका संसद्समक्ष पेश गर्ने व्यवस्था गरेको छ। अबको संविधानमा संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीशले राष्ट्राध्यक्षसमक्ष वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्ने र राष्ट्राध्यक्षबाट उक्त प्रतिवेदन कार्यकारीप्रमुखमार्फत संघीय व्यवस्थापिकामा छलफलको लागि पेश गर्ने व्यवस्था हुन उपयुक्त देखिन्छ। संघीय व्यवस्थापिकामा उक्त प्रतिवेदनमाथि छलफल हुँदा केही सुझाव दिन आवश्यक देखिएमा कानून तथा न्याय मन्त्रालयमार्फत त्यस्तो सुझाव संघीय सर्वोच्च अदालतलाई दिने व्यवस्था गरेमा न्यायिक उत्तरदायित्वलाई सुनिश्चित गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ।

यसैगरी राज्य संघीय व्यवस्थामा गएको र राज्यस्तरको सर्वोच्च अदालत उच्च अदालत भएकोले उच्च अदालतका मुख्य न्यायाधीशले राज्यप्रमुखसमक्ष वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्ने र राज्यप्रमुखबाट उक्त प्रतिवेदन राज्यकार्यकारीप्रमुखमार्फत राज्यव्यवस्थापिकामा छलफलको लागि पेश गर्ने व्यवस्था हुन उपयुक्त देखिन्छ। राज्यव्यवस्थापिकामा उक्त प्रतिवेदनमाथि छलफल हुँदा केही सुझाव दिन आवश्यक देखिएमा राज्यको कानून तथा न्याय मन्त्रालयमार्फत त्यस्तो सुझाव राज्यको उच्च अदालतलाई दिने व्यवस्था गरेमा न्यायिक उत्तरदायित्वलाई सुनिश्चित गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ।

भाग ५

महान्यायाधिवक्ता

५.१. महान्यायाधिवक्ताको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

महान्यायाधिवक्ताको शुरुवात सम्बन्धी ऐतिहासिक तथ्यलाई अवलोकन गर्ने हो भने विश्वका हरेक कानून प्रणालीमा कार्यकारिणीको प्रमुख सल्लाहकारको रूपमा महान्यायाधिवक्तालाई राखेको पाइन्छ। सर्वप्रथम महान्यायाधिवक्ता सम्बन्धी व्यवस्थाको शुरूवात बेलायतमा बाह्रौं शताब्दीतिर न्यायालयहरूमा चलेका राज्यको हक, हित सम्बन्धी मुद्दाहरूमा आफ्नोतर्फबाट प्रतिनिधित्व गराउन Attorneys and Sergeants नियुक्त गरी वकीलको रूपमा खटाउने व्यवस्थाबाट भएको पाइन्छ। त्यहाँको संवैधानिक परम्परा (Constitutional conventions) मा मन्त्रिपरिषद्को सदस्य जस्तै राजनीतिक पदको रूपमा महान्यायाधिवक्तालाई लिइन्छ र संसदको सदस्यमा समेत समावेश गरिन्छ।

सन् १७८९ मा जारी गरिएको संयुक्त राज्य अमेरिकाको Judiciary Act ले संघीय महान्यायाविक्ताको नियुक्ति र काम कर्तव्यको व्यवस्था गरेको पाइन्छ भने सन् १८७० मा छुट्टै ऐन जारी गरी न्याय विभागको स्थापना गरेपछि अमेरिकी राष्ट्राध्यक्षले मनोनीत गरेका अरु मन्त्री सरह कानून विभागको प्रमुखको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको पनि नियुक्ति हुने, तर निजलाई मन्त्री नभनिने प्रचलन रहेको छ।

प्राचीन नेपालको राज्य सञ्चालनको क्रममा राजकीय अधिकार प्रयोगकर्ताबाट न्यायिक अधिकारको प्रयोग गर्दा शास्त्रविज्ञ पण्डितको सल्लाह लिने प्रचलनलाई वर्तमान समयमा महान्यायाधिवक्ताद्वारा कार्यकारिणीलाई कानूनी सल्लाह प्रदान गरिने पद्धतिको प्रारम्भिक रूप मान्न सकिन्छ। वैधानिक रूपमा सरकारको कानूनी सल्लाहकार सम्बन्धी अवधारणाको परिकल्पना नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ ले गरेको हो। उक्त कानूनको धारा १२(क) मा कानूनको विषयमा समय-समयमा सरकारलाई आवश्यक परेको राय सल्लाह पेश गर्न एउटा प्रधान कानूनी सल्लाहकार रहने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। तर व्यवहारमा भने वि.सं. २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि कार्यकारिणी आदेशबाट वि.सं. २००८ मा प्रथम पटक एटर्नी जनरलको नियुक्ति भएको पाइन्छ। उक्त समयदेखि नै एटर्नी जनरलको व्यवस्था गरिएको भए पनि वि.सं. २०१९ साल अगाडिसम्म एटर्नी जनरलको नियुक्ति कहिले कार्यकारिणी आदेशबाट र कहिले कानूनी व्यवस्थाबाट गरिएको देखिन्छ। प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ लाई खारेज गरी जारी भएको सर्वोच्च अदालत ऐन, २०१३ मा पनि एटर्नी जनरल सम्बन्धी व्यवस्था थिएन। सर्वोच्च अदालत खडा भएको केही समयपछि महत्वपूर्ण संवैधानिक विवाद पर्न आएको र सरकारको तर्फबाट बहस एवं प्रतिरक्षा गर्नुपर्ने भएकोले सर्वोच्च अदालत ऐन, २०१३ को दफा २१ को अधिकार प्रयोग गरी गृह मन्त्रालयको २०१३ साल श्रावण १ गतेको राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाबाट सरकारलाई सरोकार पर्ने मुद्दा मामिलामा आवश्यकतानुसार सरकारको वा सरकारी कर्मचारीको वारेस भई गभर्मेण्ट एडभोकेटले सर्वोच्च अदालत लगायत नेपालको जुनसुकै अड्डा अदालतमा हाजिर भई बहस पैरवी गर्ने व्यवस्था गरियो। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ मा पनि एटर्नी जनरल सम्बन्धी व्यवस्था नभएकोले पुन: २०१६ साल भाद्र ९ को कार्यकारिणी निर्णय बमोजिम २०१६ साल भाद्र २२ को राजपत्रमा प्रकाशित गरी महान्यायाधिवक्ता सम्बन्धी व्यवस्था गरियो।

नेपालको संविधान, २०१९ ले सर्वप्रथम महान्यायाधिवक्ताको पदलाई संवैधानिक अंगको रूपमा स्थापित गऱ्यो। उक्त संविधानको भाग १४, धारा ७९ र ८० मा महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति, पदावधि, सेवाका शर्त एवं काम, कर्तव्यका बारेमा व्यवस्था गरिएको थियो। उक्त संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई संवैधानिक बनाए तापनि अभियोजनको अधिकार प्रदान गरेको थिएन। सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७

को दफा २(क) ले सरकारी वकीलको परिभाषाभित्र महान्यायाधिवक्तालाई समेत समावेश गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई संगठनको स्वरूप प्रदान गऱ्यो। २०२० सालसम्म सरकारी वकीलको प्रशासन महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट भएको भए पनि वि.सं. २०२० देखि वि.सं. २०२७ सालसम्म सरकारी वकील कार्यालयलाई कहिले अञ्चलाधीश कार्यालय र जिल्ला कार्यालयमा गाभ्नुका साथै सरकारी वकीलहरूको प्रशासनको काम कानून तथा न्याय मन्त्रालयले गर्‍यो। वि.सं. २०२७ सालमा सरकारी वकीलको प्रशासन पुनः महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मातहतमा रहने र कार्यालय पनि छुट्टै रहने व्यवस्था भयो।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले महान्यायाधिवक्तालाई सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको साथै प्रमुख अभियोजनकर्ताको रूपमा स्थापित गर्दै कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार समेत प्रदान गऱ्यो।

वर्तमान अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ को व्यवस्था अनुसार नेपाल सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको रूपमा संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह प्रदान गर्ने कर्तव्य महान्यायाधिवक्तालाई तोकिएको छ। नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा मातहत अधिकृतहरूबाट सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने, कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने, सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा सरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने, सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने गराउने र हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई मानवोचित व्यवहार नगरेको वा आफन्त वा कानून व्यवसायीसँग भेटघाट गर्न नदिएको उजुरी वा जानकारी हुन आएमा छानविन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने समेतको काम, कर्तव्य र अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई तोकिएको छ। महान्यायाधिवक्तालाई संविधानद्वारा प्रदत्त अधिकार प्रयोग गरी कुनै मुद्दा वा कानूनी रायका सम्बन्धमा भएको निर्णय वा व्यक्त गरेको रायउपर प्रश्न उठ्न नसक्ने गरी व्यावसायिक उन्मुक्ति प्राप्त छ।

अब तर्जुमा हुने संविधानमा महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकारलाई समय सापेक्ष रूपमा विस्तार गर्दै लग्नु पर्ने देखिन्छ।

५.२. संगठनात्मक स्वरूप

कार्यकारिणीको काम कारवाहीलाई कानूनसम्मत बनाउनका लागि उचित सल्लाह दिन र कानूनको व्याख्या गरी समाजलाई न्यायको अनुभूति दिलाउने जिम्मेवारी पाएको न्यायपालिकालाई न्याय सम्पादन गर्ने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन तथा सरकारको हकहित वा सरोकार निहित विषयमा अदालतमा प्रतिनिधित्व गर्ने, विभिन्न निकायहरूमा उपस्थित हुने, मातहत सरकारी वकीलहरूको प्रशासकीय रेखदेख नियन्त्रण निर्देशन गर्ने, फौजदारी न्याय प्रशासनको सुधारका लागि सरकारलाई सुझाव दिने, कुनै विषयमा कानून बनाउन वा भैरहेका कानून संशोधन वा लागू गर्नुपर्ने देखिएमा सरकारलाई सिफारिस गर्ने एवं संवैधानिक र कानूनी प्रश्नमा राष्ट्राध्यक्ष र सरकार तथा व्यवस्थापिकालाई राय सल्लाह प्रदान गर्न कानूनको विशिष्ट ज्ञान भएका सल्लाहकारको आवश्यकता पर्ने भएकोले संविधानमा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गर्ने प्रचलन छ।

हाल नेपालमा एकात्मक व्यवस्था कायम रही केन्द्रमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, हरेक पुनरावेदन अदालत रहेको स्थानमा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला अदालत रहेको स्थानमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय रही ती कार्यालयको प्रमुखको रूपमा क्रमशः महान्यायाधिवक्ता, सहन्यायाधिवक्ता र जिल्ला न्यायाधिवक्ता रहने व्यवस्था भइराखेकोमा मुलुकले अब संघात्मक पद्धति

अवलम्बन गर्ने हुँदा केन्द्रमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एवं कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हरेक राज्यमा राज्यमहान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सो मातहत स्थानीय न्यायाधिवक्ताको कार्यालयको व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ।

अब बन्ने संविधानमा अदालतको संरचनासँग मेल खाने गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पनि संगठनात्मक स्वरूप निर्धारण गर्नु पर्ने हुन्छ। त्यसो गर्दा संघीय महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा महाअभियोजनकर्ता र विभिन्न पदका सरकारी वकीलहरूको व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ भने राज्यमहान्यायाधिवक्ता र आवश्यकतानुसार निज मातहतका अभियोजनकर्ता एवं सरकारी वकीलहरूको व्यवस्था कानूनद्वारा गर्न सकिन्छ।

५.३. महान्यायाधिवक्ता

संवैधानिक र कानूनी प्रश्नमा राष्ट्राध्यक्ष, सरकार र व्यवस्थापिकालाई राय सल्लाह प्रदान गर्न र राज्य पक्ष हुने गंभीर प्रकृतिका संवैधानिक र कानूनी प्रश्नमा व्यवस्थापिकालाई राय सल्लाह प्रदान गर्न कानूनको विशिष्ट ज्ञान र दक्षता भएका व्यावसायिक व्यक्तिको आवश्यकता पर्ने भएकोले संविधानमा नै महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गर्नु आवश्यक मानिन्छ।

अपराधीलाई अपराध गर्नबाट रोक्न, आपराधिक कृयाकलापबाट समाजलाई सुरक्षित राख्न, समाजमा आपराधिक प्रवृत्तिको विकास हुन नदिन, अपराधीलाई सुधार गरी असल नागरिक बन्नमा सहयोग पुऱ्याउन, निर्दोषलाई अपराधको अभियोगबाट मुक्त गर्न, समाजमा अपराध हुन नदिई शान्ति सुरक्षाको स्थिति कायम राख्न र समाजलाई भयमुक्त बनाउन फौजदारी न्याय प्रशासनको आवश्यकता पर्दछ।

फौजदारी न्याय प्रशासन संचालन गर्ने क्रममा सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने नचलाउने भन्ने कुराको निर्णय गर्ने मुख्य र अन्तिम जिम्मेवारी महाअभियोजनकर्ताको हुन्छ। गंभीर प्रकृतिका फौजदारी अपराधहरूको बारेमा राज्य आफैले सक्रियता देखाएर त्यस्ता अपराधहरूको रोकथाम गर्ने तथा आवश्यक अनुसन्धान गरी अपराधीहरूलाई अदालतसमक्ष अभियोजन गरी प्रस्तुत गर्ने र दण्ड दिलाई समाजमा शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने जिम्मेवारी पनि राज्यमा रहेको हुनाले यस्तो कार्यका लागि फौजदारी विधिशास्त्रमा आवश्यक योग्यता, दक्षता र अनुभव भएको महाअभियोजनकर्ताको आवश्यकता पर्दछ। यस्तो महाअभियोजनकर्ता विशुद्ध व्यावसायिक र सम्बन्धित सेवाभित्र रही विशेष अनुभव र दखल हासिल गरेको व्यक्ति भएमा फौजदारी न्यायप्रशासनको प्रभावकारिता बढ्न जान्छ। महाअभियोजनकर्ताको व्यवस्था नभएको स्थितिमा निजको जिम्मेवारी समेत महान्यायाधिवक्ताले निभाएको पाइन्छ।

अहिलेको संवैधानिक व्यवस्था अनुसार उल्लेखित दुवै प्रकृतिका कार्यहरू महान्यायाधिवक्ताले मात्र गर्दै आएको देखिन्छ। संघीय स्वरूपका आधारमा राज्यको पुनर्संरचना गर्दा महान्यायाधिवक्ताको भूमिका र कार्यक्षेत्रमा पनि विस्तार हुने भएकोले अभियोजनको कार्यमा महान्यायाधिवक्ताको सामान्य नियन्त्रण र निर्देशनमा रही काम गर्ने गरी एक महाअभियोजनकर्ताको व्यवस्था गरी निजको नियुक्ति, योग्यता, काम, कर्तव्य र अधिकार कानूनद्वारा व्यवस्था गरिएमा व्यावसायिकता र प्रभावकारिताका दृष्टिले औचित्यपूर्ण देखिन्छ।

५.३.१. नियुक्ति र योग्यता

महान्यायाधिवक्ता नियुक्ति सम्बन्धी व्यवस्था हेर्दा विभिन्न देशमा फरक फरक व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। भारतमा महान्यायाधिवक्तालाई संवैधानिक अधिकारीको रूपमा व्यवस्था गर्दै सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन योग्यता पुगेको मन्त्रिपरिषदले चयन गरेको व्यक्तिलाई प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्राध्यक्षबाट नियुक्ति गरिने व्यवस्था छ।

बेलायतमा महान्यायाधिवक्ताको पदलाई राजनैतिक पद मानी सत्तामा रहेको राजनैतिक दलको समर्थक वरिष्ठ ब्यारिष्टरलाई प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा महारानीबाट नियुक्त गरिन्छ। त्यहाँ महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति संसद सदस्यबाटै गरिने हुँदा सरकार परिवर्तनसँगै निजको समेत परिवर्तन हुन्छ। कहिलेकाहीँ ऊ क्याबिनेट सदस्यको रूपमा रहन्छ। महान्यायाधिवक्ताको पद खाली वा बिरामी वा बिदा लिएको अवस्थामा निजको कार्य गर्न सोलिसिटर जनरलको नियुक्ति गरिएको हुन्छ।

संयुक्त राज्य अमेरिकामा १८७० मा ऐनबाट न्याय विभागको स्थापना गरेपछि राष्ट्राध्यक्षले मनोनीत गरेका अरू मन्त्री सरह एटर्नी जनरलको पनि नियुक्ति हुने प्रचलन स्थापित भएको छ र हाल त्यहाँको महान्यायाधिवक्तालाई राष्ट्राध्यक्षले नियुक्ति गर्ने र सिनेटले अनुमोदन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। त्यहाँको महान्यायाधिवक्ता न्याय विभागको प्रमुख र क्याबिनेटको सदस्य हुन्छ।

चीनमा महान्यायाधिवक्ताको रूपमा काम गर्न People's Procuratorates नामक राज्यको अंगको व्यवस्था गरिएको छ। जुन State organ of supervision हो। यसको प्रमुख लाई Procuratorates General भनिन्छ। जसलाई राष्ट्रिय जनकंग्रेसले ५ वर्षको लागि निर्वाचित गर्छ र निजलाई हटाउने अधिकार पनि जनकंग्रेसलाई नै हुन्छ। Procuratorates General को पदावधि बढीमा २ अवधि वा दश वर्षको हुन्छ।

नेपालको संवैधानिक विकासक्रम हेर्दा प्रारम्भिक चरणमा एटर्नी जनरलको नामबाट हालको महान्यायाधिवक्ता पदले प्रवेश र प्रचलन पाएको देखिन्छ। शुरूमा २००८ सालमा कार्यकारिणी आदेशबाट र त्यस पछि प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ को प्रथम संशोधन पछि सोही ऐनको प्रावधानबाट महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति भएको पाइन्छ। त्यसपछि कहिले कार्यकारिणी आदेशबाट त कहिले ऐनबाट महान्यायाधिवक्ता सम्बन्धी व्यवस्था भइरहेकोमा नेपालको संविधान, २०१९ ले मात्र महान्यायाधिवक्तालाई संवैधानिक अंगकोरूपमा स्थापित गरेको पाइन्छ। उक्त संविधान अनुसार सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन योग्यता पुगेको व्यक्तिलाई राजाबाट ६ वर्षको लागि नियुक्ति गर्न सक्ने व्यवस्था थियो।

२०४७ सालको संविधान अनुसार सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन सक्ने योग्यता भएको व्यक्तिलाई प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राजाबाट महान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्ति गर्ने र निजको पदावधि राजाको इच्छा अनुसारको अवधिसम्म कायम रहने व्यवस्था गरिएकोमा अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन योग्यता पुगेको व्यक्तिलाई प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्राध्यक्षबाट नियुक्त हुने र निजको पदावधि प्रधानमन्त्रीको इच्छा अनुसार हुने व्यवस्था गरेको छ।

भावी संविधानमा नेपालमा एक महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरी निजको नियुक्ति कार्यकारीप्रमुखको सिफारिसमा राष्ट्राध्यक्षबाट वा राष्ट्राध्यक्ष नै कार्यकारीप्रमुख भए राष्ट्राध्यक्षबाटै निजको नियुक्ति गर्ने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ। संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन योग्य व्यक्ति महान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्त हुन सक्ने र निजको पारिश्रमिक तथा अन्य सुविधा संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश सरह हुन र निजको पदावधि कार्यकारीप्रमुखको इच्छा अनुसार हुन उपयुक्त हुन्छ।

महाअभियोजनकर्ताको पद राजनैतिक नभई विशुद्ध व्यावसायिक एवं योग्यता प्रणालीमा आधारित भएकोले भावी संविधानमा महान्यायाधिवक्ताको सामान्य नियन्त्रण र निर्देशनमा रही काम गर्ने गरी एक महाअभियोजनकर्ताको व्यवस्था गरी निजको नियुक्ति, योग्यता, काम, कर्तव्य र अधिकार कानूनद्वारा व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ।

५.३.२. पदमुक्त हुने आधार

महान्यायाधिवक्ता सरकारको प्रमुख संवैधानिक सल्लाहकार हुने भएकाले सामान्यतया सरकारको परिवर्तनसँगै निज पनि पदमुक्त हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। हाम्रो संवैधानिक इतिहास हेर्दा संविधानले उमेरको हद नतोकी कहिले राजाको इच्छा बमोजिम र कहिले प्रधानमन्त्रीको इच्छा बमोजिमको अवधिसम्म

बहाल रहने व्यवस्था भएबाट सामान्यतया सरकारको परिवर्तनसँगै महान्यायाधिवक्ता पदमुक्त हुने गरेको पाइन्छ। निजले लिखित रूपमा राजीनामा दिई स्वीकृत भएमा वा मृत्यु भएमा पदमुक्त हुने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ।

तसर्थ अब बन्ने संविधानमा महान्यायाधिवक्ता पदमुक्त हुने आधारको सम्बन्धमा निजले लिखित रूपमा राजीनामा दिएमा वा मृत्यु भएमा वा कार्यकारीप्रमुखले पदबाट हटाउन राष्ट्राध्यक्षसमक्ष सिफारिस गरेमा पदमुक्त हुने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। साथै कार्यकारीप्रमुखको सिफारिसमा निजको नियुक्ति हुने हुँदा कार्यकारीप्रमुख पदमुक्त भएमा निज पनि पदमुक्त हुने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।

महाअभियोजनकर्ताको हकमा विचार गर्दा निजको नियुक्ति, योग्यता, काम, कर्तव्य र अधिकार कानूनद्वारा व्यवस्था भए बमोजिम हुने हुँदा निजको पदमुक्तिको व्यवस्था पनि कानूनद्वारा व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ।

५.३.३. संवैधानिक स्थिति

विश्वका सबै देशहरूमा महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक स्थिति, काम, कर्तव्य, अधिकार तथा विशेषाधिकार जस्ता सबै कुराहरूमा समान स्थिति छैन। भारत र नेपालमा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था संविधानमै गरिएको पाइन्छ भने बेलायत र अमेरिका लगायतका देशहरूमा ऐनद्वारा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

बेलायत र अमेरिकाको व्यवस्था हेर्दा महान्यायाधिवक्ताको हैसियत कानून मन्त्री सरह देखिन्छ भने भारतमा राष्ट्राध्यक्षद्वारा माग गरिएका विषयमा कानूनी राय सल्लाह दिने, सरकारलाई संवैधानिक र कानूनी विषयमा परामर्श दिने, भारत सरकार समावेश भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतमा सरकारको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने, राष्ट्राध्यक्षद्वारा सर्वोच्च अदालतसँग राय माग गरिएका विषयमा सरकारको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने कार्य महान्यायाधिवक्ताले गर्ने व्यवस्था भई सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन योग्य व्यक्तिलाई महान्यायाधिवक्तामा नियुक्त गर्ने प्रचलनले गर्दा त्यहाँ संवैधानिक अधिकारीको रूपमा विशुद्ध व्यावसायिक व्यक्तिको हैसियत प्राप्त गरेको पाइन्छ।

विशेषज्ञताको हिसाबले कानूनी राय सल्लाह, सर्वोच्च र उच्च अदालतहरूमा संवैधानिक र कानूनी प्रश्नमा सरकारको प्रतिनिधित्व, प्रतिरक्षा एवं सार्वजनिक हकहितको प्रतिरक्षाको भूमिका महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त हुने हुँदा यो कुनै देशमा संवैधानिक व्यवस्था बमोजिम र कुनै देशमा ऐनको व्यवस्था बमोजिम रहने गरेको पाइन्छ।

अब बन्ने संविधानमा नेपालको संवैधानिक परम्परा अनुरूप नै महान्यायाधिवक्तालाई संवैधानिक पदाधिकारीको रूपमा व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ। महाअभियोजनकर्ताको हकमा भने यो पद महान्यायाधिवक्ता अन्तर्गत रहने र योग्यता प्रणालीमा आधारित भएको र निजको नियुक्ति, काम, कर्तव्य र अधिकार एवं पदमुक्तिको आधार पनि कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुने भएकोले निजलाई कानूनले व्यवस्था गरेको पदाधिकारीको रूपमा व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ।

५.३.४. काम, कर्तव्य र अधिकार

सामान्यतया महान्यायाधिवक्तालाई सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको रूपमा राय सल्लाह दिने तथा सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने नचलाउने भन्ने कुराको निर्णय गर्ने मुख्य र अन्तिम अभियोजनकर्ताको जिम्मेवारी दिइएको हुन्छ। सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित विषयमा अदालतमा प्रतिनिधित्व गर्ने तथा विभिन्न निकायहरूमा उपस्थित हुने अधिकार र कर्तव्य पनि महान्यायाधिवक्तालाई सुम्पिएको हुन्छ। यसका अतिरिक्त मातहत सरकारी वकीलहरूको प्रशासकीय रेखदेख, नियन्त्रण, निर्देशन गर्ने, फौजदारी न्याय प्रशासनको सुधारका लागि सरकारलाई सुझाव दिने, कुनै विषयमा कानून बनाउन

वा भैरहेका कानून संशोधन वा लागू गर्नपर्ने देखिएमा सरकारलाई सिफरिश गर्ने, सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धानमा कुनै खास तरिका वा विधि अपनाउन पर्ने देखिएमा अनुसन्धान तहकीकात गर्ने अधिकारीको विभागिय प्रमुखलाई आवश्यक निर्देशन दिने, गम्भीर सार्वजनिक महत्वको वा सरकारलाई सरोकार पर्ने कुनै मुद्दामा आवश्यक अभियोजन एवं पैरवी गर्न सरकारी वकील खटाउने जस्ता कर्तव्य र अधिकारहरू महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरिएको हुन्छ ।

भारतका महान्यायाधिवक्ताको प्रमुख जिम्मेवारीमा सरकारलाई संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा राय सल्लाह प्रदान गर्ने, संवैधानिक वा कानूनी प्रश्न समावेश भएको मुद्दामा सरकारको तर्फबाट सर्वोच्च अदालत र विशेष अवस्थामा उच्च अदालतमा प्रतिनिधित्व गर्ने, सार्वजनिक हक, हित समावेश भएको र अन्य सरकारवादी मुद्दाको प्रतिरक्षा गर्ने एवं संसद र त्यसको कुनै समितिमा उपस्थित भई राय दिने जस्ता कार्य पर्दछन् ।

बेलायतमा महान्यायाधिवक्ताले कानूनी विषयमा राय सल्लाह दिने, मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय गर्ने, सरकारवादी मुद्दामा बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने कार्य गर्दछ । निजको मातहतमा रहेको Director of Public Prosecution ले मुद्दाको अभियोजन गर्नुका साथै फौजदारी मुद्दाको संचालन महान्यायाधिवक्ताको निर्देशनमा रही गर्छन् । महान्यायाधिवक्तालाई फौजदारी र राजस्व सम्बन्धी मुद्दामा सरकारको तर्फबाट अभियोग लगाउने र पुर्पक्ष गर्ने विषयमा नियन्त्रण र निर्देशन गर्ने अधिकार रहेको छ । सार्वजनिक शान्ति ऐन, सरकारी गोपनीयता ऐन, अपहरण सम्बन्धी ऐन, आतंककारीलाई दबाउने ऐन, मुद्रा सम्बन्धी ऐन जस्ता विभिन्न ऐन अन्तर्गत कुनै पनि व्यक्तिलाई मुद्दा चलाउनको लागि महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिनु आवश्यक छ । सार्वजनिक हितको सुरक्षा गर्नु, कुनै कार्बाही चलाउनु पर्छ भन्ने लागेमा 'कमन ल' ले निजलाई उक्त अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ । फौजदारी कानून लागू गर्ने र मुद्दा चलाउने अधिकार निजमा निहित छ । कुनै फौजदारी मुद्दाको कार्बाही स्थगित गर्न उचित देखेमा स्वविवेकमा त्यस्तो मुद्दा फैसला भइसकेपछि पनि स्थगित गर्न सक्छ । यो अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई मात्र प्राप्त छ । सार्वजनिक सरोकारको प्रश्न निहित भएको प्रत्येक विवादमा अदालतसमक्ष सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने अधिकार छ । संसद्को विधेयक समितिको महत्वपूर्ण सदस्यको नाताले संसदमा पेश भएका विधेयकहरूमा उठेका कानूनी प्रश्नको जवाफ दिने र तिनमा अन्तर्निहित नीतिको बारेमा व्याख्या गर्ने अधिकार रहेको पाइन्छ ।

संयुक्त राज्य अमेरिकाको महान्यायाधिवक्ताले अमेरिकी सरकारको प्रमुख सल्लाहकार, कानून विभागको प्रमुख, प्रमुख कानून कार्यान्वयन अधिकारीको भूमिका निभाएको हुन्छ । अमेरिकी राष्ट्राध्यक्षले लिएका नीतिलाई महान्यायाधिवक्ताले अनुशरण गर्नु पर्छ । त्यस्ता नीतिमा मतभेद भए राजिनामा दिनुपर्छ । समग्रमा निजले संघीय कानूनको कार्यान्वयन गर्न र उल्लंघन हुनबाट रोक्न आवश्यक कार्बाही चलाउने, कानूनी विषयमा अमेरिकी सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने, राष्ट्राध्यक्ष, क्याबिनेट तथा कानूनद्वारा तोकिएका कार्यकारीप्रमुख एवं सरकारी संस्था प्रमुखलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष तवरबाट कानूनी विषयमा राय तथा सुझाव पेश गर्ने, न्याय विभागसँग सम्बन्धित कार्यालयहरू, समिति, महाशाखा र विभागको निरीक्षण, निर्देशन र प्रशासन सञ्चालन गर्ने, अमेरिकाको सर्वोच्च अदालत लगायतका अन्य अदालतहरूमा अमेरिका पक्ष रहेको वा अमेरिकी सरकारको स्वार्थ निहित रहेको मुद्दामा अमेरिकी सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने तथा प्रतिनिधित्व गर्नेको निरीक्षण गर्ने, कार्यकारी आदेश तथा कानून बमोजिम आवश्यक पर्ने अन्य कर्तव्यको पालना गर्ने कार्य गर्दछ ।

चीनको Procuratorate General ले सुपरीवेक्षण गर्ने राज्यको अंगको रूपमा कार्य गर्छ । यसको प्रमुख जिम्मेवारी सबै मन्त्रालय, आयोग, राज्यका सबै तहका अन्य अङ्गहरू, सार्वजनिक पदाधिकारी र नागरिकहरूले संविधानको पालना गरे नगरेको हेरी त्यसको पूर्ण पालना गराउने हो । यो राष्ट्रिय जन कंग्रेस र यसको स्थायी समितिप्रति उत्तरदायी हुन्छ र स्थायी समितिले यसको कामको अनुगमन गर्न सक्छ । यसलाई Official Guardian of the Constitution भनिन्छ । Procurator General को सुझावमा

Deputy Procurator General र अन्य Procurators र Procuratorial Committees सदस्यहरू र मिलिटरी Procuratorates को प्रमुख Procurator को नियुक्ति र बर्खासी हुन्छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा कानूनी राय दिने अधिकारका अतिरिक्त मुद्दामामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्ने, गराउने तथा हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई प्रस्तुत संविधानको अधीनमा रही मानवोचित व्यवहार नगरेको वा त्यस्तो व्यक्तिलाई आफन्तसँग वा कानून व्यवसायीसँग भेटघाट गर्न नदिएको भन्ने उजुरी परेमा वा जानकारी हुन आएमा छानबिन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने अधिकार पनि महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको छ।

साथै संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिने महान्यायाधिवक्ताको कार्यमा हस्तक्षेप एवं दोहोरोपन हुने गरी हाल कानून मन्त्रालयले पनि परम्परागतरूपमा गर्दै आएको संविधान अन्तर्गत बनेका नेपाल सरकार कार्यसम्पादन नियमावली र नेपाल सरकार कार्य विभाजन नियमावली बमोजिम संवैधानिक प्रावधान विपरीत राय सल्लाह दिने गरेको देखिन्छ। त्यस्तो दोहोरोपनको अन्त गरी राय सल्लाह दिने कार्य महान्यायाधिवक्ता र निजले अधिकार प्रत्यायोजन गरी तोकेका निज मातहतका अधिकृतहरूले मात्र गर्न पाउने गरी व्यवस्थाको कार्यान्वयन प्रभावकारी भएमा संविधानको उद्देश्य पूरा हुने देखिन्छ।

वर्तमान अन्तरिम संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई अन्तिम अभियोजनकर्ताको रूपमा व्यवस्था गरे पनि निजको अभियोजन सम्वन्धी कार्यमा केही संकुचन हुने गरी यस संविधानमा अन्यथा लेखिएदेखि बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुने भन्ने व्यवस्था गरेकाले त्यस्तो संकुचन गर्ने व्यवस्थालाई हटाई अन्तिम अभियोजनको जिम्मेवारी अन्य निकाय वा पदाधिकारीलाई नदिई महान्यायाधिवक्तालाई नै दिने गरी उपयुक्त व्यवस्था गर्न आवश्यक छ।

हाल भइरहेको अपराध अनुसन्धानलाई अझ प्रभावकारी र विश्वासनीय तुल्याउन नेपाल प्रहरी अन्तर्गत विशेषज्ञताको आधारमा विशेष योग्यता, दक्षता, अनुभव र तालीमप्राप्त व्यक्तिहरू संलग्न अनुसन्धान सम्वन्धी छुट्टै इकाइको व्यवस्था गरी उक्त इकाइमा कार्यरत अनुसन्धान अधिकारीहरूले महान्यायाधिवक्ता एवं निज मातहतका सरकारी वकीलको निर्देशनमा अपराध अनुसन्धान तहकीकात गराउने व्यवस्था गरी अपराधको अनुसन्धान तककिकात गर्ने कार्यमा निजहरू महान्यायाधिवक्ता एवं निज मातहतका अभियोजनकर्ता र सरकारी वकीलप्रति उत्तरदायी हुने गरी निजहरूको कर्तव्य तोक्ने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ।

महान्यायाधिवक्ता र महाअभियोजनकर्ता अलग अलग व्यक्ति हुने व्यवस्था भएका केही देशहरूमा अन्तिम अभियोजनकर्ता र फौजदारी न्याय प्रशासनको जिम्मेवारी महाअभियोजनकर्तालाई प्रदान गर्ने गरेको पाइन्छ। हाम्रो देशमा हालसम्म महान्यायाधिवक्ता र महाअभियोजनकर्ता दुई छुट्टाछुट्टै पदको व्यवस्था गरिएको पाइँदैन। हालसम्मको हाम्रो संवैधानिक प्रावधानलाई हेर्दा संवैधानिक पदाधिकारीको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरी मुख्य कानूनी सल्लाहकारको अतिरिक्त अन्तिम अभियोजनकर्ता र फौजदारी न्याय प्रशासनको अन्तिम जिम्मेवारी समेत निजलाई नै प्रदान गरिआएको पाइन्छ।

तसर्थ अब बन्ने संविधानमा पनि महान्यायाधिवक्तालाई मुख्य कानूनी सल्लाहकार, अन्तिम अभियोजनकर्ता र फौजदारी न्याय प्रशासनको अन्तिम जिम्मेवार संवैधानिक पदाधिकारीको रूपमा व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ। अतः राष्ट्राध्यक्ष तथा नेपाल सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको रूपमा संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह प्रदान गर्ने, कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने, नेपाल सरकार वादी भएको र नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा नेपाल सरकारको तर्फबाट बहसपैरवी र प्रतिनिधित्व गर्ने, सर्वोच्च

अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने गराउने र हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई मानवोचित व्यवहार नगरेको वा आफन्त वा कानून व्यवसायीसँग भेटघाट गर्न नदिएको उजुरी वा जानकारी हुन आएमा छानबिन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने, व्यवस्थापिका वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा उपस्थित भई कुनै कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्ने समेतको काम, कर्तव्य र अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुन र निजको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुन उपयुक्त हुन्छ।

महान्यायाधिवक्ताको सामान्य नियन्त्रण र निर्देशनमा रही काम गर्ने गरी कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम महाअभियोजनकर्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार प्रदान गर्न उपयुक्त हुन्छ।

५.३.५. कानून व्यवसायीहरूको सेवा लिने

महान्यायाधिवक्ता अदालतमा बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने र संविधान र कानूनको विषयमा राय प्रदान गर्ने कार्यमा बढी संलग्न रहेको पाइन्छ। संघीय व्यवस्था अपनाएका केही देशमा सरकारको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्न कानून व्यवसायीहरूबाट सेवा लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा भने महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति गर्दा प्राय: कानून व्यवसायी मध्येबाटै सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन योग्य व्यक्तिलाई नियुक्ति गर्ने गरिएको पाइए पनि नेपाल सरकारको तर्फबाट अन्य कानून व्यावसायिको सेवा लिने सम्बन्धी व्यवस्था हालसम्म गरेको पाईदैन। तर संविधान र कानूनको व्याख्या सम्बन्धी सार्वजनिक महत्वको जटिल प्रश्न समावेश भएको सीमित तर महत्वपूर्ण मुद्दामा कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम कानून व्यवसायीहरू मध्येबाट निश्चित अवधिको लागि करारमा सेवा लिन सक्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गर्न सकिने देखिन्छ।

५.३.६. व्यवस्थापिका र सोको समितिमा उपस्थित हुने र राय दिने

केही देशहरूमा महान्यायाधिवक्तालाई व्यवस्थापिका वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा उपस्थित भई कुनै कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्ने अधिकार हुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ तर जुन देशको महान्यायाधिवक्ता व्यवस्थापिकाको सदस्य नहुने व्यवस्था छ त्यस्तो देशमा महान्यायाधिवक्तालाई मत दिने अधिकार दिइएको हुँदैन।

बेलायतमा भने संसद्को विधेयक समितिको महत्वपूर्ण सदस्यको नाताले संसदमा पेश भएका विधेयकहरूमा उठेका कानूनी प्रश्नको जवाफ दिने र तिनमा अन्तर्निहित नीतिको बारेमा व्याख्या गर्ने अधिकार समेत महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको पाइन्छ।

हाम्रो देशको सन्दर्भमा हेर्दा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा महान्यायाधिवक्तालाई व्यवस्थापिका संसद वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा उपस्थित भई कुनै कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्ने अधिकार हुने तर मत दिने अधिकार नहुने व्यवस्था भएको पाइन्छ। भावी संविधानमा पनि सोही बमोजिमको व्यवस्था हुन उपयुक्त देखिन्छ।

५.३.७. वार्षिक प्रतिवेदन

महान्यायाधिवक्ताले आफूले वर्षभरिमा गरेको कार्यको विवरण खुलाई राष्ट्राध्यक्षसमक्ष पेश गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्तो व्यवस्था सम्बन्धित देशको संविधान वा कानूनद्वारा गर्न सकिन्छ। नेपालको संविधान, २०१९ लागू भएपछि प्रथम पटक महान्यायाधिवक्ताले संवैधानिक अंगको रूपमा रही काम गर्दै आएको र हालसम्म पनि निजको हैसियत सोहीरूपमा रहेको छ। उक्त संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई संवैधानिक र कानूनी विषयमा रायसल्लाह दिने र कानूनले तोके बमोजिम अन्य काम गर्ने जिम्मेवारी दिएकोमा नेपाल

अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले सोका अतिरिक्त सरकारको तर्फबाट कुनै न्यायिक निकायमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धी प्रमुख अभियोजनकर्ताको जिम्मेवारी दिई वार्षिक प्रतिवेदन सरकारसमक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था थियो ।

वर्तमान नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तको कार्यान्वयन सम्बन्धी अनुगमन गर्ने र हिरासतमा रहेको व्यक्तिको मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विषयमा समेत हेर्ने थप जिम्मेवारी प्रदान गरिएकोले महान्यायाधिवक्ताले बर्षभरि भएका काम कार्वाहीको वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रप्रमुखसमक्ष पेश गर्ने र राष्ट्रप्रमुखले कार्यकारीप्रमुखमार्फत उक्त प्रतिवेदन व्यवस्थापिका संसदसमक्ष पेश गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको पाइन्छ ।

भावी संविधानमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन महान्यायाधिवक्ताले राष्ट्राध्यक्षसमक्ष पेश गर्ने र उक्त प्रतिवेदन राष्ट्राध्यक्षले कार्यकारीप्रमुखमार्फत संघीय व्यवस्थापिकासमक्ष पेश गर्ने व्यवस्था हुन उपयुक्त देखिन्छ । संघीय व्यवस्थापिकामा उक्त प्रतिवेदनमाथि छलफल हुँदा केही सुझाव दिन आवश्यक देखिएमा त्यस्तो सुझाव संघीय महान्यायाधिवक्तालाई दिने व्यवस्था गरेमा उत्तरदायित्वलाई सुनिश्चित गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ ।

५.४. राज्यमहान्यायाधिवक्ता

देशमा संघीय व्यवस्था अवलम्बन गरी सकेपछि राज्यमा पनि राज्यप्रमुख, राज्यसरकार र राज्यव्यवस्थापिका रहने भएकोले संवैधानिक र कानूनी प्रश्नमा राज्यप्रमुख, राज्यसरकार र राज्यव्यवस्थापिकालाई राय सल्लाह प्रदान गर्न संवैधानिक कानूनको विशिष्ट ज्ञान भएको सल्लाहकारको आवश्यकता पर्ने हुन्छ ।

संविधान बमोजिम राज्यको व्यवस्थापिकाले पनि कानून निर्माण गर्न सक्ने र त्यस्तो कानूनको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा राज्यसरकारले विभिन्न निर्णयहरू गर्नुपर्ने हुँदा त्यस्तो काम सम्पन्न गर्नु पूर्व कानूनका विशेषज्ञबाट राय सल्लाह लिई सम्पादन गरिएमा दीगो र कानूनसम्मत हुनुको साथै भविष्यमा आइपर्ने सम्भावित समस्या निराकरणको लागि पनि सहयोगी हुन सक्दछ ।

त्यसैले भावी संविधानमा राज्यमा एक राज्यमहान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक व्यवस्था गर्न सकिन्छ । साथै संघीय स्वरूपका आधारमा राज्यको पुनर्संरचना गर्दा राज्यमहान्यायाधिवक्ताको भूमिका र कार्यक्षेत्र पनि व्यापक हुने भएकोले अभियोजनको कार्यमा राज्यमहान्यायाधिवक्ताको सामान्य नियन्त्रण र निर्देशनमा रही काम गर्ने गरी एक राज्यमहाअभियोजनकर्ताको व्यवस्था गरी निजको नियुक्ति, योग्यता, काम, कर्तव्य र अधिकार राज्यको कानूनद्वारा व्यवस्था गरिएमा व्यावसायिकता र प्रभावकारिताका दृष्टिले औचित्यपूर्ण हुन सक्ने देखिन्छ ।

५.४.१. नियुक्ति र योग्यता

राज्यको महान्यायाधिवक्ताको स्थान राज्यको तहमा संघीय महान्यायाधिवक्ता सरहको हुने भएकोले राज्यमा जसले सरकार चलाउने जिम्मेवारी प्राप्त गरेकोछ उसैको कानूनी सल्लाहकारको रूपमा काम गर्नुपर्ने प्रमुख जिम्मेवारी राज्यमहान्यायाधिवक्ताको हुन्छ । त्यसैले निजको नियुक्ति पनि तत्काल कायम रहेको सरकारले नै गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यसरी राज्यमहान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति राज्यको कार्यकारीप्रमुखको सिफारिसमा राज्यप्रमुखबाट हुने व्यवस्था गर्दा केन्द्रमा महान्यायाधीवक्ताको नियुक्ति हुने व्यवस्थासँग सामन्जस्यता पनि देखिने हुनाले नियुक्तिको यो प्रकृया उपयुक्त देखिन्छ । राज्य उच्च अदालतको न्यायाधीश हुन योग्य व्यक्ति राज्यमहान्यायाधिवक्ताको पदमा नियुक्त हुन सक्ने र निजको पारिश्रमिक तथा अन्य सुविधा राज्य उच्च अदालतको न्यायाधीशसरह हुन र निजको पदावधि राज्यको कार्यकारीप्रमुखको इच्छा अनुसार हुन उपयुक्त हुन्छ ।

साथै राज्यमहान्यायाधिवक्ताको सामान्य नियन्त्रण र निर्देशनमा रही काम गर्ने गरी आवश्यकतानुसार एक राज्यमहाअभियोजनकर्ताको व्यवस्था गर्न र निजको नियुक्ति, योग्यता, काम, कर्तव्य र अधिकार राज्यकानूनद्वारा व्यवस्था गर्न सकिनेछ।

५.४.२. पदमुक्त हुने आधार

राज्यमहान्यायाधिवक्ता राज्यसरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकार हुने भएकाले सामान्यतया राज्यसरकारको परिवर्तनसँगै निजको पनि पदमुक्त हुने व्यवस्था हुनु स्वभाविक मानिन्छ। राज्यमहान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था हाम्रो संवैधानिक इतिहासमा पहिलो प्रयोग भएकोले पदमुक्त हुने आधारका सम्बन्धमा के कस्ता व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा हालसम्मको संवैधानिक व्यवस्था हेर्दा महान्यायाधिवक्ता लगायतका पदहरूमा त्यस्ता व्यक्तिले लिखित राजीनामा दिएमा वा मृत्यु भएमा पदमुक्त हुने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ।

त्यसैले अब बन्ने संविधानमा राज्यमहान्यायाधिवक्ता पदमुक्त हुने आधारको सम्बन्धमा निजले लिखित रूपमा राजीनामा दिएमा वा पदावधि समाप्त भएमा वा मृत्यु भएमा वा कार्यकारीप्रमुखले पदबाट हटाउन राष्ट्राध्यक्षसमक्ष सिफारिस गरेमा पदमुक्त हुने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। साथै राज्यको कार्यकारीप्रमुखको सिफारिसमा निजको नियुक्ति हुने हुँदा राज्यको कार्यकारीप्रमुख पदमुक्त भएमा निज पनि पदमुक्त हुने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।

राज्यमहाअभियोजनकर्ताको हकमा विचार गर्दा निजको नियुक्ति, योग्यता, काम, कर्तव्य र अधिकार राज्यकानूनद्वारा व्यवस्था भए बमोजिम हुने हुँदा निजको पदमुक्तिको व्यवस्था पनि कानूनद्वारा व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ।

५.४.३. काम, कर्तव्य र अधिकार

सामान्यतया राज्यमहान्यायाधिवक्ताको भूमिका राज्यप्रमुख, राज्यव्यवस्थापिका र राज्यसरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको रूपमा राय सल्लाह दिने, राज्यसरकारको हकहित वा सरोकार निहित विषयमा अदालतमा प्रतिनिधित्व गर्ने तथा विभिन्न निकायहरूमा उपस्थित हुने भएकोले राज्यमहान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकारको संवैधानिक व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

मुलुक संघीय पद्धतिमा गएको हुँदा संघीय कानून र राज्यस्तरीय कानूनको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। संघीय व्यवस्था अनुरूपको न्याय प्रणालीको अवलम्बन गर्न लागिएकोले दुवै प्रकारका संघीय कानून र प्रान्तीय कानूनको प्रयोग एउटै निकायबाट हुने हुँदा संघीय कानूनले व्यवस्था गरे अनुसारको काम, कर्तव्य र अधिकार पनि राज्यमहान्यायाधिवक्ताले प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ।

त्यसैले अब बन्ने संविधानमा राज्यप्रमुख, राज्यव्यवस्थापिका र राज्यसरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको रूपमा संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा राज्यप्रमुख, राज्यव्यवस्थापिका र राज्यसरकार एवं राज्यसरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई रायसल्लाह प्रदान गर्ने, कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारीसमक्ष राज्यकानून अन्तर्गतको विषयमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने, सरकारवादी भएको र सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा राज्यमहान्यायाधिवक्ताले राज्यसरकारको तर्फबाट बहस पैरवी र प्रतिनिधित्व गर्ने, राज्य उच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने गराउने र आफ्नो राज्यभित्र हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई मानवोचित व्यवहार नगरेको वा आफन्त वा कानून व्यवसायीसँग भेटघाट गर्न नदिएको उजुरी वा जानकारी हुन आएमा छानविन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने, राज्यको व्यवस्थापिका वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा उपस्थित भई कुनै कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्ने समेतको काम, कर्तव्य र अधिकार

राज्यमहान्यायाधिवक्तालाई हुन र निजको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार राज्यको कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुन उपयुक्त हुन्छ ।

साथै राज्यमहान्यायाधिवक्ताको सामान्य नियन्त्रण र निर्देशनमा रही काम गर्ने गरी कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम राज्यमहाअभियोजनकर्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार प्रदान गर्न उपयुक्त हुन्छ ।

५.४.४. कानून व्यवसायीहरूको सेवा लिने

राज्यमहान्यायाधिवक्ताले विशेषगरी अदालतमा बहस पैरवी, प्रतिरक्षा गर्ने एवं संविधान र कानूनको विषयमा राय प्रदान गर्ने कार्य गर्दछ। संघीय व्यवस्था अपनाएका केही देशमा सरकारको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्न कानून व्यवसायीहरू मध्येबाट सेवा लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। सार्वजनिक महत्वको जटिल प्रश्न समावेश भएको सीमित तर महत्वपूर्ण मुद्दामा कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम कानून व्यवसायीहरू मध्येबाट निश्चित अवधिको लागि करारमा सेवा लिन सक्ने अधिकार राज्यमहान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गर्न सकिने देखिन्छ ।

५.४.५. व्यवस्थापिका र सोको समितिमा उपस्थित हुने र राय दिने

हाम्रो देशको संवैधानिक अभ्यास हेर्दा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा महान्यायाधिवक्तालाई व्यवस्थापिका संसद वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा उपस्थित भई कुनै कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्ने अधिकार हुने तर मत दिने अधिकार नहुने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

तर हालसम्म पनि राज्यमहान्यायाधिवक्ता सम्बन्धी व्यवस्था नभएकोले भावी संविधानमा संघीय महान्यायाधिवक्तासरहको काम, कर्तव्य र अधिकार राज्यमहान्यायाधिवक्तालाई पनि प्रदान गर्नुपर्ने हुँदा राज्यव्यवस्थापिकाको सदस्य राज्यमहान्यायाधिवक्ता नहुने भए पनि निजलाई राज्यव्यवस्थापिका वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा उपस्थित भई कुनै कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्ने अधिकार हुने तर मत दिने अधिकार नहुने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

५.४.६. वार्षिक प्रतिवेदन

राज्यमहान्यायाधिवक्ताले आफूले वर्षभरिमा गरेको कार्यको विवरण खुलाई राज्यप्रमुखसमक्ष पेश गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्तो व्यवस्था सम्बन्धित देशको संविधान वा कानूनद्वारा गर्न सकिन्छ ।

हामीहरूले हालसम्म एकात्मक व्यवस्था अंगाल्दै आएकोमा नेपाल एक संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य हुने घोषणा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले गरेकोले भावी संविधानमा महान्यायाधिवक्ता सम्बन्धमा पनि संघीय र राज्यमहान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुँदा राज्यमहान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन राज्यमहान्यायाधिवक्ताले राज्यप्रमुखसमक्ष पेश गर्ने र उक्त प्रतिवेदन राज्यप्रमुखले राज्यको कार्यकारीप्रमुखमार्फत राज्यव्यवस्थापिकासमक्ष पेश गर्ने व्यवस्था हुन उपयुक्त देखिन्छ। राज्यव्यवस्थापिकामा उक्त प्रतिवेदनमाथि छलफल हुँदा केही सुझाव दिन आवश्यक देखिएमा त्यस्तो सुझाव राज्यको महान्यायाधिवक्तालाई दिने व्यवस्था गरेमा उत्तरदायित्वलाई सुनिश्चित गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ ।

५.५. स्थानीय न्यायाधिवक्ता

स्थानीय सरकारलाई कानूनी सल्लाह दिने र समाजमा अपराध हुन नदिई शान्ति सुरक्षाको स्थिति कायम राख्न र समाजलाई भयमुक्त बनाउन फौजदारी न्याय प्रशासनको आवश्यकता पर्ने भएकोले

अपराधीलाई अपराध गर्नबाट रोक्न तथा निर्दोष व्यक्तिलाई अपराधको अभियोगबाट मुक्त गर्न फौज्दारी न्याय प्रशासन प्रभावकारी हुनुपर्दछ। गंभीर प्रकृतिका फौजदारी अपराधहरूको बारेमा राज्य आफैले सक्रियता देखाएर त्यस्ता अपराधहरूको आवश्यक अनुसन्धान गरी अपराधीहरूलाई अदालतसमक्ष प्रस्तुत गरी दण्ड दिलाउन नसकिएमा समाजमा शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने सरकारको जिम्मेवारी पूरा हुन सक्दैन।

त्यसैले प्रभावकारी अनुसन्धानको माध्यमबाट राज्य पक्ष हुने कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनको दायरामा ल्याई सजाय दिलाएर दण्डहीनताको अन्त्य गर्न स्थानीय तहमा अभियोजनकर्ताको रूपमा स्थानीय न्यायाधिवक्ताको व्यवस्था हुनु उपयुक्त हुन्छ। निजलाई स्थानीय सरकारको कानूनी सल्लाहकारको भूमिका पनि दिनु पर्दछ। शुरू अवस्थामा अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी स्थानीय अभियोजनकर्तामा रहने भएकोले यदि फौजदारी विधिशास्त्रमा आवश्यक योग्यता, दक्षता र अनुभव नभएको व्यक्तिबाट त्यस्तो कार्य सम्पादन हुने परिस्थिति सिर्जना भएमा समाजमा दण्डहीनताले प्रश्रय पाई अराजकताको स्थिति सिर्जना भई सरकारको प्रभावकारितामा समेत प्रश्न उठ्ने सम्भावना रहन्छ। त्यसैले राज्यमहान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने र स्थानीय न्यायाधीश हुन योग्यता पुगेको व्यक्तिलाई स्थानीय न्यायाधीश सरह समान सेवा सुविधा हुने गरी नियुक्ति, योग्यता, पदमुक्त हुने आधार, बर्खासीका आधार, काम, कर्तव्य र अधिकार कानूनद्वारा निर्धारण हुने गरी स्थानीय अभियोजनकर्ताको व्यवस्था हुनु पर्ने देखिन्छ।

५.६. सरकारी वकीलहरूको सेवा शर्त सम्बन्धी व्यवस्था

सरकारी वकीलहरूको सेवा सम्बन्धी विषय फौजदारी न्याय प्रशासनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित विषय भएको र प्रभावकारी फौजदारी न्याय प्रशासनको अभावमा समाजमा दण्डहीनताले प्रश्रय पाई शान्ति सुरक्षा कायम रहन सक्दैन। त्यसकारण सरकारी वकील सरकारको कानूनी सल्लाहकार हुनुको साथै सरकारवादी हुने मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने, सरकारवादी भएको वा नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार रहेको मुद्दामा सरकारको हक, हितको प्रतिरक्षा गर्ने कार्यसँग सम्बन्धित व्यावसायिक सेवा हो।

अतः सरकारी वकीलको व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धि गर्न, आफ्नो पेशाप्रति गौरवको अनुभूति दिलाउन र संस्थाप्रति जिम्मेवार बनाउन संघीय सर्वोच्च अदालत, राज्य उच्च अदालत र स्थानीय अदालतका न्यायाधीश सरहको नियुक्ति, योग्यता, अवकाशको उमेर, पारिश्रमिक, सेवा, शर्त र सुविधा हुने गरी ऐन निर्माण गरी लागू गर्न आवश्यक छ।

न्याय प्रणाली सम्बन्धी अन्य व्यवस्था

६.१. न्यायाधीशको नियुक्ति सम्बन्धी संयन्त्र

स्वतन्त्र न्यायपालिकाको स्थापना गर्नमा अरु कुराको अतिरिक्त न्यायाधीशको नियुक्तिको उपयुक्त प्रकृया निर्धारित हुनुपर्छ भन्ने धारणा रहे पनि स्वयं प्रकृयाहरूको सम्बन्धमा भने विकसित न्यायिक प्रणालीहरूबीचमा नै आधारभूत अन्तरहरू रहेको पाइन्छ।

राजाले आफूखुशी न्यायाधीश नियुक्ति गर्ने परम्परादेखि लिएर प्रधानमन्त्री वा लर्ड चान्सलरको सिफारिसमा विभिन्न स्तरका अदालतका न्यायाधीशहरू राजाबाट नियुक्त गर्ने परम्परा बेलायतमा अद्यापि देख्न पाइन्छ। अमेरिकामा राष्ट्राध्यक्षले न्यायाधीश पदको लागि गरेको मनोनयन सिनेटबाट अनुमोदन गर्नुपर्ने आवश्यकता तोकिएको छ भने जापानमा मन्त्रिमण्डलले गरेको सिफारिस बमोजिम सम्राटले नियुक्ति गर्ने व्यवस्था पाइन्छ। भारतमा सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश, न्यायाधीश एवं आवश्यकतानुसार उच्च अदालतका मुख्य न्यायाधीशहरूसँग परामर्श लिई राष्ट्राध्यक्षले नियुक्ति गर्ने गरेको पाइन्छ। कतिपय साम्यवादी तथा गैरसाम्यवादी देशहरूमा निर्वाचनद्वारा न्यायाधीश हुने व्यवस्था पनि छ। जापानमा प्रत्येक दश वर्षमा आम निर्वाचन गर्दा न्यायाधीशको हकमा पनि जनताको अभिमत लिने गरिन्छ। यसरी न्यायाधीशका नियुक्तिको सम्बन्धमा विविध व्यवस्थाहरू विश्वमा प्रचलित भएको देखिन्छ।

योग्यतामा आधारित छनौट प्रक्रिया सुनिश्चित नभएसम्म राम्रो उम्मेद्वार अगाडि आउन सक्दैन। त्यसैले के विश्वास गरिन्छ भने योग्यताको आधारमा छनौट हुन्छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्ने पद्धति स्थापित भएपछि नियुक्ति भएकाहरूले बढी स्वतन्त्रताका साथ काम गर्छन्। किनभने उनीहरूले योग्यताको आधारमा छनौट भएको थाहा पाएका हुन्छन्।

न्यायपालिकाको सांगठनिक ढाँचाभित्र स्वतन्त्र रूपले न्याय सम्पादन गर्ने वातावरण छ वा छैन भन्ने कुराको परीक्षण न्यायाधीशहरूको नियुक्ति प्रक्रियाको आधारमा पनि गर्न सकिन्छ। न्यायाधीशहरूको नियुक्तिको मोडेल यस्तो हुनै पर्छ जसले न्यायिक कार्यको लागि अति योग्य व्यक्तिको नियुक्तिलाई सुनिश्चित गर्छ।

न्यायाधीशको छनौट प्रकृया निष्पक्ष हुनुपर्छ भने पनि छनौटको कुन प्रकृया राम्रो हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा एकमत पाईंदैन। न्यायाधीशको नियुक्ति प्रकृयामा सम्बन्धित देशको ईतिहास, संस्कृति तथा राजनैतिक अवस्थाले प्रभाव पार्ने हुन्छ। त्यसैले न्यायाधीशको छनौटका लागि केही सिद्धान्तहरू विकसित भएका छन्। जस अन्तर्गत न्यायाधीश छनौटको हरेक प्रकृया पारदर्शी हुनु पर्ने, सकेसम्म स्वतन्त्र न्यायिक आयोग वा परिषद्बाट छनौट प्रकृया संचालन गर्नु पर्ने, योग्यताको आधारमा छनौट गर्नुपर्ने र छनौट गर्दा सकेसम्म विविध वर्ग र क्षेत्रबाट आउने व्यवस्था मिलाउने आदि सिद्धान्तहरू पर्दछन्।

यसैले आधुनिक समयमा न्यायाधीशको नियुक्ति गर्दा छानिएको न्यायाधीश त्यसको लागि उपयुक्त छ भन्ने सुनिश्चित गर्न न्याय सेवा सम्बन्धी आयोग वा परिषद्को सहमति र छलफल पछि गर्ने प्रचलन पनि विकसित हुँदै आएको पाइन्छ। तर त्यस्तो आयोग वा परिषद्को न्यायाधीश छनौटमा कस्तो भूमिका रहेको छ, त्यसको गठन कस्तो प्रकारको छ र त्यसका सदस्यहरू कस्तो तरिकाबाट नियुक्त हुन्छन् भन्ने कुराले त्यसको प्रभावकारिताको निर्धारण हुन्छ।

२०४७ को संविधानले नेपालमा प्रधान न्यायाधीश नियुक्तिको सम्बन्धमा सिफारिस गर्न संवैधानिक परिषद् र अन्य न्यायाधीशको नियुक्तिका सम्बन्धमा सिफारिस गर्न न्याय परिषद्को व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। उक्त प्रणालीलाई वर्तमान अन्तरिम संविधानले पनि निरन्तरता दिएको पाइन्छ। यी दुवै संविधानमा व्यवस्था भएका न्याय परिषद्मा देशव्यापीरूपमा कार्यरत सरकारी वकीलको संस्था

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रतिनिधित्व हुने गरी महान्यायाधिवक्तालाई सदस्यको रूपमा समावेश गरिएको पाइँदैन ।

अबको संविधानमा समावेशी र समानुपातिक सिद्धान्तको आधारमा योग्यतामा सम्झौता नहुने गरी न्यायाधीश नियुक्त गर्ने उपयुक्त संयन्त्र निर्माण हुनु पर्ने देखिन्छ । यसका लागि व्यवस्थापिकामा एउटा विशेष न्यायिक समिति गठन गरी सो समितिले न्यायाधीश हुन योग्यता पुगेका व्यक्तिहरूको सूची तयार गरी व्यवस्थापिकामा सिफारिस गर्ने र उक्त सूची व्यवस्थापिकाको बहुमतबाट पारित भएपछि राष्ट्राध्यक्षबाट संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको नियुक्ति हुने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त देखिएको छ । यस विधिद्वारा नियुक्ति गर्दा जननिर्वाचित प्रतिनिधिहरूको संस्था सर्वोच्च रहने र न्यायिक उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ । व्यवस्थापिकामा विशेष न्यायिक समिति गठन गर्दा जातीय, लिंगीय, वर्गीय, क्षेत्रीय आधारमा दलीय प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुने गरी गठन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

यसैगरी संघीय पद्धति अनुरूप राज्यको पुनर्संरचना गर्दा केन्द्र र राज्य तहमा शक्तिको बाँडफाँड हुनुपर्ने अपरिहार्यता रहेकोले राज्यव्यवस्थापिकामा विशेष न्यायिक समिति गठन गरी सो समितिको सिफारिसलाई राज्यव्यवस्थापिकाले अनुमोदन गरेपछि राज्यप्रमुखबाट राज्य उच्च अदालतको न्यायाधीश नियुक्ति हुने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । साथै, स्थानीय प्रतिनिधिसभाप्रमुखले स्थानीय प्रतिनिधिसभा विशेष न्यायिक समितिले सिफारिस गरी स्थानीय प्रतिनिधिसभाको तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतबाट अनुमोदन भएका व्यक्तिलाई स्थानीय अदालतको न्यायाधीशमा नियुक्ति गर्ने व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।

६.२. न्यायाधीशको बर्खासी र भ्रष्टाचार वा फौजदारी कसूरमा कारबाही सम्बन्धी संयन्त्र

न्यायाधीशहरू व्यक्तिगत रूपमा स्वतन्त्र हुनुपर्छ र आफूसमक्ष आएको विवादलाई कुनै पनि कोणबाट हुने प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष बन्देज, प्रभाव, दवाब, धम्की र हस्तक्षेप बिना निष्पक्ष रूपमा तथ्यहरूको मूल्यांकन र कानून बमोजिम निर्णय दिनु न्यायाधीशको कर्तव्य हुन्छ । न्यायिक निर्णयको प्रक्रियामा न्यायाधीशहरू आफ्ना सहकर्मी र माथिल्लो दर्जाका अधिकारीबाट पनि स्वतन्त्र हुन्छन् । स्वतन्त्ररूपले न्यायिक निर्णयको घोषणा गर्ने न्यायाधीशको अधिकारमा न्यायपालिकाकै कुनै तहगत संगठन वा ओहदा वा तहको भिन्नताले हस्तक्षेप गर्नु हुँदैन ।

तर यसको अर्थ न्यायिक शुद्धता र स्वच्छता कायम गर्न न्यायिक अनुशासन र मर्यादा विपरीत काम गर्ने न्यायाधीशहरूलाई कारबाही गर्न हुँदैन भन्ने होइन । कानून र न्यायिक मर्यादा विपरीत काम गर्ने न्यायाधीशलाई कारबाहीबाट छूट दिनु पनि कानूनको शासन विपरीत हुन जान्छ । तर यस प्रकारको कारबाही गर्ने अधिकार कार्यपालिकालाई दिइयो भने स्वतन्त्र न्यायपालिकाको सिद्धान्त विपरीत हुने भएकोले यस्तो कारबाही गर्न उपयुक्त, प्रभावकारी र अधिकारसम्पन्न संयन्त्रको निर्माण हुनु आवश्यक देखिन्छ । यसका लागि व्यवस्थापिकामा एउटा विशेष न्यायिक समिति गठन गर्नुपर्ने देखिन्छ । यस्तो समिति गठन गर्दा जातीय, लिंगीय, वर्गीय र क्षेत्रीय आधारमा दलीय समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनेगरी गठन गर्नुपर्ने देखिएको छ । तर भ्रष्टाचारको कसूरमा सेवाबाट बर्खास्त गर्दा संघीय व्यवस्थापिका विशेष न्यायिक समितिले गठन गरेको विशेष अदालतमा मुद्दा दायर गरी सो अदालतबाट ठहऱ्याए बमोजिम हुने व्यवस्था गरी यस्तो विशेष अदालत सम्बन्धी व्यवस्था संघीय कानूनद्वारा निर्धारित गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । यस्तो विशेष अदालतद्वारा गरिएका फैसलाहरू अन्तिम हुने र यसउपर कुनै अदालतमा उजुरी, पुनरावेदन एवं रिट निवेदन नलाग्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । यस प्रकारको व्यवस्थाबाट न्यायिक उत्तरदायित्वलाई सुनिश्चित गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

६.३. आचारसंहिता

न्यायपालिकाको कार्य प्रकृतिका कारण अन्य निकायभन्दा यो एकदमै अलग हुन्छ। जनआस्था नै न्यायपालिकाको पूँजी भएकोले यसको काम कारवाही बढी जवाफदेही हुनु स्वभाविक मानिन्छ र निर्भीक र उच्च अनुशासनयुक्त न्यायाधीशले मात्र स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष न्याय दिन सक्छ। अदालतप्रतिको जनआस्था अभिवृद्धि गर्नमा न्यायपालिकासँग सम्बद्ध रहने न्यायाधीश, सरकारी वकील, कानून व्यवसायी, कानून कार्यान्वयन गराउने पदाधिकारी, नागरिक समाज, पत्रकार र अन्य सम्बद्ध अधिकृत र सहयोगी कर्मचारीहरूको आचार, व्यवहार, मूल्य मान्यता, निष्ठा र परिश्रमले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। तसर्थ न्याय सम्पादनसँग प्रत्यक्ष सम्बद्ध सबै पक्षहरूको बारेमा बेग्लाबेग्लै आचारसंहिता तयार गरी निश्चित अनुशासनभित्र रहेर उदाहरण प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

न्यायाधीश हुने व्यक्तिले निश्चित अनुशासनभित्र रहेर आफूलाई नमुनाको रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ। न्यायाधीशले कुनै पनि शर्त, आश्वासन, भनसुन वा प्रलोभनबाट विचलित हुनु हुँदैन। आर्थिक, बौद्धिक, राजनैतिक, सामाजिक, तथा नैतिक अनुशासन न्यायाधीशको लागि अपरिहार्य मानिन्छ। यसप्रकार न्यायाधीश उच्च नैतिक आचरणयुक्त हुनु पर्ने कुरालाई दृष्टिगत गरी न्यायाधीशहरूको लागि आवश्यक पर्ने आचारसंहिताको बारेमा प्राय धेरैजसो राष्ट्रमा विभिन्न व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

न्यायाधीशलाई केन्द्रविन्दु बनाई न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता र निष्पक्षता कायम गर्न अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नै विभिन्न प्रयास भएको पाइन्छ। सन् २००० को अप्रिलमा संयुक्त राष्ट्र संघको अन्तर्राष्ट्रिय अपराध रोकथाम केन्द्रको निमन्त्रणामा भियनामा एशीया, अफ्रिका र प्यासिफिक देशका प्रधान न्यायाधीश र वरिष्ट न्यायाधीशहरूको पहिलो बैठकले न्यायाधीशको आचारसंहिताको आवश्यकता महशुस गरी सन् २००१ मा भारतको बैंगलोरमा बसेको समूहको दोश्रो बैठकले न्यायिक आचारसंहितालाई स्वीकार गरेको पाइन्छ। न्यायाधीशहरूको आचारसंहिताको बारेमा विभिन्न मूल्य मान्यताहरूलाई सिद्धान्तको रूपमा स्वीकार गरिएको छ। जस अन्तर्गत सद्व्यवहार (Propriety), स्वतन्त्रता (Independence), निष्ठा (Integrity), निष्पक्षता (Impartiality), समानता (Equality) र सक्षमता र परिश्रमी (Competence and Deligence) पर्दछन्।

सदाचारमा रहनु र सोही मुताविक व्यवहार गरेको देखिनु न्यायाधीश र न्याय क्षेत्रमा संलग्न सबैको अपरिहार्य व्यावसायिक आचरण हो। यसैगरी न्यायाधीश वा न्याय निरूपणमा संलग्न न्यायकर्मीको आचरण र व्यवहारबाट न्यायिक स्वतन्त्रता स्थापित भएको देखिनु पर्छ। न्याय निरूपण गर्ने व्यक्तिहरू नै आफू र आफू सम्बद्ध संस्थाप्रति निष्ठावान् हुन नसके स्वतन्त्र न्यायपालिकाको मान्यता अनुरूप न्याय निरूपणको कार्य हुन नसक्ने भएकोले न्याय क्षेत्रमा संलग्न सबैले आफ्नो कार्यप्रति निष्ठा प्रदर्शित गर्नु अपरिहार्य आवश्यकताको रूपमा रहेको हुन्छ। न्यायिक निष्पक्षता पनि न्यायिक कार्यको अत्यावश्यक र अनिवार्य शर्त हो। यो निर्णयको अवस्थामा मात्र पालन गर्ने विषय नभई निर्णयपूर्व गरिने न्यायिक प्रक्रियागत सम्पूर्ण कार्यमा समेत समान रूपमा लागू हुन्छ। न्यायको रोहमा सबैप्रति समान व्यवहार हुन्छ भन्ने विश्वास स्थापित गराउने कर्तव्य पनि स्वयं न्यायकर्मीमा रहेको हुन्छ। न्याय सम्पादनमा सम्बद्ध व्यक्ति सक्षम, योग्य, दक्ष र परिश्रमी भएमा मात्र न्याय निरूपणको अत्यन्त जटिल र सम्वेदनशील कार्यलाई सरल र यथार्थपरक बनाउन सकिन्छ।

एशिया, अफ्रिका र प्यासिफिक देशका प्रधान न्यायाधीश र बरिष्ठ न्यायाधीशहरूको सम्मेलनले पारित गरेको उल्लेखित न्यायिक आचरणको बैंगलोर सिद्धान्तलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको सामाजिक तथा आर्थिक परिषद्ले सन् २००६ मा केही परिमार्जन सहित पारित गरेको पाइन्छ। नेपालको सन्दर्भमा पनि न्यायाधीशहरूको आचारसंहिता २०५५ लागू हुँदै आएकोमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासलाई समेत मध्यनजर गरेर उक्त आचारसंहितालाई समयानुकुल परिमार्जन गरी २०६५ सालदेखि लागू हुँदै आएको छ। उक्त आचारसंहितामा महिला हिंसा, बहुविवाह, जातीय छुवाछुत जस्ता सामाजिक अपराधमा न्यायाधीश संलग्न

हुन नहुने व्यवस्थालाई समेटी यदि त्यस्तो अपराधमा कुनै न्यायाधीश संलग्न भएको पाइएमा निजलाई पदमुक्त गर्न उपयुक्त देखिन्छ।

न्यायाधीशले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता, उसले निर्वाह गर्नुपर्ने जिम्मेवारी, उसको काम प्रतिको स्वच्छता, स्वतन्त्रता र पारदर्शीता, उसको कामकारवाहीबाट सिर्जना हुने जनआस्था र अदालत प्रतिको जनताको विश्वास समग्रमा न्यायाधीशको काम कारवाहीको कसौटी हो। यसर्थ विश्वव्यापी रूपमा स्थापित मूल्य मान्यता र सिद्धान्तलाई अनुशरण गर्दै न्यायाधीशलाई निश्चित आचरण र अनुशासनमा रहने वातावरणको सिर्जना भएमा स्वतन्त्र, निष्पक्ष, पारदर्शी र सक्षम न्यायपालिकाबाट न्याय प्राप्त गर्ने जनताको अधिकार सुनिश्चित गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ। यस्तो आचारसंहिताको गंभीर उल्लंघन गर्ने न्यायाधीशलाई अनुशासनात्मक कारवाही र बर्खास्त समेत गर्न सक्ने व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिन्छ।

६.४. न्याय सेवा आयोग

एकीकृत न्याय प्रणाली भएको संघीय शासन व्यवस्थामा सर्वोच्च अदालतको अधिकृत र सहयोगी कर्मचारीहरूको नियुक्ति प्रधान न्यायाधीश वा निजले तोकेको अन्य न्यायाधीश वा अधिकृतले गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यस्ता अधिकृत वा सहयोगी कर्मचारीहरूको सेवा शर्त निर्धारण गर्न सक्ने अधिकार व्यवस्थापिकालाई प्रदान गरिन्छ। यस्ता कर्मचारीहरूको नियुक्ति गर्दा संघीय लोकसेवा आयोगको परामर्श लिएर मात्र नियुक्ति गर्नु पर्ने गरी नियम बनाउन सकिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। यसका अतिरिक्त कर्मचारीहरूको तलव, भत्ता, पेन्सन जस्ता सरकारलाई आर्थिक दायित्व पर्ने विषयसँग सम्बन्धितबाहेक अन्य नियम बनाउने अधिकार प्रधान न्यायाधीशलाई दिने गरेको पनि पाइन्छ।

न्यायिक स्वतन्त्रताको लागि त्यहाँ कार्यरत कर्मचारीको नियुक्ति तथा व्यवस्थापनमा पनि निष्पक्षता र योग्यतालाई आधार बनाएर दक्षताको आधारमा गर्नुपर्ने हुन्छ। हाम्रो अहिलेसम्मको व्यवस्थामा न्याय सेवाको राजपत्रांकित पदमा नियुक्ति, सरुवा, बढुवा तथा विभागीय कारवाही गर्दा न्याय सेवा आयोगको सिफारिस बमोजिम गर्ने र नयाँ भर्ना गर्दा लोक सेवा आयोगको सिफारिस बमोजिम गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ भने राजपत्र अनंकित कर्मचारीको हकमा अन्य सेवाका कर्मचारी सरह हुने व्यवस्था छ।

अबको संविधानमा संघीय ढाँचा अनुरूप कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका हुने भएकोले न्यायपालिकाका कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन पनि सोही अनुरूप कानूनद्वारा व्यवस्थित गर्नुपर्ने देखिन्छ। यसका अतिरिक्त देशको सम्पूर्ण कर्मचारी प्रशासनको व्यवस्थापन संघीय व्यवस्था अन्तर्गत जस्तो ढाँचाको रहन्छ सोही अनुरूप हुने गरी कानून बमोजिम न्याय सेवाका कर्मचारीहरूको पनि व्यवस्थापन हुनु उचित देखिन्छ। कानून बमोजिम यस्तो व्यवस्था गर्दा न्याय सेवाका संघीय राजपत्रांकित कर्मचारीको हकमा संघीय न्याय सेवा आयोग र राज्य स्तरीय न्याय सेवाका राजपत्रांकित कर्मचारीको हकमा राज्य न्याय सेवा आयोगको व्यवस्था हुन उपयुक्त देखिन्छ। यस्तो कानून अन्तर्गतको नियम संघीय न्याय सेवाका कर्मचारीको हकमा संघीय न्याय सेवा आयोगले र राज्यका कर्मचारीको हकमा राज्य न्याय सेवा आयोगले बनाउने व्यवस्था हुनु उचित देखिन्छ।

न्याय सेवाका राजपत्रांकित संघीय कर्मचारीको हकमा नियुक्ति गर्दा संघीय लोकसेवा आयोगको सिफारिसमा प्रधान न्यायाधीशले नियुक्ति गर्न सक्ने र न्याय सेवाका राज्य स्तरीय राजपत्रांकित कर्मचारीको हकमा राज्य लोकसेवा आयोगको सिफारिसमा मुख्य न्यायाधीशले नियुक्ति गर्न सक्ने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ। कर्मचारीको सरुवा, बढुवा र विभागीय कारवाही गर्दा न्याय सेवाका राजपत्रांकित संघीय कर्मचारीको हकमा संघीय न्याय सेवा आयोगको सिफारिसमा प्रधान न्यायाधीशबाट गर्ने र न्याय सेवाका राजपत्रांकित राज्यका कर्मचारीको हकमा राज्य न्याय सेवा आयोगको सिफारिसमा मुख्य न्यायाधीशबाट गर्ने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।

हाल न्याय सेवाका राजपत्रांकित प्रथम र द्वितीय श्रेणीमा आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षा न्याय सेवा आयोगले लिने गरेको पाइन्छ। भावी संविधानमा न्याय सेवाका राजपत्रांकित प्रथम र द्वितीय श्रेणीमा

आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षा संघीय र राज्य न्याय सेवा आयोगले नलिई अन्य सेवा सरह संघीय र राज्य लोक सेवा आयोगबाट लिई सिफारिस गर्ने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ।

६.५. न्यायपालिकाको नियम बनाउने अधिकार

अदालती कार्यविधिसँग सम्बन्धित नियमहरू दुई प्रकारका हुन्छन्। पहिलो प्रकारको नियममा मुद्दा चल्दाको अवधिमा मुद्दाका पक्षहरूले बाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नुपर्ने नियमहरू पर्दछन् भने अर्को प्रकारमा त्यस्ता नियमहरू पर्दछन् जुन न्यायपालिकाको संगठनात्मक कार्य संचालनको लागि आवश्यक हुन्छन्। पहिलो प्रकारको नियमहरू विधायिकाको कार्य क्षेत्र अन्तर्गत पर्दछन् भने अर्को प्रकारका नियमहरू स्वतन्त्र रूपमा न्यायपालिका संचालन गर्नको लागि आवश्यकता र कामको प्रकृतिको आधारका अदालत आफैंले निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ। स्वतन्त्र न्यायपालिकाको प्रभावकारी र सक्षम कामकारवाहीको लागि यस्तो नियम बनाउने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गर्ने गरिन्छ। न्याय सम्पादनको कार्य विशिष्ट प्रकृतिको हुने भएकोले यसका कामकारवाहीहरू राज्यका अन्य अङ्गको भन्दा भिन्न प्रकृतिको हुन्छ। त्यसैले त्यस्तो विशिष्ट कार्य सम्पादनको लागि आवश्यक नियम बनाउने अधिकार सोही निकायलाई दिनु उपयुक्त मानिन्छ। सबै अवस्थामा विधायिकाले मात्र न्यायिक कामकारवाहीको प्रकृति र आवश्यकताको पहिचान गरेर नियम बनाउन सम्भव नहुने भएकोले पनि यस्तो नियम बनाउने अधिकार न्यायपलिकालाई नै दिन आवश्यक पर्दछ।

यसैले न्यायिक स्वयत्तताको लागि नियम बनाउने अधिकार देशको सर्वोच्च अदालतलाई हुनु पर्ने र यस्तो अधिकार विधायिकी कानूनद्वारा नभई संविधानमै हुनु पर्ने मान्यता विकसित हुँदै आएको परिप्रेक्षमा अबको संविधानमा व्यवस्थापिकाले बनाएको कानूनको अधीनमा रही नियम बनाउने अधिकार संघीय सर्वोच्च अदालतलाई र राज्य उच्च अदालतलाई दिनु उपयुक्त देखिन्छ।

६.६. कानूनी सहायता

निष्पक्ष एवं समान न्याय प्रदान गर्नु नै कानूनी राज्यको महत्वपूर्ण कार्य हो। आर्थिकरूपमा सबल पक्षले न्यायिक निकायसमक्ष कानून व्यवसायीमार्फत आफ्नो प्रतिनिधित्व प्रभावकारी रूपमा गराउन सक्छन् तर आर्थिक रूपमा असमर्थ पक्षले आफ्नो प्रतिनिधित्व गराउन सक्ने अवस्था रहँदैन। तसर्थ कमजोर पक्षले न्यायबाट वञ्चित हुन नपरोस् भन्ने उद्देश्यले त्यस्ता असमर्थ पक्षको हक अधिकार संरक्षणको लागि कानूनी सहायता प्रदान गरी न्यायमा समान पहुँच कायम गर्न सक्नु तथा धनी र गरीबबीच न्यायमा भेदभाव नगरी समान न्याय प्रदान गर्नु नै कानूनी सहायताको प्रमुख उद्देश्य हो।

जहाँ असमर्थ पक्षको लागि राज्यले कानूनी सहायताको व्यवस्था गर्दैन त्यहाँ निष्पक्ष न्याय हुन सक्दैन र यदि न्याय दिनबाट इन्कार गरिन्छ भने कानूनी राज्यको अन्त हुन्छ भन्ने मान्यता अनुरूप असमर्थ पक्षलाई कानूनी सहायता प्रदान गर्ने गरेको पाइन्छ। विश्वका विभिन्न देशहरूले पनि कानूनी सहायतालाई व्यक्तिको अधिकारको रूपमा विकसित गर्नुका साथै यसलाई गरीबको कानून (Poor Man's Law) भन्ने नाराका साथ अगाडि ल्याएको पाइन्छ जसको उद्देश्य असमर्थ व्यक्तिका मुद्दाहरूमा राज्य स्वयंले कानूनी प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गर्नु रहेको छ।

असमर्थ पक्षलाई कानूनी सहायता दुई प्रकारले प्रदान गर्न सकिन्छ। पहिलो प्रकारको कानूनी सहायतालाई निरोधात्मक कानूनी सहायता (Preventive Legal Aid) भनिन्छ जस अन्तर्गत कानूनी चेतना मूलक कार्यक्रम, व्यक्तिहरूलाई कानूनी ज्ञान (Para-legal Training) प्रदान गर्नु जस्ता कार्य पर्दछन्। यस प्रकारको कानूनी सहायता सम्बन्धी कार्यक्रम गरीबी, अज्ञानता, अशिक्षा तथा चेतनाकोअभाव भएको क्षेत्रमा बढी प्रभावकारी हुन्छ। यसैगरी उपचारात्मक कानूनी सहायता (Remedial Legal Aid) ले असमर्थ

व्यक्तिका तर्फबाट अदालतसमक्ष उपस्थित भई निजको तर्फबाट गरिने वहस पैरवी, अदालती लिखतहरू तयार गरिदिने, देवानी मुद्दामा अदालतमा लाग्ने कोर्ट फी रकम तिरी दिने आदि जस्ता कार्य पर्दछ।

हामीले पनि प्रभावकारी रूपमा निरोधात्मक कानूनी सहायता प्रदान गर्न सकेकोमा न्यायमा पहुँच नभएका सबै वर्गहरू केही मात्रामा भए पनि आफ्नो अधिकारप्रति सजग र सचेत हुन सक्ने हुँदा शोषित र पीडित हुनबाट बच्ने सम्भावना रहन्छ। यसका साथै उपचारात्मक कानूनी सहायताको बारेमा जानकारी गराउन सके पनि अदालतमा आफ्नो तर्फबाट कानूनी प्रतिरक्षा गराउन सक्ने हुनाले केही हदसम्म भए पनि कमजोर वर्गको न्यायमा सहज पहुँच पुग्ने सम्भावना रहन्छ।

आफ्नो अधिकारको बारेमा पर्याप्त जानकारी हुन नसक्दा अन्य व्यक्ति तथा वर्गबाट पीडित हुनु पर्ने परिस्थितिमा निरोधात्मक कानूनी सहायता (Preventive Legal Aid) का माध्यमबाट उनीहरूलाई आफ्नो अधिकार र कर्तव्यप्रति चेतना जगाउन आवश्यक देखिन्छ।

समान तथा निष्पक्ष न्यायका लागि कानूनी सहायता एक अपरिहार्य तत्व हो। यदि समान न्यायलाई मूर्त रूप दिने हो भने महिला, बालबालिका, दलित, पिछडिएका वर्ग तथा न्यून आय भएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूसम्म यो सेवा पुऱ्याउन आवश्यक छ। महिला विरुद्ध हुने घरेलु हिंसा महिलाको जीवन र स्वतन्त्रतामा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने विषय हो। यस्तो हिंसाको कारणले गर्दा महिलाको व्यक्तित्व विकासमा नकारात्मक असर पर्ने भई निजले एउटा नागरिकले देशकाप्रति पूरा गर्नुपर्ने जिम्मेवारी पनि बहन गर्न नसक्ने अवस्था रहन्छ। यस्तो हिंसाबाट पीडित महिलाले उपचारको लागि अदालतसम्म आउनको लागि उचित वातावरण तयार गर्न सामाजिक सुरक्षाको उचित प्रवन्ध राज्यबाटै मिलाउनु पर्ने देखिन्छ। यसैले त्यस्ता पीडित महिलाको लागि आर्थिक सहायता राज्यका तर्फबाट उपलब्ध नभएसम्म वास्तविक न्याय प्राप्त हुन नसक्ने भएकोले सामाजिक सुरक्षा अन्तर्गत आर्थिक सहायता पनि राज्यले उपलब्ध गराउनु पर्ने देखिन्छ। पारिवारिक विवादसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू विशेष र सम्वेदनशील प्रकृतिको हुने भएकोले त्यस्ता मुद्दालाई छिटोछरितो रूपमा कारवाही र किनारा गरी पीडितलाई शीघ्र न्याय प्रदान गर्नका निमित्त विवाद समाधानका अतिरिक्त उपायहरू, मिलापत्र तथा मध्यस्थतालाई अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ। घरेलु हिंसा, चेलिबेटी वेचविखन, यौन शोषण, प्रजनन स्वास्थ्य लगायतका महिलामाथि हुने हिंसा विरुद्ध पीडितलाई अधिकारको प्रत्याभूति दिलाई समान न्यायको अनुभूति गराउन पनि कानूनी सहायता सम्वन्धी व्यवस्थालाई मौलिक हकको रूपमा निरन्तरता दिनु आवश्यक देखिएको छ।

६.७. न्यायमा सहज पहुँच

न्यायमा सहज पहुँच भन्नाले प्रत्येक नागरिकलाई न्याय प्राप्तिको लागि न्याय व्यवस्थामा पुग्ने समान अवसरको उपलब्धता हो। आफ्नो हकको स्थापना र भैरहेको हकको उल्लंघन भएमा उपचारको लागि तोकिएको न्यायिक निकायमा जान सक्ने र त्यस्तो निकायबाट स्वच्छ, निष्पक्ष, सरल सहज र प्रभावकारी न्याय प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था नै न्यायमा सहज पहुँच हो। धनी हैसियतवाला शिक्षित वर्गका मानिसले आफूलाई अन्याय परेमा अदालतसमक्ष जान र न्याय प्राप्त गर्न सक्छन् तर गरीबीको चपेटामा परेका, पिछडिएका, सीमान्तकृत वर्गका मानिसमा न्याय प्राप्त गर्ने क्षमता र अवसर महत्वपूर्ण भएकोले उनीहरूले न्याय प्राप्तिमा सहज अवसर र अनुभूति पाउनु नै न्यायमा पहुँच हो।

न्याय प्राप्त गर्ने हरेक मानिसको मौलिक अधिकार हो र यसको निमित्त सहज पहुँच हुनुपर्छ भन्ने कुरामा सबैको एकमत भएको पाइन्छ। नागरिकहरूको सार्वभौम अधिकारको मान्यता र त्यस सम्बन्धमा आइपर्ने कुनै पनि कानूनी विवाद झगडा तथा उजुरीको न्यायोचित तरिकाबाट निराकरण गर्ने वास्तविक र प्रभावकारी व्यवस्थाका लागि न्यायमा सहज पहुँचको आवश्यकता पर्दछ। न्याय प्राप्तिको लागि सबैको पहुँच सहज भयो भने पीडितले न्याय पाई समाजमा सौहार्द्रता र शान्ति कायम हुन सक्छ।

नागरिकलाई समान र अर्थपूर्ण न्याय प्रदान गर्ने कर्तव्य राज्यको भएकोले न्यायमा पहुँच पुऱ्याउने दायित्व पनि राज्यकै हुन्छ। न्यायमा सहज पहुँचलाई सुनिश्चित गर्न कानून निर्माण, त्यसको कार्यान्वयन,

व्याख्या, संरचनात्मक व्यवस्था तथा स्रोतसाधनको व्यवस्थापन समेतका पक्षहरूलाई दृष्टिगत गरी समन्वयात्मक ढंगले कार्य गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

पर्याप्त जन चेतना र सूचनाको अभाव, आर्थिक लागत, औपचारिकता, भ्रष्टाचार, डर, त्रास, अविश्वास र ढिलाई, भौगोलिक कारण लगायतका तत्वहरू न्यायमा सहज पहुँच पुऱ्याउनका लागि बाधक रूपमा रहेको छन्। यस्ता अवरोधहरूलाई हटाउन सकेमा न्यायमा सबैको समान पहुँचलाई सुनिश्चित गर्न सकिने देखिन्छ।

न्यायमा जनताको सहज पहुँच हुन नसकेमा राज्यको न्याय व्यवस्था नै कमजोर हुन पुग्ने महशुस गरी नेपालको न्यायपालिकाले रणनीतिक योजना बनाई काम गर्ने परम्पराको थालनी गरेको छ। यस्ता योजनामार्फत न्यायमा जनताको पहुँचको लागि विभिन्न रणनीतिहरू तय गरिएका र सुधारका विभिन्न प्रयासहरू भए पनि परिणाममा त्यसलाई पूर्णरूपमा महशुस गर्न सकिएको छैन। न्यायपालिकाको मात्र एक्लो प्रयासले न्यायमा जनताको सहज पहुँच संभव छैन तसर्थ जनताको न्यायमा सहज पहुँचलाई सुनिश्चित गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

६.८. अदालतलाई सहयोग गर्नुपर्ने तथा आदेश र निर्णयलाई मान्नु पर्ने

प्रत्येक व्यक्तिको कानूनद्वारा निर्धारित कार्यविधि बमोजिम सामान्य अदालतबाट आफ्ना विरुद्ध चलेका मुद्दाको सुनुवाइ गराउने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न स्थापित कार्यविधि नअपनाउने कुनै न्यायाधिकरणले सामान्य अदालत वा न्यायिक निकायको अधिकारक्षेत्र खोसी प्रयोग गर्न पाउनु हुँदैन भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता रहेको पाइन्छ।

यसैगरी संवैधानिक सिद्धान्त, कानूनको शासन र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता अनुसार न्यायिक अधिकार न्यायिक निकायमा नै अन्तरनिहित हुनुपर्छ, न्यायपालिकालाई न्यायिक प्रकृतिका सबै प्रकारका विवाद हेर्ने अधिकारक्षेत्र हुनुपर्छ र न्यायपालिकासमक्ष प्रस्तुत कुनै विवाद कानून बमोजिम उसको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्छ कि पर्दैन भन्ने कुराको निर्णय गर्ने अख्तियार पनि न्यायपालिकालाई हुनुपर्छ।

स्वतन्त्र न्यायपालिकाको सिद्धान्त बमोजिम अदालत वा अन्य न्यायिक निकायबाट नै न्यायिक अधिकार प्रयोग गरिने र न्यायिक निकायले यो अधिकार प्रयोग गर्दा संविधान कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुसार गर्ने भएकोले यस्तो न्यायिक निकायले गरेको फैसला वा आदेश अन्तिम हुन्छ। कानून बमोजिम पुनरावेदनको माध्यमबाट तल्लो तहको अदालतले गरेको फैसला मिले नमिलेको भनी पुनरावेदन अदालतबाट जाँच्नेबाहेक एकपटक अदालतबाट फैसला भै सकेपछि त्यो अन्तिम हुन्छ र अदालतबाट भएको त्यस्तो फैसला वा आदेश मुद्दाका सम्बन्धित पक्ष लगायत सबैले मान्नु पर्दछ।

मुलुकमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गर्नु राज्यको प्रमुख दायित्व भएको र यस्तो न्याय सम्पादनको कार्य स्वतन्त्र न्यायपालिकाबाट मात्र सम्भव हुने हुँदा यसलाई सहयोग गर्नु र यसका आदेश वा फैसला मान्नु राज्यका सबै अंग निकाय वा अधिकारीहरूको कर्तव्य हुन्छ। न्यायपालिकाको शक्ति भनेको यसको निष्पक्षता र यस प्रतिको जनविश्वास हो। यदि राज्यका कुनै अंग वा निकायबाटै यसको आदेश वा फैसलाको अवज्ञा भयो भने न्यायालय प्रतिको जनआस्था तथा यसको प्रभावकारितामा प्रतिकूल प्रभाव पर्छ। त्यसैले अदालतको यस प्रकारको संवेदनशीलतालाई दृष्टिगत गरी न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता, मर्यादा, पहुँच र प्रभावकारितालाई सुनिश्चित गर्न राज्यका हरेक अंगले कानूनी र अन्य माध्यमबाट अदालतलाई सहयोग र संरक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ। साथै न्याय सम्पादनको कार्यमा सर्वोच्च अदालत र अन्य अदालतहरूलाई सहयोग गर्नुपर्ने गरी सरकार, मातहतका सबै कार्यालय वा पदाधिकारीहरूलाई संविधानले नै कर्तव्य तोक्ने गरेको पाइन्छ। अबको संविधानमा पनि यस्ता स्थापित सिद्धान्तहरूलाई अनुसरण गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

६.९. न्यायाधीश र न्याय सेवाका कर्मचारी एवं सरकारी वकील एवं कर्मचारीहरू अन्तरराज्य सरुवा हुने विषय

संघीय ढाँचामा राज्यको पुनर्संरचना गर्दा एक राज्यका उच्च वा जिल्ला अदालतका न्यायाधीशहरू अर्को राज्यका उच्च वा जिल्ला अदालतमा सरुवा हुने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ वा हुँदैन भन्ने सम्बन्धमा पनि विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। सरुवा सम्बन्धी व्यवस्था न्यायाधीश नियुक्तिको पद्धतिसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित हुने हुनाले यस सम्बन्धमा न्यायाधीश नियुक्तिको संयन्त्रसँग मेल खाने गरी व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ। सो सम्बन्धी निर्णयको आधार नियुक्ति विधि र संयन्त्रमा भर पर्ने भएको हुनाले अब व्यवस्थित हुने हरेक राज्य/प्रान्त/प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्रका राज्य/प्रान्त सर्वोच्च/उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति गर्नको लागि छुट्टाछुट्टै संयन्त्रहरू गठन गर्ने व्यवस्था भएकोले उक्त अदालतका न्यायाधीशहरूको एक राज्य/प्रान्त/प्रदेशबाट अर्को राज्य/प्रान्त/प्रदेशमा सरुवा गर्न सैद्धान्तिक हिसाबले मिल्ने देखिँदैन। तर एउटै राज्य/प्रान्त/प्रदेशभित्रका जिल्ला/स्थानीय अदालतहरूका न्यायाधीशहरूको भने तत् तत् राज्य/प्रान्त/प्रदेशले एकबाट अर्को जिल्ला/स्थानीय अदालतमा सरुवा गर्न सक्ने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

न्याय सेवाका कर्मचारी एवं सरकारी वकील एवं कर्मचारीहरूको हकमा पनि उल्लेखित आधार र कारण तथा संघीय व्यवस्था अनुरूप व्यवस्थापन हुने प्रावधान राखिनु व्यावहारिक र औचित्यपूर्ण देखिन्छ।

६.१०. कानूनी शिक्षा र कानून व्यवसायी सम्बन्धी व्यवस्था

न्यायपालिकामा कार्यरत जनशक्तिमा कानूनको ज्ञान हुनु आवश्यक पर्ने भएकोले देशमा प्रचलित कानूनी शिक्षाले न्यायपालिकामा पनि प्रभाव पार्दछ। न्यायाधीश, कानून व्यवसायी तथा अदालतमा काम गर्ने अन्य कर्मचारीहरू कानूनी शिक्षा हासिल गरेका व्यक्ति हुने भएकोले उनीहरूले प्राप्त गरेको शिक्षाको गुणस्तरले पनि न्यायपालिकाको काम कारबाहीको गुणस्तरमा प्रभाव पार्ने हुन्छ। न्यायपालिकामा काम गर्नको लागि जस्तो किसिमको ज्ञान र शिक्षा आवश्यक पर्ने हो सो अनुरूपको शिक्षा भएन भने न्यायिक कामकारवाही गुणस्तरयुक्त हुन सक्दैन। त्यसैले बदलिँदो परिस्थिति र समयको माग अनुरूप मुलुकको कानूनी शिक्षामा समयानुकूल सुधार गर्दै जाने नीति राज्यले लिनु पर्ने देखिएको छ।

यसैगरी कानून व्यवसाय पनि न्यायपालिकाको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको पाइन्छ। पक्षको तर्फबाट न्यायिक तथा अर्धन्यायिक निकायमा उपस्थित भई उसको पक्षमा कानून र न्यायका तर्कहरू प्रस्तुत गर्ने अख्तियार प्राप्त व्यक्तिलाई कानून व्यवसायी भनिन्छ। कानून व्यवसायीहरू जनता र अदालतबीचका कडी भएकोले कानून व्यावसायिको अभावमा न्यायपलिका नै अपूर्ण हुने अवधारणा विकसित भएको हो। न्याय प्राप्तिको यात्रामा अदालत र कानून व्यवसायीलाई एक रथको दुई पाङ्ग्राको रूपमा लिने गरिन्छ।

कानून व्यवसायी आधुनिक राज्यको अवधारणागत विधिलाई जनस्तरमा सम्प्रेषण गरी राज्यले प्रत्याभूत गरेका नागरिक हकलाई राज्यद्वारा नै संरक्षण र सम्वर्धन गराउन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने मर्यादित अदालतको सहयोगी अधिकारीहरू हुन। त्यसैले स्वतन्त्र, सक्षम, पारदर्शी र उत्तरदायी न्याय व्यवस्थाको लागि न्यायाधीश र कर्मचारी जस्तै कानून व्यवसायी पनि सक्षम, स्वतन्त्र, स्वच्छ, मर्यादित र जनउत्तरदायी हुनुपर्छ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders ले १९९० मा पारित गरेको Basic Principles on the Role of Lawyers ले पनि कानून व्यवसायीले हरेक समयमा न्याय प्रशासनको लागि अति आवश्यक प्रतिनिधिको रूपमा आफ्नो पेशाको सम्मान र मर्यादालाई कायम गर्नुपर्ने दायित्व कानून व्यवसायीलाई तोकेको छ। यसैगरी उक्त सिद्धान्तले राष्ट्रिय कानून, प्रथा र स्थापित अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप उचित निकायद्वारा कानून व्यवसायीहरूको आचारसंहिता निर्माण

गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यदि त्यस्तो आचारसंहिता पालना नगरेमा अनुशासन सम्बन्धी कारवाही गर्न सक्ने व्यवस्था पनि गरेको छ।

नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन २०५० अन्तर्गत २०५१ सालमा कानून व्यावसायिको आचारसंहिता लागू भएको देखिन्छ। जस अन्तर्गत कानून व्यवसायीले नैतिकताका आधारभूत सिद्धान्तको प्रतिकूल हुने कुनै कार्य गर्न नहुने, झुठा मुद्दा चलाउन पक्षलाई प्रेरणा दिन नहुने, पक्षसँग प्रतिशतमा पारिश्रमिक लिन वा ठेक्कापट्टामा बोलकबोल गरी मुद्दा लिन नहुने, मुद्दा हार-जीतको आधारमा आफ्नो पारिश्रमिक तय गर्न नहुने, मुद्दा प्राप्त गर्न दलाल नियुक्त गर्न वा मुद्दा उपलब्ध गराइदिएवापत कसैलाई दलाली दस्तुर दिन नहुने, भ्रष्टाचार गर्न र गराउन नहुने आदि जस्ता आचारसंहिता निर्धारण गरिएका छन्।

स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सुलभ न्यायको लागि कानून व्यावसायिको पनि अदालतकै समान दायित्व रहने भएकोले यो व्यवसाय पनि स्वतन्त्र, मर्यादित र जनउत्तरदायी हुन अनिवार्य हुन्छ। सर्वोच्च अदालत बार एशोसियशनद्वारा गठित न्यायपालिकाप्रति जनआस्था अभिवृद्धि अध्ययन समितिको प्रतिवेदन, २०६४ ले पनि कानून व्यवसायीमा विभिन्न किसिमका विकृति तथा विसंगतिहरू औंल्याएको देखिन्छ। हरहालतमा मुद्दा जित्नै पर्ने, दूषित कामबाट दाम कमाउने, कृत्रिम मुद्दा खडा गरी हैरानी दिने, दलाल पाल्ने प्रवृत्ति, घूसको माध्यमका रूपमा काम गर्ने, अपारदर्शी आय श्रोत आदि जस्ता विकृतिहरू कानून व्यवसायको क्षेत्रमा रहेको उक्त समितिको प्रतिवेदनले औंल्याएको छ।

यसप्रकारको विकृति यथावत रहने हो भने स्वच्छ र निष्पक्ष न्याय प्राप्त हुन नसक्ने भएकोले कानून व्यवसायलाई पनि जन उत्तरदायी बनाउनु जरुरी हुन्छ। यसको लागि कानून व्यावसायिको पेशागत आचरणमा समयानुकूल सुधार गर्न कानून व्यावसायिको आचरण सम्बन्धी व्यवस्थामा परिमार्जनको आवश्यकता देखिएको छ। त्यसैले कानून व्यवसायलाई स्वतन्त्र मार्यादित र उत्तरदायी बनाउन यसमा पारदर्शीताको आवश्यकता पर्ने भएकोले आफ्नो कार्यालय अनिवार्य रूपमा दर्ता गर्नु पर्ने, आफूले लिएको सेवा शुल्कको रसीद दिनु पर्ने र सोही अनुरूप सरकारलाई कर तिरेको हुनुपर्ने व्यवस्था गरी कानून व्यवसायलाई बढी पारदर्शी र मर्यादित बनाउनु पर्ने देखिन्छ। यसर्थ कानून व्यवसायलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष, मर्यादित, जनउत्तरदायी र पारदर्शी बनाउने किसिमको व्यवस्था संविधानमा नै गर्नु उपयुक्त देखिएको छ।

६.११. संक्रमणकालीन व्यवस्था

नयाँ संविधान संघीय स्वरूपको हुने भएकोले उच्च अदालत समेतको व्यवस्था हुने र अहिलेको न्यायिक जिल्ला तथा क्षेत्रमा पनि परिवर्तन आउने र संविधान बमोजिम नयाँ संरचना समेतको आवश्यकता पर्ने भएकोले त्यस्तो संक्रमणकालीन अवस्थालाई समेत विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। अहिलेको पुनरावेदन अदालतले हेरिरहेका मुद्दा राज्य उच्च अदालतबाट हेर्ने, जिल्ला/स्थानीय अदालतको भौगोलिक क्षेत्राधिकार परिवर्तन भएमा सम्बन्धित क्षेत्रको मुद्दा सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा सर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।

राज्यको संघीय संरचना बमोजिमका अदालतहरू गठन नभएसम्म हाल कै अदालत र न्यायाधीशहरू यथावत रहने र संविधान लागू भएको तीन महिनाभित्र पुनर्नियुक्ति भएमा बाहेक संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशहरू आफ्नो पदमा बहाल नरहने व्यवस्था हुनु उपयुक्त देखिन्छ। साथै संविधान बमोजिम संघीय संरचना अनुरूप राज्य तथा प्रदेशको स्थापना भई त्यस अन्तर्गतका संरचनाहरूको गठन हुन केही समय लाग्ने भएकोले त्यस्ता संरचनाहरू गठन भएका मितिले तीन महिनाभित्र पुनर्नियुक्ति भएमा बाहेक पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालतका मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशहरू आफ्नो पदमा कायम नरहने व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिएको छ।

भाग ७

निष्कर्ष र सुझाव

७.१. निष्कर्ष

न्यायपालिकाको संरचनात्मक ढाँचा प्रत्येक देशमा आ-आफ्नै किसिमको हुने भएकोले कतिपय संघीय राज्य प्रणाली भएका देशहरूले एकीकृत ढाँचाको न्याय प्रणाली अवलम्बन गरेको पाइन्छ भने कतिपय संघीय देशहरूले द्वैध अदालती प्रणालीलाई अवलम्बन गरिएको पाइन्छ।

संघात्मक शासन व्यवस्था भएका संयुक्त राज्य अमेरिका तथा अष्ट्रेलिया जस्ता देशहरूमा द्वैध अदालती प्रणाली अवलम्बन गरिएको पाइन्छ। भारतमा शासन संचालन गर्ने केन्द्रीय र राज्यसरकारहरू भए पनि न्याय प्रणाली भने एकीकृत ढाँचाको छ।

सामान्यतया न्यायिक संरचनाको व्यवस्था गर्दा हरेक देशले आफ्नो इतिहासलाई समेत दृष्टिगत गरी विद्यमान संरचनामा आवश्यक संशोधन एवं सुधार गरेर नै गर्ने गरेको पाइन्छ। खासगरी संघीय र राज्य तहमा कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाबाट न्यायपालिकाको पूर्ण स्वतन्त्रताको सुनिश्चितता कायम भएसम्म द्वैध अदालती प्रणाली नै चाहिन्छ भन्ने देखिँदैन।

राज्यको पुनर्संरचनासँग न्यायपालिकाको पनि पुनर्संरचना गर्ने सन्दर्भमा कानूनी राज्यको अवधारणा एवं सामाजिक न्यायको प्रत्याभूति गर्न, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिकाबाट न्याय प्राप्त गर्ने जनताको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न देशको यथार्थता, आवश्यकता, परिवेश, औचित्य र विभिन्न राजनैतिक दलको घोषणापत्र समेतको विश्लेषणको आधारमा समेत विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। विगत लामो समयदेखि मुलुकमा कायम रहेको एकात्मक शासन प्रणालीका कारण राज्य व्यवस्थामा पहुँच हुन नसकी पिछडिएका र तिरस्कृत भएका वर्ग, जाति, भाषा, लिंग, संस्कृति र धर्मलाई ससम्मान उनीहरूको पहिचान दिलाउन र राज्यको संयन्त्रमा उनीहरूको समावेशी प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्न संघीय शासन प्रणाली निर्माण गर्न लागिएकोले संघीय पद्धति अनुरूपको न्यायिक संरचना पनि आवश्यक छ। अहिलेसम्म विद्यमान एकात्मक शासन व्यवस्थाको कारण सम्पूर्ण जात, जाति, आदिवासी जनजाति तथा महिला लगायत सीमान्तकृत वर्गको न्यायमा पहुँच हुन सकेको छैन। सामान्य प्रकृतिको र सानातिना मुद्दाको निरूपण गर्न राजधानीसम्म आउनुपर्ने बाध्यताको कारणले गर्दा जनताले न्यायपालिकामार्फत न्याय प्राप्त गर्ने कार्य कठिन बन्न गएको यथार्थ हाम्रो सामु रहेको छ।

त्यसैले संघीय प्रणाली अनुरूप न्यायपालिकाको पुनर्संरचना गर्दा द्वैध अदालती प्रणाली अपनाउनुभन्दा तल्लो तहका अदालतलाई बढी अधिकारसम्पन्न बनाई राज्यका नागरिकले आफ्नो विवादको निरूपण राज्यस्तरकै अदालतबाट गर्न सक्ने स्थितिको सिर्जना गरी संघीय प्रणाली अनुरूपको हाम्रो आफ्नै मौलिकता भएको न्याय प्रणालीको ढाँचा अवलम्बन गर्नु बढी यथार्थपरक देखिएको छ। यस निष्कर्षका आधारमा अबको संविधानमा न्याय प्रणालीका सम्बन्धमा केकस्ता व्यवस्थाहरू हुन आवश्यक छ भन्ने सम्बन्धमा निम्नानुसारको सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ।

७.२. सुझाव

१. *जनताको न्याय सम्बन्धी सार्वभौम सत्ताको प्रयोग गर्ने अंग न्यायपालिका हुने।*

२. *न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता, मर्यादा, पहुँच र प्रभावकारितालाई सुनिश्चित गर्न राज्यका हरेक अंगले कानूनी र अन्य माध्यमबाट अदालतलाई सहयोग र संरक्षण गर्नुपर्ने कर्तव्य हुने। न्याय सम्पादनको कार्यमा संघीय सर्वोच्च अदालत र अन्य अदालतहरूलाई सहयोग गर्नुपर्ने गरी सरकार, मातहतका सबै कार्यालय वा पदाधिकारीहरूको कर्तव्य हुने।*

३. नेपालको न्याय सम्बन्धी अधिकार संविधान, कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्त बमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गरिने ।

४. राज्यको संरचना अनुरूप संघीय सर्वोच्च अदालत, राज्य उच्च अदालत र स्थानीय अदालत गरी तीन तहका अदालतको व्यवस्था गर्ने । न्यायमा सहज पहुँच पुऱ्याउन र सानातिना मुद्दा हेर्नको लागि स्थानीय अदालतभन्दा तल प्रादेशिक कानून बमोजिम आवश्यकता अनुसार राज्यले लोकअदालत, जनअदालत वा मेलमिलाप केन्द्र वा नगर वा गाउँ स्तरीय स्थानीय अदालत गठन गर्न र अधिकार क्षेत्र तोक्न सक्ने । यी अदालतले गरेको निर्णयउपर जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने ।

५. महिलाको घरेलु हिंसासँग सम्बन्धित विवाद, बाल अधिकारसँग सम्बन्धित विवाद र आदिबासी जनजाति, मधेशी, दलित, मुस्लिम लगायतका अल्पसंख्यक समुदायको सांस्कृतिक, धार्मिक एवं परम्परागत कानून र प्रथाद्वारा उत्पन्न हुने विवादहरूलाई समाधान गर्न प्रादेशिक कानून बमोजिम स्थानीय अदालतमा छुट्टै इजलास वा त्यसको मातहतमा छुट्टै अदालत गठन गर्न सकिने ।

६. संघीय सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशले निम्न अवस्थामा निवृत्तिभरण पाउने

- प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीश अनिवार्य अवकाश भएमा,
- निजको मृत्यु भएमा,
- संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश भई कम्तीमा चार वर्ष काम गरी राजीनामा दिएमा,
- अन्य तहका अदालतका न्यायाधीशको हकमा कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुने ।

७. सबै तहका न्यायाधीशहरूलाई पदबाट हटाउने आधार निम्न बमोजिम हुने ।

- कार्य क्षमताको अभाव भएमा,
- खराब आचरण भएमा,
- इमानदारीपूर्वक आफ्नो पदीय कर्तव्य पूरा नगरेमा,
- नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा सजाय पाएमा,
- आचारसंहिताको गम्भीर उल्लंघन गरेमा,
- शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफ्नो पदीय जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेमा

८. खास किसिम र प्रकृतिका मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्न कानूनद्वारा अन्य अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना र गठन गर्न सकिने ।

९. संघीय सर्वोच्च अदालतले आफूलाई सुम्पिएको अधिकार क्षेत्रभित्र रहेर राज्य उच्च अदालतको निरीक्षण, सुपरीवेक्षण गरी आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था गर्ने ।

१०. संघीय सर्वोच्च अदालत र राज्य उच्च अदालत अभिलेख अदालत हुने । यी दुवै अदालतलाई आफ्नो र मातहतका अदालत वा निकायको न्यायसम्पादनको कार्यमा अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कारबाही चलाई कानून बमोजिम सजाय गर्न सक्ने अधिकार दिने ।

११. संघीय सर्वोच्च अदालतमा प्रधान न्यायाधीश सहित ११ जनासम्म न्यायाधीश र राज्य उच्च अदालत र स्थानीय अदालतमा कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिमको संख्यामा न्यायाधीश रहने व्यवस्था गर्ने ।

१२. कानूनमा स्नातकोपाधि प्राप्त गरी राज्य उच्च अदालतको न्यायाधीशको पदमा सात वर्ष काम गरेको वा कानूनमा स्नातक वरिष्ठ अधिवक्ता वा अधिवक्ताको हैसियतमा कम्तीमा १५ वर्ष निरन्तर वकालत गरेको वा कम्तीमा १५ वर्षसम्म न्याय वा कानूनको क्षेत्रमा निरन्तर काम गरी विशिष्ट कानूनविद्को रूपमा ख्याति प्राप्त गरेको वा न्याय सेवाको राजपत्रांकित प्रथम श्रेणी वा सोभन्दा माथिल्लो पदमा कम्तीमा १२ वर्ष काम गरेको नेपाली नागरिक मात्र संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुने ।

१३. संघीय सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश र राज्य उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीशको पदावधि चार वर्षको हुने र निजहरूको नियुक्ति गर्ने संयन्त्रले कम्तीमा दुई वर्ष पदावधि कायम हुन सक्ने व्यक्ति मध्येबाट प्रधान न्यायाधीश र मुख्य न्यायाधीशको नियुक्ति गर्नुपर्ने ।

१४. कानूनमा स्नातकोपाधि प्राप्त गरी जिल्ला न्यायाधीशको पदमा कम्तीमा सात वर्ष काम गरेको वा कानूनमा स्नातक वरिष्ठ अधिवक्ता वा अधिवक्ताको रूपमा कम्तीमा १० वर्ष निरन्तर वकालत गरेको वा कम्तीमा १० वर्ष कानूनको अध्यापन, अन्वेषण वा कानून वा न्याय सम्बन्धी अन्य कुनै क्षेत्रमा निरन्तर काम गरी विशिष्ट कानूनविद्का रूपमा ख्याति प्राप्त गरेको वा न्याय सेवाको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीको पदमा कम्तीमा सात वर्ष काम गरेको नेपाली नागरिक राज्य उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीश तथा न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुने ।

१५. कानूनमा स्नातकोपाधि प्राप्त गरी न्याय सेवाको राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीको पदमा कम्तीमा तीन वर्ष काम गरेको वा कानूनमा स्नातक भई अधिवक्ताको रूपमा निरन्तर कम्तीमा आठ वर्ष वकालत गरेको वा कानूनको अध्यापन, अन्वेषण वा कानून वा न्याय सम्बन्धी अन्य कुनै क्षेत्रमा निरन्तर कम्तीमा आठ वर्ष काम गरेको नेपाली नागरिक स्थानीय अदालतको न्यायाधीशको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुने ।

१६. प्रधान न्यायाधीश लगायत सबै तहका न्यायाधीशहरूलाई मर्का पर्ने गरी पारिश्रमिक, सुविधा वा सेवाका अन्य शर्त नबदलिने कुराको संविधानमा उल्लेख गर्नुपर्ने ।

१७. संघीय सर्वोच्च अदालत, राज्य उच्च अदालत तथा स्थानीय अदालतका न्यायाधीशको अनिवार्य अवकाशको उमेर ६५ वर्ष हुने ।

१८. संघीय सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश, न्यायाधीश र राज्य उच्च अदालत तथा स्थानीय अदालतका न्यायाधीशले नियुक्ति गर्ने अधिकारीसमक्ष राजिनामा दिने ।

१९. सबै तहका न्यायाधीशहरूलाई नियुक्ति गर्ने संयन्त्रको सहमतिमा न्याय सम्पादनबाहेक न्यायिक जाँचबुझको काममा वा केही खास अवधिको लागि कानून वा न्याय सम्बन्धी अनुसन्धान, अन्वेषणको काममा लगाउन सक्ने । उल्लेखित कामका अतिरिक्त स्थानीय अदालतका न्यायाधीशलाई आवश्यकतानुसार निर्वाचन जस्ता काममा लगाउने सक्ने ।

२०. संघीय सर्वोच्च अदालत र राज्य उच्च अदालतको सम्पूर्ण प्रशासनिक खर्चको व्ययभार सर्व संचित कोषमाथि रहने व्यवस्था गर्ने ।

२१. संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश सेवानिवृत्त भएपछि कुनै अड्डा अदालतमा वहस पैरवी गर्न नपाउने । राज्य उच्च अदालतको न्यायाधीश सेवानिवृत्त भएपछि आफू सेवानिवृत्त भएको राज्य उच्च अदालतबाहेक अन्य राज्य उच्च अदालत र संघीय सर्वोच्च अदालतमा वहस पैरवी गर्न पाउने ।

२२. आफ्नो फैसलाको पुनरावलोकन (Revision) गर्ने पाउने अधिकार संघीय सर्वोच्च अदालत र राज्य उच्च अदालतलाई दिने ।

२३. सर्वोच्च अदालतबाट फैसलाको रोहमा प्रतिपादन गरेको सिद्धान्त राज्य उच्च अदालत र स्थानीय/जिल्ला अदालत तथा अन्य न्यायिक निकायले मान्नु पर्ने व्यवस्था गर्ने ।

२४. कानूनी सहायता र न्यायमा सहज पहुँचलाई संविधानमा यथास्थानमा सम्बोधन गर्नको लागि सिफारिस गर्ने ।

२५. व्यवस्थापिकाले बनाएको कानूनको अधीनमा रही नियम बनाउने अधिकार संघीय सर्वोच्च अदालत र राज्य उच्च अदालतलाई दिने ।

२६. संविधान र कानूनको व्याख्या सम्बन्धी प्रश्न समावेश भएको सार्वजनिक महत्वको विषय वा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुनु उपयुक्त छ भनी राज्य उच्च अदालतले राय व्यक्त गरी मुद्दा पठाउन सक्ने व्यवस्था गर्ने ।

२७. सारभूत रूपमा समान प्रश्न समावेश भएको मुद्दा संघीय सर्वोच्च अदालत र राज्य उच्च अदालतहरूमा विचाराधीन रहेको अवस्थामा त्यस्ता सबै मुद्दाहरू फिकाई साथै राखी छिन्न पाउने अधिकार संघीय सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गर्ने ।

२८. न्यायिक निष्पक्षतामा प्रश्न उठ्ने विशेष परिस्थिति देखिएमा कारण र आधार खुलाई कानून बमोजिम संघीय सर्वोच्च अदालतले एक राज्य उच्च अदालतबाट अर्को राज्य उच्च अदालतमा र राज्य उच्च अदालतले आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका एक स्थानीय अदालतबाट अर्को स्थानीय अदालतमा मुद्दा सार्न सक्ने व्यवस्था गर्ने ।

२९. संघीय सर्वोच्च अदालतलाई संघ र राज्यबीचको विवाद, राज्य र राज्यबीचको विवाद, संघीय संवैधानिक अंगहरूबीचको विवाद, राष्ट्रिय सुरक्षा, मुद्रा र वैदेशिक मामिला सम्बन्धी विवाद, रिटको क्षेत्राधिकार, राज्य उच्च अदालतले शुरू कारबाही गरेको मुद्दाको पुनरावेदन सुन्ने र न्यायसम्पादनको कार्यमा अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कारबाही र किनारा गर्ने क्षेत्राधिकार हुने ।

३०. राज्य उच्च अदालतलाई रिटको क्षेत्राधिकार, प्रान्तीय कानूनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार, पुनरावेदन सुन्ने अधिकार र आफ्नो र मातहतका अदालतको न्यायसम्पादनको कार्यमा अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कारबाही र किनारा गर्ने अधिकार हुने ।

३१. जिल्ला/स्थानीय अदालतलाई कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका सम्पूर्ण मुद्दाको शुरू कारबाही र किनारा गर्ने अधिकार, अर्धन्यायिक निकायले गरेका निर्णयउपर पुनरावेदन सुन्ने अधिकार, प्रान्तीय कानूनद्वारा स्थापित न्यायिक निकायले गरेका निर्णयउपर पुनरावेदन सुन्ने अधिकार, न्यायसम्पादनको कार्यमा अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कारबाही र किनारा गर्ने अधिकार हुने ।

३२. अर्धन्यायिक निकायलाई कैदको सजाय गर्ने अधिकार नदिने । कैदको सजाय गर्ने अधिकार दिनै पर्ने भए ६ महिनाभन्दा बढी कैदको सजाय गर्ने अधिकार नदिने र त्यस्तो कैदको सजाय कार्यान्वयन गर्नु पूर्व जिल्ला अदालतबाट साधक सदर हुनु पर्ने ।

३३. समानुपातिक र समावेशी सिद्धान्त अनुसार न्यायाधीशको नियुक्ति गर्दा महिला, आदिवासी जनजाति, मधेशी, दलित, मुस्लिम लगायतका पिछडिएको समुदायका व्यक्तिहरू समेतबाट गर्ने ।

३४. नेपालमा एक महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गर्ने । निजको नियुक्ति कार्यकारीप्रमुखको सिफारिसमा राष्ट्राध्यक्षबाट गर्ने, राष्ट्राध्यक्ष नै कार्यकारीप्रमुख भए निजबाटै नियुक्ति गर्ने । संघीय सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन योग्य व्यक्ति महान्याधिवक्ताको पदमा नियुक्ति हुन सक्ने । निजको पारिश्रमिक तथा अन्य सुविधा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश सरह हुने । निजको पदावधि कार्यकारीप्रमुखको इच्छानुसार बहाल रहने ।

३५. राष्ट्राध्यक्ष तथा नेपाल सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको रूपमा संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह प्रदान गर्ने, कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने, नेपाल सरकार वादी भएको र नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा नेपाल सरकारको तर्फबाट बहस पैरवी र प्रतिनिधित्व गर्ने, सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने गराउने र हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई मानवोचित व्यवहार नगरेको वा आफन्त वा कानून व्यवसायीसँग भेटघाट गर्न नदिएको उजुरी वा जानकारी हुन आएमा छानबिन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने, व्यवस्थापिका वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा उपस्थित भई कुनै कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्ने समेतको काम, कर्तव्य र अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुने । निजको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुने ।

३६. महान्यायाधिवक्ताको सामान्य नियन्त्रण र निर्देशनमा रही काम गर्ने गरी एक महाअभियोजनकर्ताको व्यवस्था गर्न सकिने, निजको नियुक्ति, योग्यता, काम, कर्तव्य र अधिकार कानूनद्वारा व्यवस्था गरिने ।

३७. राज्यमा एक राज्यमहान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गर्ने । निजको नियुक्ति राज्यको कार्यकारीप्रमुखको सिफारिसमा राज्यप्रमुखबाट गर्ने, राज्यप्रमुख नै कार्यकारीप्रमुख भए निजबाटै नियुक्ति गर्ने । राज्य उच्च अदालतको न्यायाधीश हुन योग्य व्यक्ति राज्य महान्याधिवक्ताको पदमा नियुक्ति हुन सक्ने । निजको पारिश्रमिक तथा अन्य सुविधा राज्य उच्च अदालतको न्यायाधीश सरह हुने । निजको पदावधि राज्यको कार्यकारीप्रमुखको इच्छा अनुसार कायम रहने ।

३८. राज्यप्रमुख र राज्यसरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको रूपमा संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा राज्यसरकार र राज्यसरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह प्रदान गर्ने, कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारीसमक्ष राज्यकानून अन्तर्गतको विषयमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने, सरकारवादी भएको र सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा राज्यमहान्यायाधिवक्ताले राज्यसरकारको तर्फबाट बहस पैरवी र प्रतिनिधित्व गर्ने, राज्य उच्चअदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने गराउने र आफ्नो राज्यभित्र हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई मानवोचित व्यवहार नगरेको वा आफन्त वा कानून व्यवसायीसँग भेटघाट गर्न नदिएको उजुरी वा जानकारी हुन आएमा छानबिन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने, राज्यको व्यवस्थापिका वा त्यसको कुनै समितिको बैठकमा उपस्थित भई कुनै कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा राय व्यक्त गर्ने समेतको काम, कर्तव्य र अधिकार राज्यमहान्यायाधिवक्तालाई हुने । निजको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार राज्यको कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुने ।

३९. सरकारी वकीलको व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धि गर्न, आफ्नो पेशाप्रति गौरवको अनुभूति दिलाउन र संस्थाप्रति जिम्मेवार बनाउन संघीय सर्वोच्च अदालत, राज्य उच्च अदालत र स्थानीय अदालतका न्यायाधीशहरूले प्राप्त गर्ने सरहको अवकाशको उमेर, सेवा, शर्त र सुविधा हुने गरी सरकारी वकीलहरूका निमित्त छुट्टै सेवा शर्त सम्बन्धी कानून बनाई लागू गर्ने । कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम कानून व्यवसायीहरूमध्येबाट निश्चित अवधिको लागि करारमा सेवा लिन सक्ने ।

४०. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन महान्यायाधिवक्ताले राष्ट्राध्यक्षसमक्ष राज्यमहान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन राज्यको राज्यप्रमुखसमक्ष पेश गर्ने । उक्त प्रतिवेदनहरू राष्ट्राध्यक्ष र राज्यप्रमुखले क्रमशः संघीय व्यवस्थापिका र राज्यव्यवस्थापिकामा प्रस्तुत गर्ने ।

४१. जिल्ला/स्थानीय न्यायाधिवक्ता सम्बन्धी व्यवस्था राज्यको कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम हुने ।

४२. सैनिक अदालतले गरेको निर्णयउपर पुनरावेदन सुन्न संघीय न्यायाधीशको अध्यक्षतामा सैनिक विशेष अदालतको गठन हुने । उक्त सैनिक विशेष अदालतले शुरू कारबाही र किनारा गरेको निर्णयउपर संघीय सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने ।

न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको अवधारणा-पत्र र संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी

फरक मत

माननीय सभापतिज्यू
न्याय प्रणाली सम्बन्धी समिति
संविधानसभा ।

विषय: फरक मत संलग्न गरी पठाएको ।

हामी देहायका सभासदहरूले संक्रमणकालीन व्यवस्था विषयमा प्रस्तुत गरेको फरक मतलाई लिपिबद्ध गरी यसैसाथ संलग्न गरी तोकिएको समयसीमा भित्र पेश गरेका छौं । न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको अवधारणा पत्रमा उल्लेखित विषयमा संलग्न गरिएको फरकमत अभिलेख गरी पाउँ ।

फरक मत राख्ने सभासदहरूको नाम दस्तखत

सभासदहरूको नाम	दस्तखत	सभासदहरूको नाम	दस्तखत
१. आमोदप्रसाद उपाध्याय		१०. राधेश्याम अधिकारी	
२. कमला थापा		११. रामकृष्ण चित्रकार	
३. कल्याणी रिजाल		१२. रामनाथ ढकाल	
४. कुन्तीकुमारी शाही		१३. रीमाकुमारी नेपाली	
५. जोगीलाल यादव	——	१४. लक्ष्मीलाल चौधरी	——
६. डम्बरबहादुर खड्का		१५. लीला सुब्बा	
७. दुर्गा लिम्बा		१६. बिमला नेपाली	
८. नारायणीदेवी घिमिरे अर्याल		१७. शान्तिमाया तामाङ	
९. मनबहादुर महतो		१८. सावित्री सिंह	

संक्रमणकालीन व्यवस्था अन्तर्गत न्यायाधीशहरुको पुर्ननियुक्ति गर्ने वा नयां संविधान प्रति शपथ ग्रहण गर्नु पर्ने व्यवस्था सम्बन्धमा राखिएको फरक मत

१ न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको बैठकमा सहमतिको लागि छलफल गर्नु पर्ने विषय भनि कार्यसूचीमा प्रस्तुत गरिएको माथि उल्लेखित विषयमा कार्यविधिको उचित व्यवस्थापन बेगर गरिएको निर्णयमा हाम्रो असहमति रहेको व्यहोरा अभिलेख गर्न चाहन्छौं ।

२ न्यायाधीशहरुको पुर्ननियुक्तिको विषय अन्य संवैधानिक निकायहरुको पदाधिकारीहरु संग समेत जोडिएको प्रश्न भएको सबै संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरुको एकसाथ निर्णय हुनु पर्ने र सो विषय संविधानसभा अन्तर्गत संवैधानिक समितिको अधिकारसंगको विषय समेत भएकोले न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको अधिकारक्षेत्र भित्र नपर्ने हुँदा सो विषयमा यस समितिले निर्णय गर्न नमिल्ने व्यहोराको फरक मत राख्दछौं ।

फरक मत राख्ने सभासदहरुको नाम दस्तखत

सभासदहरुको नाम	दस्तखत	सभासदहरुको नाम	दस्तखत
१. भागीरथप्रसाद उपाध्याय	[signature]	१०. राधेश्याम अधिकारी	[signature]
२. कमला थापा	[signature]	११. रामकृष्ण चित्रकार	[signature]
३. कल्याणी रिजाल	[signature]	१२. रामनाथ ढकाल	[signature]
४. कुन्तीकुमारी शाही	[signature]	१३. रीताकुमारी नेपाली	
५. जोगीलाल यादव	—	१४. लक्ष्मीलाल चौधरी	—
६. डम्बरबहादुर खड्का	[signature]	१५. लीला सुब्बा	[signature]
७. दुर्गा लिम्बु	[signature]	१६. विमला नेपाली	[signature]
८. नारायणीदेवी घिमिरे अर्याल	[signature]	१७. शान्तिमाया तामाङ	
९. मनबहादुर महतो	[signature]	१८. सावित्री सिंह	[signature]

माननीय सभापतिज्यू
न्याय प्रणाली सम्बन्धी समिति
संविधानसभा ।

विषय: फरक मत संलग्न गरी पठाएको ।

हामी देहायका सभासदहरुले प्रधानन्यायाधीशको योग्यता विषयमा प्रस्तुत गरेको फरक मतलाई लिपिबद्ध गरी यसैसाथ संलग्न गरी तोकिएको समयसीमा भित्र पेश गरेका छौं । न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको अवधारणा पत्रमा उल्लेखित विषयमा संलग्न गरिएको फरकमत अभिलेख गरी पाऊँ ।

फरक मत राख्ने सभासदहरुको नाम दस्तखत

सभासदहरुको नाम	दस्तखत	सभासदहरुको नाम	दस्तखत
१. आमोदप्रसाद उपाध्याय		११. राधेश्याम अधिकारी	
२. एकनाथ ढकाल		१२. रामकृष्ण विश्वकार	
३. कमला थापा		१३. रामनाथ ढकाल	
४. कल्याणी रिजाल		१४. रीमाकुमारी नेपाली	
५. कुन्तीकुमारी शाही		१५. लक्ष्मीलाल चौधरी	
६. जोगीलाल यादव		१६. लीला सुब्बा	
७. डम्बरबहादुर खड्का		१७. विमला नेपाली	
८. दुर्गा सिखा		१८. शान्तिमाया तामाङ	
९. नारायणीदेवी घिमिरे अर्याल		१९. सावित्री सिंह	
१०. मनबहादुर महतो			

प्रधानन्यायाधीशको योग्यता सम्बन्धी विषयमा राखिएको फरक मत

प्रधानन्यायाधीश हुने योग्यतामा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको योग्यतासम्ममा सीमित राख्ने वा अतिरिक्त योग्यतामा सर्वोच्च अदालतमा केही अवधि काम गरिसकेको व्यक्ति राख्ने भन्ने विषयमा समितिमा मत विभाजन भएको छ। यसमा हामी निम्न सभासदहरु फरक मत राख्न चाहन्छौं।

१ सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुन पुग्ने योग्यता भएका तर बाहिरबाट प्रधानन्यायाधीश बनाउनु पर्ने तर्कमा समावेशी/समानुपातिक गराउन सकिने दलिल दिइएको छ। जबकी प्रधानन्यायाधीश एक पद छ। एक पदमा एकसाथ समावेशी/समानुपातिक र सबै तप्का, समुदायका व्यक्तिहरुलाई नियुक्ती गर्न सकिने हैन। बहुपदहरु (जस्तै सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरु) मा समावेशी/समानुपातिक गर्नै पर्दछ भन्ने कुराको सहमति छ। नयाँ संविधानमा गरिएको समावेशी/समानुपातिक व्यवस्थाबाट सर्वोच्च अदालतमा न्यायाधीशहरु नियुक्त हुन थालेपछि प्रधानन्यायाधीश पदमा पनि सबै पक्षहरुको प्रतिनिधित्व हुने गरी ढोका खुल्नेछ।

२. प्रधानन्यायाधीशको पदमा सोभै बाहिरबाट नियुक्ती गरिदा राजनीतिक आग्रहबाट नियुक्त भयो भने त्यसको दुष्परिणाम सम्पूर्ण न्याय प्रशासन माथि नै पर्न गई अपूरणीय क्षति हुनेछ। यो कुरामा जोड दिएर न्यायपालिकासंग सम्बन्धित सरोकारवालाहरुले विचार पुऱ्याउन ध्यानाकर्षण गराएका छन्। यी भनाई समितिले गम्भीरतापूर्वक लिनु पर्दछ। समितिले सतर्कता अपनाएर यो विषयमा निर्णय गर्नु पर्दछ।

३ यो संग जोडिएर आएको अर्को प्रश्न पनि छ। सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश नियुक्ती गरिएको व्यक्ति राजनीतिक आग्रहबाट मुक्त हुन नसक्ने, सोही आधारमा प्रधानन्यायाधीशको नियुक्ती किन हुन नसक्ने ? भन्ने प्रश्न समेत विचारणीय छ।

अतितमा कुनै राजनीतिक आग्रह राखिएको भएतापनि न्यायाधीश पदमा नियुक्त व्यक्तिले स्वतन्त्र, तटस्थ भएर आफ्नो नयाँ भूमिका निर्वाह गर्छन भन्ने अपेक्षा राख्नु स्वभाविकै हो। तर, त्यसो गर्दा पनि मानिसमा रहेको दार्शनिक भाव, उसको पृष्ठभूमिले असर पुऱ्याइरहेको हुन्छ। सर्वोच्च अदालतमा न्यायाधीशहरु धेरै संख्यामा छन्। यस अवस्थामा विभिन्न दर्शन, पृष्ठभूमि भएका व्यक्तिहरु न्यायाधीश हुँदा पनि सामूहिक रुपमा निर्णय गरिदा, न्याय प्रदान गरिदा सन्तुलन कायम गराउन सकिन्छ। यसरी काम गर्दा राजनीतिक आग्रह भएका व्यक्ति समेत न्यायिक संस्कृतिमा ढल्ने र ती मध्येबाट प्रधानन्यायाधीश नियुक्ती गरिदा राजनीतिक रङको संस्कृति कम र न्यायिक संस्कृति बढी विकसित हुने संभावना रहन्छ।

बाहिरबाट सोभै प्रधानन्यायाधीश बनाउने प्रावधानले न्यायपालिकामा निश्चितता/स्थायित्व प्रदान गर्दैन। बरु हरेक राजनीतिक परिवर्तनसंगै न्यायिक नेतृत्वमा परिवर्तन भई रहने स्थितिको सिर्जना हुन सक्दछ। राजनीतिक तरलताको प्रभाव सदैव पर्न सक्दछ। यसले गर्दा पनि सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश भएका व्यक्तिमध्येबाट प्रधानन्यायाधीश नियुक्त हुनु उपयुक्त छ।

४. न्यायाधीश र प्रधानन्यायाधीश बीचमा न्यायीक कार्य गर्दा समान हैसियत रहन्छ। नयाँ संविधानले पनि त्यही व्यवस्था कायम राख्ने कुरामा आम सहमति छ। यति हुँदाहुँदै पनि न्यायपालिकाको नेतृत्व गर्ने र प्रशासन हेर्ने गम्भीर यस अभिभारा प्रधानन्यायाधीशमा रहने भएकोले न्यायीक संस्कृतिमा खारिएकाको सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशलाई प्रधानन्यायाधीश नियुक्त गर्ने व्यवस्था उपयुक्त हुन्छ भनी यो फरक मत हामी निम्न सभासदहरुले अभिलेख गरेका छौं।

माननीय सभापतिज्यू
न्याय प्रणाली सम्बन्धी समिति
संविधानसभा ।

विषय: फरक मत संलग्न गरी पठाएको ।

हामी बैठायक सभासदहरुले राज्य प्रान्त सर्वोच्च/उच्च अदालतका न्यायाधीशहरुको नियुक्ती विषयमा प्रस्तुत गरेको फरक मतलाई लिपिबद्ध गरी यसैसाथ संलग्न गरी तोकिएको समयसीमा भित्र पेश गरेका छौं । न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको अवधारणा पत्रमा उल्लेखित विषयमा संलग्न गरिएको फरकमत अभिलेख गरी पाऊँ ।

फरक मत राख्ने सभासदहरुको नाम दस्तखत

सभासदहरुको नाम	दस्तखत	सभासदहरुको नाम	दस्तखत
१. आमोदप्रसाद उपाध्याय	[signature]	११. राधेश्याम अधिकारी	[signature]
२. एकनाथ ढकाल	[signature]	१२. रामकृष्ण चित्रकार	[signature]
३. कमला थापा	[signature]	१३. रामनाथ ढकाल	[signature]
४. कल्याणी रिजाल	[signature]	१४. रीमाकुमारी नेपाली	[signature]
५. कुन्तीकुमारी शाही	[signature]	१५. लक्ष्मीलाल चौधरी	—
६. जोगीलाल यादव	[signature]	१६. लीना सुब्बा	[signature]
७. डम्बरबहादुर खड्का	[signature]	१७. विमला नेपाली	[signature]
८. दुर्गा लिम्बु	[signature]	१८. शान्तिमाया तामाङ	[signature]
९. नारायणीदेवी घिमिरे अर्याल	[signature]	१९. सावित्री सिंह	[signature]
१०. मनबहादुर महतो	[signature]		

राज्य/प्रान्त सर्वोच्च/उच्च अदालतका न्यायाधीशहरुको नियुक्तीको संयन्त्र सम्बन्धमा राखिएको फरक मत

राज्यका उच्च अदालतहरुमा न्यायाधीशहरुको नियुक्ति केन्द्रीय संयन्त्रबाट गर्ने कि राज्यकै संयन्त्रबाट गर्ने भन्ने विषयमा यो समितिमा पक्ष विपक्षमा छलफल भई मत विभाजन भएको छ । जसमा हामी निम्न सभासदहरुको निम्न व्यहोराको फरक मत अभिलेख गराउन चाहन्छौं ।

१. नयाँ संविधानमा राज्यको उच्च अदालतलाई असाधारण अधिकार अन्तर्गतको रिट निवेदन हेर्ने दिने, संविधान-कानूनको व्याख्या गर्ने अधिकार प्रदान गर्ने अवस्थामा संविधान कानूनको व्याख्यामा एकरुपता हुन आवश्यक छ । राज्य-राज्यमा भइरहेको फैसलाको रोहमा कानूनको व्याख्या गरिदा नै त्यसमा एकरुपता ल्याउने हो । अन्यथा न्यायिक अराजकता हुन जान्छ । राज्य राज्यमा एकै कानूनको पृथक व्याख्या अपेक्षित हुँदैन । तसर्थ एक उच्च अदालतको काम कारवाही र निर्णय अर्को उच्च अदालतमा समानस्तरको होस् भन्ने अपेक्षा गर्नु अनुचित होइन । त्यसैले केन्द्रको एकै संयन्त्रबाट उच्च अदालतका न्यायाधीशहरुको नियुक्ती उपयुक्त हुन्छ ।

२. एउटा राज्यमा राज्यकै संयन्त्रबाट नियुक्त भएको न्यायाधीश अर्को राज्यमा स्वीकारयोग्य गराउन कठिन हुनेछ । त्यस अवस्थामा राज्यमा नियुक्त भएका न्यायाधीशहरु नियुक्ती पाएका राज्य बाहिरका अनुभव बिना बञ्चित हुनेछन् । मुलुकभर सरुवा भएर काम गर्न पाउने अधिकारलाई कुण्ठित गरिनु हुन्न ।

३. उच्च अदालतका न्यायाधीशहरु सर्वोच्च अदालतका लागि नियुक्त हुने प्रमुख मानव संसाधनहरु हुन् । तिनको अनुभव जति खारिन्छ सर्वोच्च अदालत त्यति नै परिपक्व हुन्छ । मुलुकभरका उच्च अदालतको न्यायाधीश हुने, हुन पाउने बाटो छोडेर नियुक्त भएका राज्यमा नै न्यायाधीश सीमित राख्ने काम हुनु हुँदैन । यस कुरामा यतिबेला हाम्रो ध्यान केन्द्रित गर्नु पर्दछ ।

४. स्थानीय अदालतमा काम गर्ने न्यायाधीश एवं कर्मचारीहरुको नियुक्ती राज्य संयन्त्रबाट नै हुने कुरामा आम सहमति छ । त्यसै गरी राज्यको उच्च अदालतको कर्मचारी पनि राज्य संयन्त्रबाट हुने कुरामा पनि विवाद छैन । केवल उच्च अदालतका न्यायाधीशहरु केन्द्रीय संयन्त्रबाट हुने सके (क) कानूनको व्याख्यामा समानता ल्याउन, (ख) न्यायाधीशहरुलाई मुलुकभरी सरुवा गर्न सकिने तुल्याउन र (ग) सर्वोच्च अदालतका लागि मानव संसाधनको रुपमा भविष्यमा राज्यका अन्य अदालतका न्यायाधीशहरुको उपयोग गर्न सहज बनाउन उच्च अदालतको न्यायाधीश केन्द्रीय संयन्त्रबाट हुन आवश्यक छ भनी फरक मत अभिलेख गर्दछौं ।

स.नि.नं.४
२०६६।५।१२

मिति २०६६-५-३

माननीय सभापतिज्यू
न्याय प्रणाली सम्बन्धी समिति
संविधानसभा, सिंहदरबार

विषय : फरक मत सम्बन्धमा

उपरोक्त सम्बन्धमा संविधानसभा, न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको अवधारणामा हाम्रो पार्टी मधेशी जनअधिकार फोरम, नेपाल तथा मा निम्नलिखित मा. सदस्यको फरक मत देहाय बमोजिम रहेको व्यहोरा जानकारी गराउँदछौं ।

(१) संविधानको व्याख्या सम्बन्धमा
(२) राष्ट्रिय सरोकारका विषय सम्बन्धी मुद्दाहरु
(३) मानव अधिकार तथा नागरिक सरोकारसँग सम्बन्धित विषयहरु
(४) राजनैतिक विषयहरुसँग सम्बन्धित मुद्दाहरु

माथि उल्लेखित विषयहरुको व्याख्या गर्ने प्रयोजनका लागि एउटा संवैधानिक अदालत गठन हुनुपर्दछ, जसको हैसियत सर्वोच्च अदालत सरह हुनुपर्दछ र यो रुपमा समानुपातिक र समावेशी हुनुपर्दछ । (क्षेत्र र प्रान्तहरुबाट पनि प्रतिनिधित्व हुनुपर्दछ ।)

फरक मत राख्ने सभासदहरु

१. मा. अब्दुल अहमद शाह
२. मा. अभिषेक प्रताप शाह
३. मा. सुरिता कुमारी साह

मधेशी जनअधिकार फोरम, नेपाल

माननीय सभापतिज्यू
न्याय प्रणाली सम्बन्धी समिति
संविधानसभा ।

विषय: फरक मत संलग्न गरी पठाएको ।

हामी बैठकका सभासदहरुले न्यायाधीशको नियुक्ती र कारबाही सम्बधी विषयमा प्रस्तुत गरेको फरक मतलाई लिपिबद्ध गरी यसैसाथ संलग्न गरी तोकिएको समयसीमा भित्र पेश गरेका छौ । न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको अवधारणा पत्रमा उल्लेखित विषयमा संलग्न गरिएको फरकमत अभिलेख गरी पाउँ ।

फरक मत राख्ने सभासदहरुको नाम दस्तखत

सभासदहरुको नाम	दस्तखत	सभासदहरुको नाम	दस्तखत
१. आमोदप्रसाद उपाध्याय		११. राधेश्याम अधिकारी	
२. एकनाथ ढकाल		१२. रामकृष्ण चित्रकार	
३. कमला थापा		१३. रामनाथ ढकाल	
४. कल्याणी रिजाल		१४.रीमाकुमारी नेपाली	
५. कुन्तीकुमारी शाही		१५. लक्ष्मीलाल चौधरी	
६. जोगीलाल यादव		१६. लीला सुब्बा	
७. डम्बरबहादुर खड्का		१७. विमला नेपाली	
८. दुर्गा लिंखा		१८. शान्तिमाया तामाङ	
९. नारायणीदेवी घिमिरे अर्याल		१९. सावित्री सिंह	
१०.मानबहादुर महतो			

न्यायाधीशको नियुक्ति र कारवाही सम्बन्धी संयन्त्रका सम्बन्धमा प्रस्तुत गरेको फरक मत

न्यायाधीशहरुको नियुक्ति न्याय परिषद मार्फत गर्ने वा व्यवस्थापिकाबाट गर्ने र न्यायाधीशको कारवाही र बर्खासी न्याय परिषदबाटै गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समिति मार्फत गर्ने भन्ने विषयमा यो समितिमा पक्ष/विपक्षमा मत विभाजन भएको छ । जसमा हामी निम्न सभासदहरुको निम्न बेहोराको फरक मत अभिलेख गराउन चाहन्छौं ।

१. लोकतन्त्रमा न्यायपालिका स्वतंत्र, सक्षम, निष्पक्ष, प्रभावकारी एवं जवाफदेही हुनु पर्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन । कानूनी राज्य, संवैधानिक सर्वोच्चताको लागि स्वतन्त्र न्यायपालिकाको स्थापना पूर्व शर्त हो । न्यायपालिकालाई स्वतन्त्र, सक्षम, निष्पक्ष, प्रभावकारी, जवाफदेही राख्ने काम यसमा कार्यरत व्यक्तिहरुले नै गर्ने हो । त्यसमा पनि न्यायाधीशहरुको कारणले नै न्यायपालिका कस्तो हुने भन्ने कुरा निर्धारण गर्दछ ।

२. न्यायपालिका स्वतंत्र हुन यसमा कार्यरत न्यायाधीशको सेवा, शर्त, सुविधाको अतिरिक्त कुन संयन्त्रबाट न्यायाधीशको नियुक्त हुन्छ भन्ने कुरा पनि अति महत्वको छ । न्याय परिषदबाट न्यायाधीशको नियुक्त हुने हालको परम्परामा सक्षम ढंगले संसदीय सुनुवाइ गरिएमा नियुक्ति जवाफदेहीयुक्त हुने र बर्खासी, कारवाही सम्बन्धमा पनि कानून बनाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । तर यसको प्रतिकूल गइ व्यवस्थापिका वा यसको कुनै समितिबाट न्यायाधीशको नियुक्ति सिफारिस गर्ने, त्यसमा व्यवस्थापिकामा मतदान गरी नियुक्ति अनुमोदन गर्ने जस्ता कार्यले न्यायपालिका व्यवस्थापिका मातहतको निकायको रुपमा स्थापित हुन्छ । लोकतन्त्रमा शक्ति पृथकिकरणको सिद्दान्तले राज्यका अंगहरु बिच शक्ति सन्तुलन कायम राख्न व्यवस्थापिकाले कानून निर्माण गर्ने, कार्यपालिकाले त्यसलाई लागू गर्ने र न्यायपालिकाले व्याख्या गर्न पाउने गरी अधिकार बाँडफाँड गरिन्छ । तर व्यवस्थापिका राज्यका सबै अंगको निर्माण, नियन्त्रण, निर्देशन र अनुगमन गर्ने शक्तिशाली अंग भएको अवस्थामा न्यायपालिका स्वतंत्र रहन सक्तैन, सक्षम हुन सक्तैन । परिणाम मुलुक अधिनायकवाद र निरंकुशता तर्फ उन्मुख हुन्छ ।

३. नयाँ प्रस्तावित संविधान संविधान सभाले बनाउने हो । यो संविधानले कार्यपालिका, न्यायपालिका एवं व्यवस्थापिकाको निर्माण गर्छ । संविधान सभाले बनाएको संविधानको सर्वोच्चता कायम राख्न सके मात्र संविधान सभाको अर्थ र महत्व छ । संविधान भन्दा पनि व्यवस्थापिकाको अधिकार बढी हुने गरी लिखित संविधान तैयार गरिदा शक्तिको केन्द्रियकरण हुन जान्छ जुन कुरो हामी कहिल्ये चाहेको होइन ।

त्यती मात्र हैन आज मुलुक संघीयता तर्फ उन्मुख छ । संघीय व्यवस्थामा संविधानको सर्वोच्चताको खाँचो अझ बढी छ । संघ भित्रका विवादहरुको निरुपण गर्ने सक्षम निकाय भनेको न्यायपालिका नै हो । यस्तो अवस्थामा व्यवस्थापिकाको मातहतमा न्यायाधीशहरुको नियुक्ति गर्ने हो भने न्यायाधीशहरुको नियुक्ति अत्यधिक राजनीतिक आग्रहले प्रेरित हुने र न्याय निरुपणको काममा बढी हस्तक्षेप हुने सम्भावना रहन्छ । जुन संघीय पद्धतिको प्रतिकूल हुने स्पष्टछ ।

४. संविधान सभाको पहिलो बैठकको अत्यधिक संख्याले मुलुक संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र भएको घोषणा गरेको हो । संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र भनेको बहुलवादी, विकेन्द्रित र जनता प्रति उत्तरदायी शासन व्यवस्था हो । पृष्ठभूमिमा पार्टीलाई राखेर व्यवस्थापिकामा शक्तिको केन्द्रियकरण गरी त्यसको उपयोगबाट निरंकुश शासन व्यवस्था लादने कडीमा न्यायपालिकालाई स्वतंत्र, सक्षम भएर काम गर्न नदिने पहिलो खुडकिला अन्तरगत न्यायाधीश नियुक्ति व्यवस्थापिका मार्फत गर्न लागिएको स्पष्ट भएको छ ।

५. तसर्थ माथि उल्लेखित कारण र आधारले गर्दा स्वतंत्र रुपले न्याय परिषदको सिफारिसमा संसदीय सुनुवाई गरी न्यायाधीश नियुक्ति गर्ने पक्षमा हामी निम्न सभासदहरु फरक मत सहित प्रस्तुत भएका छौं ।

माननीय सभापतिज्यू,
न्याय प्रणाली सम्बन्धी समिति
संविधानसभा ।

विषय: फरक मत संलग्न गरी पठाएको ।

हामी देहायका सभासदहरूले संविधान र कानूनको व्याख्या संघीय सर्वोच्च अदालतबाट गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समितिबाट गर्ने भन्ने विषयमा प्रस्तुत गरेको फरक मतलाई लिपिबद्ध गरी यसैसाथ संलग्न गरी तोकिएको समयसीमा भित्र पेश गरेका छौं । न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको अवधारणा पत्रमा उल्लेखित विषयमा संलग्न गरिएको फरकमत अभिलेख गरी पाऊँ ।

फरक मत राख्ने सभासदहरूको नाम दस्तखत

सभासदहरूको नाम	दस्तखत	सभासदहरूको नाम	दस्तखत
१. कामोदप्रसाद उपाध्याय	[signature]	११. राधेश्याम अधिकारी	[signature]
२. एकनाथ ढकाल	[signature]	१२. रामकृष्ण चित्रकार	[signature]
३. कमला थापा	[signature]	१३. रामनाथ ढकाल	[signature]
४. कल्याणी रिजाल	[signature]	१४. रीमाकुमारी नेपाली	[signature]
५. कुन्तीकुमारी शाही	[signature]	१५. लक्ष्मीलाल चौधरी	[signature]
६. जोगीलाल यादव	[signature]	१६. मीना सुब्बा	[signature]
७. डम्बरबहादुर खड्का	[signature]	१७. विमला नेपाली	[signature]
८. दुर्गा शिवा	[signature]	१८. शान्तिमाया तामाङ	[signature]
९. नारायणीदेवी घिमिरे अर्याल	[signature]	१९. सावित्री सिंह	[signature]
१०. मानबहादुर महतो	[signature]		

संविधान र कानूनको व्याख्या संघीय सर्वोच्च अदालतबाट गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समितिबाट गर्ने भन्ने विषयमा प्रस्तुत गरिएको फरक मत

संविधान र कानूनको व्याख्या संघीय सर्वोच्च अदालतबाट गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समितिबाट गर्ने भन्ने विषयमा यो समितिमा छलफल भई मत विभाजन भएको छ । जसमा हामी निम्न सभासदहरूको निम्न बेहोराको फरकमत अभिलेख गराउन चाहन्छौं ।

१. व्यवस्थापिकाको काम कानून निर्माण गर्ने हो भने कार्यपालिकाको काम त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने हो । कानूनको व्याख्या भने न्यायपालिकाले गर्ने हो । लोकतान्त्रिक मुलुकमा शक्ति सन्तुलनको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरेर राज्यका अंगका बीच यसरी अधिकारको बाँडफाँड गर्ने गरिन्छ । यो मूलभूत सिद्धान्तलाई त्याग गर्ने गरी, संसदमा सम्पूर्ण राजकीय शक्ति केन्द्रित गरी अरु अंगहरूलाई मातहत निकाय बनाउने काम कुनै हालतमा गरिनु हुँदैन ।

२. व्यवस्थापिकाबाट कानून बनाउने, कानूनको व्याख्या गर्ने, उजुरी सुन्ने, फैसला वा निर्णय गर्ने काम हुँदा शक्तिको केन्द्रित स्वरूप व्यवस्थापिकाले प्राप्त गर्दछ । कुनै एक अंगमा रहेको अत्यधिक शक्तिले शासन व्यवस्थालाई निरंकुश वा अधिनायकवाद जन्माउँछ । संविधान सभा मार्फत नेपाली जनताले शक्तिको यो केन्द्रिकृत स्वरूप हेर्न चाहेका होइनन् ।

३. काठमाण्डौ केन्द्रित एकात्मक राज्यका कारण जनतालाई दुःख कष्ट भयो भनि संघीयतामा जाने कुरामा आम सहमति भएको हो । राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक सबै क्षेत्रमा स्थानीय तहबाट उन्नति चाहेका छन् आम नेपालीले । चुनावको बेलामा आ-आफ्ना निर्वाचन घोषणा पत्रमा दरोसँग उभिएका राजनीतिक दल अहिलेका संघीय व्यवस्थापिकाले राज्यको सबै अंगहरूको निर्माण, नियन्त्रण, निर्देशन एवं अनुगमन गर्नु पर्दछ भन्दैछन् । यसबाट संघ र राज्य बीचको विवाद वा राज्य राज्यका बीचको विवाद आदिहरू अदालतको अधिकार क्षेत्रबाट फिकेर व्यवस्थापिकामा हुल्ने प्रयत्नले संघको भूमिकामा बढोत्तरी गर्ने कुरामा विवाद नै हुन सक्तैन । संघीयताको जरो काट्ने गरी संघीय व्यवस्थापिकाको शक्ति बढाइँदै छ ।

४. कानूनको व्याख्या गर्ने काम न्यायपालिकाकै हो, व्यवस्थापिकाको हुन सक्तैन । गलत तवरले कानूनको व्याख्या गर्ने काम न्यायपालिकाबाट भएमा कानून संशोधन गरेर त्यसलाई सच्याउने अधिकार व्यवस्थापिकासँग सुरक्षित छ । यस्तो हुँदा हुँदै पनि आफै बोक्सी आफै झाँक्री बन्ने गरी व्यवस्थापिकालाई शक्ति सम्पन्न गराउने कुरामा सहमत हुन सकिदैन ।

५. तसर्थ स्वतन्त्र रुपमा कानूनको व्याख्या गर्न पाउने गरी, कानून बमोजिम आफु समक्ष प्रस्तुत भएका विवादहरूको अन्तिम रुपमा निरुपण हुने गरी अन्तिम निर्णय गर्ने निकाय न्यायपालिका नै हुनु पर्ने कुरामा अडिगरहेका देहायका सभासदहरूद्वारा यो फरक मत अभिलेख गरेका छौं ।

दर्ता नं. ७/ ५१७

२०६६/०५/१६

माननीय सभापतिज्यू
न्याय प्रणाली सम्बन्धी समिति
संविधानसभा ।

विषय: <u>फरक मत संलग्न गरी पठाएको</u> ।

न्याय प्रणाली सम्बन्धि समितिको अवधारणापत्र र संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी विषयमा हामी निम्न सभासदहरुको निम्न बेहोराको फरकमत अभिलेख गराउन चाहन्छौं ।

फरक मत राख्ने सभासदहरुको नाम दस्तखत

सभासदहरुको नाम	दस्तखत	सभासदहरुको नाम	दस्तखत
१. आमोदप्रसाद उपाध्याय		११. राधेश्याम अधिकारी	
२. एकनाथ ढकाल	—	१२. रामकृष्ण चित्रकार	
३. कमला थापा		१३. रामनाथ ढकाल	
४. कल्याणी रिजाल		१४. रीमाकुमारी नेपाली	—
५. कुन्तीकुमारी शाही		१५. लक्ष्मीलाल चौधरी	
६. जोगीलाल यादव		१६. लीला सुब्बा	
७. डम्बरबहादुर खड्का		१७. विमला नेपाली	
८. दुर्गा सिंखा		१८. शान्तिमाया तामाङ	
९. नारायणीदेवी घिमिरे अर्याल		१९. सावित्री सिंह	
१०. मानबहादुर महतो			

[illegible]

न्याय प्रणाली सम्बन्धि समितिको अवधारणापत्र र संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदामा राखिएको फरक मत

न्याय प्रणाली सम्बन्धि समितिको अवधारणापत्र र संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी विषयमा हामी निम्न सभासदहरुको निम्न बेहोराको फरकमत अभिलेख गराउन चाहन्छौं ।

१. न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिमा विभिन्न मुँदामा छलफल हुदा मत विभाजन गरी फरक मत राखिसकिएको छ । तदनुकुल अवधारणापत्रमा पनि ठाँउ ठाँउमा जे जति फरक मत संग सम्बन्धित बेमेलका कुरा छन् - तिनमा गोश्वारा रुपमा नै हाम्रो फरक मत रहेको बेहोरा अभिलेख गराउन चाहन्छौ ।

२. तोकेर भन्नु पर्दा पृष्ठ २ को अन्तिम प्यारागाफको ५ हरफमा रहेको "यस किसिमको" देखी ...."आन्दोलन गर्न "को सट्टा "नेपाली जनताले २००७ साल पहिलेदेखि हालसम्म पटक पटक गर्दै आएका ऐतिहासिक संघर्ष र जनआन्दोलन लगायतका आन्दोलन गर्न बाध्य भए " प्रयोग गर्नु पर्ने बेहोराको फरकमत रहेको छ ।

३. पृष्ठ २५ को दोश्रो प्यारागाफको सट्टामा निम्न बेहोराको प्यारागाफ राख्ने- यसरी २०४७ सालको संविधानले न्याय प्रणालीमा सुधार गर्ने प्रयास गरेको हो तापनि विभिन्न कोणबाट न्यायपालिकाको बारेमा नकारात्क चर्चाहरु पनि चल्दै आएको हो । उदाहरणका लागि, न्यायपालिकामा भ्रष्टाचार जस्ता विकृतिहरु रहेको कुरा जसलाई यो अवधिमा हटाउन सकिएन भन्ने गुनासो रहेको छ । न्याय प्रदान गरिदा मनसुन, बाह्य प्रभाव परेको छ भनी पटक पटक सार्वजनिक रुपमा स्वयं न्यायाधीश, कानून व्यवसायी र न्यायिक क्षेत्रसंग सरोकार राख्नेहरुले आरोपित गर्दै आएका हुन् । यस्ता प्रवृत्तिसंग जुध्न न्यायपालिका संग सम्बन्धित निकाय वा पदाधिकारीहरु प्रभावकारी हुन सकेनन् भन्ने आम धारणा रहयो । त्यसै गरी न्याय सहज, सरल र सुलभ हुनुको सट्टा खर्चिलो र महँगो हुन गयो । नियुक्ति प्रक्रिया, सरुवा, न पारदर्शी भयो न त समावेसी भयो, न विकेन्द्रित हुन सक्यो । यसो

क्रमशः

हुनुको पछाडि मूलत : राज्य व्यवस्था केन्द्रिकृत, एकात्मक र राज्य व्यवस्थामा सबैको पहुँच हुन नसक्नु नै थियो ।

४. पृष्ठ ३८ को दोस्रो प्याराग्राफको "सर्वोच्च अदालतले देखि ...... उपयुक्त देखिएको छ" भन्ने कुरा सम्म हाम्रो फरक मत रहेको छ ।

५. त्यसै गरी पृष्ठ ७८ को अन्तिम प्याराग्राफमा रहेको "यसका लागि व्यवस्थापिकामा"बाट सुरु भई पृष्ठ ७९ को पहिलो प्याराग्राफ सम्म अर्थात "न्यायाधीशमा नियुक्ति गर्ने व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिन्छ" भनी लेखिएको बेहोरा सम्ममा हाम्रो फरक मत रहेको छ ।

६. त्यसै गरी पृष्ठ ७९ को अन्तिम प्याराग्राफको छैठौं हरफ देखि सुरु भएको "यसका लागि व्यवस्थापिकामा एउटा विशेष न्यायिक समिति" .... देखि ...... न्यायिक उत्तरदायित्वलाई सुनिश्चित गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ" भन्ने सम्मका वाक्यहरु प्रति हाम्रो फरक मत रहेको छ ।

७. पृष्ठ ८६ मा राज्यको उच्च अदालतका न्यायाधिशहरु केन्द्रिय संयन्त्रबाट नियुक्त हुनुपर्ने हाम्रो फरक मत विपरित ६.९ मा उल्लेख गरिएको हदसम्म हाम्रो असहमति छ । पृष्ठ ८८ मा तेस्रो प्याराग्राफ अर्थात "राज्यको संघीय संरचना बमोजिमका" देखि ...... "उपर्युक्त देखिएको छ" भन्ने सम्मको वाक्यहरु प्रति हाम्रो फरक मत रहेको छ ।

८. संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदामा निम्न दफाहरुमा हाम्रो फरक मत रहेको बेहोरा अभिलेख गर्दछौं :

क) मसौदाको दफा ६(१) मा

ख) मसौदाको दफा ८(१)(क) मा

ग) मसौदाको दफा १६(१) मा

घ) मसौदाको दफा १८(१) मा

ङ) मसौदाको दफा २६(१) मा र २६(६) को (क) र (ग) मा

च) मसौदाको दफा २९ मा

छ) मसौदाको दफा ३२ मा

अनुसूचीहरू

अनुसूची-१
समितिका माननीय सदस्यहरूको विवरण

मा. श्री प्रभु साह
सभापति

क्र.सं.	नाम थर
१	मा. श्री अग्नि प्रसाद सापकोटा
२	मा. श्री अभिषेकप्रताप शाह
३	मा. श्री आमोदप्रसाद उपाध्याय
४	मा. श्री एकनाथ ढकाल
५	मा. श्री एकराज भण्डारी
६	मा. श्री कमला थापा
७	मा. श्री कल्याणी रिजाल
८	मा. श्री कुन्ती कुमारी शाही
९	मा. श्री कुवेर वहादुर वली
१०	मा. श्री खुमा सुवेदी
११	मा. श्री गुणाखर वस्याल
१२	मा. श्री गोविन्द पौडेल
१३	मा. श्री चित्र वहादुर श्रेष्ठ
१४	मा. श्री छियामा राई
१५	मा. श्री जयप्रकाश यादव
१६	मा. श्री जोगीलाल यादव
१७	मा. श्री डम्वरवहादुर खड्का
१८	मा. श्री दिलवहादुर घिसिङ
१९	मा. श्री दुर्गा लिंखा
२०	मा. श्री देवी खड्का
२१	मा. श्री नारायणी देवी घिमिरे अर्याल
२२	मा. श्री नीर कुमारी कुंवर
२३	मा. श्री पूर्णप्रसाद राई
२४	मा. श्री मानवहादुर महतो
२५	मा. श्री अकवाल अहमद शाह
२६	मा. श्री राजकुमार लिम्वु (नाल्वो)
२७	मा. श्री राधेश्याम अधिकारी
२८	मा. श्री रामकृष्ण चित्रकार
२९	मा. श्री रामनाथ ढकाल
३०	मा. श्रीरामवहादुर थापा मगर (उदयपुर)
३१	मा. श्री रामानन्द मण्डल
३२	मा. श्री रीमाकुमारी नेपाली
३३	मा. श्री लक्ष्मीलाल चौधरी
३४	मा. श्री लीलाकुमारी भण्डारी
३५	मा. श्री लीलादेवी मेहता
३६	मा. श्री लीला सुब्बा
३७	मा. श्री विमला नेपाली
३८	मा. श्री शान्तिमाया तामाङ
३९	मा. श्री शिवराम यादव
४०	मा. श्री शंकरवहादुर खड्का
४१	मा. श्री सावित्री सिंह
४२	मा. श्री सुरिताकुमारी साह

अनुसूची-२

समितिको सचिवालयमा कार्यरत कर्मचारीहरूको विवरण

संविधान सभा सचिवालय:

क्र.सं.	नाम	पद
१	श्री मनोहर प्रसाद भट्टराई	कार्यवाहक महासचिव
२	श्री कृष्ण प्रसाद पाण्डे	सचिव

समिति सचिवालयका कर्मचारीहरू:

क्र.सं.	नाम	पद
१	श्री हिमलाल सुवेदी	सहसचिव (समिति सचिव)
२	श्री शेरलाल श्रेष्ठ	उपसचिव
३	श्री बालकृष्ण सुवाल	शाखा अधिकृत
४	श्री पद्मिनी राजवंशी	टा.ना.सु.
५	श्री माधव प्रसाद नेपाल	कार्यालय सहयोगी

नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरूबाट काजमा खटिई आएका कर्मचारीहरू:

क्र.सं.	नाम	पद	कार्यालय
१	श्री कृष्णमुरारी शिवाकोटी	उपसचिव	सर्वोच्च अदालत
२	श्री खेमराज ज्ञवाली	उपसचिव	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
३	श्री जगदिशचन्द्र शिवाकोटी	शाखा अधिकृत	श्री सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
४	श्री प्रदीप कुमार अधिकारी	कम्प्युटर अधिकृत	सिंचाइ विभाग
५	श्री हेमराज फुयाँल	नायब सुब्बा	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
६	श्री खुवराज श्रेष्ठ	नायब सुब्बा	शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग, डिभिजन कार्यालय, नुवाकोट
७	श्री झुमा बस्नेत	कार्यालय सहयोगी	पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय

संसद सचिवालय, मुद्रण शाखाका कर्मचारीहरू:

क्र.सं.	नाम	पद	क्र.सं.	नाम	पद
१	श्री पुष्पमुनि बज्राचार्य	प्रमुख मुद्रण अधिकृत	६	श्री गंभीरमान सिंह	सि.प्रे.टे.
२	श्री जगदीश्वरलाल श्रेष्ठ	मुद्रण अधिकृत	७	श्री राजेन्द्र प्र. लामिछाने	सि.प्रे.टे.
३	श्री प्रेमलाल तण्डुकार	मुद्रण अधिकृत	८	श्री प्रेम बहादुर चन्द	प्रे.टे.
४	श्री सागर कुमार तुलाधर	मुद्रण अधिकृत	९	रमेश वासुकला	प्रे.टे.
५	श्री दीपक प्रसाद न्यौपाने	सि.प्रे.टे.	१०	श्री मदन गिरी	का.स.

अनुसूची-३

समिति अन्तर्गत गठन भएका उप-समिति वा कार्यदलहरूको विवरण

उपसमिति तथा कार्यदलहरूको जम्मा बैठक संख्या: ४९
उपसमिति तथा कार्यदलहरूको जम्मा बैठक अवधि: ११८ घण्टा १५ मिनेट

(१) कार्यतालिका तयारी उप-समिति

बैठक संख्या: ३ अवधि: ७ घण्टा

१.	मा. श्री राधेश्याम अधिकारी	संयोजक
२.	मा. श्री एकराज भण्डारी	सदस्य
३.	मा. श्री कुन्ती कुमारी शाही	सदस्य
४.	मा. श्री नारायणी देवी घिमिरे अर्याल	सदस्य
५.	मा. श्री राम बहादुर थापा मगर	सदस्य
६.	मा. श्री लक्ष्मीलाल चौधरी	सदस्य
७.	मा. श्री विमला नेपाली	सदस्य

(२) प्रश्नावली मस्यौदा कार्यदल

बैठक संख्या: २ अवधि: ५ घण्टा

१.	मा. श्री राधेश्याम अधिकारी	संयोजक
२.	मा. श्री कुन्ती कुमारी शाही	सदस्य
३.	मा. श्री राम बहादुर थापा मगर	सदस्य

(३) समितिको कार्यविवरण (कार्यसूची) तयारी कार्यदल (क)

बैठक संख्या: १ अवधि: २ घण्टा ३० मिनेट

१.	मा. श्री राम बहादुर थापा मगर	संयोजक
२.	मा. श्री कुन्ती कुमारी शाही	सदस्य
३.	मा. श्री गोविन्द पौडेल	सदस्य
४.	मा. श्री लीला कुमारी भण्डारी	सदस्य
५.	मा. श्री विमला नेपाली	सदस्य

(४) समितिको कार्यविवरण (कार्यसूची) तयारी कार्यदल (ख)

बैठक संख्या: १ अवधि: २ घण्टा

१.	मा. श्री राधेश्याम अधिकारी	संयोजक
२.	मा. श्री कुबेर बहादुर वली	सदस्य
३.	मा. श्री देवी खड्का	सदस्य
४.	मा. श्री अकवाल अहमद शाह	सदस्य
५.	मा. श्री रामानन्द मण्डल	सदस्य

- समितिको कार्यविवरण (कार्यसूची) तयारी कार्यदल (क) र (ख) को संयुक्त बैठक:

  बैठक संख्या: १ अवधि: ३ घण्टा

(५) राय-सुझाव व्यवस्थापन र प्रतिवेदन तयारी कार्यदल

बैठक संख्या: ५ अवधि: १० घण्टा ३० मिनेट

१.	मा. श्री प्रभु साह	संयोजक
२.	मा. श्री अभिषेक प्रताप साह	सदस्य
३.	मा. श्री एकराज भण्डारी	सदस्य
४.	मा. श्री कुन्ती कुमारी शाही	सदस्य
५.	मा. श्री नारायणी देवी घिमिरे अर्याल	सदस्य
६.	मा. श्री अकवाल अहमद शाह	सदस्य
७.	मा. श्री राधेश्याम अधिकारी	सदस्य

(६) अवधारणा-पत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा तयारी कार्यदल

बैठक संख्या: ३६ अवधि: ८८ घण्टा १५ मिनेट

१.	मा. श्री प्रभु साह	संयोजक
२.	मा. श्री एकराज भण्डारी	सदस्य
३.	मा. श्री कुन्ती कुमारी शाही	सदस्य
४.	मा. श्री जयप्रकाश यादव	सदस्य
५.	मा. श्री नारायणी देवी घिमिरे अर्याल	सदस्य
६.	मा. श्री अकवाल अहमद शाह	सदस्य
७.	मा. श्री राधेश्याम अधिकारी	सदस्य
८.	मा. श्री राम बहादुर थापा मगर	सदस्य
९.	मा. श्री लक्ष्मीलाल चौधरी	सदस्य

अनुसूची-४

समितिको विस्तृत कार्य तालिका, २०६५
संविधान सभा नियमावली, २०६५ को नियम ८६ सँग सम्बन्धित

क्र. सं.	समयावधि	मुख्य चरणहरू	प्रमुख कार्यहरू	समितिको विस्तृत क्रियाकलाप
१	२०६५।९।११	• कार्यतालिकाको तर्जुमा र विशेषज्ञ क्षेत्रको पहिचान	• कार्य सम्पादन कार्य तालिका निर्माण • विषयगत क्षेत्रको विस्तृत पहिचान • संविधान निर्माण कार्यमा आवश्यक विशेषज्ञ सेवाको क्षेत्र पहिचान गरी सोको विस्तृत विवरण (TOR) बनाउने	• समिति सचिवालयले तयार गरी समितिको बैठकमा पेश गरी बैठकबाट छलफल सहित पारित, • जनशक्तिका लागि आवश्यक प्रारम्भिक अभिमुखीकरण कार्यक्रममा सहभागी गराउने ।
२	२०६५।९।१५ सम्म	• समितिको कार्यतालिका सं. अध्यक्षसमक्ष पेश गर्ने, • समितिका सदस्यहरूबीच न्याय प्रणाली सम्बन्धमा विचार आदान प्रदान/ आवश्यकतानुसार विज्ञहरूको समेत सहयोग लिन सकिने ।	• सभापतिबाट कार्य तालिका र विज्ञ आवश्यक पर्ने क्षेत्र सम्बन्धी प्रतिवेदन सं. अध्यक्षसमक्ष पेश,	• सं. अध्यक्षबाट सबै समितिका सभापतिहरूको संयुक्त बैठक आव्हान गरी कार्यतालिका र विज्ञ आवश्यक पर्ने क्षेत्रलाई अन्तिम रूप दिने,
३	२०६५।९।१६ देखि २०६५।९।१८ सम्म	• समितिको बैठक	• कार्यक्षेत्रभित्रका विषयगत बुँदाहरूमाथि प्रारम्भिक छलफल गर्ने, • आवश्यकता अनुसार उप समिति गठन, उप समितिको संयोजक तोक्ने, • सर्वोच्च अदालत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय एवं नेपाल वार एशोसियसनसँग सुझाव माग्ने, • संचारमाध्यममार्फत सर्वसाधारण बाट सुझाव माग गर्ने, • सुझाव संकलनको लागि प्रश्नावली तयार पार्ने ।	• न्यायिक संरचनाको ढाँचा, • न्यायपालिकाको तह, स्वरूप र अधिकार क्षेत्र, • न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, बर्खासी, सेवाका अन्य शर्त, काम, कर्तव्य तथा अधिकार र अन्य कुराहरू, • महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक स्थिति, काम, कर्तव्य र अधिकार तथा समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य

				आवश्यक कुराहरू, • उल्लेखित कार्यक्षेत्रका सम्बन्धमा व्यापक छलफल गर्ने, • विशेषज्ञहरूबाट सुझाव लिने ।
४	२०६५।९।१९ देखि २०६५।९।२७ सम्म	• समितिको बैठक सभापतिको निर्वाचन • उप समितिको बैठक	• सभापति चयन । • पहिचान गरिएका विषयवस्तुमा विशेषज्ञहरू सँग छलफल ।	• सं. अध्यक्षबाट पुष २५ गते सभापतिको निर्वाचन हुने गरी मिति र समय तोक्ने । • उप समितिले सम्बन्धित विज्ञहरूसँग छलफल गरी विषयगत जानकारी लिने ।
५	२०६५।९।२८ देखि २०६५।१०।२९ सम्म	• राय सुझाव संकलनका लागि टोलीहरू गठन गर्ने • राय सुझाव संकलन गर्ने	• प्रस्तावित नयाँ बन्ने संविधानमा न्याय प्रणालीको अवधारणाको सम्बन्धमा व्यापक छलफल, विचार विमर्श गर्ने, • यथासम्भव देहायका व्यक्ति, संस्थालाई आमन्त्रण गरी सुझाव माग गर्ने, - विभिन्न विश्वविद्यालय अन्तर्गतका कानून संकाय, न्यायाधीश समाज, सरकारी वकील समाज, न्यायपालिका अधिकृत समाज, नागरिक समाज लगायत विशेषज्ञहरूसँग - मधेशी, दलित, आदिवासी, जनजाति, महिला, मजदूर, किसान, अपांग, पिछडिएका वर्ग र क्षेत्रका संस्था/ प्रतिनिधिहरूसँग - अन्य सरोकारवालाहरूसँग	• देशका विभिन्न क्षेत्रमा स्थलगत भ्रमण गरी परामर्श, छलफल र कार्यशाला गोष्ठीको आयोजना गरी राय सुझाव संकलन गर्ने, • विशेषज्ञहरूबाट जानकारी प्राप्त गर्ने, • सरोकारवाला निकायहरूसँग अन्तरक्रिया, छलफल, गोष्ठीको आयोजना गरी विषयगतरूपमा राय सुझाव संकलन गर्ने र आवश्यकतानुसार लिखित सुझाव समेत माग गर्ने ।
६	२०६५।११।१ देखि २०६५।११।१४ सम्म	• उप समितिहरूले आ-आफ्नो अवधारणा पत्र तयार गर्ने ।	• प्रत्येक उप समितिले आफ्नो कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा प्रारम्भिक अवधारणा पत्र तयार गरी समितिमा पेश गर्ने ।	• उप समितिले पेश गरेको प्रारम्भिक अवधारणा पत्रउपर समितिमा विस्तृत छलफल गर्ने ।
७	२०६५।११।१५ देखि २०६५।११।१७ सम्म	• समितिको संयुक्त बैठक ।	• समानान्तर समितिहरूसँग समन्वय कायम गर्ने ।	• समानान्तर समितिहरूसँग आवश्यकतानुसार संयुक्त बैठक गर्ने ।
८	२०६५।११।१८ देखि २०६५।१२।३१ सम्म	• अवधारणा पत्र, • प्रारम्भिक मसौदा ।	• विभिन्न निकायबाट प्राप्त सुझावलाई एकीकृत गरी अवधारणा पत्रलाई अन्तिम रूप दिने,	• समितिको बैठकमा छलफल गरी अवधारणा पत्रलाई अन्तिम रूप दिने,

			• अवधारणा पत्रका आधारमा प्रारम्भिक मसौदा निर्माणका लागि आवश्यकतानुसार उप समिति गठन गर्ने, • उप समितिबाट प्राप्त प्रारम्भिक मसौदालाई छलफलका लागि समितिसमक्ष पेश गर्ने ।	• प्रारम्भिक मसौदामाथि समितिमा विस्तृत छलफल गरिने, • प्राप्त र संकलित सुझाव समेतलाई समावेश गरी प्रारम्भिक मसौदालाई अन्तिम रूप दिइने ।
९	२०६६।१।२ देखि २०६६।१।१० सम्म	• प्रारम्भिक मसौदा प्रस्तुत ।	• प्रारम्भिक मसौदालाई अन्तिम रूपमा संपादन गर्ने ।	• प्रारम्भिक मसौदालाई अन्तिम रूप दिई संविधान सभामा पेश गर्ने ।

पुनश्च : उल्लेखित कार्यतालिका अनुसार कुनै काम तलमाथि पर्न गएमा वा कुनै कार्यक्रम छुट्न गएमा समितिले कार्यक्रम परिवर्तन तथा थपघट गर्न सक्नेछ ।

समितिबाट पारित मिति : २०६५।९।१५

अनुसूची-५

विशेषज्ञहरूले गर्नुपर्ने कामको विवरण (TOR)

१. **नेपालको न्यायिक संरचनाको ढाँचा :**

- वि.सं. १९९७ सालदेखि २००७ साल हुँदै हालसम्मका संवैधानिक विकास क्रममा नेपालको न्यायिक संरचनाको ढाँचा, न्यायपालिकाको तह, स्वरूप, अधिकार क्षेत्र एवं न्यायाधीशहरूको नियुक्ति बर्खासी तथा महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक स्थिति, काम, कर्तव्य र अधिकार समेतका सम्बन्धमा विश्लेषणात्मक रूपमा समितिलाई जानकारी गराउने ।

२. **न्यायिक संरचनाको ढाँचा :**

- विभिन्न कानून प्रणाली भएका तोकिएका मुलुकहरूमा विद्यमान न्यायपालिकाको संरचनाको बारेमा तुलनात्मक अध्ययन गरी समितिलाई जानकारी गराउने ।
- स्वतन्त्र न्यायपालिकाको महत्व र त्यसका आधारभूत सैद्धान्तिक अवधारणा र व्यवहारिक पक्षहरूको बारेमा समितिलाई जानकारी गराउने ।
- स्वतन्त्र न्यायपालिकाको लागि प्रशासनिक र वित्तिय स्वायत्तताको सम्बन्धमा अन्य मुलुकमा भएका व्यवस्थाहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरी समितिलाई जानकारी गराउने ।

३. **न्यायपालिकाको तह, स्वरूप र अधिकार क्षेत्र :**

- विभिन्न कानून प्रणाली भएका तोकिएका मुलुकहरूमा विद्यमान न्यायपालिकाको तह, स्वरूप, क्षेत्राधिकार सम्बन्धी विषयमा तुलनात्मक अध्ययन गरी समितिलाई जानकारी गराउने ।
- सामान्य अदालतबाहेक अन्य विशिष्टीकृत अदालतहरूको तह, स्वरूप, अधिकार क्षेत्र र अन्य आवश्यक विषयका बारेमा तुलनात्मक अध्ययन गरी समितिलाई जानकारी गराउने ।

४. **न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, बर्खासी, सेवाका अन्य शर्त, काम, कर्तव्य तथा अधिकार र अन्य कुराहरू :**

- विभिन्न कानून प्रणाली भएका तोकिएका मुलुकहरूमा विद्यमान न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, बर्खासी, अनिवार्य अवकाशको उमेरका सम्बन्धमा तुलनात्मक अध्ययन गरी समितिलाई जानकारी गराउने ।
- न्यायाधीशहरूको सेवाका अन्य शर्त, काम, कर्तव्य, अधिकार, अनुशासनको कारबाही र समितिले माग गरे बमोजिमका अन्य कुराहरूका सम्बन्धमा तुलनात्मक अध्ययन गरी समितिलाई जानकारी गराउने ।

५. **महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक स्थिति, काम, कर्तव्य र अधिकार तथा समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक कुराहरू :**

- विभिन्न प्रणाली भएका तोकिएका मुलुकहरूमा विद्यमान महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक स्थिति, काम, कर्तव्य र अधिकारको बारेमा तुलनात्मक अध्ययन गरी त्यसको सैद्धान्तिक एवं व्यवहारिक पक्षका बारेमा समितिलाई जानकारी गराउने ।
- महान्याधिवक्ताको कार्यालयको संगठनात्मक स्वरूप, तहका सम्बन्धमा तुलनात्मक अध्ययन गरी समितिलाई जानकारी गराउने ।
- न्याय प्रणालीसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक विषयहरूको बारेमा समितिलाई जानकारी गराउने ।
- न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिसँग सम्बन्धित अवधारणा पत्र र प्रारम्भिक मसौदा तयार गर्न समितिलाई आवश्यक सहयोग गर्ने ।
- जनमत संकलनको लागि प्रश्नावली तयार गर्न समितिलाई सहयोग गर्ने र प्राप्त सुझावलाई संश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्न सहयोग गर्ने ।
- अन्य भाषामा प्राप्त सामाग्रीहरूलाई नेपाली भाषामा रूपान्तरण गरी समितिको माग बमोजिम जानकारी गराउने ।

समितिबाट पारित मिति : २०६५।९।१५

अनुसूची-६

समितिको आन्तरिक कार्यविधि, २०६५

संविधान सभा नियमावली, २०६५ को नियम ६६ अनुसार संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालमा जनचाहना अनुरूप पहिलो पटक संविधान सभामार्फत बन्न लागेको भावी नयाँ संविधानमा व्यवस्था हुनु पर्ने न्याय प्रणाली सम्बन्धी प्रावधानहरूका सम्बन्धमा अवधारणा पत्र सहितको प्रारम्भिक मस्यौदा तयार पार्नको लागि गठित न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको बैठकलाई नियमसम्मत र व्यवस्थित रूपले संचालन गर्नका लागि आन्तरिक कार्यविधिहरू बनाउन उपयुक्त देखिएकोले प्रस्तुत आन्तरिक कार्यविधिहरू बनाई लागू गर्न प्रस्ताव गरिएको छ।

१. **बैठकको कार्यसूची** : समितिको बैठकको कार्यसूची सामान्यतया अघिल्लो बैठकमा नै निश्चित गरिने छ। सो बमोजिम निश्चित हुन नसकेमा सचिवले सभापतिसँग परामर्श गरी निश्चित गर्नेछ र सो कार्यसूचीको जानकारी कम्तीमा एक दिन अगावै फोन वा अन्य कुनै माध्यमबाट सदस्यहरूलाई दिइनेछ।

२. **समितिका सदस्यहरूले पालना गर्नुपर्ने नियमहरू** : (क) संविधान सभा नियमावली, २०६५ मा व्यवस्था भएका कुरामा सोही बमोजिम पालना समेत गर्नु सबै सदस्यहरूको कर्तव्य हुनेछ।

(ख) समितिको सभापतिको ध्यानाकर्षण गर्नको लागि सदस्यले हात उठाउनु पर्नेछ। सभापतिले हात उठाउने सदस्यहरूको नाम क्रमशः बोलाएपछि वा इशारा दिएपछि एक पटकमा एक जना सदस्यले मात्र बोल्नु पर्नेछ।

(ग) सदस्यले समितिको बैठकमा बोल्दा सभापतिलाई संबोधन गरेर मात्र बोल्नु पर्नेछ। समितिको छलफलको क्रममा कुनै सदस्यले व्यक्त गरेको विषयवस्तुलाई अर्को सदस्यले सो विषयमा सहमति जनाउनेबाहेक पुनः सोही विषय नदोहोऱ्याउनेतर्फ ध्यान दिनु पर्नेछ। सदस्यहरू बैठकमा अनुशासित र मर्यादितरूपले प्रस्तुत हुनु पर्नेछ।

(घ) सभापतिले बैठकलाई संबोधन गरिरहेको समयमा कुनै पनि सदस्यले स्थान छाड्न हुँदैन र सभापतिले बोलेको कुरा ध्यानपूर्वक सुन्नु पर्नेछ। समितिको बैठक समापन नभई कुनै पनि सदस्यले बैठक कक्ष छाड्न हुँदैन। यदि जरुरी काम परी बाहिर नगई नहुने भएमा सभापतिको अनुमति लिएर मात्र जानु पर्नेछ। समितिको बैठक संचालनमा समितिका सबै सदस्यहरूले सभापतिलाई सहयोग गर्नु पर्नेछ।

(ङ) समितिका सदस्यहरू उपत्यका बाहिर जानु परेमा वा अन्य कुनै कारणले समितिको बैठकमा उपस्थित हुन नसक्ने भएमा समितिको सभापति वा सचिवालयलाई पूर्व जानकारी गराउनु पर्नेछ।

(च) समितिको बैठक चलिरहेको समयमा सम्बद्ध विषयवस्तुभन्दा बाहेक अन्य पाठ्य सामग्री अध्ययन गर्न पाइने छैन।

(छ) समितिको कार्यतालिका पालना गर्नु सबै सदस्यहरूको कर्तव्य हुनेछ।

३. **उप-समितिहरू गठन गर्न सकिने** : (क) समितिको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने विषयवस्तुमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा अन्य काम गर्न आवश्यकतानुसार उप-समितिहरू गठन गर्न सकिनेछ।

(ख) उप-समितिको संयोजकलाई सम्बन्धित उप-समितिको कार्य संचालन गर्दा सभापतिलाई भए सरहको अधिकार हुनेछ।

(ग) उप-समिति बनेपछि उप-समितिमा सहमति भई आएका विषयहरूमा उक्त उप-समितिमा रहेका सदस्यहरूले पुनः सोही विषयमा समितिमा छलफल गर्दा सामान्यतः असहमति जनाइने छैन।

४. **बैठक स्थगित गर्न सकिने** : समितिको बैठक बस्न तोकिएको दिन र समयमा सम्पूर्ण सदस्यहरू अनिवार्यरूपमा उपस्थित हुनु पर्नेछ। तोकिएको समयभन्दा ३० मिनेट पछाडिसम्म पनि एक

चौथाई सदस्यहरू उपस्थित नभएमा सो दिनको बैठक सभापतिले स्थगित गरी अर्को कुनै दिन र समयमा बैठक बस्ने गरी तोक्न सक्नेछ ।

५. <u>**अध्ययन सामग्रीको आदान-प्रदान**</u> : प्रत्येक सदस्यले समितिको कार्यक्षेत्रभित्रका विषयवस्तुसँग सम्वन्धित आफूसँग भएका अध्ययन सामग्रीहरू सदस्यहरूकावीच आदान प्रदान गर्ने तथा आफूलाई जानकारी भएका सन्दर्भ सामग्री र सोको स्रोत अन्य सदस्यहरूले जानकारी लिन चाहेमा जानकारी गराउन सकिनेछ ।

६. <u>**भ्रमण टोलीको गठन**</u> : (क) जनमत संकलन गर्ने लगायतका प्रयोजनको लागि विभिन्न भ्रमण टोलीहरू गठन गर्न सकिनेछ । समितिले आवश्यकता अनुसार टोली प्रमुख तोक्न सकिनेछ ।

(ख) भ्रमण टोलीले स्थलगत भ्रमण गर्दा संविधान सभा नियमावली, २०६५ को नियम ७३ (१) (ग) को व्यवस्था बमोजिम अध्यक्षको स्वीकृति लिई स्थलगत भ्रमण गर्नु पर्नेछ ।

७. <u>**विविध**</u> : (क) बैठकको छलफलमा विवादमा आएका विषयलाई मतद्वारा निर्णय गर्नुभन्दा सकेसम्म सहमतिबाट टुंग्याउने गरी छलफल गरिने छ ।

(ख) सभापतिले बैठकलाई मर्यादित बनाउन सदस्यहरूलाई आह्वान गर्नु हुनेछ । कुनै सदस्यबाट अमर्यादित व्यवहार भएमा संविधान सभा नियमावली अनुसार कार्वाही हुनेछ ।

(ग) बैठकको अवधिभर मोवाइल फोन स्वीच अफ वा साइलेन्स वा भाइब्रेट मोडमा राख्नु पर्नेछ ।

(घ) उल्लेखित कार्यविधिहरूको पालना गर्ने गराउने सम्वन्धमा सभापतिको निर्णय अन्तिम हुनेछ ।

बैठकबाट पारित मिति २०६५।१०।७

----०----

समितिको बैठक संचालन सम्बन्धी आन्तरिक कार्यविधि, २०६६

संविधान सभा नियमावली, २०६५ को नियम ६६ अनुसार अवधारणा पत्र सहितको प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी प्रतिवेदन तयार पार्नको लागि समितिको बैठकलाई व्यवस्थित रूपले संचालन गर्न उपयुक्त देखिएकोले प्रस्तुत कार्यविधि तयार गरिएको छ ।

८. सर्वप्रथम समितिको बैठकमा निर्णयको लागि छलफल गर्नु पर्ने विषय प्रस्तुत गरिनेछ ।

९. छलफलको लागि प्रस्तुत प्रत्येक विषयमा समितिका सदस्यहरूलाई विचार प्रस्तुत गर्नको लागि समय दिइनेछ । आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्न चाहने सदस्यले हात उठाइ इशारा गर्नु पर्नेछ । यसरी इशारा गर्ने सदस्यहरूलाई सभापतिबाट क्रमशः समय प्रदान गरिनेछ । हरेक सदस्यले ३ मिनेट भित्र आफ्ना विचारहरू व्यक्त गरिसक्नु पर्नेछ । समय सकिनु भन्दा ३० सेकेण्ड अगावै सचिवालयका कर्मचारीबाट संकेत गरिनेछ ।

१०. आफूले पहिले व्यक्त गरेको विचारमा केही स्पष्ट गर्नु पर्ने लागेमा त्यस्ता सदस्यले समय माग गर्न सक्नेछन । त्यस्ता सदस्यलाई सभापतिबाट पहिलेको विचार नदोहोरिने गरी विचार राख्न १ मिनेटको समय प्रदान गरिनेछ ।

११. छलफलको प्रक्रिया समाप्त भएपछि प्रस्तावलाई निर्णयार्थ प्रस्तुत गर्नु भन्दा अघि पहिले विचार व्यक्त नगरेका कुनै सदस्यलाई आफ्ना विचार व्यक्त गर्न सभापतिबाट अन्तिम पटक मौका प्रदान गरिनेछ ।

१२. छलफलको क्रम समाप्त भएपछि प्रस्तावलाई सभापतिबाट निर्णयार्थ पेश गरिनेछ । मत विभाजनबाट निर्णय गर्दा प्रत्येक सदस्यहरूको नामावली भएको निर्णय विवरण हस्ताक्षर गर्नका लागि सदस्यहरू सामु प्रस्तुत गरिनेछ । प्रत्येक सदस्यहरूको लिखित हस्ताक्षर भैसकेपछि सभापति समक्ष प्रस्तुत गरिनेछ ।

१३. हस्ताक्षर प्रकृया समाप्त भएपछि मत सच्याउन चाहने सदस्यहरूलाई सभापतिबाट १ मिनेटको समय प्रदान गरिनेछ । सो प्रकृया पूरा भएपछि उपस्थित सदस्यको बहुमतले समर्थन गरेको प्रस्ताव समितिको निर्णय हुनेछ ।

१४. समितिको निर्णयमा असहमत हुने सदस्यले फरक मत राख्न चाहेमा निर्णय भएको ४८ घण्टाभित्र लिखित रूपमा सभापति समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ । प्रत्येक फरक मतलाई समितिको प्रतिवेदनमा समावेश गरी संविधान सभा समक्ष प्रस्तुत गरिनेछ ।

१५. समितिबाट पारित अवधारणा पत्र सहितको प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी प्रतिवेदनमा समितिका सबै सदस्यहरुले हस्ताक्षर गरी संविधान सभामा पेश गरिनेछ ।

पारित मिति : २०६६/५/९

----o----

अनुसूची-७

समितिको कार्यक्षेत्र र कार्य विवरण (कार्यसूची)

(१) कार्यक्षेत्र

- न्यायिक संरचानको ढाँचा
- न्यायालयको तह, स्वरूप र अधिकारक्षेत्र
- न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, बर्खासी, सेवाका अन्य शर्त, काम, कर्तव्य तथा अधिकार र अन्य कुराहरू
- महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक स्थिति, काम, कर्तव्य र अधिकार
- समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक कुराहरू

(२) कार्यविवरण

(संविधान सभा नियमावली, २०६५ को नियम ७३(१) खण्ड (क) र नियम ८६(१) सँग सम्वन्धित)

संविधान सभा नियमावली, २०६५ को नियम ७३(१) खण्ड (क) र नियम ८६(१) मा आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने विषयमा गर्नुपर्ने कामको विवरण (कार्य सूची) तयार पार्ने व्यवस्था भए बमोजिम संविधान सभा नियमावली, २०६५ को नियम ६६ मा संविधानमा रहने विभिन्न विषयहरू मध्ये आफूलाई तोकिएको विषयमा अवधारणापत्र सहितको प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गर्नको लागि आवश्यकता अनुसार यस समितिको कार्य विवरण (कार्य-सूची) मा थपघट हुन सक्ने गरी यस न्याय प्रणाली सम्वन्धी समितिको कार्यक्षेत्रमा पर्ने देखिएका समितिले गर्नुपर्ने कामको विवरण (कार्य सूची) निम्न बमोजिम तयार पारिएको छ।

१. न्यायिक संरचनाको ढाँचा :

१.१. न्यायिक संरचनाको ढाँचा एकात्मक (Integrated), द्वैध (Dualist) वा मिश्रित (Mixed) प्रणाली कुन हुने भन्ने सम्वन्धी विषय।

१.२. न्यायिक संरचनाको ढाँचा संवैधानिक अदालत, सामान्य अदालत विशिष्टीकृत अदालतमध्ये के कस्ता अदालतहरूको व्यवस्था हुनुपर्छ भन्ने र सामान्य अदालत (देवानी र फौजदारी छुट्टाछुट्टै अदालत वा इजलास) कायम गर्ने वा नगर्ने विषय।

१.३. स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिका र यसको महत्त्व, सैद्धान्तिक अवधारणा एवं व्यावहारिक पक्षहरू सम्वन्धी विषय।

१.४. न्यायपालिकाको उत्तरदायित्व (Accountability) सुनिश्चित गर्ने सम्वन्धी विषय।

१.५. न्यायपालिकाको संगठनात्मक (Organizational), कार्यगत (Functional) र परिस्थितिजन्य (Circumstantial) स्वतन्त्रता वा प्रशासनिक र वित्तिय स्वायत्तता सम्वन्धी विषय।

१.६. न्यायपालिकामा विचाराधीन विषयमा व्यवस्थापिकामा छलफल गर्न पाइने वा नपाइने सम्वन्धी विषय।

१.७. मौलिक हकको संरक्षण, कानूनको शासनको प्रवर्द्धन गर्न न्यायपालिकाको भूमिका सम्वन्धी विषय।

१.८. न्यायाधीशहरूलाई न्याय सम्पादनबाहेकका अन्य कार्यमा लगाउन हुने वा नहुने सम्वन्धी विषय।

१.९. न्यायमा जनताको सहज पहुँच सम्वन्धी विषय।

१.१०. अन्य आवश्यक विषयहरू।

२. न्यायपालिकाको तह, स्वरूप र अधिकार क्षेत्र :

२.१. न्याय सम्बन्धी अधिकार अदालतबाट प्रयोग हुने विषय ।
२.२. अदालतहरूको तह, स्वरूप र अधिकारक्षेत्र सम्बन्धी विषय ।
२.३. समुदायमा आधारित मेलमिलाप (Community Mediation), लोकअदालत वा स्थानीय तहमा कायम रहनु पर्ने न्यायिक संरचनाका अन्य स्वरूप सम्बन्धी विषय ।
२.४. महिला, बालबालिका तथा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक रूपले पिछडिएका वर्ग लगायत अन्य सीमान्तकृत समुदायको न्यायमा सहज पहुँच पुऱ्याउन शीघ्र-मार्गी अदालत (Fast-Track Court) गठन गर्ने सम्बन्धी विषय ।
२.५. अदालतको फैसला अन्तिमताको सिद्धान्त (Doctrine of Finality) सम्बन्धी विषय ।
२.६. केन्द्रीय, राज्य र स्थानीय तहमा गठन हुने अदालतहरूको निर्णयहरूमा सामञ्जस्यता कायम रहनु पर्ने वा नपर्ने विषय ।
२.७. एक अदालतबाट अर्को अदालतमा मुद्दा सार्न सक्ने सम्बन्धी विषय ।
२.८. प्रशासनिक र व्यवस्थापिकीय न्यायिक पुनरावलोकनका सम्बन्धमा केन्द्रीय र राज्य तहका अदालतमा हुनुपर्ने क्षेत्राधिकार सम्बन्धी विषय ।
२.९. सामाजिक न्याय समेतको लागि सार्वजनिक सरोकारको विवाद हेर्ने क्षेत्राधिकार सम्बन्धी विषय ।
२.१०. अभिलेख अदालत सम्बन्धी विषय ।
२.११. अदालतको अवहेलनामा कार्वाही सम्बन्धी विषय ।
२.१२. अन्य आवश्यक विषयहरू ।

३. न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, बर्खासी, सेवाका अन्य शर्त, काम, कर्तव्य तथा अधिकार र अन्य कुराहरू :

३.१. नेपालका प्रधान न्यायाधीशको योग्यता, छनौट, नियुक्ति, पदावधि, बर्खासी, उमेर (नियुक्ति र अनिवार्य अवकाशको) र सेवाका अन्य शर्तहरू सम्बन्धी विषय ।
३.२. न्यायाधीशहरूको योग्यता, छनौट, नियुक्ति, पदावधि, बर्खासी, उमेर (नियुक्ति र अनिवार्य अवकाशको) र सेवाका अन्य शर्तहरू सम्बन्धी विषय ।
३.३. प्रधान न्यायाधीश र न्यायाधीशहरूको पदमुक्त हुने आधार सम्बन्धी विषय ।
३.४. प्रधान न्यायाधीश र न्यायाधीशहरूको काम, कर्तव्य, अधिकार, अनुशासनको कारबाही र अन्य विषयहरू ।
३.५. प्रधान न्यायाधीशको जिम्मेवारी सम्बन्धी विषय ।
३.६. न्यायाधीशलाई प्रदान गरिनु पर्ने उन्मुक्ति सम्बन्धी विषय ।
३.७. अन्य आवश्यक विषयहरू ।

४. महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक स्थिति, काम, कर्तव्य र अधिकार :

४.१. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संरचनाको ढाँचा एकात्मक (Integrated), द्वैध (Dualist) वा मिश्रित (Mixed) प्रणाली कुन हुने भन्ने सम्बन्धी विषय ।
४.२. महान्यायाधिवक्ता (Attorney General) वा महाअभियोजनकर्ता (Prosecutor General) एउटै व्यक्ति हुने वा फरक फरक व्यक्ति हुने किसिमको संगठनात्मक व्यवस्था गर्ने सम्बन्धी विषय ।
४.३. महान्यायाधिवक्ता वा महाअभियोजनकर्ताको संवैधानिक स्थिति, काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी विषय ।
४.४. महान्यायाधिवक्ता वा महाअभियोजनकर्ताको योग्यता, छनौट, नियुक्ति, पदावधि, बर्खासी, उमेर (नियुक्ति र अनिवार्य अवकाशको) र सेवाका अन्य शर्तहरू सम्बन्धी विषय ।
४.५. महान्यायाधिवक्ता वा महाअभियोजनकर्ताको पदमुक्त हुने आधार सम्बन्धी विषय ।

४.६. महान्यायाधिवक्ता वा महाअभियोजनकर्ताको संगठनात्मक स्वरूप, तह, काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी विषय ।

४.७. महान्यायाधिवक्ता वा महाअभियोजनकर्ता अन्तर्गत रहने सरकारी वकीलहरू नियुक्ति, योग्यता, बर्खासी, उमेर (नियुक्त र अनिवार्य अवकाशको) र सेवाका अन्य शर्तहरू सम्बन्धी विषय ।

४.८. महान्यायाधिवक्ता वा महाअभियोजनकर्ता अन्तर्गत सरकारी वकीलहरू मात्र रहने वा कानून व्यवसायीहरूको सूचीबाट समेत सेवा लिन सकिने वा नसकिने विषय ।

४.९. महान्यायाधिवक्ता वा महाअभियोजनकर्ताको वार्षिक प्रतिवेदन सम्बन्धी विषय ।

४.१०. महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्थापिका र सोको समितिहरूमा उपस्थित हुने र राय दिन पाउने सम्बन्धी विषय ।

४.११. अन्य आवश्यक विषयहरू ।

५. न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक कुराहरू :

५.१. न्यायाधीश नियुक्तिका पद्धति (Model) को छनौट सम्बन्धी विषय ।

५.२. प्रधान न्यायाधीश र न्यायाधीशहरूको नियुक्ति सम्बन्धी संयन्त्र र विधि सम्बन्धी विषय । त्यस्तो संयन्त्रको काम, कर्तव्य, अधिकार र कार्यविधि सम्बन्धी विषय ।

५.३. प्रधान न्यायाधीश र न्यायाधीशहरूको बर्खासीका आधार, संयन्त्र र विधि सम्बन्धी विषय ।

५.४. महान्यायाधिवक्ता वा महाअभियोजनकर्ताको नियुक्ति सम्बन्धी संयन्त्र र विधि सम्बन्धी विषय । त्यस्तो संयन्त्रको काम, कर्तव्य, अधिकार र कार्यविधि सम्बन्धी विषय ।

५.५. महान्यायाधिवक्ता वा महाअभियोजनकर्ताको बर्खासीका आधार, संयन्त्र र विधि सम्बन्धी विषय ।

५.६. प्रधान न्यायाधीश र न्यायाधीशहरूलाई भ्रष्टाचार र अन्य फौजदारी कसूरमा कार्वाही गर्ने संयन्त्र र विधि सम्बन्धी विषय ।

५.७. महान्यायाधिवक्ता वा महाअभियोजनकर्तालाई भ्रष्टाचार र अन्य फौजदारी कसूरमा कार्वाही गर्ने संयन्त्र र विधि सम्बन्धी विषय ।

५.८. न्याय सेवाका कर्मचारीहरूको नियुक्ति, सरुवा, बढुवा गर्दा वा त्यस्तो पदमा बहाल रहेको कुनै कर्मचारीलाई विभागीय सजाय गर्न अपनाइने विधि वा संयन्त्रको व्यवस्था र त्यस्तो संयन्त्रको काम, कर्तव्य, अधिकार र कार्यविधि सम्बन्धी विषय ।

५.९. न्यायपालिकाको सांगठनिक संचालनको लागि आवश्यक नियमहरू आफै बनाउन पाउने स्वायत्तता (Rule Making Autonomy) सम्बन्धी विषय ।

५.१०. अदालतलाई सहयोग गर्नुपर्ने र अदालतको आदेश र निर्णयलाई मान्नु पर्ने सम्बन्धी विषय ।

५.११. न्यायमा सहज पहुँच बढाउन कानूनी सहायता प्रदान गर्ने सम्बन्धी विषय ।

५.१२. न्यायाधीश र न्याय सेवाका कर्मचारीहरू अन्तरराज्य सरुवा हुन सक्ने वा नसक्ने विषय ।

५.१३. महान्यायाधिवक्ता वा महाअभियोजनकर्ताको अन्तर्गतका सरकारी वकील र कर्मचारीहरू अन्तरराज्य सरुवा हुन सक्ने वा नसक्ने विषय ।

५.१४. स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिकाका लागि आवश्यक पर्ने कानून व्यवसाय र न्याय प्रणालीमा आवश्यक पर्ने कानूनी शिक्षासँग सम्बन्धित विषय ।

५.१५. न्याय प्रणालीसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक विषयहरू ।

पारित मिति २०६५।१०।८

----o----

अनुसूची-८

जनमत संकलनको प्रयोजनको लागि समितिले पारित गरेको प्रश्नावली

अवधारणा-पत्र सहितको प्रारम्भिक मस्यौदा
तयारीको लागि समितिको कार्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा राय सुझाव संकलन गर्ने प्रयोजनको लागि तयार पारिएको प्रश्नावली

आफूलाई उचित लागेको विकल्पमा (√) चिह्न लगाउनुहोस् ।

१. **अहिलेका अदालत तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ?**

(क) राम्रो (ख) नराम्रो (ग) ठीकै (घ) सुधार गर्नुपर्ने (ङ) अन्य

२. **अहिलेका अदालतले प्रदान गरेको सेवा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ?**

(क) सन्तोषजनक (ख) बढी समय लाग्ने (ग) खर्चिलो
(घ) सबैको पहुँच नभएको (ङ) अन्य

३. **अबको संविधानले व्यवस्था गर्ने अदालतबाट के अपेक्षा गर्नुभएको छ ?**

(क) न्याय कम खर्चिलो, छिटोछरितो र सबैको पहुँच भएको हुन्छ भन्ने
(ख) तत्काल फैसला कार्यान्वयन हुने किसिमको हुन्छ भन्ने
(ग) जनताप्रति उत्तरदायी हुन्छ भन्ने (घ) माथिका सबै (ङ) अन्य

४. **संघीय नेपालको भावी संविधानमा कति तहका अदालतहरू हुन उपयुक्त हुन्छ ?**

(क) २ तहको (ख) ३ तहको (ग) ४ तहको (घ) अन्य

५. **न्यायाधीशको नियुक्ति गर्ने उपयुक्त विधि के हुन सक्छ ?**

(क) जन-उत्तरदायी सरकारको सिफारिसमा नियुक्ति गर्ने
(ख) प्रधान न्यायाधीशको सिफारिसमा नियुक्ति गर्ने
(ग) न्याय-परिषद् वा यस्तै अन्य संयन्त्रबाट नियुक्ति गर्ने
(घ) संसदीय सुनुवाइको माध्यमबाट नियुक्ति गर्ने (ङ) अन्य

६. **न्यायाधीश नियुक्तिको लागि न्यूनतम उमेर कति हुन उपयुक्त हुन्छ ?**

(क) ३५ वर्ष (ख) ४० वर्ष (ग) ४५ वर्ष (घ) अन्य

७. **न्यायाधीशको अवकाश हुने उमेर कति हुन उपयुक्त हुन्छ ?**

(क) ६० वर्ष (ख) ६५ वर्ष (ग) ७० वर्ष (घ) अन्य

८. **न्यायाधीशको सेवा अवधि कति भएपछि निवृत्तिभरण (पेन्सन) दिन उपयुक्त हुन्छ ?**

(क) न्यायाधीश भएपछि जुनसुकै समयमा
(ख) न्यायाधीश भएको पाँच वर्षपछि
(ग) न्यायाधीश भएको दश वर्षपछि
(घ) अनिवार्य अवकाशको उमेर भएपछि (ङ) अन्य

९. **न्यायाधीश हुनको लागि योग्यताका आधार के हुन उपयुक्त हुन्छ ?**

(क) नेपाली नागरिक हुनु पर्ने
(ख) निश्चित उमेर पुगेको हुनु पर्ने
(ग) निश्चित कानूनी योग्यता र अनुभव भएको हुनु पर्ने
(घ) नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोग लागेको हुनु नहुने
(ङ) माथिका सबै (च) अन्य

१०. **न्यायाधीशलाई पदबाट हटाउने आधार के हुनुपर्छ ?**

(क) कार्यक्षमताको अभाव
(ख) खराब आचरण
(ग) आचारसंहिताको पालना नगरेको
(घ) नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा संलग्न रहेको
(ङ) माथिका सबै
(च) अन्य

११. **न्यायाधीशले भ्रष्टाचारजन्य कसूर गरेमा कुन निकायबाट मुद्दा चलाउन उपयुक्त हुन्छ ?**

(क) न्यायपरिषद् जस्तै निकायबाट
(ख) अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगबाट
(ग) संसद्को विशेष समितिबाट (घ) अन्य

१२. **जनताप्रति न्यायाधीशलाई उत्तरदायी बनाउने उपयुक्त विधि के हुन सक्छ ?**

(क) जनउत्तरदायी सरकारबाट नियुक्ति गरेर
(ख) संसदीय सुनुवाइ गरेर
(ग) निर्वाचन गरेर
(घ) महाअभियोग लगाएर (ङ) अन्य

१३. **मुद्दाहरूको छिटोछरितो रूपले फैसला गर्न के गर्नु पर्ला ?**

(क) कार्यविधिमा सुधार
(ख) तारेख तोक्ने प्रक्रियामा सुधार
(ग) पेशी व्यवस्थापनमा सुधार
(घ) समय व्यवस्थापनमा सुधार (ङ) अन्य

१४. **फैसला कार्यान्वयनको हालको अवस्था कस्तो छ ?**

(क) ठीक (ख) सन्तोषजनक (ग) बेठीक (घ) सुधार गर्नु पर्छ (ङ) अन्य

१५. **न्यायलाई सस्तो र सर्वसुलभ बनाउन के गर्नु पर्ला ?**

(क) कोर्ट फी घटाउनु पर्छ
(ख) वकीलको फी तोकिनु पर्छ र फी लिने दिने व्यवस्था पारदर्शी हुनुपर्छ
(ग) गरीब, निमुखा, सीमान्तकृत लगायत न्यायमा पहुँच नभएका व्यक्तिलाई मुद्दा गर्न न्यायिक कोष खडा गरी सोही कोषबाट मुद्दाको खर्च व्यहोर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ
(घ) स्थानीय तहमा अदालत विस्तार गर्नु पर्छ
(ङ) अहिलेकै व्यवस्था ठीक छ
(च) अन्य

१६. **जनतालाई न्यायालयप्रति बढी विश्वास जगाउन के कस्ता उपायहरू बढी उपयोगी हुन सक्छन् ?**

(क) अदालतलाई उत्तरदायी बनाएर
(ख) कानून र कार्यविधिमा सुधार गरेर
(ग) योग्य र सक्षम न्यायाधीशको नियुक्ति गरेर
(घ) कम खर्चिलो, झन्झटमुक्त र छिटो न्याय प्रदान गरेर
(ङ) माथिका सबै
(च) अन्य

१७. **अति कम आय भएका पीडित पक्षलाई कानूनी सहायताको व्यवस्था कानूनले गरेको छ भन्ने तपाईंलाई थाहा छ कि छैन ?**

(क) थाहा छ (ख) थाहा छैन (ग) अलि-अलि सुनेको छु (घ) अन्य

१८. यदि थाहा छ भने त्यस्तो कानूनी सहायताबाट कमजोर पक्षहरू कुन हदसम्म लाभान्वित भएको पाउनु भएको छ ?

(क) धेरै लाभान्वित भएका छन् (ख) केही लाभान्वित भएका छन्
(ग) लाभान्वित नै भएका छैनन् (घ) अन्य

१९. कानूनी सहायतालाई अझ प्रभावकारी बनाउन के गर्नु पर्ला ?

(क) स्थायी संयन्त्र र ख्यातिप्राप्त कानून व्यावसायिको सेवा उपलब्ध हुनु पर्ने
(ख) कानून व्यवसायीको संख्या थप हुनु पर्ने
(ग) कानूनी सहायता सम्बन्धमा व्यापक प्रचार प्रसार गर्नुपर्ने
(घ) तल्लो तहसम्म कानूनी सहायता पुऱ्याउने (ङ) अन्य

२०. न्याय सम्पादनको प्रक्रियामा कसरी जनसहभागिता बढाउन सकिन्छ ?

(क) स्थानीय निकायलाई न्यायिक अधिकार दिएर
(ख) सामुदायिक मेलमिलापको व्यवस्था गरेर
(ग) मेलमिलाप केन्द्र खोलेर
(ङ) अहिलेकै व्यवस्था ठीक छ
(च) अन्य

२१. विवाद समाधानको वैकल्पिक उपायलाई अवलम्बन गर्न के कस्ता विधि उपयुक्त हुन्छ ?

(क) स्थानीय व्यक्तिलाई न्यायिक कार्यमा सहभागी बनाई तिनीहरूको रायलाई समेत मान्यता दिने गरी निर्णय गर्ने प्रक्रियाको अवलम्बन गर्नु पर्छ
(ख) उजुरीलाई मात्र आधार बनाएर मेलमिलाप गर्न सक्ने पद्धतिमा सुधार गरी दुवै पक्षको मञ्जूरी भए बिना कुनै शर्त मिलापत्र गर्न सक्ने व्यवस्था हुनुपर्छ
(ग) मेलमिलाप केन्द्र खोलेर
(घ) अन्य

२२. जग्गाको साँध-सिमाना, कूलो-पानी, कुटपिट-लुटपिट जस्ता सामान्य प्रकृतिका विवादहरू स्थानीय तहमा नै कम खर्चिलो रूपमा समाधान गर्न के गर्नु पर्ला ?

(क) विवाद समाधानको वैकल्पिक उपायको व्यवस्था गरेर
(ख) यस्ता विवाद हेर्ने अधिकार स्थानीय निकायलाई दिएर
(ग) अन्य

२३. घरेलु हिंसा र प्रजनन स्वास्थ्य जस्ता महिलाको मानव अधिकारसँग प्रत्यक्ष रूपले सम्बन्धित विषय र दलित, जनजाति, आदिबासी, मधेसी, मुस्लिम लगायत सीमान्तकृत समुदायको न्यायमा सहज पहुँचका लागि कस्तो संयन्त्र अपनाउन ठीक हुन्छ ?

(क) शीघ्र-मार्गी अदालत (Fast Track Court) को व्यवस्था गरिनु पर्छ
(ख) छुट्टै न्यायिक संयन्त्र हुनुपर्छ
(ग) सरल र संक्षिप्त कार्य विधि अपनाइनु पर्छ
(घ) मुद्दामा प्राथमिकता दिई सुनुवाइ र फैसला कार्यान्वयनको व्यवस्था हुनुपर्छ
(ङ) योग्यता पुगेका महिलालाई न्यायाधीशको नियुक्तिमा प्राथमिकता दिइनु पर्छ
(च) अन्य

२४. अहिले प्राप्त भैरहेको सरकारी वकीलको सेवा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ?

(क) राम्रो (ख) सन्तोषजनक (ग) नराम्रो (घ) अन्य

२५. अहिले प्राप्त भैरहेको सरकारी वकीलको सेवामा सुधार गर्न के गर्नु पर्ला ?

(क) अभियोजन प्रणालीमा सुधार (ख) सरकारी वकीलको प्रवृत्तिमा सुधार
(ग) कानून र कार्यविधिमा सुधार (घ) अन्य

२६. **अहिले प्राप्त भैरहेको अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी) को सेवा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ?**

(क) राम्रो (ख) सन्तोषजनक (ग) नराम्रो (घ) अन्य

२७. **अहिले प्राप्त भैरहेको अनुसन्धान अधिकारी (प्रहरी) को सेवामा सुधार गर्न के गर्नु पर्ला ?**

(क) अनुसन्धान प्रणालीमा सुधार (ख) अनुसन्धान अधिकारीको प्रवृत्तिमा सुधार
(ग) कानून र कार्यविधिमा सुधार (घ) अन्य

२८. **समितिको कार्यक्षेत्रभित्रका विषयमा तपाईंको कुनै प्रतिक्रिया वा सुझाव भए उल्लेख गर्नुहोस् ।**

<u>प्रश्नावली भर्नेको (स्वेच्छिक)</u>

नाम थर : ....

ठेगाना : जिल्ला .... न.पा./गा.वि.स ....वडा नं. ....

पेशा : ....

सम्पर्क नं. : ....

इमेल : .... दस्तखत: ....

संविधान निर्माण कार्यमा यहाँले प्रश्नावली भरी महत्त्वपूर्ण सुझाव उपलब्ध गराई आफ्नो संविधान आफैं निर्माण गर्ने कार्यमा सहभागी हुनुभएकोमा समितिको तर्फबाट यहाँलाई हार्दिक धन्यवाद ।

अवधारणा-पत्र सहितको प्रारम्भिक मस्यौदा तयारीको लागि समितिको कार्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा विज्ञ तथा सरोकारवालाहरूबाट राय सुझाव संकलन गर्ने प्रयोजनको लागि तयार पारिएको प्रश्नावली

(१) नेपालको न्यायिक संरचना एकात्मक, द्वैध वा मिश्रितमध्ये कुन किसिमको हुन उपयुक्त हुन्छ र किन ? वा अन्य कुनै वैकल्पिक संरचना हुन सक्छ ?

(२) न्यायपालिकाको कति तह हुन उपयुक्त हुन्छ ? महिला, बालबालिका, दलित, सीमान्तकृत लगायतका वर्गको न्यायमा सहज पहुँच पुर्‍याउन छुट्टै अदालत वा इजलास आवश्यक छ वा छैन ? छ भने किन र अधिकार क्षेत्र के कस्तो हुनु उपयुक्त हुन्छ ?

(३) न्यायिक पुनरावलोकन, सार्वजनिक सरोकारको विवाद र के कस्ता रिटको क्षेत्राधिकार कुन कुन तहको अदालतलाई दिन उपयुक्त हुन्छ ?

(४) सर्वोच्च अदालतले राष्ट्रप्रमुखलाई कानूनी राय दिन हुने वा नहुने सम्बन्धमा भएको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास के छ र हाम्रो सन्दर्भमा उक्त अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई दिन उपयुक्त हुन्छ वा हुँदैन ?

(५) न्यायाधीशहरूको नियुक्ति कार्यपालिकाको मनोनयनमा व्यवस्थापिकाबाट अनुमोदन गर्ने पद्धति, कार्यपालिकाको मनोनयनमा राष्ट्रप्रमुखबाट गर्ने पद्धति, निर्वाचन पद्धति, संसदले नियुक्ति गर्ने पद्धति, छुट्टै परिषद्को व्यवस्था गरी परिषद्को सिफारिसमा नियुक्ति गर्ने पद्धति मध्ये कुन पद्धति उपयुक्त हुन्छ र किन ? वा यस बाहेको अन्य कुनै विकल्प हुन सक्छ कि ?

(६) न्यायाधीशहरूको छनौट, योग्यता, पदमुक्त हुने आधार र बर्खासीका आधारहरू के के हुन सक्छन् ? सक्षम, इमानदार, योग्य, सच्चरित्र व्यक्तिहरूलाई न्यायाधीशमा नियुक्ति गर्न र नियुक्तिलाई समावेशी र पारदर्शी बनाउन के कस्तो विधि र प्रकृया अपनाउन उपयुक्त होला ?

(७) न्यायिक स्वतन्त्रता र न्यायिक उत्तरदायित्वको सामन्जस्यता कायम गर्न के कस्ता विधिहरू हुन सक्छन् र हाम्रो सन्दर्भमा कुन विधि उपयुक्त हुन सक्छ र किन ?

(८) महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संरचना एकात्मक, द्वैध वा मिश्रित कस्तो हुनुपर्छ र किन ? वा अन्य कुनै विकल्प छ कि ?

(९) महान्यायाधिवक्ता वा महाअभियोजनकर्ता एकै व्यक्ति हुने वा फरक फरक व्यक्ति हुने कुन व्यवस्था बढी उपयोगी हुन सक्छ र किन ?

(१०) महान्यायाधिवक्ताको छनौट, योग्यता र बर्खासीका आधारहरू के के हुन सक्छन् ? फौज्दारी न्याय प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउन महान्यायाधिवक्ताको कस्तो संवैधानिक भूमिका रहनु पर्छ ?

(११) न्यायाधीश नियुक्तिको लागि अपनाइएको विद्यमान संयन्त्र कायम रहनु पर्ने हो वा होइन ? यदि कायम रहनु पर्ने हो भने त्यसमा के कस्ता सुधार गर्नु आवश्यक छ ? सोबाहेक अन्य संयन्त्र अपनाउन उपयुक्त भए त्यसको गठन, काम, कर्तव्य र अधिकार कस्तो हुन उपयुक्त हुन्छ ?

(१२) न्यायाधीशहरूलाई बर्खासी गर्नु पर्दा अपनाउनु पर्ने आधार, विधि र संयन्त्रका विकल्पहरू के के हुन सक्छन् ? सबै विकल्पहरूको गुण-दोष र ती मध्ये कुन विकल्प उपयुक्त हुन सक्छ र किन ?

(१३) न्यायाधीशले भ्रष्टाचारजन्य वा अन्य फौज्दारी कसूर गरेमा के कस्तो कारबाहीको संयन्त्र हुन उपयुक्त हुन्छ ? विकल्पहरू प्रस्तुत गर्दै सबै विकल्पहरूको गुण-दोष र त्यसमध्ये उपयुक्त विकल्पको काम, कर्तव्य र अधिकार कस्तो हुन सक्छ ?

(१४) निजी कानून व्यवसायलाई संवैधानिक दायराभित्र समावेश गर्न सकिन्छ वा सकिँदैन ? त्यसको आधारहरू के के हुन सक्छन् ?

(१५) स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिकाबाट छिटोछरितो, कम खर्चिलो, सर्वसुलभ र सबैको पहुँच भएको न्याय प्राप्त गर्ने जनताको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नको लागि भावी बन्ने नयाँ संविधानमा रहनु पर्ने अन्य विषयहरू के हुन सक्छन् ?

अनुसूची-९

राय सुझाव संकलन टोली नं. १ देखि ४० सम्मका प्रतिवेदनमा उल्लेखित समितिसँग सम्बन्धित सुझावहरू

टोली-१

- बढीमा ४ तहसम्मको न्याय प्रणाली हुनुपर्ने ।
- वर्तमान न्याय प्रणाली प्रभावकारी नभएले प्रभावकारी न्याय प्रणलीको व्यवस्था हुनु पर्ने,
- न्यायलय स्वतन्त्र, निष्पक्ष, प्रभावकारी र जवफदेही बनाउनु पर्ने,
- संघीन फौजदारी मुद्दा फिर्ता लिने परिपाटी नियन्त्रण गर्नुपर्ने ।
- महिला अदालत/बेन्चको व्यवस्था हुनु पर्ने,
- नयाँ संविधान बनाउदा बन्दिका लागि परिर्वतनको आभास हुने व्यवस्था हुनु पर्ने,
- बन्दिका नावालक बच्चाहरूका लागि शिक्षाको विशेष नीति बनाउनु पर्ने,
- न्यायप्रणाली सुलभ, सरल र पारदशी हुनुपर्छ,
- नैतिक तथा आदर्श जेललाई सुधारगृहको रूपमा विकास गरी शिक्षा दिक्षा, स्वास्थ्य र आवास तथा सीप सिकाउने सुविधाको व्यवस्था गर्नु पर्ने,

टोली-२

- न्यायाधीशको नियुक्तीको न्यूनतम तथा अधिकतम उमेर तोकिनुपर्ने ।
- न्यायाधीशले भ्रष्टाचार जन्य कसूर गरेमा त्यसको अनुसन्धान अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगले गर्ने र तोकिएको अदालतले मुद्दा हेर्ने ।
- न्यायाधीशलाई जनताप्रति उत्तरदायी बनाउन भिन्न संयन्त्र निर्माण गर्ने ।
- न्यायलाई सस्तो र सर्वसुलभ बनाउन कोर्ट फि घटाउनु पर्दछ ।
- मुद्दाहरू छिटोछरितो फैसला गर्ने कार्य विधिमा सुधार गर्नुपर्दछ ।
- जनतालाई न्यायप्रति बढी विश्वास दिलाउन अदालतको कार्यप्रकृतिलाई सुधार गर्ने ।
- न्यायालय केन्द्र, राज्य र स्थानीय गरी ३ तहका हुनुपर्ने

टोली-३

- कानूनको शासन र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा विपरीत नहुने गरी जनउत्तरदायी न्याय प्रणाली विकास गर्ने खालको न्यायप्रणालीको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

टोली-४

- न्याय प्रणाली सस्तो, सुलभ, जनताप्रति उत्तरदायी, पारदर्शी, भ्रष्टाचार मुक्त बनाउन अदालतको पूर्ण पुनर्संरचना गरिनु पर्दछ । न्यायाधिसहरू जनप्रतिनिधिबाट निर्वाचित हुने व्यवस्था गरिनु पर्दछ । प्रत्याव्हानको व्यवस्था गरिनु पर्दछ । अदालतको निर्णयउपर टीकाटिप्पणी, आलोचना, विरोध गर्न पाइने व्यवथा गरिनु पर्दछ । गलत निर्णय गर्नेलाई दण्डको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

टोली-५

टोली-६

- स्वतन्त्र, सक्षम र जनउत्तरदायी, कानूनी शासन र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा विपरीत नहुने खालको स्वतन्त्र न्यायप्रणालीको व्यवस्थाका लागि न्यायिक संरचनाको ढाँचा, न्यायलयको तह, अधिकारको स्पष्ट किटान संविधानमा उल्लेख गरिनु पर्ने ।
- स्वतन्त्र, सक्षम र जनउत्तरदायी न्याय प्रणाली ।

टोली-७

- राज्यमा ३ तहका अदालतहरू हुनुपर्ने ।
- विशेष अदालतको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- महिला हिंसा जातिय उत्पीडन जस्ता विषयका लागि स्थानीय अदालतलाई प्रभावकारी वनाइनु पर्ने ।
- अदालतमा पेश भएका मुद्दा वढिमा कति समयभित्र फछ्र्यौट गर्नुपर्ने हो सोको व्यवस्था संविधानमा नै गरिनु पर्ने ।
- सर्वोच्च अदालतका न्यायधिशहरूको नियुक्ति ५० प्रतिशत सेवाबाट र ५० प्रतिशत वाहिरबाट गरिनु पर्ने ।
- आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत कानून (ऋगकतयचलवचथ ीबध) लाई कानूनी मान्यता दिनुपर्ने ।
- आम जनताको पहुँच हुने गरी न्याय प्रणालीमा सुधार गरिनु पर्ने ।

टोली-८

- राज्यमा केन्द्रीय, प्रान्तीय र स्थानीय गरी ३ तहका अदालतहरू हुनुपर्ने र विशेष अदालतको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- न्यायाधीश स्थानीय व्यक्ति मध्येबाट हुनुपर्ने र जननिर्वाचित हुनुपर्ने,
- महिला हिंसा जातिय उत्पीडन जस्ता विषयका लागि स्थानीय अदालतलाई प्रभावकारी वनाइनुपर्ने,
- अदालतमा पेश भएका मुद्दा वढीमा कति समयभित्र फछ्र्यौट गर्नुपर्ने हो सोको व्यवस्था संविधानमा नै हुनुपर्ने,
- सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति ५० प्रतिशत सेवाबाट र ५० प्रतिशत वाहिरबाट गरिनु पर्छ ।

टोली-९

- स्थानीय निकायमा स्थानीय अदालत, घुम्ती अदालत वा मेलमिलाप केन्द्रको स्थपना गरिनु पर्ने ।
- न्याय छिटोछरितो, सहज तरिकाले पाउनु पर्छ ।
- विषयगत अदालतहरू स्थानीय तहमा पनि हुनुपर्ने ।

टोली-१०

टोली-११

टोली-१२

- न्यायपालिक स्वतन्त्र हुनुपर्ने ।
- न्यायलाई सस्तो र सर्वसुलभ बनाउनु पर्ने ।
- योग्य र सक्षम व्यक्तिलाई न्यायाधिसमा नियुक्त गर्नुपर्ने ।

टोली-१३

- न्यायाधीशको नियुक्तीको न्यूनतम उमेर ५५ देखि माथि हुनुपर्ने ।
- न्यायाधीशले भ्रष्टाचार जन्य कसूर गरेमा त्यसको अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगमा हुनुपर्दछ ।
- न्यायाधीशलाई जनताप्रति उत्तरदायित्व बनाउनु जनउत्तरदायी सरकारबाट नियुक्ती गरेर ।
- न्यायलाई सस्तो र सर्वसुलभ बनाउन कोर्ट फि घटाउनु पर्दछ ।

- मुद्दाहरू छिटोछरितो फैसला गर्ने कार्य विधिमा सुधार गर्नुपर्दछ ।
- जनतालाई न्यायप्रति बढी विश्वास दिलाउन अदालतलाई उत्तरदायी बनाएर, कानून र कार्यविधिमा सुधार गरेर कम खर्चिलो र झन्झटयुक्त र छिटो न्याय प्रदन गरेर ।
- न्यायपालिका क्षेत्रमा व्यापक भ्रष्टाचार रहेको हुँदा सोको अन्त्य गरी सर्वसुलभ न्याय प्रणालीको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

टोली-१५

- परम्परा, धर्म संकृति संरक्षणको अधिकारको नाममा दलितमाथि भेदभाव हुँदा न्याय नपाउने स्थितिको अन्त हुनुपर्छ आपसमा बाझिने हुनुहुँदैन
- न्यायप्रणाली सरल, सुलभ र छिटो बनाइनुपर्ने
- ढीलो र तजवीजी न्याय छ यसमा सुधार हुनुपर्छ
- सबैलाई न्याय र अधिकार दिएर कलह हटाउ ।

टोली-१६

टोली-१७

- सबै वर्गले न्याय पाउने व्यवस्था सुनिश्चित होस् ।
- न्यायधिशलाई पनि कारबाही हुने व्यवस्था होस् ।
- दण्डहीनता अन्त्य हुने व्यवस्था सुनिश्चित होस् ।
- न्याय प्रणाली छिटो, छरितो, सस्तो, सुलभ तथा जनताको पहुंचमा हुने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- न्याय प्रणाली तह-सर्वोच्च अदालत, प्रादेसिक (संघिय) अदालत, स्थानीय अदालत र मेलमिलाप केन्द्रहरू गरी ४ तहको हुनुपर्दछ ।
- अदालतको संरचना स्थानीय,प्रान्तीय तथा केन्द्रीय गरी तीन तहको हुनु पर्ने ।
- न्यायधिश जननिर्बाचित हुनु पर्ने ।
- ज्यानमारा, भ्रष्टाचारी, बलत्कारी तथा महिला बेचबिखनमा सम्लग्नहरूलाई आजीवन कारावासको सजाय हुने गरी कडा कानूनी व्यवस्था हुनु पर्ने ।

टोली-१८

- घरेलु हिंसा गर्नेलाई दण्डित हुने कानून हुनु पर्ने ।
- न्याय प्रणाली कम खर्चिलो, सरल, छिटो हुनु पर्ने ।
- पिडीत पक्षले न्याय पाउने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- फैसला कार्यान्वयन यथाशीघ्र हुनु पर्ने ।
- स्थानीय तहमा न्याय पाउने प्रावधान राख्ने ।
- दण्डहीनताको अन्त्य हुनु पर्ने ।
- अपराधीलाई अपराध अनुसारको सजाय हुनु पर्ने ।
- अपराधी छुटाउन राजनैतिक हस्तक्षेप गर्न नहुने ।
- कानून र कार्यविधि सरल र बुझ्ने गरी बनाइनु पर्ने ।
- सर्वसाधरणको न्यायमा पहँच पुग्ने वातावरण हुनु पर्ने ।
- महिलाले समान अधिकार, अवसर, पहुँच र राज्यका हरेक अङ्गमा अनिवार्य उपस्थिति हुने गरी कानूनमा व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- न्यायपालिकाको ढाँचामा पुन:विचार गरी सर्वसुलभ न्याय प्रणालीको व्यवस्था गर्ने ।
- न्यायाधीशलाई दिइएको तजविजी अधिकारको सिमा सीमित गर्नुपर्ने ।

टोली-१९

- स्वतन्त्र, सक्षम र जनउत्तरदायी न्यायप्रणलिको सुनिश्चता गरिनु पर्ने ।

- न्याय प्राप्ति सरल, सहज र मितव्ययी हुनेगरी न्यायिक संरचना निर्धारण गरिनुपर्ने ।
- कानूनको शासंन र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको सिद्धान्तमा आधारित जनउत्तरदायी न्यायप्रणाली हुनुपर्ने ।

टोली-२०

टोली-२१
- अहिलेको अदालतको अवस्था
    - सुधार गर्नुपर्ने ।
- अहिलेको अदालतको सेवा स्थिति
    - सुधार गर्नुपर्ने ।
    - न्याय प्रणाली नराम्रो भएको ।
- भावी अदालतको तह
    - ४ तहको अदालत आवश्यक भएको ।
- न्यायाधीशको नियुक्ति सम्वन्धी व्यवस्था
    - न्याय परिषद् वा यस्तै अन्य निकायबाट हुनुपर्ने ।
- न्यायाधीश हुन आवश्यक योग्यता
    - ३५/४५ वर्ष ।
- न्यायाधीशको अवकाश सम्बन्धी व्यवस्था
    - ६५ वर्ष ।
- न्यायाधीशलाई सेवाबाट अवकाश दिने आधार सम्बन्धी व्यवस्था पर्छ
    - कार्यक्षमताको अभाव ।
    - खराव आचरण ।
    - नैतिक पतन देखिने फौज्दारी अभियोगमा सम्लग्न रहेको
- न्यायाधीशलाई उत्तरदायी बनाउने सम्बन्धी व्यवस्था कसरी गर्ने ?
    - आचरणमा सुधार ।
    - महा अभियोग सम्बन्धी व्यवस्था ।
- न्यायलाई सर्वसुलभ र छिटोछरितो बनाउन के गर्नुपर्छ ?
    - न्यायालयमा सबैको पहुंच वढाउनु पर्दछ ।
- हालको सरकारी वकिल कार्यालयको सेवा कस्तो छ ?
    - नराम्रो ।

टोली-२२
- सर्वोच्च अदालत, प्रान्तीय अदालत, जिल्ला अदालत र स्थानीय अदालत गरी ४ तहको अदालत हुनु उपयुक्त हुन्छ ।
- लामो तथा झन्झटिलो कार्यविधि तथा महङगो फिको कारण वर्तमान न्याय प्रणाली सर्वसुलभ हुन सकेको छैन ।
- राजनैतिका प्रकृतिका मुद्दावाहेक सधिन फौजदारी मुद्दा फिर्ता लिने बर्तमान परिपाटी नियन्त्रण गर्नुपर्ने ।
- पारिवारीक अदालतको गठन हुनुपर्ने ।

टोली-२३
- राज्यमा ३ तहका अदालतहरू हुनुपर्ने र विशेष अदालतको व्यवस्था हुनुपर्ने
- महिला हिंसा जातिय उत्पीडन जस्ता विषयकालागि अलग इजलाशको व्यवस्था हुनुपर्ने ।

- न्यायपालिकालाई सुधार गरिनु पर्छ।

टोली-२४

- राज्यमा ३ तहका अदालतहरू हुनुपर्ने र विशेष अदालतको व्यवस्था हुनुपर्ने
- महिला हिंसा जातिय उत्पीडन जस्ता विषयका लागि स्थानीय अदालतलाई प्रभावकारी वनाइनुपर्ने।
- अदालतमा पेश भएका मुद्दा वढिमा कति समयभित्र फछ्र्यौट गर्नुपर्ने हो सोको व्यवस्था संविधानमा नै हुनुपर्ने
- सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति ५० प्रतिशत सेवावाट र ५० प्रतिशत वाहिरबाट गरिनु पर्छ।
- जिल्ला अदालत र पुनरावेदन अदालतका न्यायाधीशको नियुक्तीहुन न्युनत्तम उमेरको हदवन्दी हुनुपर्छ।

टोली-२५

- वाल इजलास तथा वाल अधिकारको लागि केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म वाल कल्याण समितिहरूको स्थापना हुनुपर्ने।
- न्याय दिने निकाय निष्पक्ष, स्वतन्त्र र सक्षम हुनुपर्ने।
- शान्ति समूह तथा स्थानीय तहको अदालत पनि हुनुपर्ने।
- हत्या, हिंसा, लुटपाट र भ्रष्टाचार जस्ता अपराध गर्नेलाई मृत्युदण्ड दिनुपर्ने।
- घरेलु हिंसाको लागि पारिवारिक अदालत हुनुपर्ने।
- सबै न्यायिक तथा अर्धन्यायिक निकायमा अपराध निगरानी केन्द्र हुनुपर्ने।
- अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगलाई अधिकारसम्पन्न बनाई राजनीति तथा न्यायकर्मी र सेना सम्वन्धी भ्रष्टाचार समेत हेर्ने क्षेत्राधिकार तोकिनुपर्ने।

टोली-२६

टोली-२७

- कानूनको शासन र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा विपरीत नहुने गरी जनउत्तरदायी न्याय प्रणाली विकास गर्ने खालको न्यायप्रणालीको व्यवस्था गरिनु पर्ने।

टोली-२८

टोली-२९

- न्यायपालिका सर्वसुलभ र निशुल्क हुनुपर्ने।
- आम जनताको पहुँच हुने गरी न्यायप्रणालीमा सुधार गरिनु पर्ने।
- स्थानीय र केन्द्रीय न्यायपालिकाको व्यवस्था हुनुपर्ने।
- न्यायपालिकालाई कार्यपालिका र व्यवस्थापिका लाई नियन्त्रण गर्न सक्ने बनाउनु पर्छ।
- गरिव जनताका लगि निशुल्क न्यायलयको व्यवस्था हुनुपर्छ।
- न्यायपालिका स्वत्रन्त्र हुनपर्ने।
- न्याय प्रणालीलाई छिटोछरितो र व्यवस्थित बनाउनु पर्ने।
- न्यायपालिका तीन तहको हुनुपर्छ।
- गरिवहरूले समेत पहुँच पुर्‍याउन सक्ने खालको न्याय व्यवस्था स्थापना गर्नुपर्ने।
- न्यायपालिकालाई सर्वसुलभ र छरितो बनाउनु पर्ने।

टोली-३०

- कार्यकारी राष्ट्राध्यक्ष वा कार्यकारी प्रधानमन्त्रीद्वारा प्रस्ताव र संसदद्वारा अनुमोदित व्यक्तिहरू न्यायाधीश पदमा नियुक्ती गरिनु पर्ने ।
- उपभोक्ता कानून र उपभोक्ता अदालतको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- संवैधानिक अदालतको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- अदालत ३ तहमा हुनु पर्ने ।

१. केन्द्रीय अदालत

२. प्रान्तीय अदालत

३. स्थानीय अदालत

- अहिलेको अदालतको व्यवस्थापनलाई आमूल परिवर्तन गरी जनतामुखी अदालतको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीश न्याय क्षेत्रबाट निर्वाचित गरिने व्यवस्था हुनुपर्छ ।
- महिलाको लागि छुट्टै न्यायालयको स्थापना हुनु पर्ने ।
- सैनिक अदालतलाई न्यायिक बनाइनु पर्छ ।
- बन्दीलाई सुचनाको अधिकार सुनिश्चित गरिनु पर्छ ।
- विधिको शासन कायम गरी दण्डहीनताको अन्त्य गरिनु पर्छ ।
- दलितको न्यायको लागि छुट्टै न्यायालयको व्यवस्था हुनु पर्ने ।

टोली-३१

टोली-३२

- प्रधान न्यायधिसको चयन न्याधिसहरूको प्रत्यक्ष निर्वाचनबाट हुनुपर्ने ।
- अदालतले न्याय सम्पादन गर्ने विषय सन्तोषजनक नरहेको अधिकांश जनताको राय प्राप्त भएको ।
- अदालत सर्वसाधारणको पहुँचमा नरहेको ।
- अदालत ३ तहको हुनुपर्ने र स्थानीय तहमा मेलमिलाप केन्द्र तथा जन अदालत राख्नुपर्ने ।
- न्यायाधीशको नियुक्ति जन उत्तरदायी सरकारबाट गर्नुपर्ने ।
- न्यायाधीशको नियुक्ति ४० वर्ष तथा अवकाशको उमेर ६० वर्ष हुनुपर्ने ।
- न्यायाधीशको निवृत्तिभरण अनिवार्य अवकाशको उमेर भएपछि मात्र हुने ।
- नेपाली नागरिक, निश्चित उमेर, निश्चित कानूनी योग्यता र अनुभव भएको, नैतिक पतन र फौजदारी अभियोग नलागेको व्यक्ति मात्र न्यायाधीशको लागि योग्य हुने ।
- कार्यक्षमताको अभाव, खराब आचरण, आचारसंहिताको पालना नगरेको र नैतिक पतन तथा फौजदारी अभियोग लागेमा न्यायाधीश पदमुक्त हुने ।
- मुद्दा छिटोछरितो गर्न कार्यविधिमा सुधार गर्ने ।
- सरकारी वकिल र अनुसन्धान अधिकारीको प्रवृत्ति तथा कानून र कार्यविधिमा सुधार गर्नुपर्ने ।
- विभिन्न समुदायमा चलिआएको प्रथाजन्य कानूनले गर्दा द्वैध न्याय प्रणालीको अवस्था रहेकोले एकरूपता कायम गरी त्यस्ता कानूनका राम्रा पक्षलाई राष्ट्रिय कानूनमा लिपिबद्ध गर्ने ।
- घरेलु हिंसा, प्रजनन स्वास्थ्य, दलित, जनजाति, आदिबासी लगायतका वर्ग तथा क्षेत्रको न्यायमा सहज पहुँच बनाउन अदालतको व्यवस्था हुनुपर्ने ।

टोली-३३

- अदालत स्थानीय, प्रान्तीय र केन्द्रीय गरी तीन प्रकारको हुनु पर्ने,

- न्यायाधीश स्थानीय हुनु पर्ने र जननिर्वाचित हुनु पर्ने,
- ज्यान मार्ने अपराधीलाई मृत्युदण्डसम्मको सजायको व्यवस्था गरिनु पर्ने आदि ।

टोली-३४

- अदालतको व्यवस्था गाउ स्तरसम्म हुनु पर्ने ।
- हाल मुद्दा मामिलामा झन्झट र खर्चिलो हुने गरेको ।
- कम्तीमा ४ तहको (जन अदालत, जिल्ला अदालत, संघीय अदालत र सर्वोच्च) अदालत हुनुपर्छ ।
- सबैलाई समान कानून हुनु पर्ने ।
- कानून बनाउदा (संविधान) दीर्घकालसम्म रहने गरी बनाउनु पर्ने ।
- ग्रामीण तहमा लोक वा जनअदालत हुनु पर्ने ।
- न्यायाधिस स्वतन्त्र हुनु पर्ने ।
- मुद्दाको प्रकृति अनुसार अपराधीलाई मृत्युदण्ड सम्मको सजायको व्यबस्था हुनुपर्ने ।
- राष्ट्रपति,प्रधानमन्त्री, सभासद लगायत उच्च पदस्थ अधिकारीलाई पनि कडा सजाय तोकिनु पर्ने ।
- भ्रष्टाचार, अन्याय र अत्याचार सहेर बस्नुपरेको । सभासद लगायत कसैलेपनि सुनुवाइ नगरेको ।

टोली-३५

- न्याय प्रदान गर्ने सन्दर्भमा स्थानीय अदालत वा मेलमिलाप केन्द्र स्थापना गरिनुपर्ने देखिन्छ,
- न्याय प्रदान गरिसक्नुपर्ने (मुद्दा किनारा गर्ने) समय किटान हुनुपर्ने ।

टोली-३६

- न्यायप्रणाली स्वतन्त्र, जनमुखी, पारदर्शी, छिटोछरितो र निष्पक्ष हुनुपर्ने ।
- भ्रष्टाचारी र अन्य अपराधीमाथि कडा कानूनको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- न्यायालय संसदप्रति उत्तरदायी हुनुपर्ने ।
- सबै क्षेत्रमा ५० प्रतिशत महिला सहभागिता सुनिश्चित हुनुपर्ने ।
- बहुविवाह, बालविवाह, भष्ट्राचारीलाई मृत्युदण्डको सजाय हुनुपर्ने ।
- दलितको क,ख,ग,घ गरी वर्गिकरण हुनुपर्ने ।
- सुदूरपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय हुनुपर्ने ।
- घरेलु हिंसा नियन्त्रण गर्न अलग्गै कानून निर्माण गर्नुपर्ने ।
- न्यायालय स्वतन्त्र हुनुपर्ने ।
- घुम्ती अदातलको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- श्रम अदालत, महिला अदालतको व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- महिलालाई छुट्टै न्यायालय हुनुपर्ने ।
- जनअदालतको गठन हुनुपर्ने ।
- उपभोक्ता अदालतको स्थापना हुनुपर्ने ।
- प्रत्याव्हानको व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- दलितलाई–आरक्षण, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार, भूमि, नागरिकतामा प्रोत्साहन दिनुपर्ने ।
- उच्च र जिल्ला अदालत हुनुपर्ने ।

टोली-३७

टोली-३८

- कानूनको शासन र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा विपरीत नहुने गरी जनउत्तरदायी न्याय प्रणाली विकास गर्ने खालको न्यायप्रणालीको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

टोली-३९

- न्याय प्रणाली पारदर्शी, चुस्त हुनु पर्ने ।
- न्याय सर्वसुलभ हुनुपर्ने । नि:शुल्क वकिलको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- स्थानीय तहमा न्याय संयन्त्रको विकास गरिनुपर्ने ।
- महिला, दलित, अन्य सीमान्तकृत तथा लोपोन्मुख व्यक्ति तथा समुदायको मुद्दा हेर्ने छुट्टै इजलासको व्यवस्था हुनु पर्ने ।

टोली-४०

संविधान सभा, न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको सचिवालयमा विभिन्न माध्यमबाट प्राप्त राय सुझावहरूको संक्षिप्त प्रतिवेदन

- नेपालको न्यायिक संरचना एकीकृत प्रकृतिको हुनुपर्दछ। अदालत तीन तहको हुनुपर्दछ। सानातिना विवाद समाधानका लागि मेलमिलाप केन्द्र, सामुदायिक मध्यस्थता आदिको व्यवस्था हुनुपर्दछ। न्यायिक सुधारमार्फत विपन्न वर्गको न्यायमा पहुँच बढाउने र न्यायिक स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी न्यायपालिकालाई उत्तरदायी एवं जनमुखी बनाउने कार्यलाई राज्यले प्राथमिकता दिनु पर्दछ।
- स्वतन्त्र, निष्पक्ष, निर्भीक, सक्षम, जवाफदेही न्यायपालिकाको निर्माण हुनुपर्छ। बंगलोर प्रिन्सिपल २००२ को प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनुपर्छ। न्यायाधीशको पुनर्नियुक्ति हुने व्यवस्था हुनुपर्छ।
- सक्षम, विद्वान, विभिन्न देशका प्रयोगहरू बुझेको व्यक्तिलाई न्यायाधीश नियुक्ति गरिनु पर्छ।
- न्यायालय स्वतन्त्र हुनुपर्छ।
- ११ सदस्यीय न्यायपरिषद् हुनुपर्छ। न्यायपालिकामा दलीय प्रभाव हुनु हुँदैन।
- जघन्य अपराध गर्नेलाई सर्वस्वहरण र मृत्युदण्डको सजाय हुनुपर्छ। यस्तो निर्णय सर्वोच्च अदालतले मात्र गर्न पाउने व्यवस्था हुनुपर्छ।
- अपांग तथा अशक्तहरूका लागि छुट्टै अदालत तथा अदालतबाट प्रभावकारी संचार उपलब्ध गराइनु पर्छ।
- न्यायाधीशको अवकाशको उमेर ६५ वर्ष हुनुपर्छ।
- न्यायाधीशलाई ५ वर्ष पुगेपछि निवृत्तिभरणको व्यवस्था हुनुपर्छ। जनप्रतिनिधिसभाबाट महाभियोग लगाई हटाउन सकिने व्यवस्था हुनुपर्छ र असाधारण अधिकार क्षेत्र प्रान्तीय उच्च अदालतलाई पनि दिइनु पर्छ।
- Customary Laws and Legal System लाई मान्यता दिनुपर्छ।
- सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकन, मौलिक हकको हननको रिट, राज्य-राज्य र राज्य-केन्द्रबीचको विवाद, पुनरावेदनको अधिकार, परामर्शदायी अधिकार दिइनु पर्छ।
- महिला तथा बालबालिकाको समस्या सम्बोधन हुनुपर्छ।
- वृद्ध महिला, आर्थिक दृष्टिले पछाडि परेका र एकल महिलालाई निःशुल्क कानूनी सेवाको व्यवस्था हुनुपर्छ।
- इमानदारिता, नैतिकता, निष्पक्षता र योग्यताको आधारमा नियुक्तिको व्यवस्था हुनुपर्छ। न्यायमा सबैको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। अपांगहरूलाई न्याय सम्पादन प्रक्रियामा अग्राधिकार दिइनु पर्छ।
- स्थानीय निकायमा लोकअदालतको व्यवस्था हुनुपर्छ।
- छुवाछुतको मुद्दा हेर्ने विशेष अदालतको व्यवस्था गरी शीघ्र न्याय दिनुपर्छ।
- अपांगता भएका व्यक्तिहरूको लागि विशेष कानूनी उपचार सम्बन्धी व्यवस्था हुनुपर्दछ।
- स्वायत्ततासहितको एकीकृत न्यायपालिका हुनुपर्दछ। तीन तहको अदालत कायम गरी विशेष प्रकृतिको अदालत कानूनद्वारा गठन गर्न सकिने व्यवस्था हुनुपर्दछ।
- महिला हिंसा र अपराध सम्बन्धी छुट्टै अदालतको व्यवस्था हुनुपर्दछ। गम्भीर अपराध गर्नेलाई मृत्युदण्डको सजाय हुनुपर्दछ। दाइजो, बहुविवाह, घूसखोरी लगायतका कार्य गर्नेलाई कडा सजायको व्यवस्था हुनुपर्दछ। फैसलाको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनुपर्छ।
- २१ सदस्यीय राष्ट्रिय न्याय परिषद् हुनुपर्छ, जसमा न्यायाधीश सिफारिस समिति, सुनुवाइ समिति, अनुशासन समिति, सरुवा सम्बन्धी समिति, न्यायिक सेवा व्यवस्थापन समिति जस्ता समितिहरूको व्यवस्था हुनुपर्छ। न्यायाधीशहरूको अन्तर-राज्य सरुवाको व्यवस्था हुनुपर्छ। विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरू अपनाउने व्यवस्था हुनुपर्छ।

अनुसूची-१०

समिति अन्तर्गत सुझाव अध्ययन गर्न गठित कार्यदलको प्रतिवेदन-२०६६

१. पृष्ठभूमि

संविधानमा रहने विभिन्न विषयहरू मध्ये न्याय प्रणालीका विषयमा अवधारणा-पत्र सहित संविधानको प्रारम्भिक मसौदा तयार गर्ने जिम्मेवारी सहित संविधान सभा नियमावली २०६५ को नियम ६६ बमोजिम यस समितिको गठन भएको हो । आफ्नो कार्य क्षेत्र भित्र पर्ने विषय वस्तुमा गर्नु पर्ने कामको विवरण तयार गरी सम्बन्धित विषयमा भएका सन्दर्भ सामग्रीहरूको संकलन र अध्ययन गर्ने, सम्बन्धित विशेषज्ञको राय लिने, सार्वजनिक बहस गराउने, स्वदेश तथा विदेशमा रहेका नेपाली नागरिकबाट विभिन्न माध्यम मार्फत सुझाव संकलन गर्ने, गोष्ठी, सेमिनार गर्ने र आवश्यकता अनुसार स्थलगत भ्रमण गर्ने काम कर्तव्य र अधिकार यस समितिलाई तोकिएको छ ।

यस समितिले आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्ने क्रममा हाल सम्म २४ बैठक बसी विभिन्न महत्वपूर्ण निर्णय गरेको छ । समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित कार्यकालागि विभिन्न ४ वटा कार्यदल गठन गरेर समितिको आन्तरिक कार्यतालिका, अवधारणा पत्रमा समेटिनु पर्ने मूलभूत विषयहरुको पहिचान, सुझाव संकलनको लागि प्रश्नावलीको निर्माण लगायतका कार्यहरु सम्पन्न गरेको छ । यसैगरी यस समितिका सभासदहरु सम्मिलित विभिन्न टोलीले देशका विभिन्न क्षेत्रमा गई सुझाव संकलनको कार्य सम्पन्न भई संकलित सुझावहरुलाई सभासदहरुबाट अध्ययन गर्ने कार्य समेत सम्पन्न भैसकेको छ । यस पृष्ठभूमिमा सम्पूर्ण सुझावहरुलाई संश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार गर्न यस कार्यदलको गठन भएको हो ।

२. कार्यदलको गठन र अवधि

संविधान सभा, न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको मिति २०६६ साल बैशाख २१ गतेको बैठकले प्रश्नावली र विभिन्न माध्यमबाट समितिमा प्राप्त सुझावहरूको सभासदहरुद्वारा गरिएको अध्ययन समेतको विश्लेषण र संयोजन गरी समितिमा प्रतिवेदन पेश गर्न माननीय सभापति प्रभु साहको संयोजकत्वमा सात सदस्यीय कार्यदल गठन गरिएको थियो ।

यस कार्यदललाई सुझावहरुको अध्ययन र विश्लेषण गरी एक हप्ताभित्र आफ्नो प्रतिवेदन समितिमा पेश गर्ने गरि समय सीमा तोकिएको थियो ।

३. प्रतिवेदन तयार गर्दाको पद्धति

कार्यदलले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्ने सन्दर्भमा निम्नानुसारको पद्धति अवलम्बन गरी न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिमा प्राप्त सुझावहरूलाई अध्ययन गरी प्रस्तुत प्रतिवेदनमा समावेश गरेको छ ।

(क) **सुझाव आह्वान** : समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयवस्तुका सम्बन्धमा विभिन्न पत्र-पत्रिका एवं संचार माध्यम मार्फत सार्वजनिक सूचना जारी गरी सुझाव आह्वान गरिएको र सरोकारवालाहरू समेतसँग अन्तरक्रिया, गोष्ठी र छलफल समेत गरिएको थियो । उल्लेखित कार्य पश्चात प्राप्त सुझावहरूलाई समेत प्रस्तुत प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ ।

(ख) **विज्ञहरूसँग छलफल** : विषयवस्तुका विज्ञहरूलाई समितिमा आमन्त्रण गरी निजहरूसँग अन्तरक्रिया र छलफल गरी त्यसबाट प्राप्त उचित सुझाव तथा निष्कर्षलाई समेत यथाशक्य समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

(ग) **राजनैतिक दलसँग अवधारणा माग:** समितिले अबको संविधानमा न्याय प्रणाली सम्बन्धी कस्तो व्यवस्था हुनु पर्छ भन्ने सन्दर्भमा विभिन्न राजनैतिक दलका आधिकारिक प्रतिनिधिहरूलाई समितिमा आमन्त्रण गरी दलगत अवधारणा माग गरेको थियो । प्रस्तुत प्रतिवेदन तयार गर्दा राजनैतिक दलका अवधारणा र उनीहरूका घोषणा पत्र समेतको अध्ययन गरिएको छ ।

(घ) **प्रश्नपत्र निर्माण, वितरण तथा सुझाव संकलन:** समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयका सम्बन्धमा जनतासँग सुझाव माग गरी आफ्नो संविधान आफै निर्माण गर्ने कार्यमा जनतालाई सरिक गराउने उद्देश्यले तयार गरिएका विषयगत एवं वस्तुगत प्रश्नावलीहरू समितिको मिति २०६५।११।४ को निर्णयबाट पारित गरिएको थियो । उल्लेखित प्रश्नावलीहरू लिई यस समितिका माननीय सदस्यहरू समेत संलग्न जनमत संकलन गर्न संविधान सभाका ४० वटा भ्रमण टोलीहरू देशका ७५ वटै जिल्लामा गई ती जिल्लाहरूका पनि विभिन्न स्थानहरूबाट सुझाव संकलन गरी ल्याइएको थियो ।

(ङ) **प्रतिवेदन प्रस्तुत** : उल्लेखित भ्रमण टोलीमा संलग्न सभासदहरूले भ्रमणको क्रममा संकलन गरेका सुझावलाई समेटी पेश गरेको प्रतिवेदनहरूमा उल्लेखित प्रारम्भिक सुझावसमेतलाई यथास्थानमा समावेश गरिएको छ ।

(च) **प्रश्नावली व्यवस्थापन र विश्लेषण** : संविधान सभाका सभासदहरू संलग्न ४० वटा भ्रमण टोलीहरूबाट संकलन गरी ल्याइएका न्याय प्रणाली सम्बन्धी प्रश्नावली जम्मा ३८,२५६ थान प्राप्त भएको थियो । प्राप्त प्रश्नावलीहरू समितिका सभासदहरूले अध्ययन गरी प्रस्तुत गर्नु भएको प्रारम्भिक तथ्यांकलाई पनि प्रस्तुत प्रतिवेदन तयार गर्दा अध्ययन गरिएको छ ।

४. प्रतिवेदन तयार गर्दाको सीमा

समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयवस्तुमा सीमित भई प्रस्तुत प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । समग्रमा यस कार्यदललाई सुम्पिएको जिम्मेवारी पूरा गर्ने सन्दर्भमा समितिका सभासदहरूबाट प्रश्नावली अध्ययन गरी तालिकीकरण फाराम भरी सचिवालयलाई उपलब्ध गराएका आम नागरिकका राय सुझावहरू, समितिको सचिवालयमा विभिन्न माध्यमबाट प्राप्त भएका लिखित सुझावहरू, संविधान सभाका सभासदहरू सम्मिलित ४० वटा भ्रमण टोलीले आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेका समितिसँग सम्बन्धित प्रारम्भिक सुझावहरू, विभिन्न विज्ञहरूले समितिमा उपस्थित भई व्यक्त गरेको सुझावहरू राजनैतिक दलका अवधारणाहरू तथा सरोकारवालाहरूसँग गरेको अन्तरक्रियामा व्यक्त विचारलाई एकीकरण गरी उल्लेखित माध्यमबाट प्राप्त सुझावमा सीमित भई प्रस्तुत प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

प्राप्त भएका सुझावहरू मध्येबाट नदोहोरिने गरी सकेसम्म सबै पक्षलाई समेटिएको छ । प्राप्त सुझावहरूको संक्षेपीकरण गरी अनुसूचीमा छुट्टै प्रस्तुत गरिएको छ ।

अन्तमा, कार्यदललाई यस्तो महत्वपूर्ण विषयको प्रतिवेदन तयार गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गरेकोमा समिति प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दै कार्यदललाई छोटो समय भित्र गहन जिम्मेवारी पूरा गर्नमा समितिको सचिवालयले पुऱ्याएको सहयोगको लागि सचिवालय परिवारलाई कार्यदलको तर्फबाट धन्यवाद समेत दिन चाहन्छौं ।

प्रतिवेदन प्रस्तुतकर्ताहरू

माननीय सभापति प्रभु साह ....संयोजक
मा. राधेश्याम अधिकारी ....सदस्य
मा. एकराज भण्डारी...........................सदस्य
मा. नारायणीदेवी घिमिरे अर्याल.............सदस्य
मा. अकवाल अहमद शाह......................सदस्य
मा. अभिषेक प्रताप शाह ....सदस्य
मा. कुन्तीकुमारी शाही ....सदस्य

समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयवस्तुका सम्बन्धमा प्राप्त सुझावको सारांश यस प्रकार रहेको छ :-

१. न्यायिक संरचनाको ढाँचा

- नेपालको न्यायिक संरचना एकीकृत प्रकृतिको हुनु पर्दछ । सानातिना विवाद समाधानका लागि मेलमिलाप केन्द्र, सामुदायिक मध्यस्थता आदिको व्यवस्था हुनु पर्दछ । न्यायिक सुधार मार्फत विपन्न वर्गको न्यायमा पहुँच बढाउने र न्यायिक स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी न्यायपालिकालाई उत्तरदायी एवं जनमुखी बनाउने कार्यलाई राज्यले प्राथमिकता दिनु पर्दछ ।
- स्वतन्त्र, निष्पक्ष, निर्भिक, सक्षम, जवाफदेही न्यायपालिकाको निर्माण हुनु पर्ने । बंगलोर घोषणा २००२ (The Bangalore Principles of Judicial Conduct) को प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु पर्ने । न्यायालय स्वतन्त्र हुनु पर्ने ।
- स्वायत्ततासहितको एकीकृत न्यायपालिका हुनु पर्दछ ।
- स्थानीय सरकार तहमा कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम न्याय निरुपणका लागि स्वतन्त्र रुपमा गठन हुने मध्यस्थता समिति वा मेलमिलाप केन्द्रजस्ता निकाय गठन गरी न्याय सम्पादनको कार्य गर्न सक्ने व्यवस्था गर्ने ।
- कानूनको शासन र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा विपरीत नहुने गरी जनउत्तरदायी न्याय प्रणाली विकास गर्ने खालको न्याय प्रणालीको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- अहिलेको अदालतको व्यवस्थापनलाई आमुल परिवर्तन गरि जनतामुखी अदालतको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- महिला अदालत/बेन्चको व्यवस्था हुनु पर्ने,
- विशेष अदालतको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- महिला हिंसा जातिय उत्पीडन जस्ता विषयका लागि स्थानीय अदालतलाई प्रभावकारी बनाइनु पर्ने ।
- न्यायपालिकाको ढाँचामा पुनः विचार गरी सर्वसुलभ न्याय प्रणालीको व्यवस्था गर्ने ।
- बाल इजलास तथा बाल अधिकारको लागि केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- घरेलु हिंसाको लागि पारिवारिक अदालत हुनुपर्ने ।
- उपभोक्ता कानून र उपभोक्ता अदालतको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- संवैधानिक अदालतको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- सैनिक अदालतलाई न्यायिक बनाइनु पर्ने ।
- दलितको न्यायको लागि छुट्टै न्यायालयको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- घरेलु हिंसा, प्रजनन स्वास्थ्य, दलित, जनजाति, आदिवासी लगायतका वर्ग तथा क्षेत्रको न्यायमा सहज पहुँच बनाउन अदालतको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- अदालतको व्यवस्था गाउँ स्तरसम्म हुनु पर्ने ।
- ग्रामीण तहमा लोक वा जनअदालत हुनु पर्ने ।
- न्याय प्रदान गर्ने सन्दर्भमा स्थानीय अदालत वा मेलमिलाप केन्द्र स्थापना गरिनुपर्ने ,
- घुम्ती अदातलको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- श्रम अदालत, महिला अदालतको व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- न्याय प्रणाली पारदर्शी, चुस्त हुनु पर्ने ।
- न्याय सर्वसुलभ हुनुपर्ने । निःशुल्क वकिलको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- स्थानीय तहमा न्याय संयन्त्रको विकास गरिनुपर्ने ।
- महिला, दलित, अन्य सीमान्तकृत तथा लोपोन्मुख व्यक्ति तथा समुदायको मुद्दा हेर्ने छुट्टै इजलासको व्यवस्था हुनु पर्ने ।

- अपांग तथा अशक्तहरुका लागि छुट्टै अदालत तथा अदालतबाट प्रभावकारी संचार सम्वाद प्रविधि उपलब्ध गराइनु पर्ने ।
- छुवाछुतको मुद्दा हेर्ने विशेष अदालतको व्यवस्था गरी शीघ्र न्याय दिनु पर्ने ।
- अपांगता भएका व्यक्तिहरुको लागि विशेष कानूनी उपचार सम्बन्धी व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- महिला हिंसा र अपराध सम्बन्धी छुट्टै अदालतको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- न्यायिक प्रक्रियामा आफ्नो जातीको लागि भिन्नै जातीय न्यायिक आयोग गठन हुनु पर्ने ।
- जातीय न्यायालयको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- राज्य न्यायालय र परम्परागत न्यायालयको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- नेपालको न्यायपालिका संघात्मक प्रकृतिको हुनु पर्ने ।

२. **न्यायपालिकाको तह, स्वरूप र अधिकार क्षेत्र :**

- बढीमा ४ तह सम्मको न्याय प्रणाली हुनुपर्ने ।
- तीन तहको अदालत कायम गरी विशेष प्रकृतिको अदालत कानूनद्वारा गठन गर्न सकिने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- न्यायालय केन्द्र, राज्य र स्थानीय गरी ३ तहको हुनुपर्ने
- राज्यमा केन्द्रीय, प्रान्तीय र स्थानीय गरी ३ तहका अदालतहरु हुनुपर्ने र विशेष अदालतको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- स्थानीय निकायमा स्थानीय अदालत, घुम्ती अदालत वा मेलमिलाप केन्द्रको स्थापना गरिनु पर्ने ।
- न्याय प्रणाली सर्वोच्च अदालत, प्रादेशिक (संघीय) अदालत, स्थानीय अदालत र मेलमिलाप केन्द्रहरु गरी ४ तहको हुनु पर्ने ।
- अदालतको संरचना स्थानीय, प्रान्तीय तथा केन्द्रिय गरी तीन तहको हुनु पर्ने ।
- सर्वोच्च अदालत, प्रान्तीय अदालत, जिल्ला अदालत र स्थानीय अदालत गरी ४ तहको अदालत हुनु पर्ने ।
- राज्यमा ३ तहका अदालतहरु हुनुपर्ने र विशेष अदालतको व्यवस्था हुनुपर्ने
- न्यायपालिकालाई कार्यपालिका र व्यवस्थापिकालाई नियन्त्रण गर्न सक्ने बनाउनु पर्ने ।
- अदालत ३ तहको हुनुपर्ने र स्थानीय तहमा मेलमिलाप केन्द्र तथा जन अदालत राख्नुपर्ने ।
- अदालत स्थानीय, प्रान्तीय र केन्द्रीय गरी तीन प्रकारको हुनु पर्ने,
- कम्तीमा ४ तहको (जन अदालत, जिल्ला अदालत, संघीय अदालत र सर्वोच्च) अदालत हुनु पर्ने ।
- सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकन, मौलिक हकको हननको रिट, राज्य-राज्य र राज्य-केन्द्रबीचको विवाद, पुनरावेदनको अधिकार, परामर्शदायी अधिकार दिइनु पर्ने ।
- अदालत २ प्रकारका: (क) नेपाल अदालत-- ४ देखि ६ वटा सम्म क्षेत्रगत रुपमा २-३ प्रदेश हेर्ने गरी (ख) न्याय अदालत-- करिब १ लाख जनता बराबर एउटा हुने र नेपाल अदालतमा पुग्न यसको सिफारिश चाहिने ।
- ६ तहको अदालत हुनु पर्ने ।

३. **न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, बर्खासी, सेवाका अन्य शर्त, काम, कर्तव्य तथा अधिकार र अन्य कुराहरू**

- नेपाली नागरिक, निश्चित उमेर, निश्चित कानूनी योग्यता र अनुभव भएको, नैतिक पतन र फौजदारी अभियोग नलागेको व्यक्ति मात्र न्यायाधीशको लागि योग्य हुनु पर्ने ।
- सक्षम, विद्वान, विभिन्न देशका प्रयोगहरु बुझेको व्यक्तिलाई न्यायाधीश नियुक्ति गरिनु पर्ने ।

- इमानदारिता, नैतिकता, निष्पक्षता र योग्यताको आधारमा नियुक्तिको व्यवस्था हुनु पर्ने र न्यायमा सबैको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्नु पर्ने ।
- न्यायाधीशलाई ५ वर्ष पुगेपछि निवृत्तिभरणको व्यवस्था हुनु पर्ने । जन प्रतिनिधि सभाबाट महाभियोग लगाई हटाउन सकिने व्यवस्था हुनु पर्ने र असाधारण अधिकार क्षेत्र प्रान्तीय उच्च अदालतलाई पनि दिइनु पर्ने ।
- योग्यता पुगेका व्यक्तिको न्याय परिषद्ले दुई दुई वर्षमा दक्षता परीक्षण गरी सूची बनाउने, सो सूचीबाट मूल्यांकन गरी न्यायाधीश नियुक्ति गर्ने र दक्षतामा असर नपर्ने गरी समावेशी गराउनु पर्ने ।
- योग्य र सक्षम व्यक्तिलाई न्यायाधिसमा नियुक्त गर्नुपर्ने ।
- न्याय परिषदबाट योग्यताको आधारमा न्यायाधीशको नियुक्ति हुनु पर्ने । जिल्ला तहको न्यायाधीशमा ७५ प्रतिशत न्याय सेवाबाट र बाँकी २५ प्रतिशत न्याय कानून क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिहरुलाई प्रतिष्पर्धाको आधारमा नियुक्त गर्नु पर्ने ।
- न्यायाधीशको नियुक्तीको न्यूनतम तथा अधिकतम उमेर तोकिनुपर्ने ।
- भ्रष्टाचारजन्य कसूरमा न्यायाधीशलाई न्यायपरिषद्को सिफारिशबाट अख्तियारले कारबाही गर्ने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- भ्रष्टाचारजन्य कसूरमा न्यायाधीशलाई न्यायपरिषद्ले अनुसन्धान गरी छुट्टै विशेष न्यायाधिकरणबाट मुद्दा चलाउन उपयुक्त हुने ।
- न्यायाधीशले भ्रष्टाचार जन्य कसूर गरेमा त्यसको अनुसन्धान अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले गर्ने र तोकिएको अदालतले मुद्दा हेर्ने ।
- न्यायाधीश स्थानीय व्यक्ति मध्येबाट हुनुपर्ने र जननिर्वाचित हुनुपर्ने,
- न्यायाधीशको नियुक्तीको न्यूनतम उमेर ५५ देखि माथि हुनुपर्ने ।
- न्यायाधीश जननिर्वाचित हुनु पर्ने ।
- जिल्ला अदालत र पुनरावेदन अदालतका न्यायाधीशको नियुक्तीहुन न्युनत्तम उमेरको हदवन्दी हुनुपर्ने ।
- कार्यकारी राष्ट्रपति वा कार्यकारी प्रधानमन्त्रीद्वारा प्रस्ताव र संसदद्वारा अनुमोदित व्यक्तिहरु न्यायाधिश पदमा नियुक्ती गरिनु पर्ने ।
- सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश तथा न्यायाधीश न्याय क्षेत्रबाट निर्वाचित गरिने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- प्रधान न्यायाधीशको चयन न्यायाधीशहरूको प्रत्यक्ष निर्वाचनबाट हुनुपर्ने ।
- न्यायाधीशको नियुक्ति ४० वर्ष तथा अवकाशको उमेर ६० वर्ष हुनुपर्ने ।
- न्यायाधीशको निवृत्तिभरण अनिवार्य अवकाशको उमेर भएपछि मात्र हुनुपर्ने ।
- न्यायाधीशको अवकाशको उमेर ६५ वर्ष हुनु पर्ने ।
- कार्यक्षमताको अभाव, खराव आचरण, आचार संहिताको पालना नगरेको र नैतिक पतन तथा फौजदारी अभियोग लागेमा न्यायाधीश पदमुक्त हुने व्यवस्था गनुपर्ने ।
- न्यायाधीश स्थानीय हुनु पर्ने र जननिर्वाचित हुनु पर्ने ।
- प्रत्याव्हानको व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- न्यायाधीशको पुनर्नियुक्ति हुने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- न्याय परिषदीय प्रणालीबाट न्यायाधीशको नियुक्ति हुनु पर्ने, महाभियोगबाट हटाउने र ६५ वर्षको उमेरसम्म वहाल रहने व्यवस्था गरिनु पर्ने । प्रान्तीय विवाद, केन्द्रीय विवाद, अन्तर्राष्ट्रिय संधि सम्झौता लगायतका विषय सर्वोच्च अदालतको अधिकारक्षेत्र भित्र रहनुपर्ने ।

- व्यवस्थापिका संसदको बहुमतबाट प्रधान न्यायाधीश र संवैधानिक परिषद्को सिफारिशमा अन्य न्यायाधीशको नियुक्ति हुनु पर्ने
- न्यायपालिकालाई आफ्नो आन्तरिक कार्य संचालनका लागि कार्यविधि बनाउने र व्यवस्थापन मिलाउने सम्पूर्ण अधिकार हुनु पर्ने । न्यायपालिकाको लागि बजेट राष्ट्रिय न्याय परिषद्को सिफारिश बमोजिम छुट्याउने व्यवस्था हुनु पर्ने । न्यायपालिकाको कर्मचारीहरूको सम्बन्धमा नियम बनाई व्यवस्थापन गर्ने अधिकार न्यायपालिकामै हुनु पर्ने ।

४. **महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक स्थिति, काम, कर्तव्य र अधिकार :**

- सरकारी वकिल र अनुसन्धान अधिकारीको प्रवृत्ति तथा कानून र कार्यविधिमा सुधार गर्नुपर्ने ।
- केन्द्र र प्रान्तीय महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- महान्यायाधिवक्ता नेपाल सरकारको प्रमुख सल्लाहकार रहने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- केन्द्र सरकारको महान्यायाधिवक्ताले प्रान्तीय र जातीय न्यायालयलाई सहयोग गर्दै निर्देशित गर्ने ।
- प्रहरीको अनुसन्धानमा विश्वास नगर्ने हो भने सरकारी वकीललाई नै दुवै अधिकार दिनु उपयुक्त हुने ।
- महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति गर्दा जातीय र लैंगिकताको आधारमा गर्ने ।
- महान्यायाधिवक्ताको सम्बन्धमा हालकै व्यवस्था उपयुक्त हुने ।
- महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति र संरचनामा परिवर्तन गरिनु पर्ने ।

५. **न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक कुराहरू :**

- कानूनको शासन र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा विपरीत नहुने गरी जनउत्तरदायी न्याय प्रणाली विकास गर्ने खालको न्याय प्रणालीको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- न्याय प्रणाली सस्तो, सुलभ, जनताप्रति उत्तरदायी, पारदर्शी, भ्रष्टाचार मुक्त बनाउन अदालतको पूर्ण पुनर्संरचना गरिनु पर्ने ।
- वर्तमान न्याय प्रणाली प्रभावकारी नभएकोले प्रभावकारी न्याय प्रणालीको व्यवस्था हुनु पर्ने,
- न्यायालय स्वतन्त्र, निष्पक्ष, प्रभावकारी र जवफदेही बनाउनु पर्ने,
- संगीन फौजदारी मुद्दा फिर्ता लिने परिपाटी नियन्त्रण गर्नुपर्ने ।
- न्यायाधीशलाई जनताप्रति उत्तरदायी बनाउन भिन्न संयन्त्र निर्माण गर्नुपर्ने ।
- अदालतको निर्णय उपर टीकाटिप्पणी, आलोचना, विरोध्र गर्न पाइने व्यवथा गरिनु पर्ने र गलत निर्णय गर्नेलाई दण्डको व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- आम जनताको पहुँच हुने गरी न्याय प्रणालीमा सुधार गरिनु पर्ने ।
- जनतालाई न्याय प्रति बढी विश्वास दिलाउन अदालतलाई उत्तरदायी , कानून र कार्यविधिमा सुधार, कम खर्चिलो र झन्झटयुक्त र छिटो न्याय प्रदन गर्ने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- परम्परा, धर्म संस्कृति संरक्षणको अधिकारको नाममा दलितमाथि भेदभाव हुँदा न्याय नपाउने स्थितिको अन्त हुनुपर्ने ।
- महिला हिंसा जातीय उत्पीडन जस्ता विषयका लागि स्थानीय अदालतलाई प्रभावकारी बनाइनुपर्ने ।
- गरीब जनताका लागि नि:शुल्क न्यायालयको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- विभिन्न समुदायमा चलिआएको प्रथाजन्य कानूनले गर्दा द्वैध न्याय प्रणालीको अवस्था रहेकोले एकरुपता कायम गरी त्यस्ता कानूनका राम्रा पक्षलाई राष्ट्रिय कानूनमा लिपिवद्ध गर्नुपर्ने ।
- ११ सदस्यीय न्यायपरिषद् हुनु पर्ने । न्यायपालिकामा दलीय प्रभाव हुनु नहुने ।
- Customary Laws and Legal System लाई मान्यता दिनु पर्ने ।

- वृद्ध महिला, आर्थिक दृष्टिले पछाडि परेका र एकल महिलालाई निःशुल्क कानूनी सेवाको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- २१ सदस्यीय राष्ट्रिय न्याय परिषद् हुनु पर्ने, जसमा न्यायाधीश सिफारिश समिति, सुनुवाइ समिति, अनुशासन समिति, सरुवा सम्वन्धी समिति, न्यायिक सेवा व्यवस्थापन समिति जस्ता समितिहरूको व्यवस्था हुनु पर्ने । न्यायाधीशहरूको अन्तर-राज्य सरूवाको व्यवस्था हुनु पर्ने । विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरू अपनाउने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- सर्वोच्च अदालतलाई आवश्यक कर्मचारी प्रशासन सम्वन्धी, आय/व्ययको अनुमान स्वीकृत गरी खर्च गर्ने तथा न्याय प्रशासन सम्वन्धी कार्यविधि बनाउने अधिकार हुनुपर्ने ।
- न्यायपरिषद्मा बहालवाला न्यायाधीश र मन्त्री नरहने, अध्यक्षमा सर्वोच्च अदालतको निवृत्त न्यायधीश रहने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- मातृभाषामा बहस गर्न पाउने र कानूनी शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने ।
- भ्रष्टाचारजन्य कसूरमा न्यायाधीशलाई न्यायपरिषद्को सिफारिशबाट अख्तियारले कारवाही गर्ने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- स्थानीय स्वायत्त सरकारले नागरिक अधिकार कुण्ठित गरेमा औपचारिक अदालतबाट न्याय पाउने क्षेत्राधिकारको व्यवस्था गर्ने ।
- न्यायिक स्वतन्त्रताका आधारभूत मान्यताहरूको अनुशरण हुनु पर्ने ।
- उच्च न्यायालयले उप-प्रदेश र जिल्लासम्म र जिल्ला अदालतले उप-जिल्लासम्म घुम्ती अदालत सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- मातृभाषामा अदालती काम कारवाही गर्न सकिने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- प्रदेशको ऐन कानूनको अन्तिम व्याख्या गर्ने, मातहतका निकायको निरीक्षण र सुपरीवेक्षण गर्ने, अवहेलनामा कारबाही चलाउन सकिने अधिकार प्रादेशिक अदालतलाई हुनु पर्ने ।

सुझाव संकलन गरी ल्याइएका प्रश्नावलीको समितिका सदस्यहरूबाट अध्ययन भई सुझाव अध्ययन गर्न गठित कार्यदलले विश्लेषण गरी प्रस्तुत गरेको तथ्यांक

प्रश्न	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	जम्मा
१	१,८१२	५,३०८	३,३०२	२५,३४५	३०३	-	३६,०७०
२	२,३५४	१०,०१४	६,१७३	१८,७४३	९८१	-	३८,२६५
३	१०,०३०	४,१८२	६,८०६	१६,३२२	२०३	-	३७,५४३
४	४,३४६	१८,६३७	१०,९५७	१,२४१	-	-	३५,१८१
५	१५,५६३	३,१६२	८,२७२	६,०८५	१,८०९	-	३४,८९१
६	१३,८५१	११,३०७	८,६६०	८६०	-	-	३४,६७८
७	२१,३१७	८,९७८	२,८०४	७८८	-	-	३३,८८७
८	२,२६६	५,६०६	८,४४२	१७,११०	७२१	-	३४,२२५
९	३,८२७	२,६५०	६,८८५	३,११९	२०,३०८	२३७	३७,१०६
१०	२,८८४	४,००५	३,८३१	३,१३२	२३,७१६	१७५	३७,७४३
११	६,९९४	१६,६२१	९,४७७	१,२८३	-	-	३४,३७५
१२	१४,६१०	७,७७९	७,३०६	३,७२५	६९१	-	३४,१११
१३	२१,३२९	४,०६८	२,७२८	५,८६१	१,०४७	-	३५,०३३
१४	१,४७३	२,६८७	६,७४३	२१,८८७	२३१	-	३३,०२१
१५	२,३०५	५,८३९	१४,३८६	१२,१९७	१,०८०	४४५	३६,२५२
१६	२,७०३	४,९६०	४,६७९	७,१२८	१८,०७९	२५५	३७,८०४
१७	३,६३२	१८,९४७	९,६६६	१,०३४	-	-	३३,२७९
१८	२,३९८	८,५५८	१४,१२४	१,५५२	-	-	२६,६३२
१९	५,१३३	२,६६९	७,१८२	१८,२९२	५३३	-	३३,८०९
२०	१७,२६९	८,७३५	७,४९४	१,०५७	८०९	-	३५,३६४
२१	१८,१९५	८,९८३	६,४००	४७६	-	-	३४,०५४
२२	८,६४४	२२,५३७	१,६४२	-	-	-	३२,८२३
२३	९,०५२	६,४४७	६,४१६	५,१८५	६,४०२	१,१४२	३४,६४४
२४	२,३६१	९,७५२	१६,५४२	२,६३२	-	-	३१,२८७
२५	३,३४७	९,११६	२०,२८०	१,३०२	-	-	३४,०४५
२६	२,८२७	१०,०१५	१६,३८५	२,२४२	-	-	३१,४६९
२७	७,०४९	८,०३१	१८,३१३	१,१७४	-	-	३४,५६७
जम्मा	२,०७,५७१	२,२९,४९३	२,३४,८९५	१,७९,९३२	७६,९१३	२,२५४	९,३१,१५८

अनुसूची-११

सचिवालयमा विभिन्न माध्यमद्वारा प्राप्त राय-सुझावको सार-संक्षेप

क्र.सं	सुझावकर्ताको नाम, ठेगाना	प्राप्त मिति	न्याय प्रणाली सम्बन्धी सुझावको संक्षिप्त व्यहोरा	माध्यम	कैफियत
१	श्री भुइदल राई धरान ८/३१	२०६५।०९।२१	मिलापत्र हुनसक्ने सामान्य मुद्दा रोहवरमा राखी मिलाइदिने तत्कालीन (अस्थायी) जनअदालत वा ग्रमीण अदालत गठन हुनुपर्छ। मुद्दा मिलाइसकी वा नमिलेमा अदालतमा जानू भनी सुनुवाइ गरिसकेपछि स्वतः विघटन हुनेछ।	पत्र	
२	विश्व उपभोक्त मञ्च "नेपाल" टेकु, काठमाडौं। worldconsumerfourmnepal@yahoo.com ४४९१७०६, ९७४११३८६९१	२०६५।१०।१३	उपभोक्ता अदालतः उपभोक्ता हित संरक्षणको लागि मौजुदा अदालत ढिलो हुने भएकोले शीघ्रमार्गी अदालतको रूपमा तीन तहको उपभोक्ता अदालत हुनु पर्ने– (१) उपभोक्ता केन्द्रीय अदालत, (२) उपभोक्ता नगर अदालत (३) स्थानीय जिल्ला वा राज्य उपभोक्ता समिति	पत्र	
३	प्रकाश प्रसाद पण्डित नेपाल कानून क्याम्पस, त्रि.वि.वि.	२०६५।१०।१३	स्वतन्त्र न्यायपालिकाको विश्वव्यापी मूल्य र मान्यताको अवलम्बन सहित (१) सर्वोच्च अदालत (२) उच्च अदालत (३) राज्य अदालत र (४) जिल्ला अदालत गरी ४ तहका अदालत। विशेष अदालत वा न्यायाधिकरणको व्यवस्था। स्थानीय परम्परागत अदालतलाई मान्यता। सर्वोच्च अदालतलाई आवश्यक कर्मचारी प्रशासन सम्बन्धी, आय/व्ययको अनुमान स्वीकृत गरी खर्च गर्ने तथा न्याय प्रशासन सम्बन्धी कार्यविधि बनाउने अधिकार। अस्थायी र अतिरिक्त न्यायाधीश नराखिने। बहालवाला न्यायाधीशलाई न्याय निरूपणबाहेक अन्य कुनै पनि काममा नलगाइने। सरकारवादी फौजदारीबाहेक अन्य मुद्दाको स्थानीय तहमै मेलमिलाको प्रयास। उच्च अदालत र राज्य अदालतलाई आफ्नो क्षेत्रको न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार। जिल्ला अदालतमा ५०% न्यायाधीश न्याय सेवाबाट र ५०% खुला प्रतिष्पर्द्धाबाट छनौट। न्यायपरिषद्मा बहालवाला न्यायाधीश र मन्त्री नरहने, अध्यक्षमा स.अ.को निवृत्त न्यायधीश रहने।	पत्र	
४	अधिवक्ता चक्रलाल श्रेष्ठ ९८४१२३११२३	२०६५।१०।२८	सक्षम, विद्वान, विभिन्न देशका प्रयोगहरू बुझेको व्यक्तिलाई न्यायाधीश नियुक्ति गरिनु पर्छ। विज्ञहरूको टोलीबाट न्यायाधीशको वार्षिक मूल्यांकन गरी दण्ड, पुरस्कारको व्यवस्था गरिनु पर्ने। न्यायपालिकालाई अझ सुधार गर्नुपर्ने। No one is above the law भन्ने सिद्धान्त अपनाइनु पर्छ। न्यायाधीशले नजीर, ऐन,	इमेल	

			नियम अनुसार न्याय दिनुपर्छ, नगरे कारवाही गर्नु पर्छ। न्यायाधीशको फैसला जांचबुझ गर्नु पर्छ। न्यायपालिकाका कर्मचारीहरूले ठीक तरिकाले काम कारवाही नगरेमा कारवाहीको व्यवस्था हुनुपर्छ।		
५	मानव अधिकारका लागि महिला एकल महिला समूह ४४४६०२०	२०६५।१०।२३	एकल महिलालाई निःशुल्क कानूनी सेवा दिनु पर्ने। उनीहरूको मुद्दालाई न्यायिक र अर्द्धन्यायिक निकायले सरल र सुलभ ढंगबाट समाधान गरिनु पर्ने।	पत्र	
६	श्री ५ वीरेन्द्र स्मृति प्रतिष्ठान ६३०१८१	२०६५।१०।२४	नेपालको माटो सुहाउँदो संविधान बनाउनु पर्ने।	पत्र	
७	डा. शास्त्रदत्त पन्त ९७४१००९०४०	२०६५।१०।२५	न्यायालय स्वतन्त्र हुनुपर्छ। न्यायालयको तह इलाकासम्म पुगेको हुनुपर्छ। नियुक्ति मेरिट बेसको आधारमा। तल्लो तहको निःशुल्क न्याय। छिटोछरितो न्याय। ११ सदस्यीय न्यायपरिषद्। न्यायपालिकामा दलीय प्रभाव हुनु नहुने।	इमेल	
८	माधव अर्याल, खालीबन-८, पाल्पा ९७४७००५६७७	२०६५।१०।२५	३ तहको न्यायिक संरचना। केन्द्रले आवश्यकतानुसार विशेष अदालतको स्थापना। सम्बन्धित राज्य, प्रान्तको न्यायपरिषद्को सिफारिसमा केन्द्र र राज्यसरकारले नियुक्ति, बर्खास्ती, सेवा शर्त आदिको प्रबन्ध गर्ने।	इमेल	
९	नेवा: देय दबू	२०६५।१०।२५	गैर-खस भाषालाई पनि स्थान दिइयोस्।	इमेल	
१०	सरोजदिलु विश्वकर्मा sarojdillu@gmail.com	२०६५।१०।२८	जघन्य अपराध गर्नेलाई सर्वस्वहरण र मृत्युदण्डको सजाय हुनु पर्ने। यस्तो निर्णय सर्वोच्च अदालतले मात्र गर्न पाउनु पर्ने। अवस्था हेरी सजाय न्यूनीकरण गर्न राष्ट्रप्रमुखको संयोजकत्वमा समिति गठन गर्नुपर्छ। मुद्दाको फैसलाको अवधि तोकिनु पर्ने। दलितलाई पनि उचित स्थान दिइयोस्।	इमेल	
११	पारस मणि पोखरेल ९८४१५५७८२६	२०६५।११।६	अपांग तथा अशक्तहरूका लागि छुट्टै अदालत तथा अदालतबाट प्रभावकारी संचार उपलब्ध गराइनु पर्ने। तीन तहका अदालत। सर्वोच्च अदालतमा ४ वटा इजलास-- देवानी, फौजदारी, मानव अधिकार र संवैधानिक (राज्य वा प्रान्तीय विवाद र मौलिक अधिकार हनन सम्बन्धी दुई इकाइ)। उच्च अदालतलाई संवैधानिक विवादको निरूपण गर्ने बाहेकका सबै अधिकार दिइनु पर्ने।	इमेल	
१२	रामचन्द्र राई (रूपाबुड) छिनामखु-४, भोजपुर	२०६५।११।७	योग्य व्यक्तिहरूमध्येबाट जातजातिको जनसंख्याको अनुपातमा न्यायपरिषद् वा लो.से.आ.बाट प्रतिस्पर्धा गराई न्यायाधीशको नियुक्ति गर्ने। अवकाश उमेर ६५ वर्ष। ४ जनाको संघीय न्यायपरिषद् र ५ जनाको प्रान्तीय न्यायपरिषद् हुने, जसमा सम्बन्धित राज्यको कानूनविद् (समावेशी) मध्येबाट एकजनाको प्रतिनिधित्व हुनु पर्ने। प्रान्तमा ३ तहका अदालती संरचना। ५ वर्ष पुगेपछि निवृत्तिभरणको व्यवस्था। जनप्रतिनिधिसभाबाट	पत्र	

			महाभियोग लगाई हटाउन सकिने । असाधारण अधिकार प्रान्तीय उच्च अदालतलाई दिइनु पर्ने । जिल्ला अदालत स्थानीय अदालतलाई प्रान्तको उच्च अदालतको मातहतमा राखी प्रान्तको कानूनद्वारा यसको स्थापना र व्यवस्था गरिनेछ ।		
१३	राष्ट्रिय अपांग महासंघ, नेपाल ४२३११५९	२०६५।११।८	अपांग सरोकारका विषयलाई सार्वजनिक सारोकारका रूपमा लिनु पर्ने ।	पत्र	
१४	आदिवासी तथा जनजाति गैरसरकारी संस्था महासंघ, नेपाल ४४३३६०६	२०६५।११।१४	Customary Laws and Legal System लाई मान्यता दिनु पर्ने । ४ तहको न्यायपालिका । समावेशी प्रतिनिधित्व । सार्वजनिक सुनुवाइ । केन्द्र र प्रान्तीय महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था । जुरी प्रणालीको व्यवस्था । प्रत्येक तहमा आदिवासी जनजातिको पृथक् बेन्च हुनु पर्ने । प्रत्याह्वानद्वारा फिर्ता बोलाउने । मातृभाषामा बहस गर्न पाउने । कानूनी शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने ।	पत्र	
१५	श्रीकान्त पौडेल कालिका-४, कास्की हाल बुद्धनगर ।	२०६५।११।१२	४ तहको अदालती संरचना (Integrated Model) । अर्धन्यायिक निकायहरूलाई सम्बन्धित कामको लागि अधिकार दिइनु पर्ने । उच्च अदालतलाई रिट र पुनरावेदकीय अधिकार दिइनु पर्ने । सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकन, मौलिक हकको हननको रिट, राज्य-राज्य र राज्य-केन्द्रबीचको विवाद, पुनरावेदनको अधिकार, परामर्शदायी अधिकार । आवश्यकताअनुसार जिल्लामा विशिष्ट अदालत गठन गर्न सकिने अधिकार सम्बन्धित राज्यलाई दिनु पर्ने । न्यायपरिषद्को व्यवस्था (नियुक्ति र कारबाही गर्ने अधिकार) । अवकाशको उमेर ६३ वा ६५ वर्ष । आर्थिक र कानूनी स्वायत्तता हुनु पर्ने । योग्य व्यक्तिलाई न्यायाधीशमा नियुक्ति । संसदीय सुनुवाइ राख्न नहुने ।	पत्र	
१६	International Commission of Jurists, Asia Pacific Regional Office info@icj.org	२०६५।११।१२	बेपत्ता पार्ने कार्य अपराध सजाय ऐन २०६५ लाई अन्तर्राष्ट्रिय महासंधि घोषापत्र र मापदण्डका अनुकूल हुने गरी संशोधन गर्न आग्रह गरिएको ।	पत्र	
१७	नारायण बहादुर चित्रकार सुन्धारा ९८४१-१५३, ५-५२५३	२०६५।११।१२	योग्य र सक्षम सभासद्को चयन हुने व्यवस्था गर्न सके मात्र राम्रो ऐन कानून बन्नेछ । तबमात्र जनताले न्याय पाउनेछन् ।	पत्र	
१८	नेपाल बार एसोसिएशन रामशाह पथ, काठमाण्डौं । (काठमाण्डौ र धनकुटा घोषणापत्र अनुसार)	२०६५।११।१२	स्वतन्त्र, निष्पक्ष, निर्भीक, सक्षम, जवाफदेही न्यायपालिकाको निर्माण हुनु पर्ने । बंगलोर प्रिन्सिपल २००२ को प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु पर्ने । न्यायाधीशको पुनर्नियुक्ति हुने व्यवस्था हुनु पर्ने । न्यायाधीश नियुक्तिमा हरेक तहको अदालतमा ५० प्रतिशत कानून व्यवसायी हुनु पर्ने । फैसलाको अध्ययन गर्न संयन्त्रको निर्माण हुनु पर्ने । न्यायाधीशहरूले अकुत सम्पत्ति आर्जन गरेको	पत्र	

			देखिएमा छानबीन गरी कारबाही अगाडि बढाउनु पर्ने । तीन तहको अदालत र आवश्यकता अनुसार स्थानीय अदालत वा मेलमिलाम केन्द्रहरू हुनु पर्ने । सबै अदालतलाई रिटको क्षेत्राधिकार दिनु पर्ने । अन्तर प्रादेशिक विवाद र कानूनको संवैधानिक संपरीक्षण सर्वोच्च अदालतले गर्ने ।		
१९	युवा संसद	२०६५।११।१२	नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय संधिहरूलाई महत्वपूर्ण आधार मान्नु पर्ने ।	पत्र	
२०	राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च, नेपाल	२०६५।११।१२	देशभर भएका धनीपूर्जा महिला र पुरुषको संयुक्त नाममा हुनेगरी जारी गर्ने	पत्र	
२१	नागरिक समाज, दाङ ९८४७८४२७३९	२०६५।११।१२	न्यायालय स्वतन्त्र चरित्रको हुनु पर्ने । न्यायाधीशको नियुक्ति वा बढुवा सम्बन्धित तहको जनप्रतिनिधिसभामा सार्वजनिक सुनुवाइ र बहुमतको आधारमा अनुमोदन गरिनु पर्ने ।	पत्र	
२२	चक्रपाणि लामिछाने द्वारी-६, दैलेख ९८४८०७९०८७	२०६५।११।१२	अदालत २ प्रकारका: (क) नेपाल अदालत-- ४ देखि ६ वटासम्म क्षेत्रगत रूपमा २-३ प्रदेश हेर्ने गरी (ख) न्याय अदालत-- करिब १ लाख जनता बराबर एउटा हुने र नेपाल अदालतमा पुग्न यसको सिफारिस चाहिने । कानून सबैको लागि बराबर । सजायको अन्तिम रूप आजीवन सजाय हुने र मृत्युदण्ड नराखिने ।	पत्र	
२३	विजु सुवेदी टौमढी-११, भक्तपुर bijusubedi@hotmail.com	२०६५।११।१२	१० वर्षसम्म कानूनी उपचार नपाएकालाई अदालतद्वारा निःशुल्क सेवा । क्षेत्रीय अदालत पनि अभिलेख अदालत हुने । जनअदालत बनाइयोस् । अदालतको निर्णयमा लोकतान्त्रिकरण गरियोस् ।	इमेल	
२४	मिलन रेग्मी, आर.आर. क्याम्पस लगायत ५ जना	२०६५।११।१२	महिला तथा बालबालिकाको समस्या सम्बोधन हुनु पर्ने । जिल्ला तथा पुनरावेदन अदालतमा थन्किएका मुद्दाहरु सरोकारवालाले पेश गरेको निवेदनको आधारमा सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासले निर्णय गर्नुपर्ने ।	टोलफ्री फोन	
२५	काठमाण्डौं दलित अधिकार पत्र २०६५	२०६५।११।१२	दलितको समावेशी प्रतिनिधित्व हुनु पर्ने	पत्र	
२६	जनगन्तव्य नागरिक समाज, काठमाण्डौं	२०६५।११।१२	४ तहको अदालत । Justice delayed justice denied को भावना अनुसार मध्यस्थता अदालत राख्नु पर्ने । फैसलाको अवधि तोकिनु पर्ने । दुःख दिने अभिप्रायले मुद्दा हाल्नेमाथि कडा दण्ड सजाय हुनु पर्ने ।	पत्र	
२७	Himalaya Conservation and Development Association (HCDA), Humla, Nepal Ph: 087-527384	२०६५।११।१५	स्वतन्त्र न्यायपालिका । संघीय ३ तह र प्रादेशिक ३ तहको अदालत । संघीय व्यवस्थापिकामार्फत नेपाली जनताप्रति उत्तरदायी हुने संघीय न्यायपालिका र प्रदेशिक अदालत, कानून, न्यायका सिद्धान्त बमोजिम देवानी मामिलामा प्रादेशिक विधायनमार्फत कर्णालीवासीप्रति र फौजदारी अधिकारक्षेत्रमा संघीय कानूनले निर्धारण गरेबमोजिम उत्तरदायी हुने ।	पत्र	
२८	महिला, कानून र विकास	२०६५।११।१	स्वतन्त्र न्यायपालिका । न्यायाधीश	पत्र	

	मञ्च बापावली । ४२६६४१५	५	नियुक्तिमा महिला र सीमान्तवर्गको प्रतिनिधित्व र कानूनी सहायता । राज्य-राज्य र केन्द्रीय सरकारसंगको विवादको निरूपण सर्वोच्च अदालतले गर्ने । जिल्ला तहमा पारिवारिक, फौजदारी, देवानी अदालतको व्यवस्था गर्नुपर्ने । वृद्ध महिला, आर्थिक दृष्टिले पछाडि परेका र एकल महिलालाई निःशुल्क कानूनी सेवा । समान अधिकार । सार्वजनिक सरोकारको मुद्दामा कुनै पनि व्यक्तिले दिन पाउने न्याय सम्बन्धी हकको व्यवस्था । महिलामा न्यायको सहज पहुँच । न्यायपालिकामा ३३ प्रतिशत महिलाको नियुक्ति र सहभागिता । फैसलाहरूको कार्यान्वयन ६ महिनाभित्र हुनु पर्ने ।		
२९	अति सीमान्तकृत आदिवासी जनजाति राष्ट्रिय संजाल, नेपाल नहमिन, काठमाण्डौं । २००३८४९	२०६५।११।५	स्वायत्त राज्यमा ३ तहको न्यायालय । स्थानीय तहमा २ तह Customary Laws and Legal System र त्यस्तो परम्परा नभएको समुदायको हकमा छुट्टै न्यायालय हुनु पर्ने । स्वायत्त राज्यभित्र समाधान हुन नसकेको राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिका मुद्दा मात्र उच्च न्यायालयसमक्ष जाने । राज्य-राज्यबीचको विवादको लागि केन्द्र सरकारको मातहतमा उच्च स्तरको विवाद समाधान संयन्त्र बनाउनु पर्ने । जसको सवाल उसैको नेतृत्व ।	पत्र	
३०	नेपाल राष्ट्रिय विकास पार्टी बखुण्डोल-१, ललितपुर । ५०११६५०	२०६५।१२।९	स्वतन्त्र न्यायपालिका । ३ तहको फौजदारी र देवानी अलग अलग अदालत हुनु पर्ने ।	पत्र	
३१	सरकारी वकील समाज	२०६५।१२।९	एकात्मक संरचना, ४ तहको अदालत, महिला, दलित जस्ताका लागि छुट्टै अदालत वा इजलास आवश्यक छैन । राज्यको कानूनको न्यायिक पुनरावलोकन, सार्वजनिक सरोकारको विवाद र रिट उच्च अदालतलाई, केन्द्रीय स्तरको कानूनको, न्यायिक पुनरावलोकन, सरोकार वा रिट सर्वोच्च अदालतलाई, बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेशको अधिकार पुनरावेदनलाई दिन सकिने । राष्ट्राध्यक्षको कानूनी सल्लाहकार महान्यायाधिवक्ता नै हुने । नियुक्ति, पदमुक्त र बर्खासीको आधार अहिलेकै ठीक छ । शक्ति पृथक्कीकरण र सन्तुलन अनुसार उत्तरदायित्वको व्यवस्था । न्यायपरिषद्मा महान्यायाधिवक्तालाई राख्नु पर्ने । भ्रष्टाचारजन्य कसूरमा न्यायाधीशलाई न्यायपरिषद्को सिफारिसबाट अख्तियारले गर्ने । कानून व्यवसायीलाई पनि प्रतिशत किटान गरी न्यायाधीश बनाउन सकिने । न्यायिक स्वतन्त्रता सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यतालाई आत्मसात् गरिनु पर्ने ।	पत्र	
३२	न्याय तथा अधिकार वकालत मञ्च ।	२०६५।१२।९	स्वतन्त्र न्यायपालिका । संघीय सर्वोच्च अदालत (देवानी पुनरावलोकन, फौजदारी	पत्र	

	अजरा, नेपाल डिल्लीबजार । फो. ४२१८२३६		पुनरावेदन, संवैधानिक व्याख्याको अधिकार। संघीय ३ तह र प्रादेशिक ३ तहको अदालत । संघीय व्यवस्थापिकामार्फत नेपाली जनताप्रति उत्तरदायी हुने संघीय न्यायपालिका र प्रदेशिक अदालत, कानून, न्यायका सिद्धान्त बमोजिम देवानी मामिलामा प्रादेशिक विधायनमार्फत प्रदेशवासीप्रति र फौजदारी अधिकारक्षेत्रमा संघीय कानूनले निर्धारण गरेबमोजिम उत्तरदायी हुने। निर्धन बन्दीहरूलाई प्रतिरक्षा सेवा उपलब्ध गराउन सार्वजनिक प्रतिरक्षा अधिकारीको संस्थागत व्यवस्था हुनु पर्ने । बाल अदालत र बाल न्याय सम्बन्धी व्यवस्था प्रदेशमा हुनु पर्ने ।		
३३	जातीय भेदभाव विरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च (ncard) र सामाजिक समावेशीकरण अनुसन्धान कोष (SIRF/SNV) संयुक्त	२०६५।१२। ९	सबै तहका अदालतमा ५१ प्रतिशत महिलाको सहभागिता हुनु पर्ने। प्रान्तले छिनोफानो गर्न नसकेको संघीय न्यायालयले गर्ने । मुस्लिम, आदिवासी लगायत जनजातिको हकमा Customary Law र बहु-न्यायप्रणालीले मान्यता पाउनु पर्ने । इमानदारिता, नैतिकता, निष्पक्षता र योग्यताको आधारमा नियुक्तिमा समावेशी । न्यायमा सबैको पहुँच । अपांगहरूलाई न्याय सम्पादन प्रक्रियामा अग्राधिकार दिइनु पर्ने ।	पत्र	
३४	नेपाल बालमजदूर सरोकार केन्द्र, सिविन-नेपाल रविभवन, काठमाण्डौं । फो. ४२८२२५५	२०६५।१२। ९	स्वतन्त्र न्यायपालिका। विशेष मुद्दाहरू हेर्नका लागि विशेष प्रकारका न्यायाधिकरणको स्थापना गर्न सकिने व्यवस्था राखेमा बाल अदालतको स्थापना गर्न सकिने ।	पत्र	
३५	दलित सेवा संघ, त्रिपुरेश्वर फो. ४२२६५०८	२०६५।१२।१ ६	३ तहको अदालत । संविधान र कानूनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुने। स्वतन्त्र न्यायालय, योग्यताको आधारमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व, छिटो, सुलभ र सस्तो न्याय, न्यायाधीशको नियुक्ति जनताले गर्नुपर्ने, दलित इजलासको गठन ।	पत्र	
३६	जिल्ला विकास समिति महासंघ, नेपाल सानेपा, ललितपुर । फो. ५५५४०८१	२०६५।१०। २०	स्थानीय स्वायत्त सरकारले नागरिक अधिकार कुण्ठित गरेमा औपचारिक अदालतबाट न्याय पाउने क्षेत्राधिकारको व्यवस्था गर्ने । प्रथम तहका स्थानीय सरकार तहमा कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम न्याय निरूपणका लागि स्वतन्त्र रूपमा गठन हुने मध्यस्थता समिति वा मेलमिलाप केन्द्रजस्ता निकाय गठन गरी न्याय सम्पादनको कार्य गर्न सक्ने व्यवस्था गर्ने । (उक्त महासंघद्वारा प्राप्त विश्वमा स्थानीय सरकार, संवैधानिक अभ्यास नामक पुस्तकको १२२ पेजबाट साभार गरिएको ।)	पत्र	
३७	राष्ट्रिय महिला आयोग भद्रकाली प्लाजा, काठमाण्डौं फो. ४२५६७०१	२०६५।१२।१ ६	अदालतको संरचनाभित्र पारिवारिक अदालतको व्यवस्था हुनु पर्ने । स्थानीय तहको अदालतको पीडित महिलाको लागि छुट्टै इजलासको व्यवस्था हुनु पर्ने । न्यायाधीशको	पत्र	

			निर्युक्तिमा ३३ प्रतिशत महिला हुनु पर्ने । विवाद समाधानमा सम्बन्धित पक्षको सहमतिमा अनौपचारिक विधिलाई मान्यता दिनु पर्ने । न्यायाधीशको सिफारिस र नियुक्ति गर्दा कम्तीमा ५० प्रतिशत महिला हुनुपर्ने । नेपाल बार एसोसिएशनको सिफारिसमा प्रधान न्यायाधीशद्वारा नियुक्ति वरिष्ठ अधिवक्ता वा कम्तीमा बीस वर्षको अनुभव प्राप्त अधिवक्तामध्ये एकजना महिला र एकजना पुरुष गरी दुईजना सदस्य ।		
३८	श्री वैदिक सनातन हिन्दू धर्म सेवा समिति भ.न.पा.-११, चितवन ।	२०६५।१२।१६	प्राचीन कालदेखि चलिआएको धर्म संस्कृतिको पालनामा कसैले कसैलाई उपेक्षा गर्न नपाउने व्यवस्था हुनु पर्ने ।	पत्र	
३९	अधिवक्ता हिक्मत बहादुर विष्ट लालु-९, कालिकोट ।	२०६५।१२।१७	४ तहको अदालत । सामान्य प्रकृतिका मुद्दाको लागि तल्लो तहमा Basic Court वा Ordinary Court को स्थापना गर्ने । जिल्ला तहलाई सामान्य रिटको अधिकार हुनुपर्छ ।	फ्याक्स	
४०	बाहिङ किरात मुलूखिम काठमाण्डौ । फो. ४४२९६५२ bahing_kmilakhim@yahoo.com	२०६५।१२।१७	न्यायपालिका ३ तह । सामुदायिक कचहरी र Coustomary Law लाई मान्यता ।	पत्र	
४१	राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल रामशाहपथ, ४२१५६०४	२०६५।१२।१७	एकीकृत न्याय संरचना । तीन तहको अदालत । सानातिना विवाद समाधानका लागि मेलमिलाप केन्द्र, सामुदायिक मध्यस्थता आदि । "कानून व्यवसायको स्वतन्त्रता र नियमितताको सुनिश्चितता गर्दै कानूनी र न्यायिक सुधारमार्फत विपन्न वर्गको न्यायमा पहुँच बढाउने र न्यायिक स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी न्यायपालिकालाई उत्तरदायी एवं जनमुखी बनाउने कार्यलाई राज्यले प्राथमिकता दिनेछ" भन्ने वाक्यांश राख्ने । राज्यको कानूनको न्यायिक पुनरावलोकन, सार्वजनिक सरोकारको विवाद र रिट उच्च अदालतलाई, केन्द्रीय स्तरको कानूनको, न्यायिक पुनरावलोकन, सरोकार वा रिट सर्वोच्च अदालतलाई, सम्पूर्ण रिट सम्बन्धी अधिकार पुनरावेदनलाई दिन सकिने । राष्ट्राध्यक्षलाई कानूनी सल्लाह सर्वोच्चले दिन सक्ने । परिषदीय प्रणालीलाई सुधार गरी ११ सदस्यीय राख्ने व्यवस्था हुनु पर्ने । मेरिट बेसको आधारमा समावेशी नियुक्ति । महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति, पदमुक्त र बर्खासीको आधार अहिलेकै ठीक छ । भ्रष्टाचारजन्य कसूरमा न्यायाधीशलाई न्यायपरिषद्ले अनुसन्धान गरी छुट्टै विशेष न्यायाधिकरणबाट मुद्दा चलाउन उपयुक्त हुने । कानूनी सहायता प्राप्त गर्ने अधिकार संविधानमा राखिनु पर्छ ।	पत्र	
४२	नेपाल मुस्लिम समाज, धनुषा ९८४४०२९००३	२०६५।१२।१७	स्थानीय निकायमा लोकअदालतको व्यवस्था हुनु पर्ने । Customary Law लाई मान्यता । समानुपातिक प्रतिनिधित्व र	पत्र	

	(अध्यक्षा)		समावेशी ।		
४३	न्यायाधीश समाज, नेपाल रामशाहपथ, फो. ४२५४०२८	२०६५।१२।१७	न्यायिक स्वतन्त्रताका आधारभुत मान्यताहरूको अनुशरण हुनुपर्छ । न्यायमा आम नागरिकको सरल र सहज पहुँच कायम गर्ने व्यवस्था समावेश हुनुपर्छ । न्यायपालिकालाई आफ्नो आन्तरिक कार्य संचालनका लागि कार्यविधि बनाउने र व्यवस्थापन मिलाउने सम्पूर्ण अधिकार हुनुपर्छ । न्यायपालिकाको लागि बजेट राष्ट्रिय न्याय परिषद्को सिफारिस बमोजिम छुट्याउने व्यवस्था हुनुपर्छ । न्यायपालिकाको कर्मचारीहरूको सम्बन्धमा नियम बनाई व्यवस्थापन गर्ने अधिकार न्यायपालिकामै हुनुपर्छ । २१ सदस्यीय राष्ट्रिय न्याय परिषद् हुनुपर्छ, जसमा न्यायाधीश सिफारिस समिति, सुनुवाइ समिति, अनुशासन समिति, सरुवा सम्बन्धी समिति, न्यायिक सेवा व्यवस्थापन समिति जस्ता समितिहरूको व्यवस्था हुनुपर्छ । न्यायाधीशहरूको अन्तर-राज्य सरुवाको व्यवस्था हुनुपर्छ । विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरू अपनाउने व्यवस्था हुनुपर्छ ।	पत्र	
४४	गोकर्ण प्रसाद ढकाल महोत्तरी	२०६५।१२।२२	सशक्त न्याय परिषद् । सस्तो र जन उत्तरदायी न्यायपालिका । फैसला र न्यायपरिषद्को निर्णयमाथि छानबिन हुन पर्ने । न्यायाधीशलाई निवृतिभरण नदिने । अदालतमा मुद्दाको सुनुवाइको सार्वजनिक मिडियाबाट प्रसारण गर्ने ।	पत्र	
४५	नेपाल मगर संघ, कलंकी ६९११२१४	२०६५।१२।२२	मगरात प्रान्तमा परम्परागत कानूनलाई मान्यता तथा सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश र कर्मचारीहरूको जातीय जनसंख्याको आधारमा समावेशीकरण हुने ।	पत्र	
४६	नेपाल तामाङ घेदुङ, नेपाल चेपाङ संघ, नेपाल थामी समाज, नेपाल जिरेल समाज र आदिवासी विकासका लागि आदिवासी महिला	२०६५।१२।२२	राज्य न्यायालय र परम्परागत न्यायालयको व्यवस्था हुनु पर्ने ।	पत्र	
४७	आदिवासी तथा जनजाति गै.स.स.महासंघ, ४४३३६०६	२०६५।१२।२२	Customary Laws and Legal Systemलाई मान्यता दिइनु पर्ने । ४ तहको अदालत । सबै तहमा समावेशी प्रतिनिधित्व सुनिश्चत र पृथक बेन्च । न्यायाधीशको नियुक्ति सार्वजनिक सुनुवाइको आधारमा गर्नुपर्ने । जुरी प्रणाली । न्यायाधीशको आचरण गलत भएमा प्रत्याहान गरिनु पर्ने । केन्द्र र प्रान्तीय महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था हुनु पर्ने ।	पत्र	
४८	मधेसी दलित विकास महासंघ शान्तिनगर, काठमाण्डौं	२०६५।१२।२२	छुवाछुतको मुद्दा हेर्ने विशेष अदालतको व्यवस्था गरी शीघ्र न्याय दिनु पर्ने । समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनु पर्ने ।	पत्र	
४९	नेपाल अपांग	२०६५।१२।२२	अपांगता भएका व्यक्तिहरूको न्याय,	पत्र	

	मानवअधिकार केन्द्र बत्तीसपुतली-९ ४४७२८९८	२	कानूनी उपचार सम्बन्धी व्यवस्था र सबै मुद्दा सरकारवादी हुनु पर्ने। समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनु पर्ने।		
५०	ब्याकवार्ड सोसाइटी एजुकेशन (बेस)	२०६५।१२।२ २	४ तहको न्यायिक संरचना। महिलालाई शीघ्र न्याय। न्याय निरूपण कार्य लिखित प्रमाणको आधारमा मात्र नभई व्यवहारिक र वास्तविकताको आधारमा हुनु पर्ने। महिला हिंसा लगायत ठूलो अपराध गर्नेलाई कडा सजायको व्यवस्था हुनु पर्ने।	पत्र	
५१	शान्तिका लागि साझा अभियान, अनामनगर ४२६५१४३	२०६५।१२।२ २	३ तहको अदालत। विषयगत अदालतको व्यवस्था। छिटो र सबैलाई न्याय। व्यवस्थापिकाप्रति उत्तरदायी बनाउने। स्वतन्त्र न्यायालय। न्यायाधीशको नियुक्ति योग्यताको आधारमा गर्ने। संसदीय सुनुवाइ आवश्यक। पिछडिएका वर्ग समुदायलाई निःशुल्क कानूनी सेवा। तल्लो अदालतको न्यायाधीशको नियुक्ति निर्वाचनबाट। संविधानको व्याख्या र प्रान्तहरूबीचको विवाद सर्वोच्चले हेर्ने।	पत्र	
५२	साझा नेपाल इनरुवा, सुनसरी ९८४२०७३७०१	२०६५।१२। ...	राज्यको हरेक अंगमा ५० प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व।	पत्र	
५३	राष्ट्रिय दलित आयोग, बानेश्वर ४४७३३१७	२०६५।१२।२ २	स्वतन्त्र न्यायपालिका। ४ तहका अदालत। आवश्यकता अनुसार सबै तहमा छुट्टाछुट्टै इजलासको व्यवस्था। न्यायाधीश नियुक्ति तथा न्यायपरिषद्मा समानुपातिक र समावेशी।	पत्र	
५४	किरात याक्थुङ चुम्लुङ	२०६६।१।३	५ तहको अदालत। संघीय न्यायपालिका। Customary Laws and Legal System लाई मान्यता दिनु पर्ने। परिषद्‌ीय प्रणालीमा सिफारिस। महाअभियोगबाट हटाउन सकिने। राज्य-राज्यको विवाद र कानूनको व्याख्या गर्ने अधिकार संघीय संवैधानिक अदालतलाई। उच्च अदालतलाई अधिकारसम्पन्न बनाइनु पर्ने। मध्यस्थता केन्द्र, मेलमिलाप केन्द्र। नियुक्तिमा समावेशी प्रतिनिधित्व।	पत्र	
५५	विष्णु प्रसाद उपाध्याय नेपाल ल क्याम्पस	२०६६।१।४	Unitary Model। चार तहको अदालत। योग्यता पुगेका व्यक्तिको परिषद्ले दुई दुई वर्षमा दक्षता परीक्षण गरी सूची बनाउने, सो सूचीबाट मूल्यांकन गरी न्यायाधीश नियुक्ति गर्ने। दक्षतामा असर नपर्ने गरी समावेशी गराउन सकिने। परिषद्को संरचनामा पुनर्विचार। महान्यायाधिवक्तालाई अधिकारसम्पन्न बनाइनु पर्ने।	पत्र	
५६	नागरिक सम्बन्ध समितिबाट प्राप्त बेनामी	२०६६।१।६	तीन तहको अदालत। परिषदीय प्रणाली। महाभियोगबाट हटाउन सकिने। ६५ वर्षको उमेरसम्म बहाल रहने। प्रान्तीय विवाद, केन्द्रीय विवाद, अन्तर्राष्ट्रिय संधि सम्झौता लगायतका विषय सर्वोच्च अदालतको अधिकारक्षेत्रभित्र पर्ने। मौलिक अधिकारसँग सम्बन्धित मुद्दालाई अलग्गै बेन्च। प्रान्तीय अदालतलाई रिटको अधिकार दिइने। छिटो र छरितो न्याय। निर्णय कार्यान्वयन गर्ने	पत्र	

			संयन्त्रको व्यवस्था हुनु पर्ने ।		
५७	नागरिक सम्बन्ध समितिबाट प्राप्त देशभक्त भूषण	२०६६।१।६	सबैका लागि समान न्याय हुनुपर्छ ।	पत्र	
५८	नागरिक सम्बन्ध समितिबाट प्राप्त पूर्ण बहादुर राई ०१४२११८१२, ०१४१०४०१४	२०६६।१।६	ज्यान मुद्दाबाहेक मुद्दा छिन्ने अवधि ६ महिनाभित्र हुनु पर्ने । न्यायपालिकाको पुनर्संरचनाको खाँचो । कुख्यात अपराधीलाई मृत्युदण्ड । कैदीहरूलाई विकास निर्माणको कार्यमा लगाई मूल्यांकन गरी सजाय घटाउन सकिने ।	पत्र	
५९	चन्द्र कुमार चौधरी थारु कल्याणकारिणी सभा	२०६६।१।७	चार तहको अदालत । परिषदीय प्रणाली । योग्यताको आधारमा समावेशी तरिकाले न्यायाधीशको नियुक्ति । रिट, पुनरावेदन सुन्ने र अवहेलनाको कारबाही गर्ने अधिकार राज्य अदालतलाई दिइनु पर्ने । सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकन, मौलिक राज्य-राज्य र राज्य-केन्द्रबीचको विवाद, पुनरावेदनको अधिकार, अन्तर्राष्ट्रिय संधि सम्झौताको अधिकार दिइनु पर्ने ।	पत्र	
६०	सुमित्रा ताजपुरिया ताजपुरिया समाज कल्याण परिषद्	२०६६।१।७	तीन तहको अदालत । परिषदीय प्रणाली ।	पत्र	
६१	चन्दन मेचे मेचे समाज सिबियारयी आफात	२०६६।१।७	६ तहको अदालत । माथिल्लो तहमा ५० प्रतिशत निर्वाचनबाट, ५० प्रतिशत न्याय क्षेत्रमा कार्यरतबाट नियुक्त गरिने । समावेशी हुनु पर्ने । स्थानीय निकायलाई सानातिना मुद्दा हेर्ने अधिकार दिइनु पर्ने । उच्च र सर्वोच्च अदालतलाई सम्पूर्ण रिट अधिकार दिइनु पर्ने । परिषदीय प्रणाली ।	पत्र	
६२	लखन हस्दा नेलाप संथाल आदिबासी उत्थान संघ	२०६६।१।७	अदालतको ४ तह । राज्य-राज्यबीचको विवाद र संवेदनशील मुद्दाबाहेक बाँकी राज्य अदालतलाई अधिकार दिने । Customary Laws and Legal System लाई मान्यता दिनु पर्ने । तल्लो तहको अदालतको न्यायाधीश नियुक्ति गर्ने, सरुवा, बढुवा, बर्खासी गर्ने अधिकार सम्बन्धित जातीय समुदायलाई दिइनु पर्ने । राज्य अदालतको नियुक्ति योग्य व्यक्तिबाट खुला प्रतिस्पर्धा गराइ छान्ने । महान्यायाधिवक्ता नेपाल सरकारको प्रमुख सल्लाहकार रहने ।	पत्र	
६३	श्याम प्रसाद मण्डल नेपाल गनगाई कल्याण परिषद्	२०६६।१।७	चार तहको अदालत, जसमा परम्परागत अदालतले अपराधबाहेकका मुद्दा हेर्ने र स्वायत्त प्राप्त जातीय स्वायत्त क्षेत्रमा हुने । प्रधान न्यायाधीशको पदावधि ३ वर्ष । सर्वोच्च न्यायालयमा समावेशी प्रतिनिधित्व हुनु पर्ने । परम्परागत तहको अदालतको न्यायाधीश नियुक्ति गर्ने, सरुवा, बढुवा, बर्खासी गर्ने अधिकार सम्बन्धित जातीय समुदायलाई दिइनु पर्ने । केन्द्र र प्रान्तको न्यायाधीश नियुक्तिको लागि न्यायिक समिति गठन गर्ने । प्रान्तीय र केन्द्रीय महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था । केन्द्रमा	पत्र	

			संघीय व्यवस्थापिकाले र प्रान्तमा आदिवासी जनजातिमध्येबाट प्रान्तीय विधायिकाले गर्ने ।		
६४	धर्म माझी नेपाल तराईमूल माझी कल्याण समिति	२०६६।१।७	चार तहको अदालत। माथिल्ला तीन तहहरूमा लोक सेवा आयोगबाट समावेशी तरिकाले नियुक्ति गर्ने र तल्लो अर्धन्यायिक जातीय अदालतमा स्थानीय स्तरका जातीय प्रमुखद्वारा गर्ने। महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति पनि उपर्युक्त तरिकाले गर्ने।	पत्र	
६५	राम बहादुर धिमाल धिमाल जाति विकास केन्द्र	२०६६।१।७	चार तहको अदालत। जातीय न्यायालयको व्यवस्था। उच्च न्यायालयमा योग्य व्यक्तिलाई प्रतिस्पर्द्धा गराई नियुक्त गर्ने र तल्लो तहमा आ-आफ्नो जातिबीच योग्यता र क्षमताको आधारमा प्रतिस्पर्द्धा गराई नियुक्त गर्ने। केन्द्र सरकारको महान्यायाधिवक्ताले प्रान्तीय र जातीय न्यायालयलाई सहयोग गर्दै निर्देशित गर्ने।	पत्र	
६६	बाबुराम उराउ नेपाल झाँगड (उराव) कोड्रेम सुधारा कार्य गुठियाराआ	२०६६।१।७	चार तहको न्यायालय। न्यायालयको गठनमा ४० प्रतिशत विज्ञबाट निर्वाचित, न्याय क्षेत्रमा कार्यरतबाट ४० प्रतिशत र जातीय प्रतिनिधित्वको आधारमा २० प्रतिशत। परिषदीय प्रणाली। समावेशी प्रतिनिधित्व। न्यायिक प्रक्रियामा आफ्नो जातिको लागि भिन्दै जातीय न्यायिक आयोग गठन हुनु पर्ने। Customary Laws and Legal System लाई मान्यता दिनु पर्ने।	पत्र	
६७	हिरामणि सुवेदी शिक्षक, धौलागिरी बोर्डिङ स्कूल, जोमसोम, मुस्ताङ	२०६६।१।७	स्वतन्त्र न्यायपालिका। एकात्मक राज्य प्रणाली भई एकात्मक न्याय प्रणाली हुनु पर्ने।	पत्र	
६८	कृष्ण प्रसाद तिम्सिना खाँदबारी, संखुवासभा ९८४१३२०४४५	२०६६।१।७	स्वतन्त्र न्यायपालिका। तीन तहको अदालत। सर्वोच्च, उच्च र जिल्लामा क्रमश: ९, ५ र १ जना न्यायाधीश। मुद्दाको फैसलाको अवधि तोक्नु पर्ने। सोही क्षेत्रको न्यायाधीश हुनु पर्ने। न्यायालयको फैसलाउपर बहस र तर्क-वितर्क गर्न सकिने व्यवस्था हुनुपर्छ।	पत्र	
६९	मनराज ठाकुर बारा, सिम्रौनगढ, सिकर्मी मजदूर, कुपण्डोल, ललितपुर	२०६६।१।७	स्वतन्त्र न्यायपालिका। दुई तहको अदालत। संविधान र प्रचलित कानूनको व्याख्या गर्ने लगायतका अधिकार सर्वोच्चलाई। ४ वर्षका कार्यकाल। ५५ वर्ष उमेरको हद। व्यवस्थापिका संसदको बहुमतबाट प्रधान न्यायाधीश र संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा अन्य न्यायाधीशको नियुक्ति। जिल्ला अदालतका न्यायाधीशको नियुक्ति मुख्य मन्त्रीको सिफारिसमा व्यवस्थापिकाको सामान्य बहुमतले गर्ने। ४५ वर्ष पूरा भएको, ४ वर्षको कार्यकाल रहने। जिल्ला अदालतले जिल्लाभित्रको जुनसुकै मुद्दा हेर्न सक्ने।	पत्र	
७०	सुदूर पश्चिमाञ्चल सरोकार मञ्च,	२०६६।१।७	तीन तहको अदालत। उच्च न्यायालयले उप-प्रदेश र जिल्लासम्म र जिल्ला अदालतले	पत्र	

	नेपाल, काठमाण्डौ, नयाँ बानेश्वर ४४७४५००		उप-जिल्लासम्म घुम्ती अदालत सञ्चालन गर्नुपर्ने । न्यायपरिषद्ले प्रतिस्पर्धा गराई योग्य ठहरिएका व्यक्तिबाट न्यायाधीश नियुक्त गर्ने । जिल्ला न्यायाधीशमा १०० प्रतिशत खुल्ला र उच्च र सर्वोच्चमा ५० प्रतिशत खुल्ला ५० प्रतिशत न्याय परिषद्बाट बढुवा गर्ने । उमेरको हद जिल्ला र सर्वोच्चमा ६० र ६५ वर्ष । निवृत्तिभरण जिल्ला, उच्च र सर्वोच्चमा क्रमशः २०, १५ र १० वर्ष । महाभियोगबाट हटाउन सकिने । सामान्य मुद्दाहरू हेर्ने अधिकार स्थानीय निकायलाई दिइने । प्रहरीको अनुसन्धानमा विश्वास नगर्ने हो भने सरकारी वकीललाई नै दुवै अधिकार दिनु उपयुक्त हुने ।		
७१	किरात राई यायोक्खा ९८४१२२७३३९	२०६६।१।३	न्यायिक बहुलतामा आधारित Customary Laws and Legal System लाई मान्यता दिनु पर्ने । चार तहको न्यायिक संरचना । प्रधान न्यायाधीश जाति र जनप्रतिनिधिसभाको बहुमतद्वारा निर्वाचित हुने र नियुक्तिमा समावेशी र समानुपातिकताको सिद्धान्त अपनाउनु पर्ने । संघीय संवैधानिक अदालतले स्वायत्त राज्यहरूबीचको विवाद, संवैधानिक विवाद र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्र सम्बन्धी विषय हेर्ने । राज्य अदालतले रिटको र पुनरावेदन सुन्ने, रिट क्षेत्राधिकार र अवहेलना सम्बन्धी अधिकार । मातृभाषामा अदालती काम कारबाही गर्न सकिने व्यवस्था । महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति गर्दा जातीय र लैंगिकताको आधारमा गर्ने ।	पत्र	
७२	कानून अन्वेषण तथा स्रोत विकास केन्द्र (सेलर्ड), कोटेश्वर ४११२२९३	२०६६।१।३	स्वतन्त्र न्यायपालिका । तीन तहको अदालत र सामुदायिक मेलमिलाप केन्द्र (सामान्य प्रकृतिका मुद्दाहरू) । जिल्लालाई शुरु र पुनरावेदनका अतिरिक्त बन्दीप्रत्यक्षीकरण र निषेधाज्ञा सम्बन्धी विवाद हेर्ने । उच्च अदालतलाई पुनरावेदकीय, रिट र कानूनले तोकेका अन्य मुद्दा र कानूनले अधिकार दिए अनुसारको मुद्दामात्र सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने । सर्वोच्च अदालतलाई साधारण र असाधारण अधिकार क्षेत्र (न्यायिक पुनरावलोकन, मौलिक हकको हनन, राज्य-राज्य र राज्य-केन्द्रबीचको विवाद तथा राष्ट्राध्यक्षलाई परामर्श । आर्थिक र कानून बनाउने स्वायत्तता । परिषदीय प्रणालीबाट योग्यताको आधारमा न्यायाधीशको नियुक्ति । जिल्ला तहको न्यायाधीशमा ७५ प्रतिशत न्याय सेवाबाट र बाँकी २५ प्रतिशत न्याय कानून क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिहरूलाई प्रतिस्पर्द्धाको आधारमा नियुक्त गर्न सकिने ।	पत्र	
७३	बद्रिराज भट्ट अधिवक्ता, काठमाण्डौ जिल्ला बार एसोसिएशन	२०६६।१।३	चार तहको अदालत । परिषदीय प्रणाली । प्रान्तीय उच्च न्यायालय, पुनरावेदन न्यायालय तथा स्थानीय न्यायालयको अधिकार क्षेत्रको निर्धारण कानूनद्वारा गरिने । सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकन, मौलिक	पत्र	

			हकको हनन, राज्य-राज्य र राज्य-केन्द्रबीचको विवाद तथा राष्ट्राध्यक्षलाई परामर्श। योग्यता पुगेका कानून व्यवसायीबाट कम्तीमा ५० प्रतिशत न्यायाधीशको नियुक्ति हुनु उपयुक्त हुने। सर्वोच्चका न्यायाधीशहरू पदमा बहाल रहँदा शुद्ध शाकाहारी हुनु पर्ने। सार्वजनिक सुनुवाइ, छिटो र कम खर्चिलो न्याय। न्यायाधीशको क्रियाकलाप निगरानी राख्ने संयन्त्रको व्यवस्था हुनु पर्ने।		
७४	अधिवक्ता सुरेन्द्र कुमार महतो मधेशी कानून व्यवसायी समाज	२०६६।१।३	स्वायत्ततासहितको एकीकृत न्यायपालिका। तीन तहको अदालत कायम गरी विशेष प्रकृतिको अदालत कानूनद्वारा गठन गर्न सकिने। परिषदीय प्रणालीबाट समावेशी सिद्धान्तको आधारमा न्यायाधीश तथा कर्मचारीको नियुक्ति तथा बर्खास्ती गरिनु पर्ने। प्रदेशको उच्च अदालत, जिल्ला अदालत तथा अन्य न्यायिक निकाय प्रदेशको मातहतमा राखिनु पर्ने। प्रदेशको क्षेत्रभित्रको सम्पूर्ण विवाद प्रदेशले नै गर्नुपर्ने र संघ सरकार र प्रदेश सरकारबीचको विवाद खास पुनरावेदन सुन्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई दिनु पर्ने। सबै अदालतले संघीय कानून र प्रादेशिक कानून अन्तर्गतको विवादको निरूपण गर्न सक्ने अधिकार हुनु पर्ने।	पत्र	
७५	प्रकाश के.सी. का.मु. प्राचार्य, काठमाण्डौं स्कूल अफ ल, दधिकोट, भक्तपुर	२०६६।१।३	सक्षम र निष्पक्ष न्यायालय। तीन तहको अदालत। संविधान र कानूनको व्याख्या गर्ने अधिकार, अभिलेख अदालत, रिट क्षेत्राधिकार, पुनरावेदन सुन्ने लगायतका अधिकार सर्वोच्चलाई हुने। उच्च अदालतलाई शुरु मुद्दा हेर्ने, पुनरावेदन सुन्ने लगायत रिटको अधिकार र नजीर बनाउने अधिकार दिनु पर्ने। जिल्लामा फौजदारी र देवानी इजलास अदालत हुने। कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिमको अधिकार हुने। परिषदीय प्रणालीबाट नियुक्त। परिषद्को सिफारिसमा राष्ट्राध्यक्षले बर्खास्त गर्न सक्ने। महान्यायाधिवक्ताको सम्बन्धमा हालकै व्यवस्था उपयुक्त हुने।	पत्र	
७६	आरोहण गुरुकुल पुरानो बानेश्वर	२०६६।१।३	महिला हिंसा र अपराध सम्बन्धी छुट्टै अदालतको व्यवस्था। गम्भीर अपराध गर्नेलाई मृत्युदण्डको सजाय। दाइजो, बहुविवाह, घूसखोरी लगायतका कार्य गर्नेलाई कडा सजायको व्यवस्था। महिला, दलित लगायतका कमजोर वर्गलाई समानुपातिक प्रतिनिधित्व। फैसलाको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु पर्ने।	पत्र	
७७	संघीय गणतान्त्रिक राष्ट्रिय मोर्चा, नेपाल	२०६५।१२।५	सात दल सम्मिलित सरकारी वार्ता समिति र संघीय गणतान्त्रिक राष्ट्रिय मोर्चा, नेपालबीच मिति २०६४।११।१८ मा भएको सहमति कार्यान्वयन हुनु पर्ने।	पत्र	
७८	नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ जिल्ला समन्वय	२०६५।१२।८	राज्यको संरचनामा आदिवासी जनजातिको पूर्ण समानुपातिक प्रतिनिधित्व र विशेषाधिकार	पत्र	

	परिषद्, मकवानपुर सूर्य व. राई, हेटौंडा न.पा., मकवानपुर समेत ७५ जना		व्यवस्था हुनु पर्ने । Customary Laws and Legal System लाई मान्यता दिनु पर्ने । आदिबासी जनजाति महिला विरुद्ध हुने जातीय र लैंगिक विभेद अन्त्य गर्ने कानूनी व्यवस्था हुनु पर्ने ।		
७९	श्री श्याम राई, हेटौंडा न.पा.	" " "	" " " " " "	"	
८०	श्री जीवन मान तामाङ, चुरियामाई	" " "	" " " " " "	"	
८१	श्री राम शरण राई, हेटौंडा न.पा.	" " "	" " " " " "	"	
८२	श्री शेर ब. प्रजा, मनहरी	" " "	" " " " " "	"	
८३	श्री डिल ब. घिङ, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
८४	श्री ज्ञान ब. सिङताङ, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
८५	श्री लक्ष्मीमाया लामा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
८६	श्री भक्त ब. थापा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
८७	श्री लक्ष्मी सिंजाली, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
८८	श्री भीम ब. बल लामा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
८९	श्री कमल चेपाङ, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
९०	श्री प्रकाश थापा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
९१	श्री सन्त ब. स्यान्ताङ, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
९२	श्री सानोकान्छी पाख्रिन, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
९३	श्री सूर्य ब. लामा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
९४	श्री अष्ट माया लामा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
९५	श्री लक्ष्मी लामा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
९६	श्री भीम ब. प्रजा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
९७	श्री बीर ब. पाख्रिन, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
९८	श्री टोप ब. राणा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
९९	श्री गोविन्द ब. राणा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
१००	श्री बालहरि थापा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
१०१	श्री बीर ब. नगरकोटी, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
१०२	श्री सन्तमाया प्रजा,	" " "	" " " " " "	"	

	निबुवाटार				
१०३	श्री सुन्तली प्रजा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
१०४	श्री मीना लामा , निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
१०५	श्री भुवन सिंह लामा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
१०६	श्री राम ब. थापा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
१०७	श्री सानोकान्छी वाइवा, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१०८	श्री कान्छीमाया वाइवा, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१०९	श्री ओम मगर, फापरबारी	" " "	" " " " " "	"	
११०	श्री लक्ष्मी स्यान्ताङ, चुरियामाई	" " "	" " " " " "	"	
१११	श्री हिरा ब. बल, चुरियामाई	" " "	" " " " " "	"	
११२	श्री ठुलीमाया गोले, हेटौंडा न.पा.	" " "	" " " " " "	"	
११३	श्री सुकुलक्ष्मी, हेटौंडा न.पा.	" " "	" " " " " "	"	
११४	श्री भक्त ब. डिङबुङ, चुरियामाई	" " "	" " " " " "	"	
११५	श्री महिली माया ग्लान, चुरियामाई	" " "	" " " " " "	"	
११६	श्री मान ब. मोक्तान, चुरियामाई	" " "	" " " " " "	"	
११७	श्री मीना ग्लान, चुरियामाई	" " "	" " " " " "	"	
११८	श्री खिवाद मोक्तान, चुरियामाई	" " "	" " " " " "	"	
११९	श्री विवेक मोक्तान, चुरियामाई	" " "	" " " " " "	"	
१२०	श्री नरहरि थापा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
१२१	श्री कोशिला लामा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
१२२	श्री मान ब. बल, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
१२३	श्री अविनाश लामा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
१२४	श्री श्यामकाजी ग्लान, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
१२५	श्री जित ब. लामा, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
१२६	श्री राम काजी भुजेल, निबुवाटार	" " "	" " " " " "	"	
१२७	श्री रजनी लोप्चन, हेटौंडा न.पा.	" " "	" " " " " "	"	

१२८	श्री सुरेश दोङ लामा, हेटौंडा न.पा.	" " "	" " " " " "	"	
१२९	श्री संगीता तामाङ, हेटौंडा न.पा.	" " "	" " " " " "	"	
१३०	श्री वर्षा लामा, हेटौंडा न.पा.	" " "	" " " " " "	"	
१३१	श्री पन्थलाल नेगी, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१३२	श्री इन्द्र ब. वाइबा, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१३३	श्री वीर ब. घलान, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१३४	श्री ठूलोकान्छा लामा, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१३५	श्री कान्छा लामा, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१३६	श्री साइँला लामा, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१३७	श्री खड्ग ब. स्याङताङ, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१३८	श्री बुद्धिसिंह लामा, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१३९	श्री माइलीमाया लामा, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१४०	श्री सानोकान्छी घलान, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१४१	श्री मोहन दर्लामी, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१४२	श्री कृष्ण कुमारी दर्लामी, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१४३	श्री ज्ञान ब. थिङ, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१४४	श्री इमान सिं थिङ, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१४५	श्री हिरामाया थिङ, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१४६	श्री दशरथ थिङ, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१४७	श्री बिर ब. थिङ, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१४८	श्री दिल ब. घलान, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१४९	श्री सीतामाया घलान, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१५०	श्री सिर्जना वाइबा, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१५१	श्री पूर्ण ब. वाइबा, गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१५२	श्री कृष्ण ब. वाइबा , गोगने	" " "	" " " " " "	"	
१५३	हरि बहादुर थापा, हाँडिखोला ७, मकवानपुर	२०६५।१२।४	भ्रष्टाचार गर्नेलाई मृत्युदण्डको सजाय हुनु पर्ने ।	"	
१५४	रेणुका उप्रेती, हाँडिखोला ६	२०६५।१२।४	महिलाहरूको विवाद हेर्ने छुट्टै अदालत हुनु पर्ने । चेलीबेटी बेचबिखन, बलात्कार, हत्या लगायतका गम्भीर अपराध गर्नेलाई मृत्युदण्डको सजाय हुनु पर्ने । राज्यको सबै अंगमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनु पर्ने ।		
१५५	नानीमैयाँ ढकाल, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१५६	गोमा कुमारी अर्याल,	" " "	" " " " " "	"	

	हाँडिखोला ६				
१५७	सत्य कुमारी पुडासैनी, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१५८	सुभद्रा न्यौपाने, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१५९	राम कुमारी लटौला, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१६०	मुरालि खकुरेल, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१६१	रुक्मिणी उप्रेती, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१६२	सीता उप्रेती, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१६३	मञ्जु पाठक, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१६४	भगवती सुवेदी, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१६५	सुभद्रा ढकाल, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१६६	लक्ष्मी बतौला, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१६७	दिल कुमारी ढकाल, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१६८	जित कुमारी ढकाल, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१६९	सजिता सापकोटा, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१७०	रमा उप्रेती, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१७१	राम माया बतौला, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१७२	तुलसी पाठक, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१७३	देवकी उप्रेती, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१७४	विष्णु खत्री, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१७५	राम माया अधिकारी, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१७६	विष्णु मिश्र, हाँडिखोला ६	" " "	" " " " " "	"	
१७७	धनलक्ष्मी स्याङ्तान, हाँडिखोला ९	" " "	" " " " " "	"	
१७८	लक्ष्मी घलान, हाँडिखोला ९	" " "	" " " " " "	"	
१७९	मेनुका स्याङ्तान, हाँडिखोला ९	" " "	" " " " " "	"	
१८०	रामजी प्रसाद पुडासैनी, बसामाडी ५, मकवानपुर	२०६५।१२।५	भ्रष्टाचार लगायत गम्भीर अपराध गर्नेलाई मृत्युदण्डको सजाय ।	पत्र	
१८१	हिरालाल घिमिरे, बसामाडी १, मक.	२०६५।१२।५	दलित महिलालाई समानुपातिक प्रतिनिधित्व, रोजगारी, शिक्षा र स्वास्थ्यको ग्यारेन्टी हुनुपर्छ ।	पत्र	
१८२	गणेश ब. आले मगर,	२०६५।१२।	कानूनभन्दा माथि कोही हुनुहुँदैन । अपराध	पत्र	

	बसामाढी ५	५	गर्नेलाई दण्ड दिनुपर्छ ।		
१८३	दिल कुमार भोम्जन, मार्खु २, मक.	२०६५।१।२।३	कानून सबैका लागि समान हुनुपर्छ । योग्यता अनुसार रोजगारी पाउनु पर्छ	पत्र	
१८४	कृष्ण माया, मार्खु २, मकवानपुर	" " "	" " " " " "	"	
१८५	पूर्ण वहादुर सिंह ठकुरी, वज्रबाराही	२०६५।१।२।३	दाइजो प्रथा उन्मूलन गर्नुपर्छ । सबै धर्म संस्कृतिको संरक्षण हुनुपर्छ ।	पत्र	
१८६	गुणराज बिडारी, वज्रबाराही ३, मक.	२०६५।१।२।३	गम्भीर अपराध गर्नेलाई मृत्युदण्डको सजाय ।	पत्र	
१८७	चमेली वाइवा, वज्रबाराही ८, मकवानपुर	२०६५।१।२।३	महिला, जनजाति लगायतका वर्गलाई सहयोग पुग्ने गरी संविधान बनाउनु पर्छ । महिला हिंसाहरूको अन्त्य हुनु पर्ने ।	पत्र	
१८८	पुरुषोत्तम थापा, वज्रबाराही २	२०६५।१।२।३	भ्रष्टाचारीलाई मृत्युदण्डको सजाय हुनु पर्ने ।	पत्र	
१८९	नारायण प्रसाद सुवेदी, वज्रबाराही २	" " "	" " " " " "	"	
१९०	रामहरि भट्ट, वज्रबाराही २	" " "	" " " " " "	"	
१९१	हुडिराज बलामी, वज्रबाराही २	" " "	" " " " " "	"	
१९२	भवानी कुमारी तिमिल्सिना न्यौपाने, हटिया, मकवानपुर	२०६५।१।२।१	हरेक अंगमा ५० प्रतिशत समावेशी । महिला हिंसा लगायत गम्भीर अपराध गर्नेलाई मृत्युदण्ड । महिलाको लागि छुट्टै अदालतको व्यवस्था ।	पत्र	
१९३	रुकु दाहाल, ठिंगन ३, मकवानपुर	२०६५।१।१।३०	हरेक अंगमा ५० प्रतिशत समावेशी । महिला हिंसा लगायत गम्भीर अपराध गर्नेलाई मृत्युदण्ड । महिलाको लागि छुट्टै अदालतको व्यवस्था ।	पत्र	
१९४	कमला तिमिल्सिना, ठिंगन ५, मक.	२०६५।१।१।३०	हरेक अंगमा ५० प्रतिशत समावेशी । महिला हिंसा लगायत गम्भीर अपराध गर्नेलाई मृत्युदण्ड । महिलाको लागि छुट्टै अदालतको व्यवस्था ।	पत्र	
१९५	उर्मिला कार्की, सरिखेत २, मकवानपुर	२०६५।१।२।५	महिलाहरूको विवाद हेर्ने छुट्टै अदालत हुनु पर्ने । चेलीबेटी बेचबिखन, बलात्कार, हत्या लगायतका गम्भीर अपराध गर्नेलाई मृत्युदण्डको सजाय हुनु पर्ने । राज्यको सबै अंगमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनु पर्ने ।	पत्र	
१९६	धन कुमारी थापा, सरिखेत २, मक.	" " "	" " " " " "	"	
१९७	अन्न कुमारी थापा, सरिखेत २, मक.	" " "	" " " " " "	"	
१९८	जानकी राउत, सरिखेत २, मक.	" " "	" " " " " "	"	
१९९	डिल्ली प्रसाद थपलिया, वीरेन्द्रनगर ३, चितवन	२०६५।१।२।८	जनअदालत गठन हुनुपर्छ । साना मुद्दाहरू स्थानीय निकायले नै हेर्नुपर्छ । नेपाल सुहाउँदो संविधान बनाउनु पर्छ ।	पत्र	
२००	सरस्वती बतौला, नामटार ४, मक.	२०६५।१।२।४	सबै अंगमा महिलाको ५१ प्रतिशत सहभागिता । महिलाविरुद्धको अपराधमा कडा दण्ड सजाय ।	पत्र	
२०१	दीपक पुडासैनी, नामटार, मक.	२०६५।१।२।४	सर्वसुलभ शिक्षा र कृषिको विकास ।	पत्र	

२०२	कमल राज हरुवाल, नामटार १, मक.	२०६५।१२। ४	१० वर्षसम्म विकास नगर्ने जनप्रतिनिधिलाई त्यस क्षेत्रका जनताले कडा दण्ड दिन सक्ने ।	पत्र	
२०३	सुकुमाया थिङ, नामटार २, मक.	२०६५।१२। ४	महिलाहरूलाई उचित न्याय हुनुपर्छ ।	पत्र	
२०४	कृष्णमाया न्यौपाने, नामटार ९, मक.	२०६५।१२। ४	महिला हिंसा गर्नेलाई कडा सजाय । सबै अंगमा महिलाको ५० प्रतिशत सहभागिता ।	पत्र	
२०५	गणेश प्रसाद काफ्ले, चुरियामाई ५, मकवानपुर	२०६५।१२।२६	बेपत्ता पार्नेहरूलाई मृत्युदण्ड सम्मको सजाय हुनु पर्ने ।	पत्र	
२०६	बद्रि प्रसाद पुडासैनी, हे.न.पा.५, मकवानपुर	२०६५।१२।२७	सबै निकायको प्रवेशमा प्रतिस्पर्धाबाट छनौट गरिनु पर्छ ।	पत्र	
२०७	कर्तव्यनिष्ठ महिला समाज, दारेचोक ४, चितवन	२०६५।११।२ १	राज्यको हरेक अंगमा महिलाको ५० प्रतिशत सहभागिता । महिला हिंसा गर्नेलाई कडा दण्डसजायको व्यवस्था ।	पत्र	
२०८	गुरुदयाल मण्डल, कृषि सेवा केन्द्र, नामटार, मकवानपुर	२०६५।१२। ४	कृषिको विकास गर्नुपर्छ ।	पत्र	
२०९	राजकुमार पुडासैनी, नामटार ३ मकवानपुर	२०६५।१२। ४	सबै व्यक्तिहरूलाई समान न्याय हुनुपर्छ । भ्रष्टाचारीलाई कडा सजाय दिइनु पर्छ ।	पत्र	
२१०	बुद्धराम लामा (बल), हाँडिखोला ४, मकवानपुर	२०६५।१२। ४	भ्रष्टाचारीलाई मृत्युदण्ड दिइनु पर्छ । सबै जनतालाई न्याय हुनुपर्छ ।	पत्र	
२११	भाइ महतो, साफापुर मा.वि., मेघौली, चितवन	२०६५।११।२ ०	जनताको पक्षमा संविधान निर्माण हुनुपर्छ ।	पत्र	
२१२	निखिल तामाङ, साफापुर मा.वि., चितवन	२०६५।११।२ ०	सबैले समान अधिकार पाउनु पर्छ । शिक्षा, स्वास्थ्यको ग्यारेन्टी हुनुपर्छ ।	पत्र	
२१३	मन्जु चौधरी, साफापुर मा.वि., चितवन	२०६५।११।२ ०	कसैलाई भेदभाव नगरिने । कुप्रथाको अन्त्य हुनु पर्ने । भ्रष्टाचारीलाई देश निकाला गर्नुपर्ने ।	पत्र	
२१४	पुरन महतो, साफापुर मा.वि.	२०६५।११।२ ०	शिक्षा, स्वास्थ्य सबैले पाउनु पर्ने । भ्रष्टाचारीलाई प्रतिबन्ध लगाउनु पर्ने ।	पत्र	
२१५	रोश्नी भुषाल, साफापुर मा.वि., चितवन	२०६५।११।२ ०	शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी सबैले पाउनु पर्ने । भेदभावको अन्त्य गर्नुपर्ने । बेथिति रोक्नु पर्ने । अपराधीलाई दण्ड सजायको व्यवस्था ।	पत्र	
२१६	पुष्प राज श्रेष्ठ, कृष्णनगर, चितवन	२०६५।११।२ ०	नि:शुल्क शिक्षा । अशक्त, अपांग विद्यार्थीलाई विशेष व्यवस्था हुनु पर्ने ।	पत्र	
२१७	कुमार कोइराला, मोरङ	२०६५।११।२ ०	मजदूरलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीको ग्यारेन्टी हुनुपर्‍यो । गम्भीर अपराधीलाई मृत्युदण्डको सजाय ।	पत्र	
२१८	अस्कल रिजाल, भुवानी मा.वि., चितवन	२०६५।११।२ ०	छोरा छोरीलाई समान अधिकार हुनु पर्ने । नि:शुल्क शिक्षा । बाल अधिकारको ग्यारेन्टी ।	पत्र	
२१९	अस्मिता रिजाल, भुवानी मा.वि., चितवन	" " "	" " " " " "	"	
२२०	दीक्षा रिजाल, भुवानी मा.वि., चितवन	" " "	" " " " " "	"	
२२१	राजकुमार मगर, चितवन	२०६५।११।२ १	छुवाछुतको अन्त्य, गाँस, बास, कपास, शिक्षा र रोजगारीको ग्यारेन्टी हुनु पर्ने	पत्र	

२२२	देवीमाया वि.क., चितवन	" " "	" " " " " "	"	
२२३	इन्दु पण्डित, शारदानगर-५, चितवन ०५६-५९१२४९	२०६५।११।२१	महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाको उचित कदर गरी सहुलियत, मासिक भत्ता, स्वास्थ्य उपचार, गा.वि.स.मा प्रतिनिधित्व हुनु पर्ने। स्थानीय विवाद स्थानीय स्तरमै समाधान गर्नुपर्ने।	पत्र	
२२४	कृष्णमाया बराल, अयोध्यापुरी-३, चितवन	२०६५।११।१९	निकुन्ज क्षेत्रमा बस्नेहरूलाई उचित व्यवस्था हुनुपर्छ। महिला हिंसाको अन्त्य हुनुपर्छ।	पत्र	
२२५	मीना कुमारी तामाङ, कल्याणपुर-७, चितवन	२०६५।११।१९	लैंगिक भेदभाव, जातीय भेदभाव गर्नेलाई कडा सजाय हुनुपर्छ। सम्पत्तिमा महिलाको अधिकार ५०% हुनु पर्ने। महिला अधिकारको ग्यारेन्टी गरिनु पर्ने।	पत्र	
२२६	कालिका सामुदायिक महिला विकास केन्द्र, माढी, चितवन	२०६५।११।१९	महिलाहरूको विवाद हेर्ने छुट्टै अदालतको व्यवस्था। समानुपातिक प्रतिनिधित्व। महिलाहरूको लागि विशेष अवसरको व्यवस्था।	पत्र	
२२७	जयराम महतो, साफापुर मा.वि., मेघौली, चितवन	२०६५।११।२०	सबैलाई समान न्याय। निःशुल्क शिक्षा। भ्रष्टाचारीलाई कारबाही।	पत्र	
२२८	आनन्द राज सुवेदी, मनहरी ४, मकवानपुर	२०६५।१२।५	शिक्षा र स्वास्थ्य निःशुल्क। भ्रष्टाचारीलाई मृत्युदण्ड।	पत्र	
२२९	तारा बर्तौला, बसामाढी ३, मकवानपुर ९८४५२३७८२५	२०६५।१२।५	निःशुल्क शिक्षा। महिलाको हक अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने। समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनु पर्ने। दाइजोको निहुँमा यातना दिनेलाई फाँसीको सजाय हुनुपर्छ।	पत्र	
२३०	माया कुमारी शाही, बसामाढी, मकवानपुर	२०६५।१२।५	हिंसा पीडित महिलालाई निःशुल्क कानूनी व्यवस्था र सहयोग राज्यले दिनु पर्ने।	पत्र	
२३१	सावित्री परियार, बसामाढी ५, मकवानपुर	२०६५।१२।५	छोराछोरीलाई अंश दिएपछि कुनै पनि वृद्धले अपहेलना भोग्नु नपरोस्।	पत्र	
२३२	राममाया राई, बसामाढी ५, मकवानपुर	२०६५।१२।५	निःशुल्क शिक्षा।	पत्र	
२३३	छत्रमाया वि.क., बसामाढी ५, मक.	२०६५।१२।५	छुवाछुतको अन्त्य। दलितलाई रोजगारी र शिक्षा।	पत्र	
२३४	भगीरथी खड्का, बसामाढी ५, मक.	२०६५।१२।५	निःशुल्क शिक्षा। धनी र गरीबबीच भेदभाव हुनु भएन।	पत्र	
२३५	प्रमिला राई, बसामाढी ५, मक.	२०६५।१२।५	निःशुल्क शिक्षा। धनी र गरीबबीच भेदभाव हुनु भएन।	पत्र	
२३६	राधिका राई, बसामाढी ५, मक.	२०६५।१२।५	निःशुल्क शिक्षा। विकास हुनु पर्ने।	पत्र	
२३७	राम कुमारी गिरी, बसामाढी ५, मक.	२०६५।१२।५	निःशुल्क शिक्षा। विकास हुनु पर्ने।	पत्र	
२३८	कुमारी राई, बसामाढी ५, मक.	२०६५।१२।५	निःशुल्क शिक्षा। विकास हुनु पर्ने। महिला पुरूष विभेद हुनु भएन।	पत्र	
२३९	मिनु राई, बसामाढी ५, मक.	२०६५।१२।५	निःशुल्क शिक्षा। विकास हुनु पर्ने। सबैलाई बराबरी अंश।	पत्र	
२४०	लक्ष्मी घिमिरे, बसामाढी ९, मक.	२०६५।१२।५	श्रीमान्का मृत्युपछि छोराछोरीलाई रोजगार चाहियो।	पत्र	

२४१	भद्रादेवी घिमिरे, बसामाढी ९, मक.	२०६५।१२।५	छोराछोरीलाई रोजगार	पत्र	
२४२	शिलकुमारी स्याङतान, बसामाढी ९,	२०६५।१२।५	विकास चाहियो ।	पत्र	
२४३	एम कुमारी गौतम, बसामाढी ९	२०६५।१२।५	लालभाडीमा झोलुंगेपुल चाहियो ।	पत्र	
२४४	कान्छी माया पाखिन, बसामाढी ८	२०६५।१२।५	राप्तीमा पुल चाहियो । रोजगारी चाहियो ।	पत्र	
२४५	तुलसी देवकोटा, बसामाढी ९	२०६५।१२।५	राप्तीमा पुल चाहियो । रोजगारी चाहियो ।	पत्र	
२४६	मिठु सापकोटा, बसामाढी ९	२०६५।१२।५	राप्तीमा पुल चाहियो । अपांगलाई राहत चाहियो ।	पत्र	
२४७	होम कुमारी घिमिरे, बसामाढी ९	२०६५।१२।५	बाटोघाटो, पुल र रोजगारी हुनुपर्‍यो ।	पत्र	
२४८	ठूलीमाया बाइबा, बसामाढी ८	२०६५।१२।५	बाटोघाटो, पुल र रोजगारी हुनुपर्‍यो ।	पत्र	
२४९	सुस्मिता बाइबा, बसामाढी ९	२०६५।१२।५	पुल, खानेपानी चाहियो ।	पत्र	
२५०	सोम बहादुर तामाङ, टिष्टुङ १, मकवानपुर, ९८४५१२४६८७	२०६५।१२।३	मृत्युदण्डको कानून चाहियो । नारा अनुसार काम हुनुपर्‍यो । प्रहरी जनताको सेवक बन्नुपर्‍यो ।	पत्र	
२५१	सुमित्रा पौडेल, खैरहनी १, चितवन	२०६५।१२।८	महिलालाई पुरुष सरह अधिकार । घरायसी कामको आर्थिक मूल्यांकन ।	पत्र	
२५२	अर्जुन पौडेल, साफापुर मा.वि., चितवन	२०६५।११।२०	गाउँमा विकास होस् । लैंगिक समानता । निःशुल्क शिक्षा ।	पत्र	
२५३	सिर्जना सोडारी, साफापुर मा.वि., चितवन	२०६५।११।२०	बाल अधिकार, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको ग्यारेन्टी, घूसखोरीलाई र चेलीबेटी बेचबिखन गर्नेलाई कडा सजाय । कसैलाई विभेद गरिनु हुँदैन ।	पत्र	
२५४	सीतादेवी अधिकारी, भण्डारा १, चितवन	२०६५।१२।८	छिटोछरितो न्याय । अशक्त, महिला, गरीबहरूलाई विशेष व्यवस्था । महिलालाई सम्पत्तिको अधिकार ।	पत्र	
२५५	नन्द कुमारी सिलवाल, खैरहनी ७, चितवन	२०६५।१२।८	समानुपातिक प्रतिनिधित्व । महिला हक अधिकार सुनिश्चित । सबै मिलेर संविधान बनाउनु पर्छ ।	पत्र	
२५६	बेनामी	२०६५।१२।८	भ्रष्टाचारी र घूसखोरीलाई मृत्युदण्डको सजाय हुनुपर्छ ।	पत्र	
२५७	मकवानपुरका मजदूरहरू	२०६५।१२।७	मजदूरलाई निजामती कर्मचारी सरह व्यवहार होस् । चेलीबेटी बेचबिखन, भ्रष्टाचार गर्नेलाई फाँसीको सजाय । मजदूरको समानुपातिक प्रतिनिधित्व ।	पत्र	
२५८	महिला अधिकारवादीहरू	२०६५।१२।७	महिलाहरूको विवाद हेर्ने छुट्टै अदालत हुनु पर्ने । राज्यको सबै अंगमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनु पर्ने । सम्पत्तिमा महिलाको अधिकार । लैंगिक-मैत्री शब्दको प्रयोग । छाडा विज्ञापन/प्रकाशनमा प्रतिबन्ध ।	पत्र	
२५९	राजु के.सी., जुटपानी ३, चितवन	२०६५।११।२२	विद्यमान न्याय प्रणालीमा परिवर्तन गरिनु पर्छ । २ तहको अदालत--जिल्ला र केन्द्र स्तरमा । न्यायालयको सक्षमताको लागि विशेष आयोग गठन । राजनीति कर्मीहरूलाई पदको	पत्र	

			दुरूपयोग गरी भ्रष्टाचार गरेमा जीवनभर राजनीति गर्न वञ्चित। नागरिहरूले अपराध गरेमा जोखिमपूर्ण कार्यमा संलग्न गराउने। जेल अपराधालय नभई सुधारालय हुनुपर्छ।		
२६०	चन्द्रकान्त पोखरेल, भ.न.पा.११, चितवन	२०६५।११।२३	अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार मजदूर कानून हुनुपर्‍यो। सुकुमवासीलाई नि:शुल्क लालपुर्जा, बेरोजगारलाई रोजगार।	पत्र	
२६१	मान बहादुर विश्वकर्मा, हेटौंडा ४	२०६५।१२।७	छुवाछुतको अन्त्य। हरेक अंगमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व। दलितलाई नि:शुल्क शिक्षा। स्वतन्त्र, निष्पक्ष र भ्रष्टाचाररहित न्यायपालिका। भ्रष्टाचारीलाई कडा सजाय।	पत्र	
२६२	राजकुमार भट्ट, चितवन ९८४५०५०३०२	२०६५।११।२३	सडक कानून व्यवस्था गरी सडक बन्द गर्न रोक लगाउने। नि:शुल्क शिक्षा, स्वास्थ्य, स्वेच्छिक मृत्युवरण गर्न पाउने कानून। कारागारलाई कर्मथलो बनाउने।	पत्र	
२६३	विष्णु रेग्मी, पिठुवा ३, चितवन	२०६६।१।१०	तीन तहको अदालत। जिल्लाभित्रको सम्पूर्ण मुद्दा हेर्ने अधिकार जिल्लालाई। पुनरावेदन संघीय उच्च अदालतमा लाग्ने। सर्वोच्च अदालतको निर्णय अन्तिम हुने। प्रतिस्पर्द्धाको आधारमा न्यायाधीशको नियुक्ति। पदीय दुरूपयोग, भ्रष्टाचार गरेको अवस्थामा बर्खासी गर्न सकिने। न्यायमा नि:शुल्क निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था। भ्रष्टाचारी र अपराधीलाई मृत्युदण्डसम्मको व्यवस्था।	पत्र	
२६४	धर्मराज पौडेल, धनकुटा २	२०६६।१।११	चार तहको अदालत। आधारभूत तहका अदालतबाट चित्त नबुझे संघीय सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्न पाउने। वर्तमान न्यायालयमा आमूल सुधार गर्नुपर्छ। सबै अदालतहरू संघीय सर्वोच्च अदालतको मातहतमा रहनेछन्।	इमेल	
२६५	विनोद शर्मा, काठमाडौं ३, बसुन्धारा ४३५५५३२ b_sharma003@yahoo.com.np	२०६६।१।१०	न्याय प्रणाली एकीकृत ढाँचाको हुनुपर्छ। न्याय सम्बन्धी अधिकार अदालतबाट प्रयोग हुनुपर्छ। अदालत तीन तहको हुनुपर्छ। स्थानीय वा सामुदायिक अदालत वा मेलमिलाप केन्द्र गठन हुने व्यवस्था हुनुपर्छ। न्यायाधीशको नियुक्ति न्यायपरिषद्को सिफारिसमा हुनुपर्छ। न्यायपरिषद्मा प्रधान न्यायाधीश अध्यक्ष, सर्वोच्च अदालतका वरिष्ठ २ जना न्यायाधीश सदस्य, केन्द्रीय न्याय मन्त्री सदस्य, संघीय व्यवस्थापिकाको उपाध्यक्ष सदस्य हुनुपर्छ। न्यायाधीशलाई कारबाही न्यायपरिषद्को सिफारिसमा हुनुपर्छ।	इमेल	
२६६	विष्णु प्रसाद उपाध्याय नेपाल ल क्याम्पस	२०६६।१।१०	भारतको जस्तो एकीकृत ढाँचाको न्यायपालिका हुनुपर्छ। अदालत ४ तहको हुनुपर्छ। न्यायाधीशको नियुक्ति परिषदीय व्यवस्थाबाट हुनुपर्छ। कानूनले योग्यता पुगेका न्यायाधीश हुन योग्य व्यक्तिहरूको सूची परिषदले दुई-दुई वर्षमा अद्यावधिक गर्नु पर्छ। न्यायाधीशको पुनर्नियुक्तिको व्यवस्था हुनुपर्छ। न्यायाधीशले भ्रष्टाचारको कसूर गरेमा मुद्दा	इमेल	

			बुझ्ने निवृत्त पुनरावेदन अदालतको मुख्य न्यायाधीश वा सो हुन योग्यता पुगेका व्यक्तिको अध्यक्षतामा ३ सदस्यीय छुट्टै विशेष अदालतको व्यवस्था हुनुपर्छ। न्यायाधीश नियुक्ति गर्दा दक्षतामा कुनै सम्झौता नगरी समावेशी बनाउने प्रयास गर्नु पर्छ। नेपाल बार तथा कानून व्यवसायीलाई प्राइभेट फर्म वा कम्पनीको रूपमा अनिवार्य दर्ता गरी पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउनु पर्छ। महान्यायाधिवक्ताको छुट्टै व्यवस्था हुनुपर्छ। कानूनी सल्लाहदिने अन्तिम जिम्मेवारी महान्यायाधिवक्ताको हुने।		
२६७	दलित एकता मञ्च, अछाम	२०६६।१।८	हरेक न्यायिक तथा अर्द्धन्यायिक निकायमा दलित अधिकार केन्द्र/दलित डेस्क र केन्द्रमा जातीय विभेद हेर्ने विशेष अदालतको व्यवस्था। प्रत्येक गा.वि.स.मा जातीय मुद्दा हेर्ने अधिकारसम्पन्न सेल र जिल्लास्तरमा दलित न्यायाधीशको व्यवस्था।	पत्र	
२६८	विष्णु बहादुर लिम्बू खापुङहाङ धरान १४, सुनसरी	२०६६।१।८	चेलीबेटी बेचबिखन, हत्या, लागू औषध सेवन गर्ने र भ्रष्टाचारीलाई मृत्युदण्ड। मुद्दामा बहस एकै दिनमा सक्नु पर्ने। महान्यायाधिवक्ता आवश्यक छैन। पुनरावेदन दिन पाउने/नपाउने फैसलामै खुलाउने। अधिकारसम्पन्न प्रान्तीय न्यायालय। राष्ट्रिय सवालमा कानून बनाउँदा जनमत संग्रहबाट।	पत्र	
२६९	वल्लो किरात सुनुवार सेवा समाज ५५२८०२१, ९८४१२३८४५८	२०६६।१।८	तीन तहको आधुनिक (स्वायत्त राज्यस्तरीय उच्च न्यायालय, उपस्वायत्त क्षेत्रस्तरीय न्यायालय र जिल्ला/इलाका स्तरीय न्यायालय) तथा आदिवासी/परम्परागत न्याय व्यवस्था।	पत्र	
२७०	राज कुमार राई लोहरूङ लोहरूङ याख्खाबा युयोङ, हङकङ	२०६६।१।८	पाँच तहको (सर्वोच्च, प्रादेशिक, परिषद्, जिल्ला र इलाका) न्यायलय।	पत्र	
२७१	बेनामी नागरिक सम्बन्ध समितिमार्फत प्राप्त	२०६६।१।८	दण्डहीनताको अन्त्य। कानुनी राज्यको प्रत्याभूति। कानून जनता र नेता सबैलाई लागू हुनु पर्ने। न्याय प्रणाली छिटोछरितो हुनुपर्ने। हत्यारालाई मृत्युदण्ड। अदालतको भ्रष्टाचार हटाउने। स्वस्थ प्रकारको न्याय हुनुपर्ने। स्वच्छ व्यक्तिले न्याय पाउनुपर्ने। २ तहको अदालत– स्थानीय र केन्द्रीय तह। बाल यौन शोषण गर्नेलाई कडा कारबाही। बलात्कारी, भ्रष्टाचारी, अपहरणकारी र मानव बेचबिखन गर्नेलाई मृत्युदण्ड। चोरी डकैती गर्नेलाई, तस्करलाई पनि मृत्युदण्डसम्मको सजाय। बन्द हड्ताल गर्नेलाई मृत्युदण्ड। भ्रष्टाचारी नेतालाई दण्ड गरी उठेको जरिवाना विकास कार्यमा खर्चने। विखण्डनकारीलाई मृत्युदण्ड। गाडी ब्याक गरी व्यक्ति हत्या गर्ने चालकलाई सर्वस्व हरण र मृत्युदण्ड। विदेशीलाई नागरिकता दिनेलाई आजीवन कारावास। विदेशमा कसूर गर्ने नेपाली लाई नेपालमै कारबाही। हाडा-नाता करणी गर्नेलाई जन्मकैद। उपभोक्ता अदालतको व्यवस्था।	टेलफ्री	

२७२	नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ	२०६६।१।९	नागरिक लाई राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक न्यायको सुनिश्चितता ।	पत्र	
२७३	नेपाल लोकतान्त्रिक किरात सुनुवार संघ ९७४१०३००८१, ९८४१२८१३०२	२०६६।१।१०	जनउत्तरदायी न्यायाधीश । संसदीय सुनुवाइबाट छनोट । निष्पक्ष, सरल र छिटो-छरितो न्याय प्रणाली । न्यायालयका तह: सर्वोच्च न्यायालय र प्रादेशिक न्यायालय । सामान्य उच्च न्यायालय र स्वशासित जातीय उच्च न्यायालय । । महिला बालबालिका, मजदूर, अपांग लगायतका लागि छुट्टै इजलास र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको मूल्य, मान्यतासँग नबाझिएको हदसम्म परम्परागत कानूनलाई पनि मान्यता ।	पत्र	
२७४	प्राकृतिक स्रोत राष्ट्रिय परिसंघ, नेपाल ४४८५२६३	२०६६।१।१३	तीन तहको न्यायिक संरचना । सर्वोच्च अदालतमा प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी छुट्टै इजलासलाई वा उच्च अदालतलाई राष्ट्रिय महत्वका प्राकृतिक स्रोत, वातावरण सम्बन्धी विवादहरू हेर्ने अधिकार । प्रान्त-प्रान्तबीचको विवाद हेर्न संवैधानिक अंगको रूपमा प्राकृतिक स्रोत आयोगले मध्यस्थता गर्ने । मध्यस्थता हुन नसके सर्वोच्च न्यायालयले गर्ने । प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी स्थानीय विवादहरू सामुदायिक अदालत वा सामुदायिक मध्यस्थतामार्फत गर्ने ।	पत्र	
२७५	नेपाल कानून समाज रामशाह पथ ४२६६७३५	२०६६।१।१३	चार तहको अदालत । संघात्मक स्वरूप । रिट अधिकार तल्लो अदालतलाई पनि दिइनु पर्छ । स्थानीय स्तरमा मेलमिलाप केन्द्रको स्थापना । पारिवारिक र बाल अदालतको व्यवस्था । स्वतन्त्र न्यायपालिका । राजनैतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त । न्यायाधीशको नियुक्ति संसदको दुई-तिहाइ बहुमतको आधारमा । योग्यता, प्रत्यक्ष प्रतिस्पर्द्धाबाट न्यायाधीश नियुक्त गर्न सकिने । न्यायाधीशको नियुक्ति प्रत्यक्ष निर्वाचनबाट र बर्खास्ती व्यवस्थापिकाको दुई-तिहाइ बहुमत तथा महाभियोगको आधारमा । जातीय, समावेशी, एकात्मक स्वरूप । मधेशीहरूको लागि पृथक् सर्वोच्च अदालत सहित अन्य अदालत मधेशमै हुनुपर्छ । जनताप्रति, संविधानप्रति उत्तरदायी हुनुपर्ने । न्यायपालिका अन्तर्गत न्यायिक प्रहरीको व्यवस्था । न्यायपालिकामा अन्य भाषालाई पनि कामकाजी भाषाको रूपमा लिइनुपर्ने । भ्रष्टाचार गरेमा बर्खास्त गर्ने प्रावधान संविधानमै राखिनु पर्ने । तीन तहको अदालत ।	पत्र	समाजले २८ वटा जिल्लाको ८४ निर्वाचन क्षेत्रका ८४ गा.वि.स.का सरोकारवालाबाट दिइएको सुझावबाट सारांश गरिएको ।
२७६	मुस्लिम संघ, नेपाल बागबजार । ९८५१०२०५८५	२०६६।१।१३	तीन तहको अदालत । कम खर्चिलो, सबैको पहुँच भएको र जनताप्रति उत्तरदायी हुनुपर्ने । सबै समुदायहरूको न्यायमा पहुँचको लागि छुट्टै न्यायिक संयन्त्र विकास हुनुपर्ने । मुस्लिम पर्सनल ललाई मान्यता दिनुपर्ने ।	पत्र	
२७७	रुद्र राज शर्मा, टेकनाथ पौडेल, विष्णुप्रसाद गौतम	२०६६।१।१३	जघन्य अपराध गर्नेलाई मृत्युण्डको कानून । सबैको समावेशी । स्थानीय तहमा न्यायिक निकायको व्यवस्था । न्यायालय	पत्र	

			संसदकै मातहतमा रहनुपर्ने ।		
२७८	सोनलाल दमाई उपाध्यक्ष, नेपाल राष्ट्रिय दलित मुक्ति मोर्चा डडेलधुरा ।	२०६६।१।१३	न्यायिक क्षेत्रमा दलितलाई विशेष अधिकारको व्यवस्था । दलित इजलासको व्यवस्था । स्थानीय स्तरमै न्यायिक स[illegible] गठन गर्ने व्यवस्था ।	पत्र	
२७९	शेर्पा राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चा, नेपाल	२०६६।१।१३	पाँच तहको अदालत । प्रदेशको ऐन कानूनको अन्तिम व्याख्या गर्ने, मातहतका निकायको निरीक्षण र सुपरीवेक्षण गर्ने, अवहेलनामा कारवाही चलाउन सकिने अधिकार प्रादेशिक अदालतलाई । परिषदीय प्रणाली, महाभियोगबाट हटाउन सकिने	पत्र	
२८०	गिरिराज गौतम अनुसन्धान अधिकृत, सर्वोच्च अदालत Ph. No. 9841330405 girirajgautam2@gmail.com girirajgautam2@hotmail.com		नेपालको न्याय सम्बन्धी अधिकार यो संविधान र प्रचलित अन्य कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुसार अदालत, न्यायिक निकाय एवम् कानूनद्वारा स्थापित न्यायाधीकरणहरूबाट प्रयोग हुने । संघीय सर्वोच्च, राज्य सर्वोच्च/उच्च, राज्य पुनरावेदन, जिल्ला र स्थानिय/दौडाहा/पारिवारिक अदालत गरी पाँच तहको अदालत । न्यायाधीशको नियुक्ति र कारवाही गर्नको लागि केन्द्र स्तरमा ४ सदस्यीय एक न्याय सेवा आयोग रहने र यसलाई सहयोग गर्न ५ सदस्यीय एउटा न्यायीक सल्लाहकार समिति रहने छ ।		
२८१	अनन्त डुम्रे जिल्ला न्यायाधीश	२०६५	चार तहको अदालत । चौथो तहमा लोक वा इलाकाका साथै मेलमिलाप केन्द्रहरू समेतलाई कानुनी मान्यता दिनुपर्ने । जिल्ला तहको अदालतलाई बन्दीप्रत्यक्षीकरण, निषेधाज्ञा आदेश जारी गर्ने अधिकार र विशेष प्रकृतिका मुद्दाको लागि विशिष्टीकृत बेन्चको व्यवस्थाका साथै मुद्दाको शुरू कारवाही किनारा गर्ने अधिकार दिनु पर्ने । राज्य उच्च अदालतलाई साधारण र असाधारण अधिकारक्षेत्र दिनु पर्ने । सर्वोच्च अदालतलाई संवैधानिक कानून विवाद, असाधारण अधिकार क्षेत्र, राज्य उच्च अदलतले दिएका पुनरावेदन सुन्ने, राज्य-राज्यबीच, राज्य-केन्द्रबीच, प्राकृतिक स्रोत साधन, सुरक्षा मुद्दा र वैदेशिक मामिला लगायतका अधिकार दिनु पर्ने । अपराध अनुसन्धानमा सम्मिलित प्रहरीलाई प्रहरी प्रशासनबाट अलग गरी महान्यायाधिवक्ता अन्तर्गत ल्याउनु उपयुक्त हुने । सर्वोच्च अदालतमा ९ जना न्यायाधीश हुनु पर्ने, तीमध्ये एक जनालाई न्याय सेवा आयोगको सिफारिसमा प्रशासक बनाउने । महान्यायाधिवक्ताको रूपमा कानून मन्त्रीलाई राखिनु पर्ने । योग्यता र अनुभवको आधारमा राष्ट्राध्यक्ष कार्यकारी भएमा निजको मनोनयनमा संसदीय सुनुवाइबाट तथा प्रधानमन्त्री कार्यकारी भएमा संवैधानिक परिषद् र न्याय सेवा आयोगको सिफारिसमा	पत्र	

			सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश र न्यायाधीश, र उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधीशको नियुक्ति गर्ने। अन्य न्यायाधीशको नियुक्ति न्याय सेवा आयोगको सिफारिसमा राष्ट्राध्यक्ष ले गर्ने, र इलाका अदालतको लागि प्रधान न्यायाधीशले गर्ने। पुनर्नियुक्तिको व्यवस्था, समावेशी प्रतिनिधित्व, देशभरि सरुवा गर्न सकिने, न्याय सेवा आयोगको व्यवस्था। नेपालको कानून प्रणाली परम्परागत कानूनलाई समयानुकूल परिमार्जन गरी आम जनताको पहुँचमा पुऱ्याउनु पर्ने। नेपालको न्यायपालिकाको स्वरूप भारतीय प्रकृतिको हुनु उपयुक्त देखिन्छ।		
२८२	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय रामशाह पथ, काठमाण्डौं।	२०६६।२।८	दुईवटा विकल्प प्रस्तुत गरिएको। प्रथम विकल्पमा प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्राध्यक्षले नियुक्त गर्ने र प्रधानमन्त्रीको इच्छा अनुसार पदमा बहाल रहने। नेपाल सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार हुने। सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश सरह योग्यताको आवश्यकता। उमेरको हद आवश्यक नपर्ने। नेपाल सरकारका साथै नेपाल सरकारको सरोकार रहने अन्य निकायलाई पनि राय सल्लाह दिने व्यवस्था हुनु उपयुक्त हुने। प्रचलित फौजदारी न्याय सम्बन्धी कानूनमा सामयिक सुधार, नयाँ कानून निर्माण र नेपाल सरकारलाई आवश्यक सुझाव दिन सक्ने। अभियोजन अधिकारीको व्यवस्था गर्ने। महान्यायाधिवक्ता न्याय परिषद्मा पदेन सदस्य रहनु पर्ने। दोस्रो विकल्पमा कानून विषयमा स्नातक गरेको कानून न्याय मन्त्री पदेन नेपालको महान्यायाधिवक्ता हुने। कानून विषयमा नीति निर्माण गर्ने। नेपाल सरकारको हक, हित सरोकार रहेको मुद्दामा सरकारी वकीललाई निर्देशन दिने। सरकारवादी मुद्दामा प्रभावकारिता बढाउने। त्यसैगरी अभियोजन अधिकारीको व्यवस्था। सरकारी वकीलको व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धि, सेवाको शर्त लगायतको विषयलाई मध्यनजर गरी विशेष ऐन बनाउनु उपयुक्त हुने। विशिष्ट श्रेणीमा कार्यरत सरकारी वकीलमध्येबाट न्याय सेवाको सिफारिसमा नेपाल सरकारले अभियोजन अधिकारी नियुक्त गर्नुपर्ने।	पत्र	
२८३	संविधान विशेषज्ञ समूह रामशाह पथ, काठमाण्डौं।	२०६६।२।२७	चार तहको अदालत। सैनिक अदालतबाहेक नेपालका सबै अदालतहरू सर्वोच्च अदालतको मातहतमा हुने। संवैधानिक परिषद् तथा न्याय परिषद्को व्यवस्था। अन्तर प्रादेशिक वा राष्ट्र प्रादेशिक क्षेत्र सम्बन्धी विवादको निरूपणका लागि राष्ट्रिय सर्वोच्च अदालतले निरूपणका लागि स्थायी संवैधानिक बेन्चको व्यवस्था तथा साधारण र असाधारण अधिकार हुने। प्रत्येक	पत्र	

			प्रादेशिक क्षेत्रमा एक राष्ट्रिय पुनरावेदन अदालत तथा एक प्रादेशिक अदालत रहने। प्रत्येक प्रादेशिक क्षेत्रभित्रका जिल्ला, स्वशासन क्षेत्रहरूमा एक जिल्ला स्वशासन क्षेत्र अदालतको व्यवस्था गरिनु पर्ने। जिल्ला स्वशासन क्षेत्र अदालतमा प्रादेशिक कानून अन्तर्गतको शुरू अदालत, सोको पुनरावेदन प्रादेशिक अदालतमा गरिने। प्रादेशिक अदालतहरू राष्ट्रिय कानून अन्तर्गतको मुद्दाका शुरू अदालत हुने। राष्ट्रिय पुनरावेदन अदालत प्रादेशिक कानूनको अन्तिम अदालत र सम्बन्धित प्रादेशिक क्षेत्रको कानूनी विषयमा राष्ट्रिय सर्वोच्च अदालतको स्थानीय अंगको रूपमा रही असाधारण अधिकार क्षेत्र प्रयोग गर्न सक्ने। संवैधानिक परिषद्, राष्ट्रिय न्याय परिषद्, राष्ट्रिय न्याय सेवा आयोगको व्यवस्था। प्रादेशिक कानून बमोजिम प्रादेशिक विषयमा जिल्ला स्वशासन क्षेत्र अदालतको न्यायिक सुपरीवेक्षणमा रहने गरी स्थानीय आदिवासी, जनजाति, साना जात बनाइएकाहरू, अल्पसंख्यक लगायतका समुदायलाई उनीहरूले परम्परागत रूपमा प्रयोग गर्दै आएको न्याय सेवा संचालन गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गर्न सक्नेछ।		

अनुसूची-१२
समितिको बैठकहरू र सोका कार्यसूची

बैठक नं. १

मिति २०६५ साल पौष १ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको ३ बजे अवधि: २ घण्टा

१. परिचय ।
२. समितिले गर्नुपर्ने कार्यहरूबारे छलफल सम्बन्धी ।
३. विविध ।

बैठक नं. २

मिति २०६५ साल पौष ७ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको २ बजे अवधि: २ घण्टा ३० मिनेट

१. विभिन्न देशको संविधानहरू अध्ययनको लागि वितरण गर्ने सम्बन्धी ।
२. समितिको कार्यतालिका निर्माण र विशेषज्ञले गर्नुपर्ने कामको विवरण (TOR) निर्माण सम्बन्धी उप-समिति गठन सम्बन्धी ।
३. विविध ।

बैठक नं. ३

मिति २०६५ साल पौष १३ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको १२ बजे अवधि:२ घण्टा ३० मिनेट

१. उपसमितिको प्रतिवेदन पेश गर्ने सम्बन्धी ।
२. विज्ञहरूलाई समितिमा आमन्त्रण गरी छलफल गर्ने सम्बन्धी ।
३. संविधान सभा, क्षमता अभिवृद्धि तथा स्रोत व्यवस्थापन समितिको मिति २०६५/९/६ मा प्राप्त पत्रबाट माग गरिएका विषय सम्बन्धी ।
४. विविध ।

बैठक नं. ४

मिति २०६५ साल पौष १४ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको १२ बजे अवधि:२ घण्टा

१. आमन्त्रित विज्ञ काशीराज दाहालसँग छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. ५

मिति २०६५ साल पौष १५ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको १२ बजे अवधि:२ घण्टा ३० मिनेट

१. समितिको विस्तृत कार्यतालिका र र विशेषज्ञले गर्नुपर्ने कामको विवरण (TOR) पारित गर्ने प्रस्ताव पेश गर्ने सम्बन्धी ।

२. वरिष्ठ अधिवक्ता श्री मिथिलेश कुमार सिंहसँग छलफल ।

३. विविध ।

बैठक नं. ६

मिति २०६५ साल पौष १६ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको २ बजे अवधि: २ घण्टा १५ मिनेट

१. भावी संविधानमा न्यायपालिका सम्बन्धी के कस्ता विषय राख्न उपयुक्त हुन्छ भन्ने विषयमा सर्वोच्च अदालत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल बार एसोसिएशनसँग संस्थागत सुझाव माग गर्ने सम्बन्धी ।

२. निर्वाचन आयोगमा दर्ता भएका राजनैतिक दलहरूसँग संस्थागत सुझाव माग गर्ने सम्बन्धी ।

३. सम्पूर्ण व्यक्ति, संघ संस्था, निकाय, राजनैतिक दल, पेशागत संगठन, नागरिक समाज लगायत सम्पूर्ण नेपाली नागरिकहरूबाट सार्वजनिक सूचना जारी गरी भावी संविधानमा राख्नुपर्ने विषयका सम्बन्धमा सुझाव माग गर्ने सम्बन्धी ।

४. विविध ।

बैठक नं. ७

मिति २०६५ साल पौष १८ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको २ बजे अवधि:२ घण्टा ३० मिनेट

१. उपसमिति गठन सम्बन्धी ।

२. सुझाव संकलन सम्बन्धी ।

३. विविध ।

बैठक नं. ८

<u>मिति २०६५ साल पौष २५ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: दिनको १ बजे अवधि:२ घण्टा

१. प्रश्नावली तयार गर्ने सम्बन्धी ।

२. समिति सदस्य रामकृष्ण चित्रकारको पिताको शोक प्रस्ताव सम्बन्धी ।

३. विविध ।

बैठक नं. ९

<u>मिति २०६५ साल पौष २९ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: विहान ८ बजे अवधि: १ घण्टा

१. सभापतिको निर्वाचन सम्बन्धी ।

२. विविध ।

बैठक नं. १०

<u>मिति २०६५ साल माघ ७ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: दिनको ११ बजे अवधि: २ घण्टा ३० मिनेट

१. संविधान सभा नियमावली, २०६५ को नियम ७३ को उपनियम (१) खण्ड (क) र नियम ८६ को उपनियम (१) मा व्यवस्था भए बमोजिम यस समितिको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने विषयमा गर्नुपर्ने कामको विवरण (कार्य-सूची) छलफलको लागि प्रस्तुत गर्ने ।

२. यस न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने अवधारणापत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गर्ने क्रममा समितिको बैठकलाई नियमसम्मत र व्यवस्थित रूपले सञ्चालन गर्नका लागि आन्तरिक नियम बनाउन उपयुक्त देखिएको हुँदा सो नियम छलफल गरी पारित गर्नको लागि प्रस्ताव गर्ने ।

३. आवश्यक अन्य विषयहरूमा छलफल गर्ने ।

बैठक नं. ११

<u>मिति २०६५ साल माघ ८ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>
समय: विहान ८ बजे अवधि:२ घण्टा

१. समितिको कार्य विवरण (कार्य सूची) पारित गर्न प्रस्ताव पेश गर्ने सम्बन्धी ।
२. विशेषज्ञहरूलाई आमन्त्रण सम्बन्धी ।
३. विविध ।

बैठक नं. १२

<u>मिति २०६५ साल माघ ११ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>
समय: दिनको ११ बजे अवधि: ३ घण्टा ३० मिनेट

१. आमन्त्रित माननीय न्यायाधीश सुशीला कार्की, प्रा.डा. भरत वहादुर कार्की, नेपाल कानून आयोगका सचिव मोहन बञ्जाडेसँग छलफल ।
२. विविध ।

बैठक नं. १३

<u>मिति २०६५ साल माघ १४ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>
समय: दिनको २ बजे अवधि: ३ घण्टा

१. मा. न्यायाधीश डा. आनन्दमोहन भट्टराई र सहप्राध्यापक पूर्णमान शाक्यसँग छलफल ।
२. कार्यतालिका संशोधन सम्बन्धी ।
३. विविध ।

बैठक नं. १४

<u>मिति २०६५ साल माघ १८ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>
समय: दिनको ११ बजे अवधि:३ घण्टा ३० मिनेट

१. आमन्त्रित विज्ञ महान्यायाधिवक्ता राघवलाल वैद्य, नेपाल ल क्याम्पसका क्याम्पस प्रमुख श्रीकृष्ण बेलवासे, पुनरावेदन अदालत, पाटनका रजिष्ट्रार डिल्लीराज आचार्यसँग छलफल ।
२. विविध ।

बैठक नं. १५

मिति २०६५ साल माघ १९ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको ११ बजे   अवधि: २ घण्टा

१. प्रश्नावली तथा समितिको कार्यक्षेत्र सम्बन्धमा कार्यदल गठन गर्ने सम्बन्धी ।

२. विविध ।

बैठक नं. १६

मिति २०६५ साल माघ २२ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको ११ बजे   अवधि: २ घण्टा

१. आमन्त्रित माननीय श्री खिमलाल देवकोटासँग छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. १७

मिति २०६५ साल फागुन ४ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको ११ बजे   अवधि: २ घण्टा

१. भावी संविधानमा समेट्नु पर्ने विषयमा सरोकारवाला विभिन्न संघ संस्थाहरूसँग लिखित सुझाव माग गर्ने ।

२. विविध ।

बैठक नं. १८

मिति २०६५ साल चैत्र १७ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको ११ बजे   अवधि: २ घण्टा ३० मिनेट

१. विभिन्न राजनैतिक दलसँग समिति सम्बन्धी विषयमा दलगत अवधारणा लिखित रूपमा माग गरी दलको नेता वा प्रतिनिधिबाट प्रस्तुत गर्ने ।

२. सरोकारवाला व्यक्ति तथा निकायसँग अन्तरक्रिया कार्यक्रम गर्ने सम्बन्धी ।

३. विविध ।

बैठक नं. १९

<u>मिति २०६५ साल चैत्र २१ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: दिनको ११ बजे अवधि:२ घण्टा ३० मिनेट

१. ने.क.पा.माओवादीका तर्फबाट मा. श्री खिमलाल देवकोटा तथा ने.क.पा. एमालेको तर्फबाट केन्द्रीय सदस्य श्री गोकर्णराज विष्ट तथा अधिवक्ता हरिकृष्ण कार्कीबाट दलगत अवधारणा प्रस्तुत गर्ने ।

२. विविध ।

बैठक नं. २०

<u>मिति २०६५ साल चैत्र २२ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: दिनको १० बजे अवधि: ४ घण्टा

१. मधेशी जनअधिकार फोरमको तर्फबाट श्री मिथिलेश कुमार सिंह, सद्भावना पार्टीको तर्फबाट श्री नरसिंह चौधरी, राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीका श्री निरन्जन थापा, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माले) का श्री खगेन्द्र प्रसाईं, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (संयुक्त) का श्री कल्याणी शाहबाट दलगत अवधारणा प्रस्तुत गर्ने ।

२. विविध ।

बैठक नं. २१

<u>मिति २०६५ साल चैत्र २३ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: दिनको ११ बजे अवधि: ५ घण्टा

१. राष्ट्रिय जनमुक्ति पार्टीका अध्यक्ष श्री मालबर सिंह थापा, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकीकृत) का उपाध्यक्ष श्री सीताराम तामाङ, राष्ट्रिय जनमोर्चाका उपाध्यक्ष श्री रश्मिराज नेपाली, समाजवादी प्रजातान्त्रिक जनता पार्टीका अध्यक्ष मा. श्री प्रेम बहादुर सिंह, नेपाल लोकतान्त्रिक समाजवादी दलका सल्लाहकार तथा मा. श्री लक्ष्मीलाल चौधरी, दलित जनजाति पार्टीका अध्यक्ष श्री विशवेन्द्र पासवान तथा सोही पार्टीका महासचिव श्री ठाकुरचन्द्र गहतराज, नेपाल परिवार दलका प्रतिनिधि श्री दयाराम कँडेल, ने.म.कि.पा.का केन्द्रीय सदस्य मा. श्री सुनील प्रजापतिबाट दलगत अवधारणा प्रस्तुत गर्ने ।

२. विविध ।

बैठक नं. २२

मिति २०६६ साल वैशाख २ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको ११ बजे अवधि: २ घण्टा

१. मिति २०६६/१/३ गते हुने "भावी संविधानमा न्याय प्रणाली सम्बन्धी व्यवस्था" विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रमको तयारी सम्बन्धमा छलफल गर्ने ।

२. विविध ।

बैठक नं. २३

मिति २०६६ साल वैशाख ७ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको ११ बजे अवधि: १ घण्टा ३० मिनेट

१. विभिन्न माध्यमबाट प्राप्त राय-सुझाव व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धी ।

२. विविध ।

बैठक नं. २४

मिति २०६६ साल वैशाख २१ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको ११ बजे अवधि: २ घण्टा

१. राय-सुझाव व्यवस्थापन र प्रतिवेदन सम्बन्धी ।

२. अवधारणा-पत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी ।

३. विविध ।

बैठक नं. २५

मिति २०६६ साल वैशाख ३० गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: दिनको १२ बजे अवधि: २ घण्टा ३० मिनेट

१. राय-सुझाव अध्ययन गर्न गठित कार्यदलको प्रतिवेदन सम्बन्धी ।

२. अवधारणा-पत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी ।

३. अवधारणा-पत्र र प्रारम्भिक मस्यौदाको ढाँचा सम्बन्धी ।

४. विविध ।

बैठक नं. २६

<u>मिति २०६६ साल वैशाख ३१ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: दिनको १२ बजे अवधि: ३ घण्टा

१. राय-सुझाव व्यवस्थापन कार्यदलको प्रतिवेदन पेश गर्ने ।

२. अवधारणा-पत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी ।

३. विविध ।

बैठक नं. २७

<u>मिति २०६६ साल जेठ १० गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: दिनको ११ बजे अवधि: २ घण्टा

१. अवधारणा-पत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा कार्यदलको प्रगती बारे छलफल ।

२. अवधारणा-पत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा कार्यदलको अवधि थप सम्बन्धी ।

३. विविध ।

बैठक नं. २८

<u>मिति २०६६ साल असार १४ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: विहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा

१. अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. २९

<u>मिति २०६६ साल असार १५ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: विहान ८ बजे अवधि:२ घण्टा ३० मिनेट

१. अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. ३०

<u>मिति २०६६ साल असार २१ गते समितिको **बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची** (Agenda)</u>

समय: विहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा

१. अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. ३१

<u>मिति २०६६ साल असार २४ गते समितिको **बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची** (Agenda)</u>

समय: विहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा

१. अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. ३२

<u>मिति २०६६ साल असार २५ गते समितिको **बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची** (Agenda)</u>

समय: विहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा

१. अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. ३३

<u>मिति २०६६ साल श्रावण २ गते समितिको **बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची** (Agenda)</u>

समय: विहान ८ बजे अवधि: २ घण्टा ३० मिनेट

१. अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. ३४

<u>मिति २०६६ साल श्रावण ४ गते समितिको **बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची** (Agenda)</u>

समय: विहान ८ बजे अवधि: २ घण्टा ३० मिनेट

१. अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. ३५

मिति २०६६ साल श्रावण ५ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)
समय: बिहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा

१. अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. ३६

मिति २०६६ साल श्रावण १८ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)
समय: दिनको ११ बजे अवधि: ३ घण्टा

१.अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. ३७

मिति २०६६ साल श्रावण २३ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)
समय: बिहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा

१.अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. ३८

मिति २०६६ साल श्रावण २५ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)
समय: बिहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा ३० मिनेट

१. अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. ३९

मिति २०६६ साल श्रावण २६ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)
समय: बिहान ८ बजे अवधि:३ घण्टा

१. अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल । २. विविध ।

बैठक नं. ४०

<u>मिति २०६६ साल श्रावण २७ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: विहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा

१.अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. ४१

<u>मिति २०६६ साल श्रावण ३० गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: विहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा १५ मिनेट

१.अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. ४२

<u>मिति २०६६ साल श्रावण ३२ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: विहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा

१.अवधारणा-पत्रको मस्यौदामाथि छलफल ।

२. विविध ।

बैठक नं. ४३

<u>मिति २०६६ साल भदौ २ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: विहान ८ बजे अवधि: ४ घण्टा ३० मिनेट

१ **संक्रमणकालीन व्यवस्था** - संक्रमणकालीन व्यवस्था अन्तर्गत न्यायाधीशहरूको पुनर्नियुक्ति गर्ने वा नयाँ संविधानप्रति सपथ ग्रहण गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्ने ?

२ **प्रधान न्यायाधीशको नियुक्ति** - प्रधान न्यायाधीशको नियुक्ति गर्दा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश मध्येबाटै गर्ने वा योग्य व्यक्ति बाहिरबाट पनि ल्याउन सकिने ?

३ **राज्य/प्रान्त सर्वोच्च उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति** - राज्य/प्रान्त सर्वोच्च /उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति केन्द्रीय संयन्त्रबाट गर्ने वा राज्य/प्रान्तीय स्तरको संयन्त्रबाट गर्ने ?

४ **न्यायाधीशको नियुक्ति सम्बन्धी संयन्त्र**- न्यायाधीशहरूको नियुक्ति न्याय परिषद्मार्फत गर्ने वा व्यवस्थापिकाबाट गर्ने ?

५ **न्यायाधीशको कारबाही संयन्त्र**-न्यायाधीशको कारवाही र बर्खासी न्यायपरिषद्बाटै गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समितिमार्फत गर्ने ?

६ **संविधान र कानूनको व्याख्या-** संविधान र कानूनको व्याख्या संघीय सर्वोच्च अदालतबाट गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समितिबाट गर्ने ?

७ **अवधारणा पत्रको भाषा परिमार्जन सम्बन्धी**

बैठक नं. ४४

मिति २०६६ साल भदौ ३ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: विहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा ३० मिनेट

१ **प्रधान न्यायाधीशको नियुक्ति** - प्रधान न्यायाधीशको नियुक्ति गर्दा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश मध्येबाटै गर्ने वा योग्य व्यक्ति बाहिरबाट पनि ल्याउन सकिने ?

२ **राज्य/प्रान्त सर्वोच्च उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति** - राज्य/प्रान्त सर्वोच्च /उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति केन्द्रीय संयन्त्रबाट गर्ने वा राज्य/प्रान्तीय स्तरको संयन्त्रबाट गर्ने ?

३ **न्यायाधीशको नियुक्ति सम्बन्धी संयन्त्र-** न्यायाधीशहरूको नियुक्ति न्याय परिषद्मार्फत गर्ने वा व्यवस्थापिकाबाट गर्ने ?

४ **न्यायाधीशको कारबाही संयन्त्र**-न्यायाधीशको कारवाही र बर्खासी न्यायपरिषद्बाटै गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समितिमार्फत गर्ने ?

५ **संविधान र कानूनको व्याख्या-** संविधान र कानूनको व्याख्या संघीय सर्वोच्च अदालतबाट गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समितिबाट गर्ने ?

६ **अवधारणा पत्रको भाषा परिमार्जन सम्बन्धी**

बैठक नं. ४५

मिति २०६६ साल भदौ ९ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: विहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा ३० मिनेट

१ **बैठक संचालन सम्बन्धी आन्तरिक कार्यविधि पारित गर्ने**

२ **प्रधान न्यायाधीशको नियुक्ति** - प्रधान न्यायाधीशको नियुक्ति गर्दा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश मध्येबाटै गर्ने वा योग्य व्यक्ति बाहिरबाट पनि ल्याउन सकिने ?

३ **राज्य/प्रान्त सर्वोच्च उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति** - राज्य/प्रान्त सर्वोच्च /उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति केन्द्रीय संयन्त्रबाट गर्ने वा राज्य/प्रान्तीय स्तरको संयन्त्रबाट गर्ने ?

४ **न्यायाधीशको नियुक्ति सम्बन्धी संयन्त्र-** न्यायाधीशहरूको नियुक्ति न्याय परिषद्मार्फत गर्ने वा व्यवस्थापिकाबाट गर्ने ?

५ **न्यायाधीशको कारबाही संयन्त्र**-न्यायाधीशको कारवाही र बर्खासी न्यायपरिषद्बाटै गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समितिमार्फत गर्ने ?

६ **संविधान र कानूनको व्याख्या-** संविधान र कानूनको व्याख्या संघीय सर्वोच्च अदालतबाट गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समितिबाट गर्ने ?

७ **अवधारणा पत्रको भाषा परिमार्जन सम्बन्धी**

बैठक नं. ४६

मिति २०६६ साल भदौ १० गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: बिहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा ३० मिनेट

१ **राज्य/प्रान्त सर्वोच्च उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति** - राज्य/प्रान्त सर्वोच्च /उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको नियुक्ति केन्द्रीय संयन्त्रबाट गर्ने वा राज्य/प्रान्तीय स्तरको संयन्त्रबाट गर्ने ?

२ **न्यायाधीशको नियुक्ति सम्बन्धी संयन्त्र**- न्यायाधीशहरूको नियुक्ति न्याय परिषद्मार्फत गर्ने वा व्यवस्थापिकाबाट गर्ने ?

३ **न्यायाधीशको कारबाही संयन्त्र**-न्यायाधीशको कारबाही र बर्खासी न्यायपरिषद्बाटै गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समितिमार्फत गर्ने ?

४ **संविधान र कानूनको व्याख्या**- संविधान र कानूनको व्याख्या संघीय सर्वोच्च अदालतबाट गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समितिबाट गर्ने ?

५ **अवधारणा पत्रको भाषा परिमार्जन सम्बन्धी**

बैठक नं. ४७

मिति २०६६ साल भदौ ११ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: बिहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा ३० मिनेट

१ **न्यायाधीशको नियुक्ति सम्बन्धी संयन्त्र**- न्यायाधीशहरूको नियुक्ति न्याय परिषद्मार्फत गर्ने वा व्यवस्थापिकाबाट गर्ने ?

२ **न्यायाधीशको कारबाही संयन्त्र**-न्यायाधीशको कारबाही र बर्खासी न्यायपरिषद्बाटै गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समितिमार्फत गर्ने ?

३ **संविधान र कानूनको व्याख्या**- संविधान र कानूनको व्याख्या संघीय सर्वोच्च अदालतबाट गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समितिबाट गर्ने ?

४ **अवधारणा पत्रको भाषा परिमार्जन सम्बन्धी**

बैठक नं. ४८

मिति २०६६ साल भदौ १२ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)

समय: बिहान ८ बजे अवधि: ३ घण्टा

१ **संविधान र कानूनको व्याख्या**- संविधान र कानूनको व्याख्या संघीय सर्वोच्च अदालतबाट गर्ने वा व्यवस्थापिकाको समितिबाट गर्ने ?

२ **अवधारणा पत्रको भाषा परिमार्जन सम्बन्धी**

बैठक नं. ४९

<u>मिति २०६६ साल भदौ १६ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: विहान ८ बजे   अवधि: ११ घण्टा

१ अवधारणा पत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी

२ विविध ।

बैठक नं. ५०

<u>मिति २०६६ साल भदौ १७ गते समितिको बैठकमा प्रस्तुत गरिने कार्यसूची (Agenda)</u>

समय: विहान ११:०० बजे   अवधि: १२ घण्टा

१ अवधारणा पत्र र प्रारम्भिक मस्यौदा सम्बन्धी

२ विविध ।

कूल जम्मा बैठक सञ्चालन समय: १३५ घण्टा ३० मिनेट

भूलसुधार

पृष्ठ	हरफ	भएको	हुनुपर्ने
(vi)	६, १३	राज्य उच्च	राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च
(vii)	७	स्थानीय	जिल्ला/स्थानीय
(viii)	४०	१३६	१६३
२	२२	इलाका,	इलाका वा
१९	९	इलाका,	इलाका वा
२१	२९	खण्ड (ख)	खण्ड (ग)
२३	४६	उपाध्यक्ष	उपाध्यक्ष -अध्यक्ष
२४	३	सदस्य	सदस्य -सदस्य
२७	१	धारा १४	धारा १५
२७	१५	धारा २३	धारा २५
३४	२५/२६	राज्य राज्य	राज्य
३५	६/७	राज्य राज्य	राज्य
९६	३३	स्थानीय	जिल्ला/स्थानीय
९७	१२, १४	स्थानीय	जिल्ला/स्थानीय
१०८	८	महिलाको...	पारिवारिक विवाद, महिलाको...
१०८	९	दलित	दलितको छुवाछुत सम्बन्धी विवाद
१०८	३,५,७,११	स्थानीय	जिल्ला/स्थानीय
११०	२०	अधिकार हुने।	अधिकार, बन्दी प्रत्यक्षीकरणको निवेदन हेर्ने क्षेत्राधिकार हुने।
१११	३०	संघीय	संघीय सर्वोच्च अदालतको
२०४	३	११ घण्टा	१ घण्टा
२०४	८	१२ घण्टा	२ घण्टा

- राज्य उच्च भएको स्थानमा राज्य/प्रदेश सर्वोच्च/उच्च हुनुपर्ने।
- प्रस्तावित व्यवस्थाका सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालत भएको स्थानमा संघीय सर्वोच्च अदालत हुनुपर्ने।